

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ

ОКСАНА ОВЧАРУК

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО
ГРОМАДЯНСТВА В КРАЇНАХ –
ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ**

МОНОГРАФІЯ

Київ 2021

УДК 37.013.74:373.31.5]:061.1ЄС
О-35

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту інформаційних технологій
і засобів навчання НАПН України
(протокол № 5 від 28 квітня 2021 року)*

Рецензенти:

Вербицька Поліна Василівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Шишкіна Марія Павлівна, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу хмаро орієнтованих систем інформатизації освіти Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України

Карташова Любов Андріївна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з дистанційного навчання Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України

*За науковою редакцією доктора педагогічних наук, професора
М. П. Леценко*

Овчарук О. В.

О-35 Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи : монографія / О. В. Овчарук. – Київ : ПП «Видавництво «Фенікс», 2021. – 400 с.
ISBN 978-966-136-843-8

У монографії здійснено комплексний науковий аналіз теорії і практики освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в країнах Ради Європи як складової змісту загальної середньої освіти. Визначено характеристики та складові освіти для демократичного громадянства, виокремлено тенденції розвитку та надано рекомендації для вітчизняних фахівців.

Для розробників освітньої політики, науковців, викладачів, студентів педагогічних закладів вищої освіти, слухачів закладів післядипломної педагогічної освіти, вчителів та керівників закладів загальної середньої освіти.

УДК 37.013.74:373.31.5]:061.1ЄС

ISBN 978-966-136-843-8

© Овчарук О. В., 2021

© ПП «Видавництво «Фенікс», 2021

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У КРАЇНАХ РАДИ ЄВРОПИ	17
1.1. Концептуальні засади освіти для демократичного громадянства та понятійно-термінологічний апарат	17
1.2. Історіографія нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи	39
1.3. Механізми та моделі запровадження громадянських курсів у шкільній освіті європейських країн	59
Висновки до розділу 1	74
Розділ 2. СТРАТЕГІЇ РАДИ ЄВРОПИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ВПРОВАДЖЕННІ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА	77
2.1. Компетентнісна парадигма освіти для демократичного громадянства: європейське бачення	77
2.2. Європейський вимір та міжкультурний діалог – стратегічна політика освіти для демократичного громадянства та її відображення у змісті освіти	94
2.3. Східне партнерство як провідна стратегія Ради Європи впровадження освіти для демократичного громадянства	118
Висновки до розділу 2	134
Розділ 3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗБУДОВИ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА У КРАЇНАХ – ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ	137
3.1. Сутнісні характеристики Довідкової рамки компетентностей для культури демократії Ради Європи	137
3.2. Цифрове громадянство – провідна тенденція сучасної освіти у європейських країнах	150
3.3. Загальношкільний підхід у здійсненні освіти для демократичного громадянства та організаційно-педагогічні умови	166
Висновки до розділу 3	178
Розділ 4. ОСВІТА ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ: ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТА ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ	181
4.1. Громадянська освіта як основний напрям змістового наповнення навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства	181

4.2. Інтеграція змісту, форм та методів освіти для демократичного громадянства у контексті підходів Ради Європи	213
4.3. Роль громадських організацій у формуванні демократичних цінностей у системі шкільної освіти в Україні та країнах Ради Європи	240
4.4. Підтримка демократичного громадянства та культури демократії у закладах загальної середньої освіти – новий рівень розбудови шкільної освіти в Україні	256
4.5. Пропозиції та перспективи розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні з урахуванням досвіду країн – членів Ради Європи	270
Висновки до розділу 4	274
Загальні висновки	277
Список використаних джерел	283
Додатки	337

Вступ

За роки незалежності України освіта відчула значні зміни парадигм, узявши курс на демократизацію та становлення громадянських цінностей суспільства, що вплинуло на сферу змісту освіти, основні принципи й підходи до організації навчально-виховного процесу. У контексті процесів державотворення та розбудови громадянського суспільства привернення уваги до знань у галузі прав людини, потреба підтримки виховання активного громадянина, формування демократичних цінностей стали новими орієнтирами сучасної освіти.

Важливими для суспільства є такі завдання: необхідність усвідомлення ролі освіти у зростанні участі громадян у демократичних процесах прийняття рішень, підтримки культурної спадщини та культурного різноманіття, вивчення мов та міжкультурного діалогу, розширення доступу до найкращих загальноєвропейських та національних здобутків щодо змісту, форм, методів і технологій впровадження освіти для підтримки демократичних процесів у країні, виховання патріотів та гідних громадян української держави.

Загальна середня освіта (ЗСО) як галузь, що має сприяти становленню молодого покоління, поставила на порядок денний розгортання нової парадигми – демократизації освіти, що є загальноєвропейською та світовою тенденцією і відображена в освітній стратегії країн – членів Ради Європи (РЄ) та країн Європейського Союзу (ЄС). Україна як член Ради Європи (приєдналась до цієї структури у 1995 р.) підтримує демократичні процеси в державі та в освітній галузі зокрема.

В ухваленому 5 вересня 2017 р. Законі України «Про освіту» закладено підвалини розвитку та здійснення освітньої політики в державі, окреслено освітні пріоритети сучасної реформи [294]. Метою освіти визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей та необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [294]. Закон України «Про повну загальну середню освіту» № 463-IX, який було прийнято 16 січня 2020 р., своєю чергою, окреслив мету загальної середньої освіти (ЗСО): всебічний розвиток, навчання, виховання, виявлення обдарувань, соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і здобуття освіти упродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності, дбайливого ставлення до родини, своєї країни, довкілля, спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству. У Законі зазначено, що на-

вчально-виховний процес у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) має ґрунтуватися на загальнолюдських та культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина [295].

Серед засад державної політики в освітній сфері є формування громадянської культури та культури демократії, громадянської активності, академічна добросесність, гуманізм, демократизм, виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій.

Починаючи з 2016 р. Міністерством освіти і науки України (МОН) обрано курс на Нову українську школу (НУШ), основні напрями якої докладно висвітлено у концепції «Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» [183]. У цьому документі, що пройшов обговорення та громадські слухання і ухвалений рішенням Колегії МОН України 27 жовтня 2016 р., зазначено, що до 10-ти ключових компетентностей НУШ належать, зокрема, «соціальна та громадянська компетентності – усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; вміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів, повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття» [183].

Окресливши стратегії та пріоритети української освітньої галузі щодо демократичного вектора розвитку, потрібно звернути увагу на ті чинники, які стали першоосновою цих процесів. Після завершення Другої світової війни держави, об'єднавши зусилля з метою протистояння військовим загрозам, збереження миру, порозуміння між народами та країнами, утворили низку міжнародних структур, які стали головними дорадчими та консультативними органами для різних країн із питань розвитку та поширення демократичних цінностей людства, збереження верховенства права та захисту прав людини. Серед цих структур – Організація Об'єднаних Націй (ООН, створена 25 жовтня 1945 р.), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти та культури (ЮНЕСКО, 16 листопада 1945 р.), Рада Європи (РЄ, 5 травня 1949 р.), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, 1 серпня 1975 р.). Значну роль у поширенні та збереженні демократичних цінностей людства ці міжнародні організації відводять саме освіті.

Основи, на яких базуються підвалини освіти для життя в громадянському демократичному суспільстві, закладено у концептуальних положеннях світової та європейської спільноти, серед яких Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р., що стала основою для взаємодії народів і держав світу, дороговказом для побудови громадянського суспільства [25]. Фактом є те, що Українська РСР, яка була однією з країн – засновниць ООН, не проголосувала за цей документ, про що свідчить документ, оприлюднений Харківською правозахисною групою у 2004 р. [284]. Загальна декларація прав людини містила 30 статей, зміст яких було уточнено й розвинуто в міжнародних угодах, регіональних та національних конституціях та законах. Зокрема у 1966 р. Генеральна Асамблея

ООН прийняла «Міжнародний Білль про права людини», що об'єднав два міжнародні пакти: «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» та «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права», до яких Україна приєдналась у 1973 р. [166; 167].

Активного характеру освіта для демократичного громадянства (ОДГ) саме у цьому контексті набула в останні десятиліття в європейських країнах та в Україні завдяки зміні ставлення до цього напрямку з боку освітніх кіл тих країн, де відбулись значні демократичні зрушення. Важливою характеристикою освіти для демократичного громадянства став її міжпредметний, інтегрований характер, який дає змогу залучити до впровадження всю педагогічну громадськість, не зменшуючи при цьому важливості вивчення основних навчальних дисциплін.

Міжнародні документи, прийняті на рівні держав – членів Ради Європи, що були ратифіковані Україною, визначають напрями демократизації системи освіти. Зокрема, Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, прийнята РЄ та затверджена 11 травня 2010 р., що базується, своєю чергою, на Європейській конвенції з прав людини, Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Конвенції прав дитини ООН та ін. [25; 166; 438; 457; 436; 167]. Зазначені документи закликають держави ввести права людини, демократію та верховенство права як предмети й теми до навчальних програм всіх освітніх установ.

Серед важливих міжнародних орієнтирів на шляху демократизації суспільства та реформування освіти слід також виокремити Цілі сталого розвитку ООН (ЦСР), які прийняла Україна на період 2017–2030 рр. У вересні 2017 р. уряд України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», що визначила базові показники для досягнення ЦСР у нашій державі. У доповіді подано результати адаптації 17 глобальних ЦСР з урахуванням специфіки національного розвитку [377]. Зокрема, ціль 4 передбачає, що якісна освіта визначає низку стратегічних орієнтирів на 2017–2030 рр. у сфері освіти, серед яких завдання 4.7: створити у школах сучасні умови навчання, у тому числі інклюзивне, на основі інноваційних підходів. Щодо виконання цієї цілі міністр освіти Л. Гриневич (у період 2016–2019 рр.) зазначила: «Реформа української середньої освіти – це проектування майбутнього нашої країни, адже саме школа формує мислення абсолютної більшості наших дітей, які візьмуть на себе керівництво державою та відповідальність за її економіку» [377, с. 32]. Для виконання цієї цілі Україна зобов'язалась дотримуватись низки рекомендацій, зокрема: оновлення змісту навчання шляхом упровадження навчальних програм із питань сталого розвитку, раціонального споживання, прав людини, гендерної рівності, культури, соціальної єдності, миру та ненасильства; забезпечення принципу відповідності освіти потребам суспільного розвитку. Представлені у національній доповіді цілі та рекомендації віднесено Радою Європи до таких, що співвідносяться з політикою РЄ у сфері освіти для демократичного громадянства [377].

Рада Європи, до складу якої входять 47 країн (див. Додаток А), і Україна також (загалом близько 800 млн громадян), проголошує освіту для демократичного громадянства та прав людини ключовим, наскрізним і невід'ємним елементом

освіти та умовою здійснення прав та обов'язків громадян. Рада Європи, як міжурядова міжнародна організація, спрямовує свою діяльність на захист демократії, верховенства права та захист прав людини – процеси, які мають бути відображені у всіх галузях людської діяльності й життя та в освіті. Зміцнення позицій і впровадження освіти для демократичного громадянства та прав людини з особливим фокусом на повагу до прав людини, соціальне порозуміння, багатоманітність, активну участь є предметом великої уваги для підтримки різноманітних форм навчання та механізмів демократичного врядування в загальноосвітніх навчальних закладах у країнах Європи (Додаток Б).

Важливу роль у просуванні політики демократичного громадянства та демократичного врядування у системах освіти відіграє Керівний комітет із питань освітньої політики та практики Ради Європи (*Steering Committee for Education Policy and Practice (CDPPE)*), який контролює програми РЄ у галузі освіти та консулює Комітет міністрів РЄ з питань освіти. Уряди 50 держав – учасниць Європейської культурної конвенції представлені в комітеті вищими посадовими особами із системи загальної середньої та вищої освіти, неурядові організації (НУО) у галузі освіти є спостерігачами. Серед завдань цієї структури – забезпечення держав-членів рамковими документами для формування демократичної культури в учнів, підтримки демократичного громадянства, прав людини та міжкультурного діалогу, підвищення ефективності навчальних планів та навчальних програм у цій галузі. Підґрунтям політики для демократичного громадянства Керівним комітетом РЄ, є: Європейська культурна конвенція (стаття 2) (1954) [459], Рамка компетентностей для культури демократії (2016) [448], Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини (2010) [438], Рекомендація Комітету міністрів державам-членам щодо забезпечення якісної освіти (2012) [317], Лісабонська конвенція про визнання кваліфікацій у вищій освіті (1997) [114], Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти (2001) [445] та ін.

З огляду на те, що Україна належить до групи пострадянських країн, школа та інститут управління освітою залишаються значною мірою централізованими. Попри процеси децентралізації, що передбачають автономію ЗЗСО, серед основних проблем управління цими закладами залишаються недостатнє фінансування, забюрократизованість і нестача кадрів. Окрім того, серед батьків та громадськості немає визначеності щодо ролі директора школи як освітнього менеджера, є недовіра до моделі управління школою загалом. Саме тому важливим є утвердження державно-громадської моделі управління освітою, що закріплена у Законах України «Про повну загальну середню освіту» (2019) та «Про освіту» (2017).

Оскільки у сучасному світі відбувається швидка зміна політичних обставин та економічних векторів, у європейському регіоні триває значний спад у галузі людського капіталу. У відтворенні людського капіталу значну роль відіграє освіта, тож саме на неї покладають функції, що покликані реагувати на зазначені обставини: створювати умови для навчання та підготовки до життя громадян, які зможуть отримувати доступ до накопичених людством знань, вільно та ефективно робити вибір життєвого шляху, здобувати освіту, професію, знаходити роботу.

Адже ті країни, що здійснюють значні інвестиції в освіту та розвиток людини, досягли успіху у зростанні економіки й підвищенні якості життя. У цьому контексті ОДГ розглядається Радою Європи як засіб консолідації демократії у суспільстві та в освіті і є інтегрованим напрямом, що пронизує всі сфери, впливає на економіку держави.

Важливим стратегічним документом на теренах ЄС, зокрема у частині країн – членів Ради Європи, стала Рекомендація Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 р., де було визначено основні виховні напрями освіти для демократичного громадянства. Так, ОДГ, як визначено в цьому документі, охоплює конкретні дисципліни та різноманітні або міжпредметні галузі навчання та інституції у державах-членах. Наприклад, це може бути громадянська, політична або правозахисна освіта, кожна з яких сприяє освіті для демократичного громадянства [484]. У частині європейських країн освіта для демократичного громадянства є обов'язковою складовою навчальної програми як у початковій школі, так і у середніх та старших класах.

Значну роль у формуванні демократичного освітнього простору відіграють організації громадянського суспільства (ОГС). Завдяки спільній активній діяльності громадських організацій (ГО) та освітніх установ, а також їх впливу на освітні процеси популярною тематикою освітніх дискурсів стали такі питання, як підвищення рівня освіти у галузі прав людини; сприяння вихованню активного громадянина, формування вмій та навичок громадянських дій; сприяння співпраці представників різних сфер суспільства у процесі громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства.

Демократична школа є основою та умовою розвитку громадянського суспільства в Україні. Нині здійснюється низка ініціатив та проектів, що стосуються впровадження основ освіти для демократичного громадянства. Вони передбачають оновлення освітніх програм, створення навчально-методичних матеріалів для вчителів та учнів, підготовку кадрів для викладання предметів громадянсько-навчального циклу та їх впровадження у зміст освіти у закладах загальної середньої освіти. Підготовка фахівців із цього питання, оснащення необхідним навчально-методичним матеріалом є умовою їхньої успішної роботи.

Починаючи з 2000-х рр. в Україні розроблено та обговорено низку концептуальних документів, пов'язаних зі становленням та розвитком громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства. У 2003 р. оприлюднено Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (автори: О. Сухомлинська, М. Боришевський, К. Чорна, І. Тараненко, С. Рябов) [119], у 2018 р. – Концепцію розвитку громадянської освіти [127]. У 2020 р. відбулось обговорення проекту Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 р. та Плану заходів щодо її реалізації, розроблених на виконання пункту 2 розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» та пункту 19 плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфе-

рі, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179-р [127]. Всі ці документи у різні періоди окреслили стратегію на зміцнення демократичних цінностей та інтегрування культури демократії через шкільні освітні програми.

Українська школа сьогодні має досвід упровадження навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства, існує низка навчальних курсів за вибором із питань освіти з прав людини, демократичного врядування, протидії дискримінації, інтегрований курс «Громадянська освіта» для 10 класу ЗЗСО. Також упродовж останніх двох десятиліть успішно реалізовано низку міжнародних і вітчизняних ініціатив (проектів) із громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства в системі шкільної освіти. Починаючи з 2000-х рр. в Україні було розроблено та впроваджено низку проектів, серед яких – «Демократична школа», «Освіта для демократичного громадянства», «Практичне право» та ін., однак системних зрушень із боку освітніх інституцій не було здійснено, а громадянська освіта та освіта для демократичного громадянства не стали пріоритетами у шкільному середовищі. Більшість зі згаданих проектів збагатили здебільшого змістову компоненту освіти. Зокрема, серед тематик у сфері громадянської освіти було запроваджено такі напрями, як медіаосвіта, права людини та громадянина, права дитини, безпека, міжкультурний діалог, гендерна рівність та ін. Частково українські педагоги, дотичні до впровадження громадянської освіти, почали звертати увагу на формування ставлення учнів до демократичних процесів, критичне мислення, активну участь у житті шкільної громади. Загалом у цьому напрямі значну діяльність здійснюють професійні педагогічні спільноти та громадські організації (Всеукраїнська асоціація викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін «Нова Доба», Агенція розвитку освітньої політики, Громадська організація «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (ГО DOCCU), Благодійна організація «Вчителі за демократію та партнерство» та ін.). У жовтні 2020 р. МОН України спільно зі Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» за підтримки програми «Долучайся!» (USAID/ENGAGE) презентували онлайн-курс із громадянської освіти для 10-х класів на онлайн-платформі 3D Демократія [172]. Однак питання формування у молодого покоління здатності відповідати на виклики сьогодення, керуючись демократичними цінностями, залишилось недостатньо вирішеним. А отже, потрібно й надалі розвивати громадянську компетентність школярів, демократичну культуру, ціннісну та поведінкову складові.

Потребують уваги та детального вивчення такі питання, як становлення демократичних цінностей у шкільній освіті в Україні, форми та методи впровадження освіти для демократичного громадянства, система демократичного врядування у школах, роль організацій громадянського суспільства, роль та місце інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у розбудові інформаційно-освітнього середовища (ІОС) закладів освіти та інформаційного суспільства, роль засобів масової інформації у підтримці ОДГ, цифрове громадянство, вплив інтеграційних та глобалізаційних процесів на становлення демократичних прин-

ципів побудови змісту освіти та демократизації змісту шкільних навчальних предметів.

Надзвичайно важливим є знаходження взаємозв'язків і взаємодії шкільної освіти з державними інститутами у становленні демократичних цінностей шкільної молоді, розвиток відповідних компетентностей учителів та педагогічного колективу школи, керівників системи освіти, розроблення відповідної молодіжної політики у державі.

Процес руху держави та системи освіти до формування демократичних цінностей не є простим, він довготривалий, потребує значних інтелектуальних та матеріальних ресурсів, економічно та стратегічно залежний від основної стратегії держави, її освітніх інститутів та процесів прийняття рішень. Важливим сьогодні для освітян є знати та вміти аналізувати процеси, що відбуваються у суспільстві в контексті освітніх змін у країнах світу, вміти бачити перспективи та суперечності, використовувати ефективні механізми здійснення нових кроків з утвердження демократії в самій системі освіти.

Ступінь розробленості проблеми. Основоположником демократичної освіти є відомий американський педагог, один із рушіїв прогресивної освітньої думки ХХ ст. Дж. Дьюї, який присвятив свої праці питанням взаємозв'язку освіти та демократії [507]. Він є послідовником *ідей вільної освіти*, що розвивались та проголошувались у працях відомих філософів та педагогів Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого, пізніше А. Нейла, Т. Найта, У. Паркера, Л. Дарлінг-Хаммонда, С. Френе, М. Фуллана та ін. [371]. В історії вітчизняної педагогіки ідеї гуманістичних та демократичних принципів шкільної освіти проголошували відомі педагоги Б. Грінченко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. [44; 268; 354].

У сучасній вітчизняній освіті загальні питання демократизації освіти розглядаються у контексті політичних, глобалізаційних процесів (О. Тимошенко, О. Дем'янчук), толерантності та полікультурності (О. Грива, О. Пометун, А. Сущенко, М. Яцейко, І. Іванюк), професійного розвитку та вищої освіти (Т. Жижко, І. Яцик) [63; 64].

Питання освіти для демократії, громадянської освіти досліджують та розробляють українські дослідники Р. Арцишевський, Т. Бакка, Г. Васківська, П. Вербицька, І. Гейко, О. Дем'янчук, Л. Дух, М. Душек (Гурій), М. Іванов, П. Кендзьор, Л. Марголіна, Т. Мелешенко, Н. Назаренко, Н. Пильгун, С. Позняк, О. Пометун, С. Рябов, І. Смагін, Н. Софій, О. Сухомлинська, І. Тараненко, К. Чорна та ін. [3; 4; 156; 18; 50; 64; 70; 102; 177; 178; 278; 352]. Серед сучасних зарубіжних фахівців, які порушують питання освіти для демократичного громадянства, – К.-Х. Дюрр, П. Крапф, Р. Голлоб, М. Рафальська, М. Селятицький, Ж. Барбалет, Н. Андерс, М. Баррет, Б. Зані, Ц. Бірзеа, В. Галстон, Дж. Коган, Ж. Доннелі, Ж. Торні-Пурта, Г. Штайнер-Хамсі та ін. [47; 409; 408; 562; 568; 630; 642; 431].

Попри наявні напрацювання у галузі громадянської освіти, проблеми освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини не стали предметом спеціального аналізу. Зокрема, немає цілісних досліджень політики Ради

Європи у цій сфері, зокрема в територіальних рамках країн пострадянського простору та країн Східного партнерства, до яких належить Україна, особливо на тлі останніх економічних, політичних та суспільних перетворень у країнах – членах Ради Європи.

Слід підкреслити *суперечність*, що виникла в цих умовах: в Україні бракує комплексних *порівняльно-педагогічних досліджень* із проблем розбудови шкільної освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини і водночас є *необхідність осмислення та раціонального використання міжнародного досвіду* й підходів Ради Європи до впровадження освіти для демократичного громадянства. Актуальність проблеми та її недостатня розробленість зумовили вибір теми дослідження, яке присвячено *аналізу становлення і розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у країнах Ради Європи та місця України у цих процесах*.

Нашу увагу зосереджено на процесі розвитку та впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, що виникла завдяки ініціативі міжурядової міжнародної організації – Раді Європи, у відповідь на виклики суспільства, пов'язані з необхідністю визнання державами інституту верховенства права, підтримки прав людини та демократії, закріплених у низці документів, конвенцій та рекомендацій РЄ та які підтримується урядами країн РЄ та ЄС.

Терміни *«шкільна освіта для демократичного громадянства» (ОДГ)* і *«освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини» (ОДГ/ОПЛ)*, що аналізуються у монографії, відображають концептуальні поняття і підходи педагогічної спільноти країн РЄ у шкільній освіті, пов'язані з розбудовою демократичного шкільного середовища, дотриманням принципів демократичного врядування, навчанням та вихованням. Освіта для демократичного громадянства передбачає застосування наскрізного, міжпредметного підходу. Цей напрям стосується всіх предметних галузей та предметів у школі, загалом шкільного життя та врядування, а його впровадження відбувається за принципами *«освіта для підтримки прав людини та демократії»*, *«через освіту з прав людини та демократію»* та *«про освіту з прав людини та демократію»*, що є концептуальним баченням РЄ, яке розкрито у цій роботі.

Вибір *територіальних рамок дослідження* зумовлено тим, що:

- Рада Європи є провідною структурою у європейському регіоні та міжурядовою організацією, яка спрямовує свої зусилля на утвердження демократії, верховенства права, захист прав людини, що є основними цінностями людства, дія якої поширюється на держави-члени незалежно від стану демократичних процесів у них (Додаток А);
- курс освітніх реформ в Україні спрямований на інтегрування до європейського освітнього простору, що підтверджено у низці сучасних законодавчих актів, стратегій та концепцій, стандартів та кваліфікаційних рамок. Україна поступово стає членом загальноєвропейських порівняльних досліджень якості освіти (PISA, TIMSS та ін.), підписантом спільних європей-

ських економічних стандартів, культурних конвенцій, що спрямовані на підтримку та збереження загальнолюдських цінностей, інституту прав людини, розвитку демократії та дотримання верховенства права як основних цінностей РЄ;

- Україна є членом Ради Європи (з 1995 р.), географічно, культурно та економічно дотримується європейського вектора розвитку, спрямовує зусилля на виконання європейських домовленостей і угод та дотримується рекомендацій РЄ у сфері освіти, починаючи з 2014 р. підписує та виконує плани дій та стратегії РЄ, зокрема у сфері освіти (План дій РЄ для України на 2014–2021 рр.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину 80-х років ХХ ст. по теперішній час. *Нижня хронологічна межа* визначається прийняттям у 1985 р. Рекомендації № R (85) 7 «Про викладання та вивчення прав людини в школах» (Рада Європи). *Верхня хронологічна межа* сягає теперішнього часу, що характеризується впровадженням Рамки компетентностей для культури демократії, розробленої РЄ у 2016 р. та Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 року (Україна).

Завдання монографічного дослідження

1. Здійснити бібліографічний аналіз проблеми шкільної освіти для демократичного громадянства в українському та зарубіжному освітньому просторі.
2. Розкрити теоретико-методологічні засади освіти для демократичного громадянства.
3. Охарактеризувати механізми та моделі впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.
4. Розкрити стратегії впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.
5. Виявити тенденції розбудови змісту освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи.
6. Здійснити аналіз змісту, форм, методів і сучасних технологій впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи та охарактеризувати інструменти підтримки її реалізації.
7. Визначити перспективи реалізації та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні.

Методологічною основою дослідження є сукупність підходів, що визначають орієнтири освіти для демократичного громадянства та базуються на діалектичному підході до пізнання об'єктів, що розвиваються. У дослідженні використані ідеї діалектичного аналізу розвитку суспільств та ролі наукового пізнання у цьому процесі: генезис, минуле, сьогодення, майбутнє процесу розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах – членах РЄ та Україні. Серед цих підходів:

системний підхід, як ключовий методологічний засіб та один із способів наукового пізнання соціальних явищ, яким є феномен освіти. *Методологічна специфіка системного підходу* у дослідженні визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності процесу розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах – членах РЄ як *нового концептуального утворення*, на виявлення його елементів (теорія та практика) та впливів, порівняння та зведення їх в єдину теоретичну картину;

синергетичний підхід, що дозволяє розглянути явище поєднання традицій та інновацій як складний, суперечливий процес, на який впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники, що зумовлюють багатоманітність його проявів у системі шкільної освіти;

парадигмальний підхід дозволяє описати процеси впровадження освіти для демократичного громадянства крізь призму освітньо-педагогічних парадигм, існуючих в системах освіти країн Ради Європи, що зазнає впливу суспільно-політичних, культурно-історичних, соціально-економічних, освітньо-педагогічних чинників і повною мірою відображає закономірності, суперечності, парадигмальні зміни у своєму розвитку;

аксіологічний підхід надає можливість розглянути ОДГ з точки зору суспільно вагомих цінностей та ціннісних характеристик, на яких ґрунтується шкільна освіта у країнах Ради Європи;

порівняльно-педагогічний підхід, який дозволяє розглянути освіту для демократичного громадянства як феномен в історичному, економічному, суспільному, культурному контексті у порівнянні її застосування у системах освіти європейських країн та на основі виявлення спільних та відмінних рис у різних країнах Ради Європи, визначення основних характеристик та тенденцій розвитку, окреслення перспектив для української системи освіти. Враховано, що досліджуване явище по-різному функціонує у країнах РЄ, тому для ефективного впровадження ОДГ у систему освіти України необхідно критично та відповідально ставитись до побудови освітніх моделей та концепцій, що мають реалізовуватись у вітчизняній шкільній освіті. Застосування цього підходу відображено у виявленні загальних тенденцій розвитку ОДГ у різних освітніх системах РЄ та їхніх регіональних особливостей, забезпеченні можливості пропонувати кращі практики та ідеї для вдосконалення шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні, створенні механізмів моніторингу та прогнозування.

Проведене дослідження базується на опрацюванні великої джерельної бази, що охоплює філософські, політологічні, соціологічні, педагогічні праці, які стосуються політики Ради Європи та її країн-членів, посібники для вчителів та керівників шкіл, підручники для учнів, інші навчально-методичні матеріали, це, зокрема:

- *офіційні документи ЄС, Ради Європи та країн-членів*, що визначають стратегію розвитку освіти: Хартія основних прав Європейського Союзу, 2010 р.; Конвенція про захист прав людини та основних свобод РЄ, 1950 р.; Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від

- 18 грудня 2006 р.; Європейська культурна конвенція, прийнята РЄ 1954 р.; Резолюція (78) 41 «Про вивчення прав людини», прийнята Комітетом міністрів РЄ 25 жовтня 1978 р.; Рекомендація РЄ № 1111 (1989) «Про європейський вимір освіти» та інші конвенції, резолюції, меморандуми;
- **офіційні документи РЄ і країн-членів**, що визначають напрями розвитку освіти для демократичного громадянства, серед яких: Загальноєвропейські рекомендації РЄ з мовної освіти, 2001 р.; Рекомендація № R (85) 7 Комітету міністрів РЄ державам-членам щодо викладання та вивчення прав людини в школах, прийнята Комітетом міністрів РЄ 14 травня 1985 р.; Рекомендація РЄ № 1849 (2008) Про сприяння культурі демократії та прав людини через освіту вчителів, 2008 р.; Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти в галузі прав людини, Рекомендація CM/Res (2010)7, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р.; Рамка компетентностей для культури демократії РЄ, 2016 р. та інші рамкові настанови, звіти, бюлетені, концепції;
 - **офіційні національні документи** у сфері освіти країн-членів, зокрема країн – членів Східного партнерства, зокрема: Закон Азербайджанської республіки про освіту, № 833-IIIQ від 19 червня 2009 р.; Кодекс Республіки Білорусь про освіту № 243-З від 13 січня 2011 р.; Закон Грузії про загальну освіту № 3530 від 8 квітня 2005 р.; Закон Республіки Вірменія про освіту № ЗР-297 від 14 квітня 1999 р.; Кодекс про освіту Республіки Молдова, 2014 р.; Стратегія розвитку освіти на 2014–2020 рр. у Республіці Молдова «Освіта 2020»; закони, накази, методичні рекомендації та інші офіційні документи;
 - **інформаційно-аналітичні матеріали** міжнародних організацій та РЄ із питань розвитку громадянської, демократичної освіти та освіти в галузі прав людини: Загальноєвропейське дослідження з питань освіти для демократичного громадянства, Рада Європи, 2004 р.; Біла книга РЄ з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», 2008 р.; Звіт Ради Європи «Життя разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі XXI століття», 2011 р.; План дій ЮНЕСКО «Світова програма освіти з прав людини», 2006 р. та інші матеріали РЄ, ЄС, ООН, ПРООН, ЮНЕСКО, ОЕСР, аналітичні звіти, заяви, дослідження міжнародних організацій;
 - **статистичні показники**, які відображають стан і динаміку розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах – членах РЄ: EURYDICE. Громадянська освіта в Європі, 2012, 2017 рр.; Міжнародне дослідження громадянської та освіти для демократичного громадянства. Система оцінки, Нідерланди, 2008 р.; Організація шкільного часу у Європі. Початкова та загальна середня освіта. Звіт Eurydice за 2019/2020 рр.; Структура європейських систем освіти 2018/2019 рр.; Eurydice, структури та схеми, 2018 р.; звіти ОЕСР «Освіта на перший погляд» 2019 і 2020 рр. та інші документи;
 - **дослідження у галузі філософії, політології, соціології, педагогіки**: загальні концептуальні положення вітчизняних науковців, що досліджують

- питання реформування систем освіти: В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, С. Ніколаєнко та ін. [2; 132; 133]; загальні концептуальні положення вітчизняних науковців, що досліджують питання змісту шкільної освіти зарубіжжя: Г. Єгоров, К. Корсак, Б. Мельниченко, Н. Лавриченко, О. Локшина, О. Першукова, Л. Пуховська, А. Сбруєва та ін. [78; 130; 134; 148; 154; 330; 270]; праці зарубіжних дослідників у галузі філософії, соціології, теорії освіти: Б. Бернстайн, Б. Блум, Дж. Дьюї, Ч. Купісевич, А. Леві, А. Найтінгейл, Ж.-К. Патерсон, Н. Послтвейт, Е. Тоффлер, М. Фуллан, Ю. Хабермас та ін. [363; 371; 372; 410; 507];
- **реферативні та енциклопедичні видання:** «Енциклопедія освіти», головний редактор В. Кремень, 2008 р.; «Педагогічна енциклопедія», за редакцією М. Ярмаченка, 2001 р.; «Філософський енциклопедичний словник», голова редколегії В. Шинкарук, 2002 р.; «Український педагогічний словник», за редакцією С. Гончаренка, 1997 р.; «Українська дипломатична енциклопедія», голова редколегії Л. Губерський, 2004 р. [71; 267; 35]; «Thesaurus of sociological indexing terms», В. Booth, М. Blair, 1992 р. [411] та ін.;
 - **матеріали вітчизняної та зарубіжної науково-педагогічної періодики:** «Педагогіка і психологія», «Порівняльно-педагогічні студії», «Порівняльна професійна педагогіка», «Шлях освіти», «Педагогіка», «Постметодика», «Інформаційні технології і засоби навчання», «Curriculum Studies», «Research in Comparative and International Education», «Education Journal» та ін.

Сподіваємося, що викладені у монографії результати дослідження, будуть корисними вітчизняним науковцям, педагогам-практикам, розробникам освітньої політики, управлінцям, громадським діячам, організаціям громадянського суспільства та широкому педагогічному загалу для сприяння становленню шкільної освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини й розбудові демократичної України.

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У КРАЇНАХ РАДИ ЄВРОПИ

1.1. Концептуальні засади освіти для демократичного громадянства та понятійно-термінологічний апарат

Освіта відіграє вирішальну роль у розв'язанні багатьох соціально-політичних, економічних, демографічних, екологічних та технологічних проблем, що стоять перед Європою та її громадянами сьогодні та поставатимуть у майбутньому. Значний вплив на розвиток освіти має розмаїття країн Європи, яке є культурним надбанням людства. Важливим є створення усебічних можливостей для громадян Європи для співробітництва та розвитку, зокрема здобуття якісної освіти та становлення їх як громадян демократичного суспільства. Освіті відведено важливу роль у процесі розвитку та становлення демократичних устроїв у різних країнах: вона сприяє підтримці демократичних урядів та державних інститутів у країнах, що обирають демократію, допомагає громадянам ефективно просувати власні інтереси та інтереси суспільства, сприяє підтримці та втіленню демократичних практик у процесі переходу до демократії та її подальшому розвитку.

Важливою подією для розвитку освіти у розбудові сучасного, демократичного, сталого суспільства стало визнання Україною Цілей сталого розвитку (ЦСР), розроблених Організацією Об'єднаних Націй (ООН), які набули чинності у 2016 р. ЦСР є глобальними цілями, стратегічними орієнтирами, спрямованими на подолання бідності, захист планети і забезпечення миру та процвітання для всіх людей у світі (<https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html>). Ціль 4 спрямована на забезпечення рівного доступу до якісної освіти та професійного навчання, ліквідацію гендерних і матеріальних розбіжностей і забезпечення загального доступу до якісної вищої освіти. Важливою складовою цієї цілі є демократизація освіти та всіх освітніх процесів, формування громадян демократичного суспільства, збільшення їхнього доступу до освіти, демократичних процесів та участі у прийнятті рішень. При цьому, досягнення ЦСР потребує партнерства державних органів, приватного сектору, громадянського суспільства і громадян.

Важливими для освітян сьогодні, перш за все, є такі суспільні аспекти, як сприяння усвідомленню ролі освіти у зростанні участі громадян у демократичних процесах, підтримка культурного різноманіття та мов національних меншин, привернення уваги до культурної спадщини, вивчення мов, розширення доступу

до найкращих загальноєвропейських та національних здобутків культури та науки, акцентування на економічних та політичних викликах, що стоять перед сучасним світом, підтримка демократичних процесів у країні, виховання гідних громадян та патріотів української держави.

Значний поступ в останні десятиліття спостерігається в освіті для демократичного громадянства та громадянській освіті й вихованні, що мають на меті сприяти формуванню демократичних цінностей і громадянських компетентностей молоді та дорослих. Цей процес нерозривно пов'язаний із важливістю для громадян брати активну участь у суспільних процесах та необхідністю формувати вміння приймати рішення, здатності активно і відповідально формулювати та обстоювати власну громадянську позицію та права людини.

Розглянемо *концептуальні засади питань освіти в контексті демократичних цінностей суспільства* в історико-педагогічному контексті *та відповідний понятійно-категоріальний апарат*.

Звертаючись до означених питань, слід зазначити, що **освіта для демократичного громадянства** є складним соціально-педагогічним явищем, що охоплює різні суспільно-політичні та освітні сфери. Потрібно особливо виокремити **громадянську освіту** – освітню галузь, що є базовою серед інших у формуванні демократичних цінностей людини.

Подальший аналіз концептуальних засад освіти для демократичного громадянства буде зосереджено навколо двох ключових освітніх галузей та категорій – *громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства*, їхнього взаємозв'язку та взаємовпливів, основних характеристик і складових.

Громадянська освіта є ґрунтовним напрямом, що активно впроваджується впродовж багатьох десятиліть у системах освіти світу. Розглядаючи це явище, слід звернути увагу на роль громадянської освіти у різних суспільствах, зокрема у європейському суспільному просторі. Розквіт громадянської освіти спостерігається переважно у країнах із демократичною формою правління, насамперед у країнах Європейського Союзу, США та країнах – членах Ради Європи, де було закладено підвалини освіти для демократичного громадянства у її сучасному розумінні.

Освіта для демократичного громадянства є сучасним явищем, що тісно перетинається та поєднується з громадянською освітою у її класичному баченні. *Це нова форма та ступінь набуття знань про демократичне громадянство, права людини, процес набуття вмінь та формування навичок, що пов'язані з життям у громадянському суспільстві, формування демократичних цінностей людини, що забезпечується активними формами та методами її впровадження, які спираються на практичний досвід суб'єктів освітнього процесу, та спрямована на формування демократичного середовища на всіх рівнях освіти.*

Концептуальні підходи до питань освіти для демократичного громадянства та громадянської освіти висвітлено у роботах зарубіжних педагогів, філософів, політологів, соціологів, серед яких: Дж. Дьюї (J. Dewey) [368; 507], Ж.-Ж. Руссо (J.-J. Rousseau) [323], А. Нейл (A. Neill) [604; 371], Р. Вельдхуз (R. Veldhuis) [603], Л. Дарлінг-Хаммонд (L. Darling-Hammond) [503], С. Френе

(С. Freinet) [559], М. Фуллан (M. Fullan) [371], Ц. Макферсон (C. Macpherson) [597], Е. Сант (E. Sant) [635], Дж. Швілле (J. Schwillе) [664], В. Ліппман (W. Lippmann) [635], О. Ічілов (O. Ichilov) [423], А. Гутман (A. Gutmann) [567], Р. Гльберт (R. Gilbert) [565], В. Галстон (V. Galston) [562], Ф. Адігер (F. Adiger) [395], Д. Аллен (D. Allen) [397; 562], Б. Хоскінс (B. Hoskins), Г. Янмаат (J. G. Janmaat) [573], Т. Маршалл (T. Marshall) [598], В. Кімліка (W. Kymlicka), В. Норман (W. Norman) [592; 594], Ж. Барбалет (J. Barbalet) [404], Ю. Хабермас (J. Habermas) [568; 569], Р. Дарендорф (R. Dahrendorf) [62], Дж. Коган (J. Cogan), Р. Деррікот (R. Derricott) [430] та ін.

Концептуальні засади освіти для демократичного громадянства беруть витоки з *ідей вільної освіти*, становлення якої відбувалось під впливом філософських поглядів і теорій *інструменталізму, лібералізму, неолібералізму, теорії еліт* та сучасних чинників, пов'язаних із соціальними та освітніми нерівностями, соціальним статусом та рівнем розриву у цих аспектах різних верств населення країн, і які розглядають як певні політичні доктрини, що мають гарантувати розподіл влади, свободу людини та верховенство права.

Ж.-Ж. Руссо, визначний французький і швейцарський філософ та педагог, визнавав, що життя людини в суспільстві потребує громадянської освіти, тобто навчання функціонувати в суспільстві. Він вважав, що якщо людина дотримується певних суспільних правил, які усвідомлює, тільки так вона може зберегти свободу: «кожна людина... не підкоряється нікому, крім себе, і залишається такою ж вільною, як раніше» [323].

Ідеологічні основи *громадянської освіти* є сукупністю різноманітних теоретичних позицій політичної думки. Одна з груп теорій бере свій початок з ідей видатного американського психолога, філософа та реформатора освіти Дж. Дьюї (1859–1952) про зв'язок між діями, спрямованими на досягнення добробуту інших, і соціальним розвитком – із так званої теорії сервісного навчання (англ. *theory of service-learning*) [507; 562, с. 77]. Основні питання цієї теорії пов'язані переважно з необхідністю віднаходження балансу між громадянським представництвом та прямою участю громадян у процесах прийняття рішень, власними інтересами та суспільною думкою, правами та відповідальністю, свободами та рівноправністю, виправданими свободами та суспільною мобілізацією, розбіжностями і релігійними уподобаннями та громадянським дискурсом і активними діями, громадянською лояльністю та громадянською непокорюю [562]. Водночас ці питання значно впливають на зміст і способи здійснення громадянської освіти, а саме на відповідність того, що відбувається під час навчання у класі, та суспільного досвіду. Такий підхід засвідчує, що шкільне навчання та суспільна практика рівнозначно відіграють свою роль у вихованні громадянина.

Однією з перших праць, яка поставила на порядок денний питання освіти для формування демократичних цінностей, стала робота Дж. Дьюї «Демократія та освіта» (1916 р.) [507]. Філософ вважав, що для становлення демократії у державі важливими є такі два основні елементи: школа та громадянське суспільство, і саме ці елементи потребують постійної уваги держави. Дж. Дьюї, який був прихильником філософської течії *інструменталізму*, вважав, що демокра-

тичне суспільство встановлюється та зміцнюється завдяки сформованій громадській думці, що її досягають через постійний діалог влади, суспільства, політиків та фахівців, які відповідальні за розвиток держави. Освіта, якій Дьюї приділяв особливу увагу, має сприяти розвитку свободи, що, на його думку, полягає у здатності робити розумний вибір та діяти згідно з ним та особливостями власної самобутньої індивідуальності. Демократія є тим соціальним ладом, який спирається на свободу і створює можливості для розвитку творчого потенціалу індивіда [368, с. 180–181]. Фактично, це був початок дискусії, яку започаткував Дьюї щодо демократичної освіти, поставивши питання про те, хто і як саме у демократичному суспільстві має приймати рішення та формувати освітню політику та якою має бути демократична освіта. Дж. Дьюї водночас був послідовником *ідей вільної освіти*, що були розвинуті у роботах відомих філософів і педагогів Ж.-Ж. Руссо [323], А. Нейла (A. Neill) [604], Л. Дарлінг-Хаммонд (L. Darling-Hammond) [503], С. Френе (C. Freinet) [559], М. Фуллана (M. Fullan) [371] та ін. Слід зазначити, що ідеї Дьюї щодо демократичної освіти та ролі громадянського суспільства широко використовують у сучасному світі, зокрема в теорії освіти, філософії, гуманітарних наук.

А. С. Нейл, відомий британський педагог і просвітитель, заснував у 1921 р. всесвітньо відому школу Саммерхілл (графство Саффолк, Велика Британія), що декларує *ідеї вільної освіти* та виховання і є прикладом демократичної школи на міжнародному рівні, що функціонує досі. Ідеї А. С. Нейла полягають у індивідуальному підході до кожної дитини, вірі у її творчі здібності та прагненні до саморозвитку. Він вважав важливим накопичення учнями власного досвіду, на базі якого здійснюється становлення їхніх людських якостей та власного потенціалу; наполягав на відмові від насильства, авторитарної позиції вчителя, робив основний акцент на активності учнів [604; 371].

С. Френе (C. Freinet), французький педагог, один із засновників «нової школи», прагнув спрямувати освіту задля побудови нового кращого суспільства, активно впроваджував *ідеї кооперативного навчання*, яке передбачає застосування групових форм роботи з учнями у малих групах протягом усього уроку та обговорення між групами та учнями у групі. Втілюючи нові на той час (20-ті роки ХХ ст.) педагогічні практики (педагогіка проєктів, шкільний журнал, шкільна типографія, техніка документування подій шкільного суспільного життя), С. Френе створював умови для набуття учнями автономії, а також академічних і *громадянських навичок* [559].

Питання *демократичної освіти* у загальнофілософському розумінні розглядають з точки зору рівного доступу, дотримання прав людини та гарантії свобод, що має забезпечувати влада у державі. За умови існування різних підходів до трактування демократії та ролі освіти у суспільстві, сучасні західні демократії, як зазначає дослідник та політолог Ц. Макферсон (C. V. Macpherson, 1977), визнають *лібералізм* як політичну доктрину, що має гарантувати верховенство закону, свободу та поділ влади. Водночас демократія базується на рівності та суверенитеті, а їх поєднання – це ліберальна демократія, що була прагненням багатьох держав упродовж усього ХХ сторіччя [597].

Сучасний британський науковець, професор Кембриджського університету Д. Рансіман (D. Runciman) стверджує, що такі погляди значно вплинули на розвиток держав після двох великих криз (демократичної кризи 30-х років ХХ ст. та завершення холодної війни (60–70-ті рр. ХХ ст.), що позначилось на стратегіях різних міжнародних організацій – ООН, Ради Європи, інституцій ЄС, які взяли на себе чіткі зобов'язання пропагувати та захищати демократичні цінності та практику [634].

Серед сучасних теорій, які також вплинули на становлення та розвиток освіти для демократичного громадянства, є такі, що викликали значні дискусії та критику. Сучасні дослідники у галузі демократичної освіти виокремлюють і критикують так звану *теорію еліт*. Прихильники цієї теорії рекомендують застосовувати різні освітні підходи та практику до учнів, зумовлені їхньою соціальною роллю. Згідно з цією теорією учні із забезпеченого суспільства мають навчатись мовам та культурам, взаємодіяти з міжнародним суспільством і готувати себе до взаємодії зі світом. Натомість учні, що не належать до прошарку еліт, автоматично дізнаються про демократію, оскільки школи, де вони навчаються, вже вбудовані у демократичні системи. Зокрема, Е. Сант аналізує у своїх дослідженнях дві різні форми демократичної освіти: одну – спрямовану на еліту, та іншу, спрямовану на маси [635].

Елітарна версія демократичної освіти пов'язана з елітарними дискурсами щодо інституту демократії. Прихильники теорії демократичної еліти дотримуються поглядів Дж. А. Шумпетера та В. Ліпмана *про елітарну демократію* і пропонують, щоб політика була в руках невеликої еліти, яка гарантувала б стабільність демократичних суспільств [415]. У цій перспективі еліти розглядаються як більш політично активні й, отже, мають більше розуміння та прихильності до демократичних цінностей (Хо, 2012). Ці підходи зазнали жорсткої критики з боку прогресивних освітніх спільнот, оскільки еліту сьогодні не сприймають як добросесну частину суспільства, а радше як потенційно недемократичну [635].

Слід також зупинитись на так званій *неоліберальній теорії* демократичної освіти. Згідно з цією теорією демократія – це сукупність індивідуальних переваг, що регулюються за допомогою процедур, подібних до ринкових; конкуренція є ключовою рисою, а громадяни, як споживачі, конкурують між собою шляхом участі у виборах або в інших процесах прийняття рішень. О. Ічілов стверджує, що у майбутньому політичні кандидати змагатимуться за голоси людей, а сама демократія стає політичним еквівалентом економічного ринку [635]. При цьому на перший план виходять ринки та ринкові відносини, які виконують три основні соціальні функції: створюють середовища, де виробники та споживачі претендують на всі види ресурсів; виконують функцію публічного навчання (визначають найцінніші продукти) та збільшують різноманітність і якість можливостей. У такий спосіб ринки стають організаторами соціального простору, і якщо всі споживачі дотримуватимуться раціонального вибору, це сприятиме кращій соціальній та економічній ситуації у світі [423; 635].

Сучасна дослідниця у сфері освіти для демократичного громадянства О. Ічілов, яка вивчає процеси, що, на її думку, можуть трансформувати конфігурацію

та значення ідеологічних, соціальних, політичних та культурних складових громадянства, підкреслює взаємозв'язок між розвитком технологій і демократичним громадянством [423]. У роботі «Громадянство та громадянська освіта у світі, який змінюється» (1998) О. Ічілов зупиняється на питанні, яким може бути вплив технологічного розвитку на західні суспільства з погляду особистої ідентичності, участі громадян та політичної влади [423]. На її думку, частина суспільства переконана, що технології дадуть людям більше голосів у політиці, створюючи процес так званої напівпрямої демократії, в якому люди зможуть брати участь в обговореннях та прийнятті рішень через мережу Інтернет, телефон, кабельний зв'язок тощо.

О. Ічілов вважає, що громадянська освіта здатна зробити більше, ніж технологія, вона спонукає громадян брати активну участь у процесах прийняття рішень на регулярній основі, а отже, підкреслює важливість цього напрямку освіти [423]. Аналізуючи концепції громадянства, дослідниця стверджує, що на них впливають і такі *чинники*, як політичні процеси, соціальні зв'язки, культурна спадщина, колективна пам'ять, економічні процеси тощо. На прикладі сучасних міжнародних процесів О. Ічілов, наприклад, припускає, що в одних державах концепції громадянства можуть руйнуватись, а в інших – набувати все більшого значення. Зокрема, вона аналізує розпад багатонаціональних держав на національні держави (Чехословаччина, Югославія, де поняття націоналізму та національної держави були основною практикою громадянського суспільства); процеси демократизації у країнах колишнього Радянського Союзу в деяких країнах призвели до відродження концепцій націоналізму; створення соціальних підгруп у США в межах американської національної ідентичності; економічну глобалізацію Європейського Співтовариства, яка, всупереч своїй суттєвій меті, цілком може «відродити національні настрої та старі образи замість того, щоб їх загасити» [423, с. 13–15]. О. Ічілов пропонує *багатовимірну модель громадянства*, яка складається з десяти різних вимірів соціального життя людей – особистих і суспільних орієнтацій, що охоплюють відносини між окремими людьми та спільнотами: теоретична орієнтація замість практичної орієнтації; орієнтація на позицію; мотиваційна орієнтація; орієнтація на дії; орієнтація на засоби та результати; ціннісна орієнтація; орієнтація на участь; засоби участі; галузі громадянства; трибуни громадянства. Вчена вважає, що така модель є важливою та практичною і може забезпечити вивчення громадянства та громадянської освіти на належній основі [423].

Дослідники А. Гутман та С. Бен-Порат зазначають, що життя в умовах демократичного суспільства сьогодні передбачає наявність у людини багатьох базових навичок і чеснот, таких як грамотність і толерантність, а також *складніших* навичок, що дають змогу обмірковувати та поважати розбіжності й різноманітність. Серед більш *складних навичок* – здатність обговорювати політичні питання, що є ключовою в умовах різноманітності, вміння оцінювати закони, здатність притягати до відповідальності представників суспільства та поважати один одного в умовах суперечливих обставин. Також не менш важливими дослідники визначають навички рахування та письма, критичного мислення, базових знань,

здатності до розуміння та оцінки поглядів інших людей [567]. Серед чеснот – правдивість, терпимість, ненасилля, практичні судження, громадянська доброчесність та громадська свідомість. Розвиваючи ці навички та чесноти, демократичне суспільство допомагає забезпечити основні свободи та можливості людей, колективну здатність людей домагатися справедливості та взаємної поваги в умовах розбіжностей та різноманіття. Основними цінностями А. Гутман і С. Бен-Порат вважають готовність і здатність розуміти, вміти трактувати закони та політику, що регулюють взаємозв'язки між демократичними громадянами. Отже, взаєморозуміння між людьми, яких вважають вільними та рівними, є ключовою метою демократичної освіти [567].

Зарубіжні філософи Д. Аллен і Р. Рейч звертають увагу на те, що громадянське виховання в умовах демократії має *передбачати освіту для автономії* (або, як мінімум, освіту, що сприяє автономії), де автономія означає ефективну свободу рефлексивно вибирати власні цінності та спосіб життя. Ці філософи розглядають автономію громадян як необхідну умову для функціонування правової демократичної держави. Якщо йдеться про участь громадян у виборах та їх вплив на політику, вони повинні робити це самостійно, відповідно до своїх поглядів, цінностей та уподобань. Одним із способів сприяння набуттю самостійності та автономії є створення умов, коли громадяни стикаються з різними поглядами, цінностями та уявленнями про краще життя, а також заохоченням до взаємодії між собою для вирішення та усвідомлення різноманіття та розбіжностей у поглядах [397]. Слід зазначити, що прихильники цього підходу, які вважають важливою метою демократичної освіти автономію, стверджують, що автономія як здатність людини може спричинити відмову від критичного судження явищ та подій і суспільного контролю. Адже зустріч із різними поглядами та цінностями у школах є важливою для розвитку толерантності, набуття вміння цінувати різноманітне суспільство, в якому живуть учні, виховання в учнів вміння оцінювати релігійні уподобання своїх батьків та інших громадян. При цьому цінності, які не є важливими для встановлення демократії та справедливості, можуть спричинити розрив між світоглядом батьків та учнів. Зосередження демократичної освіти на автономії у найширшому розумінні цього терміна, тобто піддаючи все критичному аналізу на основі незалежного набору цінностей, є особливо проблемним, якщо учні походять із культур, які не цінують особисту автономію. Критики «*освіти для автономії*» (В. Галстон, Д. Аллен) зазначають, що демократична освіта сприяє повазі до широкого спектра культур і навчає взаємоповаги та толерантності, зосереджуючи громадянську освіту у більшій мірі на ключових демократичних цінностях та принципах, а не лише навчає автономії як загальної філософії [397; 562].

Сучасні британські дослідники Б. Хоскінс та Дж. Г. Янмаат висвітлюють концепції та підходи до освіти для демократичного громадянства, які притаманні сучасним європейським демократичним країнам. У своїй роботі «Демократія та нерівність: політична залученість та громадянська освіта у Європі» (2019) автори розкривають взаємозв'язки між рівнем демократичної культури молоді та подіями, які відбулись у Великій Британії у період 2017–2019 рр., коли стався зна-

чний розрив у виборчих пріоритетах різних поколінь батьків і дітей. Зокрема, на прикладі опитувань 14-річних громадян було з'ясовано, що погляди дітей на демократію, політику та соціальний устрій суттєво відрізнялись від прагнень їхніх батьків, що мали право обирати та голосували на виборах у 2017 р. [573]. Крім того, дослідники вказують на соціальні відмінності в політичній участі, й те, що політична участь у молодому віці прищеплює такі зразки поведінки, які люди використовують протягом усього життя. Рівень участі молоді у виборах у Великій Британії 2017 р. досі оскаржують та широко обговорюють. Однак беззаперечним є той факт, що соціальна група, яка проголосувала найменше, була знедоленою молоддю (особи у віці 18–34 років, які були безробітними або ж виконували некваліфіковану та напівкваліфіковану працю). Рівень явки таких виборців становив близько 35 %. Другою найнижчою групою за рівнем явки були молоді люди (18–34 роки), які виконували кваліфіковану ручну працю, – 49 %. Решта соціальних груп за статтю, віком, соціальним класом та етнічною належністю склали понад 50 %, а загальна явка становила близько 63 %. Отже, перетин між соціальним класом і віком був вирішальним фактором, який продемонстрував різницю між людьми і який вважають визначальним під час прояву участі у виборах 2017 р. *Роль доступу до громадянської освіти визначено як вирішальний чинник у цих процесах* [573].

Освіта для демократичного громадянства (або ж громадянська освіта, демократична освіта, як її називають різні автори) стикається з багатьма проблемами в ліберально-демократичних суспільствах. У тих країнах, які вибирають демократичний шлях розвитку, громадяни проходять складний і суперечливий процес і, зокрема, у сфері освіти стикаються з більшими викликами: нерівність, значний соціальний розрив, розмаїття поглядів та уподобань тощо. Стати демократичними громадянами у країнах, що обирають демократичний шлях розвитку, є складним та суперечливим процесом для громадян багатьох націй у всьому світі. Це є складним викликом для освітньої сфери, що покликана забезпечити можливість своїм громадянам здобуття відповідної освіти для сприяння їхній участі у житті демократичного суспільства.

Серед психолого-педагогічних теорій, що значно вплинули на здійснення освіти для демократичного громадянства, потрібно виокремити *конструктивістську теорію навчання*, яка пов'язана зі змінами освітньої парадигми зі знанневої на компетентнісну. Ідеї конструктивізму відображено у роботах Дж. Дьюї [507], Г. Гарднера [563], Л. Виготського [29], Ж. Піаже [621] та ін. Зокрема, Ж. Піаже на початку 1960-х рр. наголошував на тому, що знання конструюються індивідом. А основна ідея конструктивізму полягає у створенні власного знання, що формується на основі пізнавальних процесів і набутого досвіду учнів [621]. Саме досвід, на думку Ж. Піаже, процес його набуття виконує вирішальну роль у формуванні цінностей громадянського суспільства та є ключовим у процесі взаємодії індивіда та суспільства.

Когнітивістська теорія навчання тісно пов'язана з когнітивною психологією, яку втілювали у своїх педагогічних технологіях навчання (проблемне навчання, розвиваюче навчання) І. Лернер [144], В. Давидов [61], Д. Елько-

нин [385]. Вона полягає у тому, що навчання розглядається як внутрішній процес, що охоплює пам'ять, мислення, осмислення, розмірковування, абстрактне мислення, внутрішню мотивацію та цілепокладання для пізнання (мету пізнання). Когнітивісти акцентують увагу на тому, що кількість і якість отриманих знань залежать від здібностей учнів, від їхніх досягнень під час навчального процесу, а також від рівня їхніх знань та структури мислення. Також вони пов'язують процес навчання з урахуванням особистих можливостей учнів та індивідуальним підходом до процесу навчання.

Сьогодні до концептуальних засад щодо формування підходів до впровадження змісту шкільної освіти для демократичного громадянства та методів викладання громадянської освіти у країнах зарубіжжя широко застосовують теорії, які розроблені відомими психологами та педагогами сучасності: *теорію множинного інтелекту* Г. Гарднера [563] й *теорію диференційованого навчання* К. Томлінсон [661; 662]. Теорію множинного інтелекту американського психолога Г. Гарднера було вперше опубліковано у 1983 р. у роботі «Структура розуму: теорія множинного інтелекту». Говард Гарднер стверджує, що всі люди мають не один інтелект (це явище зазвичай називають G-фактором, скорочено від англ. *general intelligence* – «загальний інтелект»). Він вважає, що людина наділена низкою порівняно автономних інтелектів, які не конкурують між собою за ступенем важливості. Разом із тим, один із них може домінувати, а інші – «спати». Гарднер виокремив дев'ять порівняно автономних інтелектуальних здібностей: *вербально-лінгвістичні, логіко-математичні, музичні, тілесно-кінестетичні, просторові, міжособистісні, внутрішньоособистісні, натуралістичні, екзистенційні*. Ця теорія лягла в основу багатьох європейських та світових концепцій навчання, зокрема тих, що пов'язані з питаннями громадянської та демократичної освіти.

Керол Енн Томлінсон, американська педагогиня, авторка більш ніж 300 робіт з індивідуального та диференційованого підходів до навчання учнів у класі, вважає, що традиційні методи навчання не здатні задовольнити широкий спектр здібностей, талантів і стилів навчання дітей. Натомість вона пропонує теорію *диференційованого навчання*, а саме «змішувати» традиційні навчальні підходи з новими формами навчання [661; 662]. К. Томлінсон пов'язує такий підхід із потребою урізноманітнення навчальних практик і задоволення запитів різноманітної аудиторії тих, хто навчається. Упродовж останніх років було здійснено численні адаптації та ітерації теорії множинного інтелекту та диференційованого навчання вчителями для впровадження громадянської освіти, які довели ефективність цих підходів (Дж. Гаїноус, А. Мартенс) [561].

Дослідження сучасних напрямів здійснення ОДГ свідчить про те, що *компетентнісний підхід* є сьогодні одним із тих напрямів, що сприяють модернізації змісту освіти. Саме компетентнісно орієнтована освіта стала стратегічною метою у багатьох країнах Європи, світу та в Україні зокрема. Теоретичною основою сучасного компетентнісного навчання є низка теорій навчання (*біхевіористські, функціоналістські, гуманістичні*). Серед зарубіжних учених, які стояли у витоків компетентнісного підходу, – Дж. Керролл (J. Carroll), психолог і педагог,

який досліджував, як відбувається процес вивчення учнями, їхні можливості, скільки часу на це витрачають, як розуміють поставлені завдання, яким шляхом досягати результату [418]. Дж. Керрол і Б. Блум, відомий психолог і теоретик, досліджуючи те, як учні навчаються, вважали, що «більшість учнів (більше ніж 90 %) можуть оволодіти тим, чого їх мають навчити, а завдання вчителя – знайти засоби, які дадуть можливість учням оволодіти тим предметом, який вони вивчають» [418; 410]. Р. Тайлер (R. Tyler) пов'язував вимірювані навчальні цілі, стратегії навчання та оцінювання цих результатів; обґрунтував чотири принципи структурування змісту освіти: визначення цілей (діагностика потреб, визначення завдань, відбір змісту); співвіднесення змісту та методів навчання; орієнтація навчання на отримання знань та досвіду; досягнення результатів навчання та їх оцінювання [668]. Р. Тайлер наполягав, що «навчальна програма має бути динамічною, завжди піддаватися оцінці та перегляду, а не має бути статичною, заданою програмою». Педагог вважав, що за своєю суттю компетентнісне навчання є еkleктичною моделлю, передбачає динамічний підхід і керується змістом, орієнтованим на учнів. Також до теоретиків компетентнісного підходу слід віднести поведінкового психолога Ф. Келлера (F. Keller), який розробив метод навчального проєктування на основі навчальних модулів. Навчальні модулі Ф. Келлера розбивають цілі навчання на конкретні види діяльності, які виконує учень, щоб отримати знання про матеріал та продемонструвати свої результати [667].

Українські перспективи компетентнісного підходу в сучасній освіті досліджували вчені І. Бех [6], Н. Бібік [11], Л. Ващенко [112], І. Єрмаков [80], О. Локшина [145], О. Овчарук [112], Л. Парашенко [265], О. Пометун [279], О. Савченко [328], С. Трубачева [112] та інші. Зауважимо, що для вітчизняних дослідників компетентнісне спрямування освіти є достатньо новим напрямом, який розвивається у останні два десятиліття та покладений в основу сучасних освітніх реформ. Ці питання буде розкрито у другому розділі.

Отже, до основних концептуальних засад та ідеологічних основ освіти для демократичного громадянства слід віднести ідеї вільної освіти, філософські теорії інструменталізму, лібералізму, неолібералізму (неоліберальна теорія демократичної освіти), теорії еліт, ідеї освіти для автономії, багатовимірну модель громадянства, конструктивістську теорію навчання, теорію множинного інтелекту, теорію диференційованого навчання, компетентнісний підхід та ін. Узагальнене бачення їхніх взаємовпливів та взаємозв'язків показано на рис. 1.1.

З аналізу робіт зарубіжних дослідників щодо формування концептуальних засад освіти для демократичного громадянства впливає зокрема, що на становлення ОДГ у країнах Європи та світу вплинули такі чинники, як *політичні процеси, соціальні зв'язки, культурна спадщина та культурне розмаїття, колективна пам'ять, економічні процеси*.

Дослідники також називають інші чинники, що пояснюють зростання інтересу до ОДГ сьогодні: *глобальна несправедливість і нерівність, глобалізація та міграція, занепокоєння щодо низької громадянської та політичної участі, відсутній дефіцит участі серед молоді, закінчення холодної війни та занепокоєння щодо зростання антидемократичних і расистських рухів*.

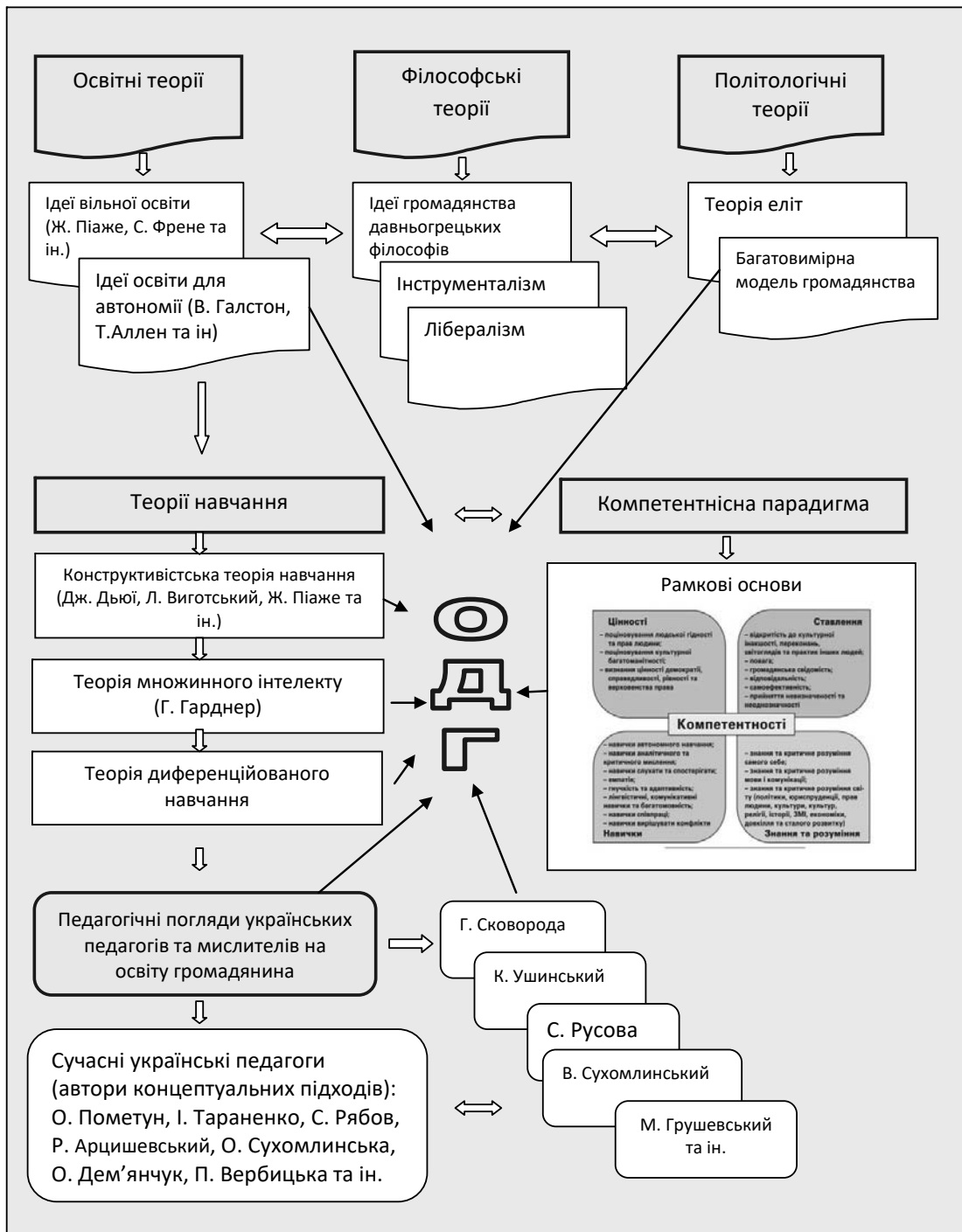

Рис. 1.1. Впливи та взаємозв'язки теорій, концепцій і підходів до здійснення ОДГ
Джерело: розроблено авторкою

При цьому науковці вважають вирішальним чинником впливу на формування демократичних якостей громадян саме *доступ до громадянської освіти* та ОДГ.

Підґрунтям *громадянської освіти та ОДГ* у вітчизняній педагогіці слугують праці відомих українських мислителів і педагогів минулих століть: Б. Грінченка [44; 37], С. Русової [268; 300], А. Макаренка [46], К. Ушинського [365], Г. Сковороди [46], В. Сухомлинського [351].

Визначний педагог В. Сухомлинський вважав, що патріот держави є політично грамотним, усвідомлює, що таке демократія, здатний обстоювати свої права, знає закони, громадянська відповідальність є серцевиною почуття людської гідності, а громадянськість – це «відповідальність, обов'язок – той вищий щабель у духовному житті людини, на якому вона віддає себе служінню ідеалу» [355]. Б. Грінченко освітній процес пов'язував із духовним життям суспільства, що має базуватись на принципах демократичності та гуманізму [37]. С. Русова дотримувалась думки, що виховання громадянина своєї держави потрібно розпочинати з наймолодшого віку, що духовність, національна самосвідомість закладаються у людині з перших років її життя [300]. Одним із завдань освіти та виховання К. Ушинський вважав формування в учнів вселюдських, народних і національних культурних цінностей та почуття громадянського обов'язку [365].

Після розпаду країн колишнього радянського табору та здобуття Україною незалежності педагогічна спільнота звернулася до розбудови концептуальних заasad громадянської освіти у контексті демократичних цінностей у міжнародному вимірі. На початку 1990-х рр. нові цінності та парадигми створили підґрунтя для появи нових концепцій і бачень щодо здійснення громадянської освіти в Україні.

Питання *освіти для демократії, громадянської освіти та освіти з прав людини* висвітлено у працях сучасних українських педагогів та дослідників, серед яких Р. Арцишевський [3], Н. Бібік [11], М. Боришевський [12], Г. Васьківська [156], П. Вербицька [19], В. Громовий [57], О. Дем'янчук [63], Л. Дух [70], М. Душек (М. Гурій) [60], П. Кендзьор, Н. Назаренко [178], І. Жадан, М. Іванов [90], І. Іванюк, С. Позняк [93; 275], О. Пометун [279], М. Рагозін, С. Рябов [324], Н. Софій [283], О. Сухомлинська [352], І. Тараненко [359] та ін.

О. Дем'янчук розрізняє три підходи до трактування громадянської освіти у міжнародному вимірі. Зокрема, для країн, що утворились після розпаду Радянського Союзу, характерним є наголос на патріотичному вихованні, для постсоціалістичних держав важливим є виокремлення демократичної компоненти виховання та освіти, а для таких країн, як США й Канада, важливим є роз'яснення громадянам інших країн основних демократичних принципів для життя у своїй державі [64, с. 67].

Дослідниця П. Вербицька виділяє також поняття громадянського виховання. Аналізуючи думки вітчизняних та зарубіжних педагогів, вона стверджує, що під громадянським вихованням потрібно розуміти «цілеспрямований процес підготовки молодого покоління до життя в системі суспільних відносин, функціонування та взаємодії в демократичному суспільстві, реалізації прав та обов'язків, участі в соціально-політичних процесах, формування відповідальності за влас-

ний вибір, всебічний розвиток та самореалізацію в суспільних інтересах з метою досягнення власного життєвого успіху» [19, с. 5]. Результатом громадянського виховання має стати сформованість у молоді *громадянської компетентності* як складного особистісного утворення [19, с. 5].

Концептуальні засади громадянської освіти в сучасній вітчизняній педагогіці розробляли від 90-х рр. ХХ ст. колективи науковців і практиків. Зокрема, у 2000 р. М. Боришевський, І. Тараненко, С. Рябов, О. Сухомлинська і К. Чорна розробили Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [119]. Згодом автори І. Жадан, Т. Клищенко, Л. Мицик, О. Наровлянський, Л. Пономаренко, О. Рудік, С. Рябов і І. Тараненко представили Концепцію громадянської освіти в Україні [120]. Колектив авторів Інституту громадянської освіти та Лабораторії законодавчих ініціатив Національного університету «Києво-Могилянська академія» у 2005 р. підготували Концепцію політичної освіти, яка частково відобразила й концептуальні засади громадянської освіти молоді [125].

У 2018 р. було представлено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, розроблену робочою групою при Міністерстві освіти і науки України за участю організацій громадянського суспільства та міжнародних організацій (Ради Європи, Європейської Комісії, ПРООН, посольств європейських країн) [127]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. Громадянська освіта в цій Концепції розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних і загальнолюдських цінностей. Громадянські компетентності поруч із соціальними віднесено до восьми основних компетентностей для навчання протягом усього життя, визначених Рекомендаціями Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 р. Основними стратегічними напрямками громадянської освіти Концепція визначає: правову освіту громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь). Метою громадянської освіти є формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності обстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади [127]. З метою сприяння реалізації Концепції громадянської освіти і виховання у 2019 р. МОН передало на громадське обговорення План заходів [273] із реалізації Стратегії розвитку громадянської освіти до 2022 р. [348]. Основними проблемами, які визнали автори Стратегії, стала фрагментарність громадянської освіти та брак єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти, через що не створено цілісну систему громадянської освіти, спостерігаються розпорошеність заходів із громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін. Стратегія визнала важливість створення організаційно-правових засад для отримання грома-

дянами компетентностей, що спрямовані на реалізацію і захист їхніх прав та обов'язків у суспільстві, повагу до різноманітності, залучення до активної ролі у політичному та громадському житті країни для сприяння і захисту демократії та верховенства права [348].

Сучасна українська педагогічна спільнота дискутує щодо питань визначення сучасного усвідомлення поняття «освіта для демократичного громадянства» від часу проголошення незалежності.

Серед українських дослідників, що виокремлюють поняття громадянської освіти, – О. Дем'янчук [63], Г. Васьківська [156], П. Вербицька [17], І. Жадан [277], С. Позняк [275], О. Пометун [279], С. Рябов [324], І. Тараненко [359] та ін. [63; 64; 156; 19; 20; 277; 278].

Це поняття та його характеристики у філософських, політологічних, виховних аспектах досліджують у своїх працях такі вітчизняні вчені: О. Дем'янчук [63], Т. Бакка [4], О. Вар'яно [14], Р. Євтушенко [77], С. Клепко [106], Т. Клищенко [107], Т. Ладиченко [54], О. Магдик [152], Л. Марголіна [54], Л. Парашенко [265], О. Пометун [279], Н. Протасова [301] та ін.

Дослідники І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов [324], Т. Клищенко, Л. Мицик, О. Наровлянський [277; 107] в аналітичному звіті «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні» (2004) виокремлюють значення *демократичної політичної культури* громадян і зазначають, що «демократична політична культура, будучи корелятом розвинутого громадянського суспільства, культурою політичного смаку, передбачає знання, визнання й цінування громадянами ідеалів і здобутків цивілізації (зокрема таких, як суспільна злагода, права людини, справедливість, свобода, соціальні гарантії, безпека тощо), освіченість щодо головних законодавчих норм, власних прав, демократичних процедур, регламентів і способів здійснення тієї чи іншої громадської акції» [277; 120]. Її характеризують і такі показники, як «толерантність, плюралізм, готовність до компромісу, законслухняність, лояльність, патріотизм» [277, с. 10].

Зосередженість на поставленій проблемі освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини зумовлює **потребу аналізу відповідного понятійно-термінологічного апарату**.

Із часів давньогрецьких філософів Платона та Арістотеля стало зрозумілим те, що відповідна епоха з певними основами правління у державі потребує відповідної освіти. У філософській праці «Політика» Арістотель визначає головні ознаки *демократії*: «зосередження верховної влади в руках більшості та свобода», а також виокремлює важливість виховання молоді, зауважуючи, що там, «де цього немає, сам державний устрій зазнає збитків». Освіту, на його думку, має бути розроблено так, щоб породити бажання стати «досконалыми громадянами», які знають, «як правити і управляти іншими» [135].

Демократії (маємо на увазі демократичні форми правління у державах), що встановились у багатьох країнах, потребували та потребують демократичних громадян, які мають відповідні знання, вміння та компетентності, що є несумісними з недемократичними режимами. Розбудова демократії постійно стоїть пе-

ред викликами, що стосуються збалансованості між: власними та суспільними інтересами; свободами та рівноправністю; єдністю та розбіжностями; правами та відповідальністю тощо. Ці та інші теоретичні дискурси відображено у змісті різних форм громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства.

Понятійно-термінологічний апарат. Зрушення у системі освіти України тривають у контексті змін, які притаманні країнам Європи та світу. На пострадянському просторі Європи відбулись перетворення, що спричинили зміну ставлення до самого поняття «*громадянин*». Більше того, об'єднання держав у співдружності, як, наприклад, Рада Європи та поява Європейського Союзу надали нового звучання цьому поняттю. Якщо раніше поняття «*громадянин*» було належністю однієї держави, то сьогодні воно стосується належності до співдружності держав саме на європейському просторі. В цьому контексті освіта громадянина набуває першочергового значення для держав світу.

Для усвідомлення питання громадянської освіти дуже важливим є саме поняття *громадянства* у міжнародному контексті. Наприклад, відомий експерт Ради Європи Ц. Бірзеа вважає, що поняття «*громадянство*, як і інші категорії соціальних та політичних наук (напр., громадянське суспільство, уряд, соціальний капітал), є зрозумілим, точним, оскільки є часто вживаним. Воно визначає відносини держава – громадяни, що чітко та повно відображає його термінологічний консенсус» [409].

Американський дослідник Т. Маршалл дає визначення громадянства як «статусу, що гарантований всім дійсним членам спільноти» [598]. Індивідууми із таким статусом мають рівні права та відповідні обов'язки. Громадянство передбачає пряме усвідомлення членства громади, що базується на лояльності до широкої цивілізації. Мається на увазі лояльність вільних громадян, що забезпечується правами та спільним законодавством. На думку Т. Маршалла, поняття «*громадянство*» бере свої початки з Англії більш ніж 250 років тому. Він класифікує його за трьома складовими: *громадянські, політичні та соціальні права*. Дослідник зазначає, що західні громадянські суспільства здобули громадянські права у XVIII столітті, політичні – у XIX, а соціальні – у XX [598, с. 93]. При цьому *громадянські права* належать до індивідуальних свобод (наприклад, право на приватну власність, свободу слова, справедливий суд). *Політичні права* означають права, що стосуються виборчих процесів (наприклад, право голосу, право бути обраним); *соціальні права* є найбільш контроверсійними (суперечливими) правами та стосуються не тільки економічного добробуту та безпеки, а й необхідності жити повноцінним життям: розділяти соціальну спадщину, жити в цивілізації відповідно до основних стандартів суспільства.

Професор університету Онтаріо (США) В. Кімліка визначає громадянство не тільки як статус особи, що наділена сукупністю прав та обов'язків, а і як ідентичність у сенсі належності до політичної спільноти [592]. Соціолог Ж. Барба-лет вважає, що громадянство проявляється у разі, якщо особи, яким гарантовані громадянські права, беруть участь у громадському житті [404]. Німецький філософ та соціолог Ю. Хабермас, який досліджує теорію суспільної еволюції, ствер-

джує, що *громадянство* – це мирна боротьба діалогічного типу на публічній арені [568, с. 45]. Німецький філософ, соціолог та політолог Р. Дарендорф зазначає, що поняття *громадянство* належить до неекономічних понять і передбачає практику громадянських та фундаментальних прав (політичних та соціальних) [657, с. 243].

Німецька дослідниця Б. Гейсель вважає, що подібно до діапазону визначень того, що передбачає демократія і «добре» громадянство, загально визнаного визначення громадянської освіти не існує. Авторка схиляється до думки, що громадянську освіту слід розуміти як засіб викладання політичних знань і навичок, необхідних для участі [564]. При цьому інші сучасні автори Дж. Вестгаймер (Westheimer) та Дж. Каге (Kahne) розглядають важливість формування соціально відповідального громадянина, орієнтованого на громаду, як мету громадянської освіти [679; 680].

Як зазначали автори міжнародного дослідження з питань громадянської освіти (Ж. Торні-Пурта, Р. Леман та ін.), проведеного МЕА у 1999 р., «громадянська освіта – це складна справа, що охоплює різноманітні когнітивні, концептуальні та позиційні напрями» [424, с. 4]. При цьому автори стверджують, що у різних країнах існують розбіжності щодо точного змісту громадянської освіти [663] та різних моделей і підходів до цього напрямку.

Ці думки поділяє вітчизняний дослідник О. Дем'янчук, який стверджує, що багатьом країнам світу властиве різноголосся у превалюванні тієї чи іншої моделі громадянської освіти [64, с. 64–69]. Він пов'язує становлення цього напрямку у контексті розвитку національних систем освіти різних країн у різні історичні епохи. На думку цього автора, глобальне використання англійської мови пропагує передові ідеї демократизму, притаманного англо-американській культурі. Термін «громадянська освіта» автор тлумачить у буквальному розумінні як «освіту громадянина», саме так перекладаючи два різні англійські терміни – *civic education* і *citizenship education*. При цьому перший – «*civic education*» можна тлумачити як «цивілізаційну освіту», тобто підготовку до життя в цивілізованому суспільстві, а другий – «*citizenship education*» – як «освіту громадянина держави» [64, с. 64–69].

Серед зарубіжних дослідників питань громадянської освіти: Ж.-А. Амадео, Ж. Леман, Р. Освальд, Ж. Торні-Пурта [663], Т. Маршалл [598], Г. Штайнер-Хамсі [570; 605], Ц. Бірзеа [409; 407], К.-Х. Дюрр [514; 513], М. Чекіні, К. Харрісон, Я. Крек, В. Спаїк-Вркас [513], Дж. Коган, Д. Гроссман, Мей Хью Ліу [431] та ін.

Дослідження стану розвитку та змін у галузі громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства проводять науковці К.-Х. Дюрр [514], В. Шульц, Дж. Фрейлон, Дж. Ейнлі, Б. Лосіто, Д. Керр [424].

Дж. Коган і Р. Дерікот пов'язують важливість громадянської освіти з реаліями глобального суспільства та необхідністю формування громадянина, що здатний відповідати на глобалізаційні зміни в суспільствах. До поняття громадянськості вони відносять відчуття ідентичності, прав, обов'язків, рівень зацікавленості та включення у соціальні процеси, прийняття базових суспільних цінностей [431, с. 3].

Дж. Коган, Д. Гроссман та Мей Хью Ліу закликають поглянути на питання громадянської освіти як на безперервний процес навчання, вільного самовираження (*deliberation*) і дії. *Модель багатовимірного громадянства*, яку вони пропонують, передбачає формування громадянами власних громадянських переконань, здатності приєднуватись до соціальних та публічних дій, формування відчуття власної належності до громади та довколишнього середовища, формування обізнаності щодо минулого, теперішнього та майбутнього [431]. Компонентами цієї моделі є взаємодійні виміри: особистісний, соціальний, просторовий і часовий.

Словацька дослідниця Н. Ондрушкова виокремлює європейський вектор громадянської освіти, що дає змогу формувати громадян в контексті євроінтеграційних процесів для здійснення їхніх прав та обов'язків як громадян Європейського Союзу, і які спрямовані на їх самореалізацію на ринку праці [608, с. 36–52].

Освіта для демократичного громадянства є сучасним напрямом, який виокремився у освітньому та суспільному просторі на початку 2000-х рр. Британські дослідники А. Ослер та Х. Старкі (A. Osler, H. Starkey) зазначають, що сьогодні зростає особливий інтерес до освіти для *демократичного громадянства*. Це пов'язано з тим, що у тих, що давно існують, і новостворених демократичних державах існує «визнання того, що демократія по суті є неміцною і що вона залежить від активної участі громадян не лише у голосуванні, а й у розвитку та участі у стійких та згуртованих громадах» [614]. Автори виділяють шість контекстуальних факторів, що пояснюють зростання інтересу до освіти для демократичного громадянства: *глобальна несправедливість та нерівність, глобалізація та міграція, занепокоєння щодо низької громадянської та політичної участі, відсутній дефіцит участі серед молоді, закінчення холодної війни та занепокоєння про зростання антидемократичних та расистських рухів*.

Це підтверджують і події останніх десятиліть у світі, коли громадянські права та демократичні цінності людей та держав зазнали значної небезпеки. Зокрема, рівень уваги до формування демократичних цінностей у сучасному суспільстві значно підвищився після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США – терористичної атаки на будівлі у Нью-Йорку та Вашингтоні. Для всього цивілізованого світу стало очевидним, що досі існують ідеологічні протистояння, що низка країн зі сталими демократіями опиняються під загрозою міжетнічних конфліктів, політично та ідеологічно вмотивованих терористичних нападів. Події 11 вересня 2001 р. вперше засвідчили, що ліберальна демократія вже не домінує. Стало очевидним, що ідеологічне суперництво залишається поширеним у всьому світі і що сьогодні низці демократичних країн фактично загрожують напівавторитарні організаційні структури та цінності, міжетнічні конфлікти, політично вмотивоване насильство та структурний расизм.

Зв'язки між демократією та освітою є прихованими у більшості історичних та філософських висловлювань про демократію. Теоретичні основоположники ліберальної демократії вбачають освіту інструментом ідеального суспільства, в якому громадяни розвиватимуть власний потенціал (Ф. Кунніхам

(F. Cunningham)). Ця концепція мала сильний вплив на розроблення світових освітніх систем, особливо на універсалізацію та цілі формальної освіти [501].

Становлення основ та концептуальних засад демократичного громадянства сьогодні активно підтримують міжнародні організації, які просувають і захищають демократію, верховенство права та права людини через функціонування різних інститутів, зокрема дорадчих, консультативних органів, правових інститутів, дослідницьких та освітніх центрів та ін. Серед них: Рада Європи, Європейська Комісія, Організація економічного співробітництва та розвитку, ООН, ПРООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ та інші.

У рекомендаціях Ради Європи (2002 р.) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам освіти для демократичного громадянства визнано пріоритетом освітньої політики і практики. Зазначено, що ОДГ має бути в центрі реформ і реалізації освітньої політики; є чинником інновацій щодо організації і управління освітніми системами в цілому [447].

Активного характеру освіта для демократичного громадянства набула в останнє десятиліття завдяки зміні ставлення до цього напрямку з боку освітніх кіл багатьох країн Європи, де відбулись значні демократичні зрушення. Важливою характеристикою ОДГ став її *міжпредметний, інтегрований характер*, який дав змогу залучити до впровадження всю педагогічну громадськість, не зменшуючи при цьому важливості вивчення основних навчальних дисциплін.

Освіта для демократичного громадянства як складова освітньої політики Ради Європи є предметом постійних досліджень, які визначають ключові та концептуальні засади ОДГ. Міжнародні організації та структури, що опікуються освітою у складі Ради Європи, упродовж більше ніж тридцяти років відслідковують питання ролі та впливу громадянської освіти та ОДГ на суспільство та молодь. Це зумовлено, зокрема, геополітичними процесами та приєднанням до країн демократичного табору постсоціалістичних країн. *Проблемою країн, які входять до складу Ради Європи та нещодавно приєдналися до Європейського Союзу, є низький рівень громадянської участі та свідомості громадян.*

Протягом останніх 10 років Міжнародна асоціація з оцінювання навчальних досягнень здійснює дослідження у галузі громадянської освіти та визначає значні зміни у суспільстві, що вплинули на цей процес [580]. Згідно з останніми дослідженнями у цій сфері, зокрема *Міжнародним дослідженням громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства* (англ. *International Citizenship and Civic Education Study*, (CIVED), 2008) [580], основним визнається те, що світовий контекст змін відповідно до політики та практики освіти для демократичного громадянства значно змінився. Характерними рисами таких процесів є:

- значні зміни у зовнішніх відносинах країн стосовно порушень цілісності та нападів на громадянські суспільства. Зокрема, терористичні акти та довготривалі дебати про відповідальність громадянських суспільств привели до значних дискусій у сфері ОДГ. Такі зміни супроводжуються усвідомленням ролі того, як громадянська освіта та ОДГ можуть відповідати на ці зміни;

- усвідомлення значущості демократії як системи правління населенням країн, особливо тих, що розвиваються. Однак дослідження доводять, що саме у таких умовах збільшуються соціальні та економічні нерівності. Однак ідеться і про зростання розуміння підтримки освіти для демократичного громадянства серед молоді та дорослих для того, щоб зробити демократію більш стійкою (Ф. Реймарз (F. Reimers)) [649];
- значний сплеск діяльності організацій та груп громадянського суспільства, що є альтернативою, яка може єднати активних громадян у досягненні спільних цілей. Нові форми соціальної участі громадян мають безліч виявів і мотивацій: від релігійних до захисту прав людини й довкілля та ін. Діяльність таких організацій спрямована переважно на освітній сектор;
- тенденції, що пов'язані з культурними змінами та модернізаційними процесами у суспільстві, якими є більш універсальні форми доступу до медіа, мережі Інтернет, збільшення масштабу та потреб щодо пропозицій споживчого ринку, трансформаційні процеси соціальної сфери тощо.

Відповідно до цих тенденцій інтерес до громадянської освіти та ОДГ має свої прояви не тільки у країнах із демократичними формами правління, а й у тих, де *стала демократія* є на сьогодні поки що метою.

Підґрунтям концептуальних засад ОДГ є бачення міжнародними інститутами основних понять, що лежать в основі низки досліджень самого явища ОДГ. Зокрема, у **Міжнародному дослідженні громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства** (*International Citizenship and Civic Education Study*, 2008) [580] визначено такі ключові поняття: *спільнота, громадянство, демократія, культура демократії, громадянин, демократичне громадянство, освіта для демократичного громадянства* та ін. Зупинимось на цих термінах детальніше.

Спільнота (*community*) – група людей, що має щось спільне (наприклад, історію, цінності, лояльність, цілі). У цьому контексті членство у спільноті базується на зовнішньо визначених критеріях і стосується функцій у спільноті (наприклад, відвідування школи) або визначено індивідуальними переконаннями (приміром, через ідентифікацію тих, хто є прихильниками певного політичного та соціального напрямку). Потрібно зазначити, що поняття спільноти також передбачає певний ступінь різноманітності [110].

Громадянство (*citizenship*) має два трактування: 1) легальний статус громадянина; 2) факт індивідуальної участі або неучасті у житті своєї громади. Це поняття, на відміну від терміна «активне громадянство», не відображає певні рівні участі. На Консультативній зустрічі Ради Європи з питань Програми освіти для демократичного громадянства у 1996 р. було зазначено, що *громадянство є складною і багатовимірною реальністю, яка має бути введена в політичний та історичний контекст*. Демократичне громадянство стосується, зокрема, активної участі індивідів у системі прав і обов'язків, яких у громадян в демократичних суспільствах є багато [110].

Трактування понять, пов'язаних зі сферою освіти для демократичного громадянства, подано у багатьох напрацюваннях Ради Європи, зокрема у посібнику про права людини та участь молоді «Компас», глосаріях, які розробляли експер-

ти РЄ для методичного супроводу посібників з ОДГ для вчителів та керівників шкіл, та ін. [110]. Глосарій ключових понять, укладений експертами РЄ у 2016 р., є одним із найважливіших документів, які визначили ключову термінологію у галузі освіти для демократичного громадянства [447]. Зокрема у ньому окреслено низку термінів, які буде розкрито у наступних розділах цієї монографії: освіта в галузі прав людини, толерантність, самоефективність, відповідальність, міжкультурний діалог та ін. Згідно бачення експертів Ради Європи, що уклали цей глосарій, серед ключових слід виокремити подані нижче поняття.

Демократія, як визначено у згаданому глосарії, – це врядування людей, наділених верховною владою, що здійснюється ними безпосередньо (безпосередня/пряма демократія) або обраними ними агентами у вільній виборчій системі (представницька демократія). Стовпами демократії є: суверенітет народу; уряд, що базується на загальній згоді, правило більшості, права меншин, гарантія основних прав людини; вільні й чесні вибори, рівність перед законом, правова процедура; конституційні обмеження уряду, соціальний, економічний та політичний плюралізм, зокрема визнання організацій громадянського суспільства, цінності співпраці, справедлива конкуренція та компроміс.

Культура демократії передбачає, що демократія не може існувати без демократичних інститутів та законів, які, своєю чергою, не можуть працювати на практиці, якщо вони не ґрунтуються на культурі демократії, тобто демократичних цінностях, відносинах і практиках, що поділяються громадянами та організаціями. Серед них, зокрема, зобов'язання перед верховенством права та правами людини, зобов'язання перед публічною сферою, переконання в тому, що конфлікти потрібно вирішувати мирним шляхом, визнання та повага до різноманітності, бажання висловити власну думку та готовність слухати думки інших, прихильність до рішень, які приймаються більшістю, прагнення захищати меншини та їхні права, а також готовність брати участь у діалозі через культурні розбіжності. Така культура також передбачає турботу про сталий добробут інших людей, а також середовища, в якому ми живемо.

Освіта для демократичного громадянства оперує таким основним поняттям, як «громадянин», що лежить у площині політичній, філософській, соціальній. Термін «громадянин» має два значення: 1) особа, яка має об'єктивний правовий статус громадянства держави, визначеного законами і правилами цієї держави; цей статус зазвичай індексується залежно від того, чи має ця особа паспорт цієї держави; 2) будь-яка особа, на яку впливає політичне чи громадянське рішення (формування державного устрою або спільноти і здатність взаємодіяти з політичними та громадськими процесами. Згідно з таким трактуванням, не всі особи з тих, хто є громадянами в цьому сенсі, є законними громадянами. Наприклад, мігранти першого покоління можуть не мати законного громадянства країни, в якій вони проживають. Однак, навіть якщо вони не можуть голосувати на загальнонаціональних виборах, вони можуть брати участь у політичних та громадських процесах за допомогою інших засобів, як-от громадські організації, членство в профспілках, а також участь у діяльності організацій, що опікуються правами людини. У контексті компетентностей для культури демократії термін

«громадяни» використовують для позначення всіх осіб, які зазнають впливу демократичного прийняття рішень, і тих, хто може брати участь у демократичних процесах та інституціях (а не для позначення лише тих, хто має юридичне громадянство тієї чи тієї держави).

Демократичне громадянство також має два значення. Перше – це правовий статус особи щодо держави (доводиться паспортом). Друге значення – це здійснення прав і обов'язків громадянина в (демократичному) суспільстві. Людина може бути громадянином держави без участі у громадських справах, тоді як особа, яка не є громадянином (у юридичному сенсі), може продемонструвати активну громадянську активність, здійснюючи різні громадські заходи. У контексті компетентностей для культури демократії термін «демократичне громадянство» означає активне залучення громадян до демократичних процесів та інституцій, які здійснюють свої права та обов'язки.

Освіта для демократичного громадянства – це навчання, підготовка, підвищення обізнаності, інформування, практика та діяльність, спрямовані на те, щоб забезпечити учнів знаннями, навичками та розумінням демократичного громадянства; розвиток їхнього ставлення та поведінки, надання можливості здійснювати та захищати свої демократичні права й обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність, брати активну участь у демократичному житті з метою сприяння та захисту демократії та верховенства права. Оскільки демократичне громадянство не обмежується правовим статусом громадянина та виборчим правом, що надає цей статус, освіта для демократичного громадянства охоплює всі аспекти життя в демократичному суспільстві і тому пов'язана з широким колом питань, таких як сталий розвиток, участь осіб з особливими потребами в суспільстві, гендерна інтеграція, запобігання тероризму та багато інших.

Слід також наголосити, що термінологічне підґрунтя освіти для демократичного громадянства не обмежується зазначеними вище термінами. Основи ОДГ та шляхи її реалізації у різних країнах сьогодні перебувають під впливом різних політичних, соціальних, економічних процесів, тому понятійний апарат, пов'язаний з ОДГ, постійно збагачується та розвивається [110].

Зважаючи на окреслені вище підходи та визначення наукової спільноти та міжнародні документи, які стосуються сфери освіти для демократичного громадянства, слід наголосити, що цей напрям в освіті є новим явищем та формою реалізації громадянської освіти, у різних її проявах та характеристиках, що виокремився у останні два десятиліття внаслідок нових викликів і вимог до систем освіти у демократичних державах, які покликані формувати демократичні цінності та громадянські чесноти своїх громадян, спрямовувати їх на демократичну участь у житті суспільства.

Сьогодні питання впровадження освіти для демократичного громадянства у різних країнах – членах Ради Європи недостатньо вирішені. Це пов'язано з багатьма чинниками, серед яких: недостатнє сприйняття освітніми політиками концептуального підґрунтя цього напрямку, недостатнє бачення держав колишнього соцтабору, зокрема можливостей гармонізації освітніх стандартів та концепцій згідно з європейськими підходами, а тому важливо наголосити на необ-

хідності започаткування міжнародного дискурсу за участю української сторони щодо статусу освіти для демократичного громадянства, узгодження у цьому контексті освітніх стандартів, розроблення концепцій, національних стратегій та планів дій із запровадження ОДГ. Важливу роль у цьому відіграє Рада Європи, інші міжнародні організації, адже питання освіти для демократичного громадянства дискутується на міжнародному рівні.

ОДГ та громадянська освіта сьогодні набувають особливого значення, оскільки мають на меті сприяти формуванню громадянських компетентностей молоді та дорослих. Нині в Україні залишається нерозв'язаною низка проблем, що пов'язані з поширенням ОДГ, підготовкою педагогів та їх мотивацією до підвищення кваліфікації у цій сфері.

Варто, насамкінець, зазначити, що освіта людини впливає безпосередньо на її активне громадянство. Адже, якщо державна політика спрямована на гарантування освіти для всіх, вона має розглядати це у контексті основ та засад громадянства.

Також потрібно зауважити, що питання освіти для демократичного громадянства далі буде розглянуто у контексті шкільної освіти. Сучасні науковці (В. Кремень, О. Локшина, О. Ляшенко), які досліджують системи освіти у Європі та світі, пов'язують поняття шкільної освіти із двома базовими категоріями закладів (шкіл): початковою та середньою, і на цій основі визначають три ключові моделі організації шкільної освіти: скандинавську модель об'єднаної школи, традиційну модель (Австрія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Швейцарія), змішану модель (Велика Британія, Франція, Італія) [135; 146, с. 22–23]. При цьому С. Клепко, звертаючись до визначень у міжнародних документах та дослідженнях, стверджує, що до поняття базової освіти належить шкільна і позашкільна освіта як «вступна карта в життя», яка охоплює дітей у віці від 3 до 12 років і спирається в обов'язковому порядку на початкову освіту для усіх вікових груп – позашкільну освіту, освіту для дорослих, програми з ліквідації неписьменності [105]. Зазначені вище моделі не виключають змін в організації шкільної освіти внаслідок поточних реформ. Зважаючи на вищезазначене та напрацьований упродовж останніх десятиліть внесок Ради Європи, зупинимось на позиції, що шкільна освіта для демократичного громадянства у цьому дослідженні охоплює три рівні освіти за шкалою Міжнародної стандартної класифікації освіти 1997 р. (МСКО, англ. *International Standard Classification of Education, ISCED*), розробленою ЮНЕСКО та офіційно визнаною міжнародною спільнотою для порівняння освітніх систем: МСКО 1 (початкова школа), МСКО 2 (основна школа) та МСКО 3 (старша школа) у країнах Ради Європи [670]. Дослідження також враховує визначення відповідних рівнів освіти в Україні у Законі України «Про освіту» (2017 р.), де зазначено, що «складником системи освіти» є «повна загальна середня освіта», рівнями якої є початкова освіта, базова середня освіта, профільна середня освіта [294].

Надалі, розкриваючи основи освіти для демократичного громадянства, ми дотримуватимемося концептуальних підходів та ключових визначень, які було окреслено у цьому підрозділі.

1.2. Історіографія нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи

Історіографія у загальному сенсі – наукова дисципліна, що вивчає розвиток різноманітних галузей науки. У рамках педагогічної науки розвивається педагогічна історіографія, як зазначає Л. Д. Березівська, «в широкому розумінні – це сфера наукових знань, яка вивчає розвиток історико-педагогічної науки та її закономірності; у вузькому – це сукупність напрацювань із різних проблем історії педагогіки, освіти (освітні процеси та явища, педагогічна думка) у певний історичний період» [5]. У нашому дослідженні термін «історіографія» вжито у вузькому розумінні. Історіографічний аналіз нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи дає змогу виявити недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, окреслює актуальність і теоретичне значення дослідження. Утім, історіографія нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи лише зароджується, тому ще зарано говорити про повноцінний історіографічний аналіз, що передбачає вивчення праць істориків освіти із цієї проблеми; він майже не відрізняється від джерелознавчого аналізу, який сконцентрований на першоджерелах. До перших праць, у яких здійснено більш-менш розширений історіографічний аналіз нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи, можна віднести роботи нідерландського дослідника В. Вейгелерз (W. Veugelers) і люксембурзького вченого К. Грімонпрез (K. Grimonprez) [566]. Тож у нашому дослідженні вперше зроблено спробу історіографічного аналізу нормативно-правової підтримки освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.

У країнах Європи освіті для демократичного громадянства, і зокрема громадянській освіті, почали приділяти увагу після заснування міжнародних організацій та міжурядових структур, що зосередили увагу на формуванні освітніх політик у багатьох країнах через прийняття низки нормативних актів, резолюцій та конвенцій, які стали керівними для урядів.

Ключову роль у просуванні політики демократизації європейського освітнього простору відіграли процеси, що пов'язані з появою Європейського Союзу та його суспільних і законодавчих інститутів. Активне становлення сучасного напрямку освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини відбувається завдяки сприянню діяльності Ради Європи, саме тому треба звернутись до історії її розвитку.

19 вересня 1946 р. Вінстон Черчилль виголосив промову в університеті м. Цюриха (Швейцарія), присвячену подоланню наслідків Другої світової війни, під час якої закликав до створення сполучених держав Європи. Офіційно Раду Європи було створено 5 травня 1949 р. після підписання десятима країнами Лондонської угоди. За Статутом Ради Європи країни-члени повинні забезпечити сво-

їм громадянам і тим, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права та основні свободи, а також визнавати основним принцип верховенства права [495].

Сьогодні Рада Європи об'єднує 47 держав-членів і є відкритою до членства інших країн. Це країни-засновники Бельгія, Ірландія, Нідерланди, Данія, Італія, Норвегія, Франція, Люксембург, Швеція, Велика Британія, а також Греція (приєдналася 1949 р.), Туреччина (1949), Ісландія (1950), Німеччина (1950), Австрія (1956), Кіпр (1961), Швейцарія (1963), Мальта (1965), Португалія (1976), Іспанія (1977), Ліхтенштейн (1978), Сан-Марино (1988), Фінляндія (1989), Угорщина (1990), Чеська Республіка (1991), Польща (1991), Болгарія (1992), Естонія (1993), Литва (1993), Словенія (1993), Словаччина (1993), Румунія (1993), Андорра (1994), Албанія (1995), Молдова (1995), Латвія (1995), Україна (1995), колишня Югославська Республіка Македонія (1995), Росія (1996), Хорватія (1996), Грузія (1999), Азербайджан (2001), Вірменія (2001), Боснія і Герцеговина (2002), Сербія і Чорногорія (2003), Монако (2004), Чорногорія (2007).

До структури Ради Європи входять: Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Європейський суд з прав людини та дорадчі органи (Венеційська комісія, офіційна назва: Європейська комісія за демократію через право; Конгрес місцевої та регіональної влади Європи). Штаб-квартира Ради Європи розташована у Франції у м. Страсбург.

Важливою умовою діяльності Ради Європи є співпраця між країнами з метою досягнення основних принципів та цілей, які стоять перед РЄ. Основні напрями роботи РЄ:

- захист демократії і верховенства права;
- захист прав людини (соціальні права, мовні права національних меншин);
- європейська культурна ідентичність та різноманітність;
- вирішення проблем та подолання дискримінації, ксенофобії, екологічних загроз, поширення СНІДу, наркотиків, організованої злочинності;
- заохочення стабільності демократії шляхом реформ.

Освіта сьогодні є одним із пріоритетних напрямів діяльності Ради Європи, зокрема освіта у сфері прав людини та демократичного громадянства. За роки існування цієї організації міністрами різних країн – членів РЄ було розглянуто та ухвалено низку рекомендаційних документів, які стали основоположними для творення освітньої політики багатьох країн.

У структурі Ради Європи працює спеціальний підрозділ – Департамент освіти, який відповідає за розроблення стратегії та здійснення низки проєктів, що спрямовані на побудову у країнах-членах культури демократії через освіту. Діяльність Ради Європи охоплює всі сфери та рівні освіти. Департамент освіти займається розробленням напрямів освітньої політики країн-членів, розбудовою спроможності освітніх інститутів у цих країнах та налагодженням міжнародної співпраці. Основними інструментами та концептуальними документами Ради Європи, якими оперує Департамент освіти, є Європейська культурна конвенція (стаття 2) [72], що є новою системою компетентностей для демократичної культури, Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, Рекомендація КМ / Rec (2012) 13 Комітету міністрів державам-членам

щодо забезпечення якісної освіти [438], Лісабонська Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, Спільна європейська система баз даних для мов [445] та ін.

Важливим органом прийняття рішень на рівні держав – членів Ради Європи є Керівний комітет із питань політики і практики в галузі освіти (англ. *The Steering Committee for Educational Policy and Practice, CDPPE*), який здійснює нагляд за програмами РЄ у галузі освіти та консультує Комітет міністрів Ради Європи з питань освіти. Уряди 50 держав – учасниць Європейської культурної конвенції представлені в комітеті старшими посадовими особами секторів загальної середньої та вищої освіти. Спостерігачами від комітету виступають неурядові організації (НУО) у галузі освіти [459]. Завданнями комітету є:

- обмін ідеями, інформацією та досвідом;
- сприяння співпраці та взаєморозумінню між державами-членами;
- сприяння реформам систем освіти та розробленню політики задля розвитку компетентності для культури демократії, сприяння участі та розвитку європейського простору вищої освіти;
- надання консультацій для розробників освітньої політики та консультування фахівців у галузі освіти в державах – учасницях Європейської культурної конвенції та підтримка освіти відповідно до програми діяльності, прийнятої Комітетом міністрів;
- розроблення рекомендацій та інших інструментів для держав – учасниць Європейської культурної конвенції відповідно до принципів та стандартів Ради Європи, сприяння їх реалізації;
- надання державам-членам рамкових рекомендацій щодо компетентності для культури демократії для оцінки навчальних досягнень учнів з питань громадянства, прав людини та міжкультурного діалогу, зокрема для того, щоб держави-члени могли підвищити ефективність своїх навчальних програм та стандартів у цій галузі;
- сприяння якійсній освіті через конкретні заходи щодо політики в галузі освіти, спрямовані на сприяння безпеці навчального середовища для всіх та соціальній інтеграції, гендерній рівності та антидискримінаційній діяльності у секторі освіти;
- розроблення конкретних заходів співпраці з відповідними загальноприйнятими механізмами задля ефективного здійснення права на освіту для всіх та заохочення відповідних заходів на користь вразливих груп.

Керівний комітет із питань освітньої політики та практики Ради Європи керує, зокрема, такими проектами: «Освіта для демократичного громадянства / освіта з прав людини»; «Цифрове громадянство»; «Компетентності для культури демократії»; «Європейський простір вищої освіти»; «Визнання кваліфікацій»; «Історія навчання»; «Мовна політика»; «Лінгвістична інтеграція дорослих мігрантів»; «Навчання та зміцнення потенціалу» (Програма «Песталоцці»); «Етика, прозорість та цілісність в освіті»; «Пам'ять про Голокост і запобігання злочинам проти людства та релігійний вимір міжкультурного діалогу» та ін. (<https://www.coe.int/en/web/education/cdppe>). Деякі проекти виконуються за допомогою

спільних програм з Європейською комісією, грантами Європейської економічної зони, наприклад Норвегії та Європейського Центру сучасних мов у м. Граці (Австрія), зокрема так званою частковою угодою, а також за співпраці з Європейським центром ім. Вергеланда Ради Європи (м. Осло, Норвегія) [548].

До робочих груп при **Департаменті освіти Ради Європи** входять: Спеціальна група експертів із питань компетентностей для культури демократії; Спеціальна консультативна група CDPPE з вищої освіти; Підготовча група з оцінки реалізації Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини; Експертна група з розробки додаткових дескрипторів CEFR; Спеціальна група експертів з цифрового громадянського виховання; Координаційна група LIAM (мовна інтеграція дорослих мігрантів); Робоча група з етики, прозорості та доброчесності в галузі освіти (ETINED); Консультативна група з питань історичної освіти; Експертна робоча група з питань автобіографії міжкультурних зустрічей через Інтернет; Робоча група з питань кваліфікації біженців; Спеціальна робоча група з програми «Пам'ять про Голокост та запобігання злочинам проти людства».

Департамент із питань освіти здійснює також низку програм із підвищення обізнаності та співпраці в країнах – членах РЄ. Завдяки розбудові потенціалу та програмам співробітництва Департамент освіти має на меті збільшити спроможність національних освітніх систем із питань забезпечення якісної освіти, розвитку компетентності для культури демократії, боротьби з дискримінацією, підтримки цілісності та прозорості освіти, боротьби з екстремізмом та насильством у школах. Проекти та заходи програм реалізуються у рамках звичайного бюджету Ради Європи, спільних програм з Європейським Союзом та грантів уряду Королівства Норвегії. Серед програм, що втілюються сьогодні, є Спільна програма Європейського Союзу та Ради Європи «Демократична та інклюзивна шкільна культура в дії» (DISCO) [464], започаткована у 2013 р. РЄ для підтримки країн, що прагнуть спільно працювати над конкретними проблемами у сфері освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини. Крім того, у РЄ впроваджують сьогодні сім освітніх програм «Горизонтальні механізми Ради Європи (Південно-Східна Європа)», що спрямовані на розвиток компетентності для культури демократії та антикорупційні заходи у рамках співпраці з Європейським Союзом для Західних Балкан і Туреччини; розробляють стратегічні поради та здійснюють грантову підтримку від Ради Європи та фонду Норвегії «Діти та молодь під ризиком» у Болгарії, Румунії та Словаччині.

Важливим є визначення сучасних **етапів становлення освіти для демократичного громадянства** крізь призму історіографії стратегічних та рекомендаційних документів Ради Європи. У цьому контексті вагомими історичними фактами для становлення ОДГ є міжнародні документи, на яких базуються всі норми із захисту прав людини та які стали базою для нормативного підґрунтя Ради Європи зокрема. До таких документів належить **Універсальна (Загальна) декларація прав людини** (*The Universal Declaration of Human Rights, UDHR*) [658], прийнята 10 грудня 1948 р. (*The Universal Declaration of Human Rights, United Nations General Assembly (UNGA) Res 217 A (III) (10 December*

1948, Paris). Декларація є основоположним узагальнювальним документом у галузі дотримання прав людини у світі та встановлює фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального, так і регіонального права у галузі прав людини. Документ встановлює перелік громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав (але лише декларативно, оскільки не має юридичної сили). Стаття 26 («Право на освіту») проголошує право на освіту, яка має бути спрямована на розвиток людської особистості та зміцнення поваги до прав людини та фундаментальних свобод. У документі, зокрема, зазначено, що «освіта має сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між народами, расовими та соціальними групами та має сприяти діяльності ООН у справі підтримки миру» [658, с. 14].

Не менш важливим підґрунтям для розроблення документів РЄ у сфері захисту прав людини та ОДГ є **Конвенція прав дитини** (*Convention on the Rights of the Child*), прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. [436]. Статті 28 та 29 цього документа проголошують разом із правом дитини на освіту важливість підготовки дитини до відповідального життя у вільному суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, статевої рівності, дружби між народами, етичними, національними, релігійними групами та особами іншого походження.

Варто зазначити, що країни – члени РЄ стали учасниками згаданих декларації та конвенції та проголосили про важливість дотримання прав людини і сприяння освіті з прав людини. Зауважимо також, що кожна Конвенція ООН щодо прав людини вимагає від держав-учасниць періодичних звітів щодо того, як саме кожна держава виконує зобов'язання, відображені у договорах. Це стосується і сфери освіти.

Важливим документом є **Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу**, прийнята 2000 р. на рівні держав – членів ЕС, яка містить 54 статті [536]. У статті 14 («Право на освіту») цього документа разом із проголошенням права на освіту, професійну підготовку та навчання впродовж життя ідеться про свободу обрання освітніми установами форм освіти, мови навчання згідно з повагою до демократичних принципів та прав батьків у забезпеченні освіти та навчання своїх дітей відповідно до їхніх релігійних, філософських та педагогічних переконань та законів, що регулюються свободою та правом на освіту [536, с.14].

Критерії періодизації. Для окреслення періодизації необхідно виокремити її критерії. Вибір у цьому дослідженні подій, що пов'язані з розвитком активних дій із запровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи як критерію визначення хронологічних меж, означає наділення їх властивістю поділу історичного процесу на періоди і водночас виявляє світоглядні позиції щодо цього процесу та етапів прийняття нормативних документів щодо ОДГ Радою Європи.

Критерії, що були взяті за основу періодизації, пов'язані з історичними періодами та змінами способів вирішення питань освіти у країнах Ради Європи, змінами у соціально-політичному ставленні до питання ОДГ із боку РЄ та країн-членів. Було також взято до уваги основні положення ухваленої міністрами РЄ Краківської резолюції, що стала результатом роботи постійної конференції євро-

пейських міністрів освіти – «Освітня політика щодо демократичного громадянства та соціальної згуртованості: виклики та стратегії для Європи» (20-та сесія, Краків, Польща, 15–17 жовтня 2000 р.). [494]. До них відносимо:

- *важливість для розроблення політики.* Це означає, що міністри освіти країн – членів Ради Європи визнали ОДГ важливим фактором у розробленні політики, спрямованої на досягнення демократичної безпеки, взаєморозуміння, толерантності, плюралізму, гармонійних та мирних відносин у країнах-членах та в усій Європі;
- *пріоритетність для діяльності Ради Європи та країн Європи.* Це стосується визнання та схвалення Комітетом міністрів та Радою Європи загальних та пріоритетних напрямів дій та пріоритетів Європи;
- *наявність позитивного досвіду.* Це означає визнання міністрами країн-членів того, що проекти та ініціативи з ОДГ є позитивними прикладами полікультурного співробітництва, оскільки стосуються всіх освітніх систем та перевищують межі національних особливостей країн – членів РЄ.

Перший етап (1949–1992 рр.) у розвитку освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини ми пов’язуємо з налагодженням співпраці Ради Європи з країнами – засновниками РЄ у сфері освіти. Цей етап тісно пов’язаний з історією становлення організації та впливом декларацій, прийнятих іншими міжнародними структурами, зокрема ООН та ЮНЕСКО. Як уже було зазначено, у преамбулі Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., наголошено, «щоб кожна людина і кожна структура суспільства, постійно враховуючи положення Декларації, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод та забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання й здійснення їх як серед народів держав – членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією». Водночас, у пункті 2 статті 26 цієї Декларації також виокремлено місце освіти, яка «має бути спрямована на повний розвиток людської особистості та на збільшення поваги до прав людини та основних свобод. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між всіма народами, расовими та релігійними групами і має сприяти діяльності Організації Об’єднаних Націй з підтримки миру» [668].

Впливові міжнародні організації, до яких ми відносимо, зокрема, ООН, РЄ, ЮНЕСКО, ОБСЄ та ін., поступово розглядали й приймали резолюції та постанови, що стосувались становлення освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини (див. табл. 1.1). На першому етапі рішення та рекомендації згаданих організацій стосувались зміцнення миру після Другої світової війни та об’єднанню зусиль країн навколо ідей миру, порозуміння та побудови демократичних інститутів. Важливим було усвідомлення основних прав та свобод громадян, їхніх обов’язків та ідентичностей, створення політики мирного співіснування та співробітництва.

У 1950 р. Рада Європа прийняла *Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод*, яку Україна ратифікувала у 1997 р. (<https://zakon.rada.gov.ua/>

laws/show/995_004#Text). Цей документ заклав підґрунтя діяльності Європейського суду з прав людини. Пізніше, на додаток до цієї конвенції, в Раді Європи було погоджено понад 200 інших міжнародних договорів, що охоплюють широке коло тем, таких як економічні і соціальні права, фізичне насильство, правове співробітництво, культура та освіта. Вони також стосуються традиційних тем міжнародного співробітництва, а також нових викликів суспільства. До основних прикладів так званих наслідкових документів РЄ, що дотичні до тем, пов'язаних з ОДГ, можна віднести такі:

- 2011 р. *Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами* (Стамбульська конвенція). Метою є запобігання насильству, захист постраждалих та просування гендерної рівності [115];
- 2007 р. *Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства* (Лансаротська конвенція). Є всеохопним міжнародним правовим документом щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації. Конвенція встановлює, що держави – члени РЄ мають прийняти конкретне законодавство, спрямоване на криміналізацію такої поведінки, і вжити заходів із захисту інтересів дітей, щоб запобігти сексуальному насильству, а також захистити дітей-жертв і притягти винних до відповідальності. Це також сприяє розвитку міжнародного співробітництва для досягнення спільних цілей. Цей документ було ратифіковано Україною у 2012 р. [116];
- 2005 р. *Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми*, яка була ратифікована Україною у 2010 р. Окреслює, зокрема, необхідність та важливість упровадження освітніх програм для хлопців і дівчат під час навчання в школі, які наголошують на неприпустимому характері дискримінації за статтю та згубних наслідках такої дискримінації, на важливості гендерної рівності, а також гідності й недоторканності кожної людини [117].

Важливим стало прийняття Маастрихтського договору в 1992 р. (набув чинності з 1 листопада 1993 р.) щодо утворення Європейського Союзу, який було підписано главами 12 держав. Окрім створення ЄС, договір проголосив необхідність зміцнення безпеки, солідарності, вільної торгівлі, викорінення бідності, захисту прав людини та прав дитини, посилення дій демократичних інститутів держав, що вплинуло на просування освіти для демократичного громадянства, зокрема єдиного громадянства ЄС, що має реалізовуватись «за умов координації політики держав-членів у сфері освіти і професійного навчання, орієнтованих на загальноєвропейські вимоги і стандарти» [68].

Європейський Союз є економічним та політичним об'єднанням 27 суверенних країн Європи. Історично веде початок з 1957 р. від Європейської спільноти з вугілля та сталі (ЄСВС) і Європейської економічної спільноти (ЄЕС). Засновниками ЄС були шість країн (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Федеративна Республіка Німеччина, Франція), які поступово об'єднали навколо себе інші європейські держави. Столицею ЄС умовно є місто Брюссель (Бельгія). У сучас-

ному вигляді ЄС існує на основі дії згаданого вище Маастрихтського договору. Останній значний перегляд конституційних принципів ЄС було затверджено у Лісабонській угоді, яка набула чинності у 2009 р.

ЄС діє через систему незалежних наднаціональних інституцій та спільно узгоджених рішень держав-членів. Найважливішими інституціями ЄС є: Європейська комісія, Рада Європейського Союзу, Європейська рада, Суд Європейського Союзу, Європейський центральний банк та Європейський парламент, який обирається кожні 5 років громадянами Європейського Союзу. У ЄС діє єдиний ринок через стандартизовану систему законів, що діють у всіх державах-членах. Політика ЄС спрямована на забезпечення вільного руху людей, товарів, послуг та капіталу, дотримання законодавчих актів про спільні питання справедливості та підтримки спільної торгової політики, сільського господарства, рибальства та регіонального розвитку (Структурна схема об'єднань європейських країн (додаток В).

Освітня політика ЄС регулюється законодавчими та нормативними актами, що укладаються інституціями ЄС та ратифікуються країнами-членами. Основними пріоритетами освітньої політики ЄС є навчання впродовж життя (англ. *lifelong learning*) на всіх рівнях освіти, підвищення якості освіти, забезпечення рівного доступу до освіти, підтримка інновацій, взаємозв'язку ринку праці та освітніх інституцій, демократизація освіти. Серед завдань у сфері освіти, які ставлять перед собою країни – члени ЄС, – сприяння розвитку демократичної культури, поваги до культурної та етнічної ідентичності та різноманітності, подолання ксенофобії, підтримка вивчення мов, зокрема мов меншин, транскордонна та транснаціональна співпраця між країнами у сфері освіти [75]. Діяльність ЄС в освітній сфері очолює і координує Європейська Комісія в особі Комісара з питань інновацій, досліджень, культури, освіти та молоді.

У Європейській Комісії функціонує Генеральний директорат із питань освіти і культури (англ. *European Commission's Education and Culture Directorate-General, DG EAC*), у якому два Директорати займаються питаннями освіти та професійної підготовки: Директорат «Освіта протягом усього життя: положення горизонтальної Лісабонської політики і міжнародних відносин» (англ. *Directorate «Lifelong Learning: horizontal Lisbon policy issues and international affairs»*) та Директорат «Навчання протягом усього життя: політика і програма» (*Directorate «Lifelong Learning: policies and programme»*). Робота Генерального директорату з освіти та професійної підготовки базується на двох напрямках: політиці співпраці з державами – членами ЄС та реалізації програми безперервного навчання [131].

На основі Загальної декларації прав людини Рада Європи розробила та ухвалила низку документів, серед яких рекомендації, конвенції та інші документи, які вплинули на розбудову освітніх стратегій багатьох держав. Одним із таких стала **Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин**, прийнята у листопаді 1992 р. [306]. Документ підкреслює важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, визначає, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх, наголошує, що охорона та розвиток регіональних мов або мов меншин у різних

країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суверенітету і територіальної цілісності країн-членів.

У країнах – членах РЄ, які увійшли до складу ЄС, розбудова освіти для демократичного громадянства відбувалась на рівні узгодження освітніх стандартів із рекомендаціями, окресленими РЄ та іншими міжнародними структурами. Зокрема, у 1999 р. РЄ прийняла *Декларацію та програму освіти для демократичного громадянства*, основу на правах та обов'язках громадян. Цей документ наголошував, що така освіта має стати важливим аспектом усієї освітньої, виховної, культурної та молодіжної політики і практики [452]. Програма ставила перед собою такі цілі: визначити та розробити нові та ефективні стратегії, засоби та методи для зміцнення демократичної структури суспільства; дослідити основні питання щодо освіти для демократичного громадянства на основі прав та обов'язків громадян; обмінюватися та поширювати знання, досвід та передові практики у всій Європі; надавати допомогу в реформах освіти та інших відповідних політиках; розробити платформу для створення мереж та партнерських відносин; сприяти поінформованості громадськості про права людей та розуміння їх обов'язків [452].

Другий етап (1992–2009 рр.) розвитку освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини пов'язаний із прийняттям документів та створенням органів в Раді Європи, що почали координувати свої зусилля з метою здійснення цього напрямку освіти у країнах-членах.

Україна висловила своє бажання приєднатись у 1992 р. і у 1995 р. стала членом Ради Європи, долучилась до створення основних європейських документів, що стали основою державності нашої країни. Набувши членства в РЄ, Україна взяла на себе низку зобов'язань у освітній сфері, а саме: виховання демократичного громадянина та освіта в галузі прав людини на всіх рівнях навчання.

Починаючи із середини 90-х рр. ХХ ст. Рада Європи спрямовує зусилля на розроблення та впровадження механізмів освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини. Становлення цього напрямку відбувалось завдяки подальшому прийняттю Радою Європи низки документів, які лягли в основу політики цієї організації в галузі освіти. Цей етап вирізнявся проведенням у 2005 р. *Європейського року громадянства через освіту* та підбиттям підсумків здійснених програм та проєктів для системи освіти в галузі демократичного громадянства у квітні 2006 р. У квітні 2006 р. в м. Сіная (Румунія) пройшла конференція, організована Румунським урядом та Комітетом міністрів Ради Європи, де попередньо було розглянуто результати проведення Європейського року громадянства з представниками 48 країн [394]. Конференція визначила стратегічні заходи у сфері демократизації освіти у контексті підтримки освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини у перспективі навчання впродовж життя для всіх. Серед напрямів, які продовжились на наступних етапах, такі:

- ОДГ має стати пріоритетом та метою освітньої політики;

- роль ОДГ полягає у соціальному порозумінні, рівності, зокрема гендерній рівності та участі у міжкультурному діалозі;
- необхідно підтримувати ціннісно орієнтовану освіту, що базується на цінностях прав людини та виходить з Універсальної декларації прав людини та Європейської Конвенції прав людини;
- формування громадянських компетентностей є важливим для всіх;
- необхідно здійснювати всебічну підтримку освітніх систем, створювати необхідні умови, особливо у сфері підготовки та підняття обізнаності з цих тем, а також надавати та розробляти необхідні педагогічні матеріали, як, наприклад, навчальний пакет з освіти для демократичного громадянства;
- важливим є підсилення ролі молоді у соціальних перетвореннях та зв'язків між поколіннями;
- важливо підтримувати впровадження ОДГ у формальній та неформальній освіті;
- необхідно зміцнювати співробітництво між інституціями;
- важливим є врахування міжпредметного та крос-навчального підходів у впровадженні освіти для демократичного громадянства.

Третій етап (2010 р. – по теп. час). Нинішній етап розвитку освіти для демократичного громадянства характеризується прийняттям Радою Європи низки важливих концептуальних, рамкових документів, це, зокрема: Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини (2010 р.), Рамка компетентностей для культури демократії (2016 р.), дескриптори (2017 р.). Він пов'язаний зі змінами, що відбулись у суспільствах та на політичній арені країн-членів. Радою Європи було розроблено низку планів дій (2015–2017 рр.). Останній план дій було розроблено на період 2018–2021 рр. (Рада Європи. План дій для України на 2018–2021 рр. та ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 21 лютого 2018 р. (CM/Del/Dec(2018)1308/2.1bisc) [309]. Цим Планом дій Рада Європи та Україна узгодили через програми співпраці спільно сприяти поступу реформ, спрямованих на зміцнення незалежності та ефективності системи правосуддя, гармонізацію застосування європейських стандартів у галузі прав людини, запобігання насильству щодо дітей та сприяння правам дитини та ін. (рис. 1.2). Освітні реформи у цей період у країнах – членах РС пов'язані зі змінами у законодавстві, зокрема прийняттям законів про освіту, освітніх стандартів та концепцій, що повністю або частково гармонізовані з пріоритетами та рекомендаціями Ради Європи. В Україні, зокрема, це закони «Про освіту» (2017 р.), «Про повну середню освіту» (2019 р.) та ін.

Одним із визначальних документів стала прийнята у 2010 р. та затверджена 11 травня 2010 р. на 120 засіданні Комітету міністрів Ради Європи *Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини* (далі – Хартія, ХОДГ/ОПЛ). Текст Хартії складається з рекомендацій та пояснювального меморандуму [438]. Як зазначено у документі, він надає рекомендації з питань освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, а також пере-

тинається з такими напрямками, як міжкультурна освіта, освіта заради рівності, освіта для сталого розвитку й освіта заради миру (миротворча освіта). Зупинимось на цьому документі детальніше, оскільки він безпосередньо регламентує впровадження ОДГ.

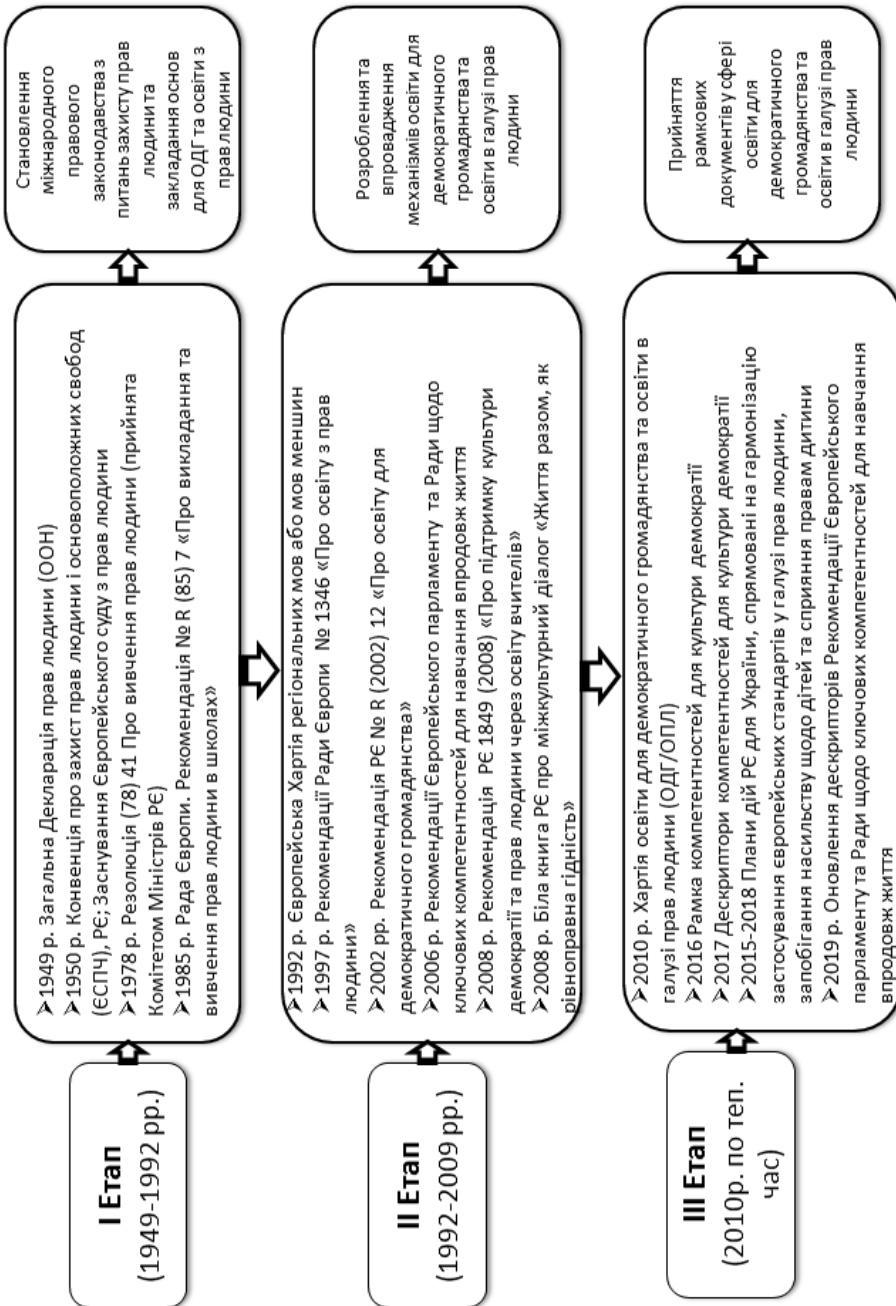

Рис. 1.2. Етапи становлення та розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи (на основі нормативно-законодавчих актів РЄ та міжнародних організацій)

Джерело: розроблено авторкою

Термін «хартія» використовують у міжнародній практиці для документів, що мають обов'язкову силу (наприклад, Статут ООН), і тих, що не мають обов'язкової сили (наприклад, Хартія основних прав та обов'язків Європейського Союзу). Назва та форма Хартії були обрані РЄ, щоб продемонструвати вагомий намір у цій галузі. Оскільки Хартію було прийнято у рамках Рекомендацій РЄ, вона не має статусу обов'язкового характеру з погляду публічного та міжнародного права й має рекомендаційний характер.

Хартія надає визначення, які стосуються форм освіти, у межах яких має здійснюватись ОДГ/ОПЛ. Згідно з цим документом, **освіта для демократичного громадянства** означає *освіту, професійну підготовку, підвищення рівня обізнаності, інформацію, практики і діяльність, спрямовані на передання знань, розвиток навичок і розуміння й формування їхнього ставлення і поведінки, що дозволять тим, хто навчається, ширше використовувати демократичні права й обов'язки в суспільстві та захищати їх, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою підтримки й захисту демократії і верховенства права*. Також Хартія визначає поняття «**освіта з прав людини**»: *це освіта, професійна підготовка, підвищення рівня обізнаності, інформація, практики й діяльність, спрямовані на передання знань, розвиток навичок і розуміння й формування їхнього ставлення та поведінки, що дозволять тим, хто навчається, сприяти розбудові й захисту загальної культури прав людини в суспільстві з метою підтримки й захисту прав людини й основних свобод*.

Ми вважаємо ці два поняття невід'ємними одне від одного та важливими елементами загальної демократичної культури громадян та суспільства. Освіта для демократичного громадянства зосереджує головну увагу на демократичних правах, обов'язках і активній участі у громадській, політичній, соціальній, економічній, правовій і культурній сферах життя суспільства, тоді як освіта з прав людини розглядає ширший спектр прав людини й основних свобод у всіх аспектах життя людини.

Також Хартією задекларовано розроблення Європейської рамкової Конвенції освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини. Сьогодні цей документ перекладено мовами різних країн Європи, укладено також версію для учнів і вчителів [438].

ХОДГ/ОПЛ базується на праві на освіту, що закріплене в міжнародному праві, зокрема в Європейській конвенції з прав людини (СЕД № 5), Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права та Конвенції прав дитини. Крім того, Хартія враховує те, що Всесвітня конференція з прав людини (Відень, 1993 р.) закликала держави внести права людини, демократію та верховенство права як предмети до навчальних програм всіх освітніх установ у галузі формальної, неформальної та інформальної освіти.

Хартія визначила відповідальність усіх держав – членів Ради Європи щодо реалізації практики освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, де ключову роль мають відігравати громадські організації. Саме тому Хартія рекомендує широке поширення її положень у тих організаціях, які несуть

відповідальність за освіту та молодь, а також у країнах, які не є державами – членами Ради Європи.

У Хартії визначено, що вона безпосередньо не стосується таких пов'язаних галузей, як міжкультурна освіта, освіта у галузі рівних прав, освіта для сталого розвитку, освіта миру, за винятком тих випадків, коли вони перетинаються та взаємодіють з ОДГ.

Цільовими групами ОДГ є політики, спеціалісти у галузі освіти, учні, батьки, освітні установи, органи освіти, державні службовці, громадські, молодіжні організації, ЗМІ та громадськість. Важливим елементом для здійснення ОДГ/ОПЛ є партнерство та співробітництво всіх зацікавлених сторін, що залучаються до процесу освіти у цій галузі. Також ОДГ є частиною процесу навчання та відіграє свою роль у досягненні освітніх принципів та цілей. У цьому процесі значну роль відіграють громадські та молодіжні організації, що роблять значний внесок у галузі ОДГ, особливо через неформальну та інформальну освіту.

Серед основних критеріїв та принципів, передбачених Хартією, є можливість отримання ОДГ для кожного громадянина протягом формальної загальної та професійної освіти й підготовки, отримання вищої освіти, а також участі в процесі демократичного врядування. Крім того, Хартія підтримує проведення наукових досліджень, навчальних програм, інноваційних практик, методів викладання, розроблення критеріїв оцінювання.

Слід підкреслити, що основні підходи, що відображені в ХОДГ/ОПЛ, співзвучні положенням Закону України «Про освіту», прийнятого 5 вересня 2017 р. Зокрема, у статті 8 Закону зазначено, що будь-яка особа може реалізувати своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти.

Згідно із Законом України «Про освіту», формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

Інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям [294].

Основним елементом ОДГ/ОПЛ є підтримка міжкультурного діалогу, цінностей різноманіття та рівності, в тому числі гендерної рівності для розвитку знань, соціальних навичок і усвідомлення того, що зменшує конфлікти, сприяє усвідомленню різноманіття віросповідань та етнічних груп, будує взаєморозуміння за для людської гідності, спільних цінностей, підтримує діалог та ненасильство у вирішенні проблем та дискусій.

З огляду на міжнародний характер прав та обов'язків людини, а також загальних принципів демократії та верховенства права, важливим є сприяння міжнародному й регіональному співробітництву та діяльності, що представлена у цій Хартії для обміну позитивним досвідом.

При формуванні політики, спрямованої на здійснення ОДГ/ОПЛ, Хартія звертає увагу на необхідність:

- включення країнами-членами освіти для демократичного громадянства та прав людини у навчальні програми формальної освіти на рівні дошкільної, початкової, загальної середньої, а також професійно-технічної освіти та підготовки;
- включення ОДГ/ОПЛ на принципах академічного вибору у програми вищої школи, особливо в процес навчання майбутніх педагогів;
- підтримки демократичного врядування у всіх освітніх закладах, як бажаного типу та принципу врядування, що передбачає залучення до процесу всіх учнів, студентів, слухачів та освітній персонал, а також зацікавлені сторони в процес управління закладом;
- запровадження навчання для вчителів, інших педагогічних працівників, молодих лідерів і тренерів та подальшого розвитку в галузі ОДГ/ОПЛ;
- визнання ролі неурядових та молодіжних організацій у підтримці освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, особливо у галузі неформальної освіти. Держави повинні розглядати такі організації та їх діяльність як особливу частину освітньої системи й надавати їм підтримку, підтримувати популяризацію ОДГ/ОПЛ серед таких інших зацікавлених сторін, як масмедіа та широкої громадськості;
- розроблення критеріїв для оцінювання ефективності освітніх програм з ОДГ/ОПЛ, отримання зворотного зв'язку та інших форм оцінки ефективності;
- підтримки досліджень у цій галузі, де особливу увагу має бути приділено дослідженню навчальних програм, інноваційних практик, методів навчання та розвитку освітніх систем, а також індикаторів та критеріїв, поширення цих досліджень у інших країнах-членах;
- сприяння розвитку освітніх підходів та методів навчання, що спрямовані на навчання жити разом у демократичному, багатокультурному середовищі, набуття знань та навичок соціального взаєморозуміння, ціннісних орієнтацій різноманіття та рівності, підтримки різноманіття між віросповіданнями та етнічними групами, врегулювання непорозуміння та конфліктів методами ненасильства та поваги до прав інших, подолання всіх форм дискримінації та насильства.

Хартія визначає необхідність регулярного оцінювання освітньої політики з точки зору впровадження положень Хартії у стратегії та політику країн й заохочує співробітництво між країнами у цьому питанні.

Хартія закликає до співробітництва з інститутами Ради Європи для здійснення цілей цієї Хартії через просування спільних тематик та інтересів; підтримку багатосторонньої та міжкордонної діяльності, що передбачає формування мере-

жі координаторів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини; обміни, розвиток та поширення позитивних практик; інформування всіх зацікавлених сторін щодо цілей та впровадження положень Хартії; підтримку європейських мереж неурядових, молодіжних організацій та освітян у їх співробітництві.

Хартія закликає країни поширювати та обмінюватись досвідом з питань ОДГ/ОПЛ у рамках Ради Європи та інших міжнародних організацій.

Важливим стратегічним документом, прийнятим на європейському рівні, стали **Рекомендації Європейського парламенту та Ради від 18 листопада 2006 р. щодо ключових компетентностей для навчання впродовж життя** [316; 531]. У 2019 р. цей документ було оновлено та доповнено дескрипторами. Ця стратегія визначена важливою для країн Європейського Союзу та інших країн Європи. Особливістю цього документа є те, що він виокремив вісім основних (ключових) компетентностей для навчання людини впродовж життя. Серед них: *спілкування та рідна мова; математична компетентність та компетентність у сфері науки та технологій; цифрова компетентність; вміння навчатись; соціальна та громадянська компетентність; відчуття ініціативи та підприємницька компетентність; культурна обізнаність та самовиявлення* [316, с. 13]. Всі вони визнаються рівноцінно важливими та необхідними для врахування у розробленні національних освітніх стратегій, навчальних програм та створення відповідних умов для їх набуття громадянами.

Конференція, що відбулась 11–12 квітня 2016 р. у Брюсселі під назвою «Забезпечуємо демократію через освіту», була присвячена обговоренню прийнятого 15 травня 2015 р. Комітетом міністрів РЄ Плану дій. Згідно з цим планом дій Рада Європи запропонувала **Рамку компетентностей для культури демократії** (Reference Framework of Competences for Democratic Culture), розроблену протягом 2014–2016 рр., що базується на принципах РЄ та спрямована на впровадження освіти для демократичного громадянства на національному, європейському та глобальному рівнях у різних країнах (<http://www.coe.int/t/dg4/education/>) [448]. Рамка компетентностей для культури демократії стала ще одним основоположним документом у сфері ОДГ, вона спрямована на сприяння впровадженню в країнах освітніх стандартів, що б відображували дескриптори (результати навчання) та побудовані на компетентнісній основі, орієнтовані на формування культури демократії та міжкультурний діалог. При цьому у документі визначається роль педагогів як агентів змін, які є ключовими діячами у розбудові сталої демократії, підтримуванні прав людини та різноманітності у галузі навчання та виховання.

На **8-му Форумі Ради Європи з реформування освіти**, що відбулась у жовтні 2017 року в м. Прага (Чехія), Рада Європи представила нову базову систему (рамку та дескриптори) компетентностей для культури демократії під назвою «Рамка компетентностей для культури демократії: дескриптори» (англ. *Reference Framework of Competences for Democratic Culture, RFCDC*) [487]. Зазначений документ став завершальним у стадії розроблення рамки компетентностей для культури демократії. Рамка містить модель із 20 блоків компетентностей, які всі

громадяни повинні мати для активної участі в сучасних демократичних суспільствах, а також набір дескрипторів (описи) цих компетентностей. Також у документі подано низку керівних документів щодо впровадження рамки. Всі компетентності у документі викладено у чотирьох взаємопов'язаних галузях: *цінності, ставлення, вміння, знання та їх критичне розуміння*. Детальний опис дескрипторів подано у подальших розділах.

Празький форум став унікальним, оскільки був зосереджений на реформах, пов'язаних з орієнтуванням систем освіти на компетентнісний підхід. Слід зазначити, що 8-й освітній форум об'єднав учасників із сектору державної освіти з 37 країн Європейської культурної конвенції, спостерігачів та представників основних міжурядових та неурядових організацій. Обговорення під час форуму сприяли розробленню майбутньої програми діяльності Ради Європи з питань освіти та вивченню можливих координованих дій Ради Європи на міжнародному рівні.

Основні документи, прийняті міжнародними організаціями та Радою Європи для сприяння освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, подано у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Основні документи, прийняті міжнародними організаціями та Радою Європи з метою сприяння освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини

№	Назва документа, організація, основна мета	Рік прийняття
1	ООН. <i>Загальна Декларація прав людини</i> . Прийнята та проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [658]	1948
2	ООН. <i>Рекомендації ООН «Про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва й миру і виховання в дусі поваги прав людини і основних свобод»</i> (1974 р.) [315]	1974
3	Рада Європи. <i>Резолюція (78) 41 Про вивчення прав людини</i> . Прийнята Комітетом міністрів РЄ 25 жовтня 1978 р. на 249 мітингу заступників міністрів. Рекомендовано урядам прийняти заходи щодо запровадження та просування освіти в галузі прав людини у навчальних програмах на всіх освітніх рівнях, в тому числі в системі підготовки та підвищення кваліфікації педагогів [313; 490]	1978
4	Рада Європи. <i>Рекомендація № R (85) 7 «Про викладання та вивчення прав людини в школах»</i> . Було визначено навички та знання, що мають набуватися у процесі освіти з прав людини. Також виокремлено положення щодо шкільного клімату та підготовки вчителів [314]	1985

№	Назва документа, організація, основна мета	Рік прийняття
5	ЄС. <i>Договір про Європейський Союз</i> (Маастрихтський договір від 7 лютого 1992 р.), підписаний главами 12 держав, окрім створення ЄС, проголосив необхідність укріплення безпеки, солідарності, вільної торгівлі, викорінення бідності, захисту прав людини та прав дитини, посилення дій демократичних інститутів держав, що вплинуло на просування освіти для демократичного громадянства, зокрема єдиного громадянства ЄС, що має реалізовуватись «за умов координації політики держав-членів у сфері освіти і професійного навчання, орієнтованих на загальноєвропейські вимоги і стандарти» [68]	1992
6	Рада Європи. <i>Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин</i> (листопад 1992 р.) (Рада Європи) [306]	1992
7	<i>Віденська декларація та Програма дій</i> (ВДПД). Прийнята на Всесвітній конференції з прав людини у Відні у 1993 р. Учасники конференції закликали держави світу внести поняття прав людини, демократії та закону до навчальних програм усіх інституцій формальної та неформальної освіти та сприяти домінуванню цих ідей у житті кожного суспільства [16]	1993
8	Рада Європи. <i>Рамкова конвенція захисту прав меншин</i> [311]	1995
9	Рада Європи. <i>Рекомендації Ради Європи № 1346 «Про освіту з прав людини»</i> . Прийняті у 1997 р. Парламентською асамблеєю Ради Європи. В документі констатується, що, «на жаль, у деяких державах-членах рівень культури у сфері прав людини все ще низький, немає справжнього розуміння прав людини, ситуація з правами людини в Європі незадовільна», і тому необхідно вживати подальших дій в цьому аспекті [472]	1997
10	Рада Європи. <i>Рекомендація № R (2002) 12 «Про освіту для демократичного громадянства»</i> . Було враховано зростання рівня політичної та громадянської апатії, збільшення випадків корупції, расизму, ксенофобії, агресивного націоналізму, нетолерантності до меншин, дискримінації та соціального відчуження, які є перешкодами для безпеки, стабільності та розвитку демократичних суспільств. У зв'язку з цим освіта для демократичного громадянства має бути у центрі освітніх реформ та освітньої політики, охоплювати всю формальну, неформальну та інформальну освітню діяльність із метою сприяння тому, щоб особи діяли як активні та відповідальні громадяни протягом всього життя та поважали права інших. Також було оголошено про підготовку Європейського року громадянства через освіту [486]	2002
11	Рада Європи. <i>Декларація 6-ї Конференції міністрів, відповідальних за молодь</i> , Салоніки, 2002 р. [505]	2002

№	Назва документа, організація, основна мета	Рік прийняття
12	Рада Європи. <i>Хартія РЄ щодо участі молоді у місцевому та регіональному житті</i> , 21 травня 2003 р. Декларує підтримку активної участі молоді у прийнятті рішень на місцевому та державному рівнях у побудові демократичного, інтегрованого, процвітаючого суспільства у країнах Ради Європи [492]	2003
13	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2004) 4 державам-членам щодо Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці</i> (2004) [444]	2004
14	ЮНЕСКО. <i>Всесвітній план дій з освіти з прав людини ЮНЕСКО</i> . Подано визначення поняття освіти в галузі прав людини. Окреслено етапи впровадження плану дій щодо освіти в галузі прав людини на період 2007–2011 рр. [673]	2007
15	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2007) 13 Комітету міністрів державам-членам щодо інтеграції гендерних питань в освіту</i> [477]	2007
16	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2007) 6 Комітету міністрів державам-членам щодо громадської відповідальності за вищу освіту та дослідження</i> [478]	2007
17	Рада Європи. <i>Рекомендація 1849 (2008) Про підтримку культури демократії та прав людини через освіту вчителів</i> . Виокремлено роль освітян, зокрема вчителя, як основних рушіїв у просуванні культури демократії та прав людини. Важливим має бути розроблення та поширення навчальних матеріалів для вчителів щодо ОДГ/ОПЛ та проведення програми «Песталоцці», призначеної для освітян, розроблення рамкового документа щодо ОДГ/ОПЛ [338]	2008
18	Рада Європи. <i>Біла книга про міжкультурний діалог «Життя разом як рівноправна гідність»</i> , яка була представлена на 118-му засіданні Комітету міністрів Ради Європи 7 травня 2008 р. у Страсбурзі [498]	2008
19	Рада Європи. <i>Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини. Рекомендація Ради міністрів / Rec (2010) 7</i> . Окреслено основні підходи та принципи ОДГ/ОПЛ, визначено складові та ключові поняття, а також надано конкретні рекомендації щодо впровадження ОДГ/ОПЛ у навчальні програми на всіх рівнях освіти [374]	2010
20	ООН. <i>Декларація ООН про освіту та навчання в галузі прав людини</i> . Прийнята Радою з прав людини ООН 8 квітня 2011 р. В документі окреслено підходи (про, через, для) освіти з прав людини в контексті навчання впродовж життя [668]	2011
21	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2012) 13 Комітету міністрів державам-членам щодо забезпечення якісної освіти</i> [478]	2012
22	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2012) 7 Комітету міністрів державам-членам про відповідальність державних органів за академічну свободу та інституційну автономію</i> [481]	2012

№	Назва документа, організація, основна мета	Рік прийняття
23	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2012) 2 Комітету міністрів державам-членам щодо участі дітей та молоді у віці до 18 років</i> [480]	2012
24	Рада Європи. <i>Рекомендація СМ / Rec (2015) 3 Комітету міністрів державам-членам щодо доступу молоді з неблагополучних районів до соціальних прав</i> [482]	2015
25	Рада Європи. <i>Рамка компетентностей для культури демократії</i> . Розроблена низкою експертів РЄ та представлена на 25-й конференції міністрів освіти у Брюсселі, Бельгія [310]	2016
26	Рада Європи. <i>Рамка компетентностей для культури демократії. Том 2. Дескриптори для культури демократії</i> [447]	2017
27	ЄС. <i>Рекомендація Європейської Комісії та Ради щодо компетентностей впродовж життя (2006/962/EC)</i> . Брюссель, 2016 р. [628]	2018
28	<i>Нормативні документи ПАРС та РЄ, що адаптовані та прийняті з 1995 до 2019 рр.</i> https://www.coe.int/en/web/edc/adopted-texts	1995–2019 рр.

Джерело: опрацьовано авторкою (за матеріалами Ради Європи)

Важливим документом для підтримки ОДГ в Україні став **План дій Ради Європи для України на 2011–2014 рр.** [272], що передбачає такі напрями: утвердження стандартів і механізмів гендерної рівності, ліквідацію всіх форм гендерної дискримінації шляхом створення і посилення механізмів моніторингу на центральному та місцевому рівнях; забезпечення ефективної соціальної інтеграції ромів; посилення і захист прав дітей; розбудову місцевого потенціалу в галузі шкільної профілактики наркоманії та алкоголізму; навчання педагогічних кадрів; підвищення рівня усвідомлення ключової ролі освіти у галузі утвердження прав людини, демократії та верховенства права; зміцнення професійних зв'язків педагогів у Європі та світі (програма «Песталоцці»). В рамках цього плану дій Міністерство освіти і науки України сприяє посиленню поінформованості населення, батьків, вчителів, учнів, розробленню відповідних програм на місцевому рівні та організації процесу навчання [272].

Ще одним стратегічним спільним для РЄ та України документом став **План дій для України на 2018–2021 рр.** Ради Європи, що було ухвалено Комітетом міністрів Ради Європи 21 лютого 2018 р. [309]. Зокрема, за цим планом дій Рада Європи та Україна погоджуються через програми співпраці спільно сприяти поступу реформ, спрямованих на зміцнення незалежності та ефективності системи правосуддя, гармонізацію застосування європейських стандартів у галузі прав людини, посилення парламентської спроможності, вдосконалення врядування на всіх рівнях, протидію корупції та відмиванню грошей, боротьбу з жорстоким поводженням і безкарністю, захист прав ув'язнених, підвищення якості та полегшення доступу до правової допомоги, захист прав людини внутрішньо переміщених осіб (ВПО), посилення захисту меншин та протидію дискримінації за

будь-якими ознаками, запобігання насильству щодо дітей та сприяння правам дитини, розширення доступу до публічної інформації, захист персональних даних і підвищення незалежності ЗМІ та безпеки журналістів. Особливо слід виокремити пріоритети, що окреслив останній план дій Ради Європи: розвиток нормативно-правових засад захисту національних меншин і використання мов меншин як способу зміцнення міжкультурного порозуміння та багатомовності (мови меншин на додаток до української), особливо з огляду на ухвалення та виконання нового Закону «Про освіту». Велику увагу, з огляду на це, приділяють перегляду нових шкільних програм з огляду на відображення в них багатоманітності культурної спадщини в Україні.

Важливими пунктами цього плану є освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини, а також молодіжна політика. Рада Європи продовжує на цьому етапі також підтримувати інтеграцію та розвиток освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (ОДГ/ОПЛ) у межах національної системи освіти. Міністерство молоді та спорту України запропонувало т. зв. Дорожню карту реформування молодіжної сфери. На цьому етапі було встановлено партнерство у проведенні національної кампанії «Рух проти мови ненависті», що спрямовано на протидію мові ненависті через здійснення програм та проєктів для школярів. Особливу увагу приділяють програмі міжкультурного діалогу та захисту прав меншин. Триває робота з підтримки реформи НУШ та, зокрема, здійснення реформи освіти в Україні, ухвалення нового закону «Про освіту» (2017) та навчання педагогів та учнів щодо питань ОДГ/ОПЛ, здобуття прав людини та розвитку демократичних цінностей через впровадження курсів у школі та в систему підготовки й підвищення кваліфікації вчителів. Концепція Нової української школи (2017 р.) увійшла до основ Плану дій Ради Європи на 2018–2021 рр.

Здійснивши огляд основних законодавчих документів у сфері підтримки освіти для демократичного громадянства та прав людини, слід виокремити основні їх вектори, які спрямовані на освітню галузь. Серед них такі:

- більшість нормативних і рекомендованих ініціатив у цій сфері мають міжнародний характер, зокрема європейський, та поширюються на країни світу, Європи та мають характер рекомендацій щодо освітніх стратегій, які мають поширюватись у країнах із демократичним шляхом розвитку на різних його етапах. Вагомі міжнародні організації та структури, що здійснюють діяльність у цій сфері: Організація Об'єднаних Націй, зокрема Програма розвитку ООН, ЮНЕСКО, Європейський парламент та Європейська Рада (ЄС), Рада Європи та ін. Рекомендовані документи, програми дій та резолюції в межах діяльності Ради Європи містять пропозиції щодо державних механізмів, освітньої політики, змісту, форм та методів упровадження ОДГ, тимчасом як документи світового та загальноєвропейського рівня містять загальні рекомендації щодо поширення та запровадження механізмів освіти у галузі прав людини та громадянської освіти. Всі вони взаємодоповнюються та створюють дієве підґрунтя для поширення ОДГ та освіти з прав людини через всі освітні сфери;

- запровадження та поширення освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини через усі види *формальної, неформальної та інформальної* освіти. При цьому інформальна освіта визнається такою, що передбачає процес упродовж життя, який відбувається з кожною людиною, у формуванні ставлень, ціннісних орієнтацій, навичок та знань через вплив щоденних освітніх процесів та власного оточення. Основною метою цих документів є створення підґрунтя для підтримки соціальної та професійної інтеграції дітей та молоді як важливого елементу підготовки до життя в демократичному суспільстві та сприяння адаптації молоді до суспільних, економічних та політичних викликів у світі;
- цільовими групами поширення освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини є політики, спеціалісти у галузі освіти, учні, батьки, освітні установи, органи освіти, державні службовці, громадські, зокрема молодіжні, організації, ЗМІ та широка громадськість. Важливим у процесах поширення ОДГ є партнерство та співробітництво всіх зацікавлених сторін, що залучаються до процесу освіти у цій галузі;
- серед низки основних заходів, що рекомендовані аналізованими вище нормативними ініціативами і які стосуються сфери освіти, є: оновлення освітніх стандартів, створення навчальних програм, запровадження ОДГ/ОПЛ через усі форми освіти та просвітницьких заходів, інтегрування елементів ОДГ/ОПЛ через обов'язкові навчальні програми у системі освіти, підготовка та підвищення кваліфікації педагогів. Програми, що спрямовані на реалізацію ОДГ/ОПЛ, пропонують моделі її реалізації.

Отже, сьогодні в Європі сформовано ґрунтовне поле нормативних та стратегічних документів, які створюють основу для запровадження освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини. Слід зазначити, що задані документи забезпечують не тільки декларування цього напряму, а й окреслюють механізми створення, впровадження та поширення ОДГ/ОПЛ. Вони містять покроковий опис та алгоритм запровадження ОДГ/ОПЛ, що сприяє її розвитку в країнах – членах Ради Європи зусиллями ОГС.

1.3. Механізми та моделі запровадження громадянознавчих курсів у шкільній освіті європейських країн

У сучасних країнах Європи дослідники виокремлюють два значні чинники, які зумовили інтерес до широкого запровадження та поширення громадянознавчих курсів. Першим чинником було падіння Берлінської стіни у 1989 р., разом з усіма обставинами та наслідками, які виникли внаслідок цієї події, передусім для країн Східної та Центральної Європи. Цю подію порівнювали з приходом третьої хвилі демократії та відкриттям нової ери в історії західного світу для країн, які не мали попередніх демократичних традицій та повинні були навча-

тись жити у демократії, де освіта розглядалась як спосіб її досягнення (Е. Арбуе (E. Arbués)) [399].

Другою подією, тісно пов'язаною з першою, був рух, який мав важливі наслідки для європейського суспільства: критика крайнього лібералізму. Наприкінці 1980-х рр. виникли різні інтелектуальні рухи, спочатку в США та Канаді, які згодом поширилися на Європу, де критикували крайній лібералізм у дуже специфічній формі (т. зв. комунітаризм). Деякі автори вживають назву «поток критики лібералізму», коли підкреслюють цінність спільноти (Sison & Naval, 2000). Ці тенденції мають спільну основу: вони висвітлюють особистий вимір людини, відновлення свобод, але водночас підкреслюють їх соціальний вимір. Згодом ця течія думок вплинула на освітню політику країн Європи і, зокрема, сприяла розвитку освіти, що визнає як моральні, так і громадянські аспекти особистості, а не лише її інтелектуальні якості.

Поєднання цих та інших чинників означало, що в Європі громадянство та освіта, орієнтована на громадянство, стали важливими та обов'язковими елементами забезпечення високої якості освіти. Впровадження освітніх реформ і подальший розвиток навчальних програм дали можливість внести громадянську освіту до національних програм більшості європейських країн (Ц. Наваль (C. Naval), М. Прінт (M. Print), Р. Вельдхуз (R. Veldhuis)) [603].

Прослідковуючи реалізацію згаданих тенденцій і вплив зазначених чинників, варто виокремити такі важливі ініціативи країн Європи:

- впровадження громадянської, правової та соціальної освіти у **Франції** починаючи з 1999 р. В цей період французькі школи пропонували учням вчитися жити в суспільстві та розвивати навички співпраці та ініціативи. Низка навчальних програм того часу була спрямована на навчання та виховання учнів у дусі поваги до правил групової роботи, вміння брати участь у діалозі, вміння співпрацювати та повноцінно брати участь у житті школи;
- у школах **Великої Британії** було запроваджено так звані уроки освіти для громадянства. Починаючи з 1990-х рр. усі учні віком від 11 до 16 років у школах, що фінансуються державою, відвідують уроки громадянської освіти, хоча кожна школа визначає, як програма реалізується та найкраще пристосована до конкретних потреб її громади. Загалом школи Великої Британії пропонують учням можливість брати активну участь як у шкільній громаді, так і за її межами через шкільні ради, консультаційні заходи, дискусійні клуби, волонтерські програми, благодійні проекти та залучення коштів;
- у **Німеччині** було започатковано програму «Навчитися жити в умовах демократії», затверджену Федеральним міністерством освіти і науки та кількома федеральними землями, з метою надання можливості молоді активно брати участь у громадянському суспільстві, спрямовану на формування демократичних та громадянських навичок;
- в **Італії** нове освітнє законодавство на всіх рівнях обов'язкової освіти передбачало необхідність розвитку навичок «освіти для життя в суспіль-

стві». Метою «освіти для життя в суспільстві» є розвивати в учнів цінності, що підтримують демократичне громадянство (СЕРС, 2007);

- в Іспанії було запроваджено предмет «Освіта для громадянства та прав людини», що передбачав популяризацію демократичного громадянства, яке було покладено в основу освітніх цілей та діяльності школи (Ley Orgánica 2/2006 de Educación, 2006). При цьому від шкіл вимагалось розробляти свої власні стратегії підготовки учнів до активного громадянства та набуття соціальних навичок (Ley Orgánica 8/2013 para la mejora de la calidad educativa, 2013).

Усі зазначені ініціативи були результатом рекомендацій і настанов Ради Європи. Саме на другому саміті глав держав Ради Європи в 1997 р. було прийнято рішення розпочати ініціативу «Освіта для демократичного громадянства» (ОДГ) (фаза I) з метою заохочення громадян до навчання того, як усвідомлювати свої права та обов'язки та підвищити рівень участі молоді у житті суспільства. Наступним етапом стало продовження ініціативи РЄ «Освіта для демократичного громадянства» (фаза II, EDC2), що була спрямована на сприяння забезпеченню навчання громадянства та розвитку обізнаності про європейську ідентичність.

Наприкінці 1990-х рр. одним із важливих результатів діяльності Ради Європи із запровадження громадянознавчих курсів у країнах-членах стало ухвалення двох основних стратегічних документів з питань ОДГ:

- Резолюції, прийнятої Постійною конференцією міністрів освіти (Краків, 15–17 жовтня 2000 р.) [494];
- Рекомендації (2002) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо освіти для демократичного громадянства (прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 16 жовтня 2002 р.) [486].

У цей період (1997–2004 рр.) Рада Європи розпочала низку консультацій та обговорень із метою визначення концептуальних підходів та стратегій у сфері ОДГ. Результатом цього процесу стала Програма дій щодо сприяння активному європейському громадянству, що була затверджена 26 січня 2004 р. Її метою було просування цінностей та цілей Європейського Союзу, заохочення громадян до взаємодії, зміцнення відносин між громадянами різних країн у контексті активного громадянства.

Аналізуючи цей період становлення освіти для демократичного громадянства та запровадження громадянознавчих курсів у країнах Ради Європи, Ц. Бірзеа, директор Інституту освітніх наук (м. Бухарест, Румунія) та співавтор багатьох досліджень у сфері ОДГ у країнах РЄ, дає характеристику тенденціям та напрямам, що були притаманними громадянознавчим курсам у 1990-ті рр. У роботі «Загальноєвропейське дослідження політики у сфері освіти для демократичного громадянства» автор виокремлює моделі впливу на освітню політику у сфері впровадження ОДГ, що сформувались у цей період у країнах Європи [406].

Згадане дослідження окреслює **чотири моделі** взаємодії та впровадження ОДГ, що пов'язані з різними підходами до організації освіти з боку уповноважених органів, що приймають рішення на національному та місцевому рівнях (рис. 1.3). Також моделі відповідають тому, у який спосіб визначено цілі та який

підхід (централізований або децентралізований) застосовують у країні. Зокрема, у більшості країн Європи спостерігається узгодженість між підходами «зверху вниз» та «знизу вгору» у здійсненні ОДГ. Це означає, що уряди, міністерства та державні установи розробляють законодавчі та політичні рамкові основи, в межах яких школи, вчителі та відповідні установи впроваджують ОДГ. Значну роль у питаннях впровадження ОДГ відіграють громадські організації та їхні мережі, які пропонують нові форми та методи, нові розробки з питань ОДГ. Тим часом існує також великий ринок підручників із питань ОДГ, який в одних країнах перебуває під контролем уряду, а в інших – відкритий для вільного видання.

Наприклад, у децентралізованих системах освіти, як-от Швеція та Фінляндія, муніципалітети, школи, вчителі та учні можуть вільно вибирати зміст, методи та період навчання, що відводиться для різних сфер ОДГ. У більш централізованих системах, таких як, наприклад, Естонія та Норвегія, весь обсяг змісту навчання, що стосується ОДГ, є обов'язковим. У деяких країнах учні вивчають ОДГ на всіх або більшості етапів навчання, в інших – лише на декількох етапах. У деяких країнах учні отримують оцінки з цього предмета, в інших вони лише демонструють свої результати навчання без оцінок. Кількість відведених на ОДГ годин також різниться.

До *моделей*, окреслених у «Загальноєвропейському дослідженні політики у сфері освіти для демократичного громадянства» [406], віднесено такі:

а) *односторонні дії з боку органів державного управління, які розробляють стратегію впровадження ОДГ* протягом усього циклу (розроблення, впровадження, оцінювання). Інформування про всі етапи впровадження ОДГ відбувається через політичні (стратегічні) документи та плани, методичні вказівки, а також через звіти, зокрема й громадських організацій, щодо впровадження ОДГ. Прикладом реалізації цієї моделі є: Програма впровадження громадянської освіти в навчальних закладах (Литва); курс «Навчаємось демократії» (Австрія); Стратегічний план (Мальта); курс «Цінності на практиці» (Данія); Національна програма з ОДГ (Румунія); «Біла книга» (рамковий документ) (Словенія); Національна освітня програма з прав людини (Хорватія); курс «Громадянська освіта» (Україна);

б) *консультації, двосторонні дії*, у яких фахівці та зацікавлені сторони забезпечують зворотний зв'язок із державними органами освіти. Такі дії можуть бути організовані на будь-якій стадії впровадження ОДГ. До них належать:

- широкомасштабні опитування громадської думки щодо ОДГ;
- запрошення прокоментувати інструменти регулювання процесу впровадження ОДГ (законодавство, програми впровадження, освітні програми, керівні принципи);
- організація фокус-груп та обговорень з боку практичних працівників;
- включення зацікавлених сторін та практичних працівників до експертних оцінок процесу впровадження ОДГ.

Моделі впровадження ОДГ

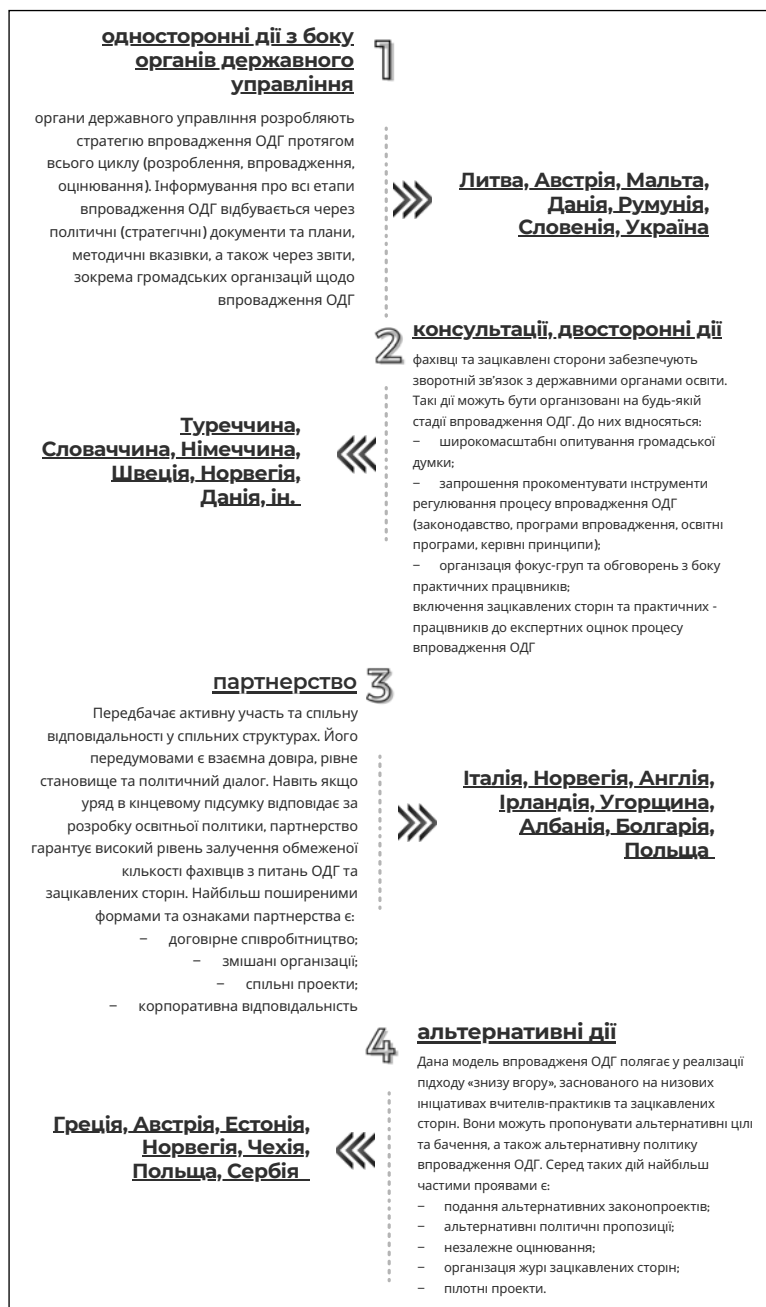

Рис. 1.3. Моделі взаємодії та впровадження ОДГ у країнах Ради Європи (за даними Загальноєвропейського дослідження у сфері освіти для демократичного громадянства РЄ, 2004 р.) [406].

Джерело: опрацьовано авторкою за [406]

Прикладами є: дорадча група з питань ОДГ (Туреччина); Асоціація вчителів громадянської справи (Словаччина); ініціатива «Політична освіта онлайн» (Німеччина); консультації Спільки шкільних лідерів (Швеція); дослідження з громадянської освіти (Швеція, Норвегія, Данія); Міжетнічна ініціатива (Болгарія); Електронний портал із громадянської освіти (Російська Федерація);

в) *партнерство*, що передбачає активну участь та спільну відповідальність у спільних структурах. Його передумовами є взаємна довіра, рівне становище та політичний діалог. Навіть якщо уряд у кінцевому підсумку відповідає за розроблення освітньої політики, партнерство гарантує високий рівень залучення обмеженої кількості фахівців із питань ОДГ та зацікавлених сторін. Найбільш поширеними формами та ознаками партнерства є:

- договірне співробітництво;
- змішані організації;
- спільні проекти;
- корпоративна відповідальність.

Прикладом партнерства є: Генеральні штати шкіл (Італія); Міжвідомча програма з прав людини (Норвегія); Асоціація викладання з питань громадянської освіти (Англія); місцеві партнерства (Ірландія); студентські гуртки і студентське самоврядування (Угорщина); шкільні та громадські ініціативи щодо ОДГ (Албанія); партнерські фундації (Болгарія); батьківські ради (Польща);

г) *альтернативні дії*. Ця модель упровадження ОДГ полягає у реалізації підходу «знизу вгору», оснований на низових ініціативах вчителів-практиків та зацікавлених сторін. Вони можуть пропонувати альтернативні цілі та бачення, а також альтернативну політику впровадження ОДГ. Серед таких дій найбільш частими проявами є:

- подання альтернативних законопроектів;
- альтернативні політичні пропозиції;
- незалежне оцінювання;
- організація журі зацікавлених сторін;
- пілотні проекти.

Прикладами такої моделі є: Експериментальна, пілотна програма з ОДГ (Греція); ініціатива «Голос молоді у Гельсінкі 2000–2005» (проект на місцевому рівні у Фінляндії); Центр демократії (Австрія); Інститут Яана Теннісона (Естонія); навчальна програма «Цінності, демократія та участь» на рівні шкіл (Норвегія); Проект з громадянської освіти (Чеська Республіка); проект «Громадянська освіта в школах самоврядування» (Польща); Альтернативна академічна освітня мережа (Сербія) [406].

Слід зазначити, що характерними ознаками згаданих моделей взаємодії та впровадження ОДГ у різних країнах Європи є те, що процеси прийняття рішень та їх реалізації відбуваються двома шляхами: ієрархічно, тобто від керівних органів – до підлеглих виконавчих структур; через партнерство та залучення інших установ та організацій, а також зацікавлених сторін.

Для усвідомлення повної картини процесу запровадження ОДГ у країнах – членах РЄ слід розглянути регуляторну політику та механізми, що існують на

період 2000-х рр. Згідно з дослідженнями та звітами РЄ за цей період *регуляторними механізмами* у цьому напрямі на рівні країн є: *офіційне законодавство та конституційні положення, навчальні плани та програми, керівні принципи, стратегії та концепції, методичні вказівки* (методичні рекомендації).

Існує багато різноманітних нормативних документів країн – членів РЄ щодо ОДГ. Здебільшого це законодавчі тексти про освіту або конституційні норми та закони.

Конституційні норми (або конституції країн – членів РЄ), незважаючи на надзвичайну різноманітність освітніх систем та суспільного устрою європейських країн (історичні, культурні, соціальні та релігійні), *визначають основні принципи демократичного громадянства*. Вони містять посилення на три основоположні цінності Ради Європи, а саме: повагу до прав людини, демократію та верховенство права.

Закони про освіту та інші національні закони країн – членів РЄ містять два типи звернення до питань освіти для демократичного громадянства.

У загальному розумінні загальної мети освіти (освіта для демократії, громадянська освіта, політична освіта чи навчання демократії), ОДГ сприймається як конкретна мета освітньої політики. У цьому випадку ОДГ фігурує або у преамбулі законів про освіту, або як окремий розділ (наприклад, Данія, Фінляндія, Німеччина, Угорщина, Італія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Туреччина).

В обмеженому розумінні шкільних предметів (громадянська освіта), ОДГ розглядається як пріоритет на рівні змісту, навчальних планів та навчальної діяльності (наприклад, Австрія, Кіпр, Латвія, Люксембург).

Міжнародні стратегії запровадження освіти для демократичного громадянства у країнах – членах Ради Європи передбачають низку заходів та управлінських механізмів щодо її реалізації. Становлення демократичного суспільства в Україні, як європейській країні, на сучасному етапі характеризується множинністю стратегій, різним темпом, формами реалізації та цілями. Розвиток демократії в сучасній Україні невід’ємно пов’язаний із дотриманням прав кожної людини, утвердженням суспільного плюралізму, активізацією громадських сил щодо управління різними сферами суспільного життя. Демократизація освіти передбачає низку процесів, що стосуються багатьох сфер – освітньої політики, управління освітою, освітніх стандартів, процесу навчання, сфери підготовки та підвищення кваліфікації вчителів. Актуальними сьогодні стають такі ініціативи в системі освіти, що узагальнюють демократичний досвід різних країн та надають дієві інструменти для впровадження демократичних принципів в освіту на всіх рівнях. Досвід Ради Європи є важливим підґрунтям для розбудови демократичного освітнього простору та освітніх демократичних стратегій.

Основною метою демократичних освітніх стратегій є *створення демократичного середовища в навчальних закладах*, відхід від неієвних, недемократичних форм та методів управління освітньою галуззю, створення державно-громадської моделі управління освітніми закладами, що забезпечували б максимальну участь громадян у розробленні та впровадженні освітньої стратегії,

сприяння набуттю молоддю та дорослими необхідних громадянських компетентностей для активного життя в демократичному суспільстві.

Загальноєвропейське дослідження з політики освіти для демократичного громадянства (*All-European Study on Education for Democratic Citizenship Policies*, (Ц. Бірзеа, Д. Керр, Р. Мікелсен, Б.Лосіто, М.Пол, М. Сардос та ін.) окреслило три напрями освітньої політики щодо освіти для демократичного громадянства:

- *бажана стратегія* (політика) (англ. *intended policy*), яка відповідає тому, чого очікують рині зацікавлені групи від системи освіти, та пов'язана з цілями, впливом політики та владою;
- *актуальна стратегія* (політика) (англ. *actual policy*), яка стосується змісту, що підтримує процес прийняття рішень (законодавство, державні програми, плани дій, навчальні плани, рекомендації);
- *стратегія* (політика) *в дії* (англ. *policy in use*), яка відповідає тому, як здійснюється ОДГ у всіх організаційних аспектах, і яка поєднує дискурс, нормативні документи і ефективну практику. Відповідно до цього ОДГ визначає *три аспекти*, що важливі у здійсненні ефективної освітньої політики у своїй сфері:
 - *бажана мета* (тобто певний тип громадянства);
 - *набір цінностей*, який визначає ідеальний тип суспільства;
 - *відповідний стратегічний план дій* [10, с. 20].

Розглянемо детальніше три рівні освітньої (політики) у галузі ОДГ (за Ц. Бірзеа, Д. Керром та ін.) [10].

Бажана стратегія (політика) – рівень стратегічних (політичних) заяв. Стратегічна заява – спеціальна форма дискурсу, яка адресована широкій та різноманітній аудиторії. На цьому рівні у результаті здійсненого аналізу, збирання даних із проблеми ОДГ у національних та місцевих аналітичних документах відслідковують наявні тенденції.

ОДГ з'являється як спільна мета освітньої політики для всіх систем публічної освіти у Європі. З огляду на сформовану термінологію, існує базовий зміст політичних (стратегічних) заяв із питань освіти для демократичного громадянства. Ці стратегічні заяви у більшості випадків ініційовані Радою Європи та її документами стосовно ОДГ (наприклад, Краківська резолюція Міністрів, Рекомендації Комітету міністрів з питань ОДГ) [494].

Політика заяв щодо ОДГ нерідко набуває конкретної форми через програми впровадження, які інтегровані у тексти з освітньої політики. У цьому контексті очевидним є те, що всі європейські країни відкрито проголошують освіту для демократичного громадянства у широкому сенсі як важливу мету освітньої політики. Основним аргументом такої політики (стратегії) є переконання, що стабільність демократії залежить від громадянського залучення та здатності європейських громадян. Однак дослідження, що здійснювались у 2002 році (European Values Study, Eurobarometer-2002, IEA Civic Education Project) продемонстрували

відстороненість та брак інтересу в молоді щодо політики та політик (англ. *politics and the polity*) [543].

На фоні того, що у сучасному світі змінюються політичні обставини у європейських країнах, відбувається значний спад у галузі людського капіталу. У цьому контексті ОДГ розглядається Радою Європи як засіб консолідації демократії у суспільстві.

Актуальна стратегія (політика) (*actual policy*) – внутрішня логіка стратегічних заяв, що проявляється у появі нормативних документів та текстів, що з ними пов'язані. Найефективнішою ця стратегія є тоді, коли відповідальні за прийняття рішень особи переносять ідеї з формального дискурсу до змісту нормативних документів. Приклад з ОДГ у країнах Європи довів: чим більше зацікавлених осіб та учасників було залучено до політичного дискурсу, тим глибше ідеї ОДГ було відображено у різноманітних нормативних рамках (регуляторних інструментах, формальних навчальних планах та програмах, методичних розробках і рекомендаціях).

У європейських країнах використовують різноманітні регуляторні документи.

Конституції європейських країн. Попри значні розбіжності поміж країнами Європи, для більшості країн саме конституції несуть у собі базові принципи демократичного громадянства. Вони містять посилання на три фундаментальні цінності Ради Європи: повагу до прав людини, плюралістичну демократію, верховенство права. Ці три цінності є конституційним підґрунтям для освіти для демократичного громадянства у Європі.

Освітні закони. Містять два типи елементів освіти для демократичного громадянства. Перший – це загальні освітні цілі, що визначені у законах: освіта для демократії, громадянська освіта, освіта громадянина або навчання демократії. Якщо у законі освіта для демократичного громадянства визначена як освітня політика, то згадування про ОДГ є у преамбулі закону або у окремому його розділі (наприклад, Данія, Фінляндія, Німеччина, Угорщина, Італія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Туреччина). Другий тип стосується більш звуженого обґрунтування цього напряму та трактується у поняттях громадянознавства та громадянської освіти. У такому випадку ОДГ розглядається як пріоритет на рівні змісту навчальних матеріалів, навчальних програм та навчальної діяльності (наприклад, Австрія, Кіпр, Латвія, Люксембург).

У першому випадку освіта для демократичного громадянства стосується системи та стратегії освіти впродовж життя, що охоплює формальну, неформальну та інформальну освіту. У другому – ОДГ лімітована формальною освітою та формальними навчальними програмами. У більшості країн Європи освітні закони враховують обидва вищезгадані підходи (наприклад, Франція, Греція, Ісландія, Російська Федерація, Словаччина, Швеція).

Державні навчальні плани та програми. Ці нормативні документи містять зазвичай посилання на стратегію ОДГ та впливають на низку чинників:

- національні програми є основним інструментом впровадження політики ОДГ;
- навчальні плани та програми надають основні знання з питань демократії та дають учням змогу систематично досягати необхідного рівня громадянських та соціальних компетентностей;
- навчальні плани та програми є т. зв. візуалізованою картиною навчальної ситуації у шкільному вимірі; є у центрі уваги тих, хто приймає рішення, а також учителів, батьків; впливають на оцінювання навчальних досягнень учнів та супроводжуються сертифікатами та дипломами державного зразка;
- значна частина досліджень та офіційних статистичних даних стосується забезпечення впровадження базового навчального плану; дані, що отримано, є порівнюваними у системах освіти.

Однак слід зазначити, що дані, які надано у дослідженнях (зокрема, у European Values Study, Eurobarometer-2002, IEA Civic Education Project), відрізняються варіантами впровадження базового навчального плану у країнах Європи [543]. Ці розбіжності залежать від того, яке місце ОДГ займає у базовому навчальному плані й так званому *Курикулумі*, та полягають у тому, що ОДГ виокремлюють як:

- спеціальний предмет у загальному розкладі занять;
- спеціальний напрям навчальної програми, що викладається наскрізними темами. Наприклад, елементи ОДГ проваджуються у відповідну навчальну галузь за предметами;
- процес наскрізного викладання через різні предмети, що передбачає інтегровані програми навчання;
- комбіноване викладання ОДГ як окремого предмета та як інтегрованого спрямування змісту освіти.

Назви навчальних предметів, безпосередньо дотичних до освіти для демократичного громадянства, є різноманітними, досить умовно їх можна розподілити на чотири групи за критерієм фокусування їх змісту (і відповідно назв) за напрямами суспільствознавства та компетентнісною орієнтацією:

- назви, що сфокусовані на громадянствознавстві та викладанні громадянської освіти: «громадянська освіта», «громадянствознавство» (civics or civic education) – Албанія, Австрія, Азербайджан, Чеська Республіка, Франція, Греція, Люксембург, Македонія, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Сербія); «громадянська культура» (civic culture) – Ліхтенштейн, Румунія, Словенія; «освіта громадянства, громадянська освіта» (citizenship education) – Бельгія, Нідерланди, Україна, Велика Британія (Англія); «вступ до громадянської та правової освіти» (introduction to civic and legal education) – Російська Федерація;
- назви, сфокусовані на політичних науках та політичній освіті: «громадська, соціальна та політична освіта» (civic, social and political education) – Ірландія; «громадська, правова та соціальна освіта» (civic, legal and social education) – Франція; «демократія та права людини» (democracy and human

rights) – Туреччина; «освіта з прав людини та демократичне громадянство» (education for human rights and democratic citizenship) – Хорватія; «політична освіта» (political education) – Німеччина; «політична система» (political system) – колишня Республіка Македонія; «правова освіта» (law education) – Вірменія, Україна; «принципи громадянського суспільства» (principles of civic society) – Литва; «вивчення конституції» (constitutional studies) – Азербайджан;

- назви, що сфокусовані на соціальних науках – «соціальні студії» (social studies) – Кіпр, Німеччина, Угорщина, Ісландія, Італія, Нідерланди, Сан-Маріно, Швеція, Швейцарія; «соціальні науки» (social sciences) – Андорра, Данія, Латвія, Словаччина, Словенія; «соціальні предмети» (social subjects) – Норвегія; «наука та суспільство» (science of society) – Словаччина; «людина та суспільство» (man and society) – Азербайджан; «життєві навички» (life skills) – Вірменія, Ісландія; «живемо разом» (living together) – Франція; «соціальна освіта, освіта здоров'я та особистості» (social, personal and health education) – Ірландія; «особистісний та соціальний розвиток» (personal and social development) – Португалія, Велика Британія (Шотландія); «знання про суспільство» (knowledge about society) – Польща; «соціальна освіта» (social education) – Естонія;
- назви, що сфокусовані на інтеграції курсів / предметів у формі певних предметних комбінацій: «історія та громадянська освіта» (history, civic education and economics) – Австрія, Данія, Угорщина, Італія, Сан-Маріно; «історія та соціальні студії» (history and social studies) – Фінляндія, Польща; «антропологія та соціальні студії» (anthropology and social studies) – Угорщина; «релігійна та моральна освіта» (religious and moral education) – Велика Британія (Шотландія), Польща; «людина та етика» (study of man and ethics) – Угорщина; «громадянська освіта та етика» (civic education and ethics) – Словенія; «етика, соціальні науки, географія та історія» (ethics, social sciences, geography and history) – Іспанія.

Вік школярів, що вивчають ОДГ, сягає від 7 до 17 років та охоплює 1-й, 2-й і 3-й рівні загальної середньої освіти за МСКО (ISCED). Кількість навчальних годин становить 1–2 години на тиждень або нефіксовану кількість годин у разі, коли ОДГ вивчається як наскрізна галузь чи інтегрований напрям.

Така різноманітність назв предметів із питань освіти для демократичного громадянства, і відповідно їх змісту, зумовлюється історичними традиціями формування змісту і курикулуму шкільної освіти, прихильністю авторів програм до того чи того напряму соціально-економічних наук, запитами суспільства у вдосконаленні тих чи тих компетентностей у молоді тощо. Безсумнівно, освіта для демократичного громадянства як освітній складник чи компонент курикулуму шкільної освіти є багатограним і багатоваріантним інтегративним утворенням з багатьох дисциплінарних напрямів дослідження суспільства, а також різноманітної практики соціалізації і політичного унормування молоді особистості у тих чи тих країнах. Така науково-практична різноманітність предметів / кур-

сів / напрямів освіти для демократичного громадянства, своєю чергою, породжує широкий спектр завдань її методичного і науково-педагогічного осмислення.

Потрібно виокремити тенденції, що притаманні викладанню ОДГ залежно від ступеня розвитку демократичних перетворень у країнах Ради Європи. ОДГ є окремим предметом у південно-східному, центральному та східному європейських регіонах, де політичні зміни відбулись у 1990-х роках і у яких викладання ОДГ потребувало підтримки з боку держави, що привело до впровадження ОДГ як обов'язкового предмета.

Інтегрований підхід до впровадження ОДГ спостерігається у західних та північних європейських регіонах, і у більшості випадків цей напрям є необов'язковим елементом основних навчальних програм.

У північній частині Європи превалує змішана модель, впровадження ОДГ, що передбачає наскрізне та інтегроване впровадження цього напрямку, а також існування окремого предмета з ОДГ.

Загалом у всіх європейських регіонах інтегрований підхід до впровадження ОДГ превалує на рівні початкової освіти, а викладання ОДГ як окремого предмета – на 2-му та 3-му рівнях загальної середньої освіти.

Слід також згадати про значні розбіжності у забезпеченні викладання ОДГ у різних країнах Європи. Майже у всіх країнах органи управління освітою визначають ОДГ пріоритетним напрямом, водночас існує певна ступінь незадоволеності щодо забезпечення викладання цього напрямку у навчальних програмах, а саме:

- слабкі позиції ОДГ щодо традиційних предметів (тих, які передбачають отримання формальних сертифікаційних документів, атестатів, підсумкові та вступні іспити);
- обмежений (значно недостатній) час, що виділяється у розкладі уроків для викладання ОДГ (1–2 години);
- необов'язковий статус (у переважній кількості країн);
- недостатня визначеність щодо форм інтегрування та наскрізного викладання ОДГ.

Не всі програми передбачають отримання навичок та компетентностей, формування ціннісних орієнтацій та особистісного ставлення, що враховує ОДГ як ключову галузь навчання. Нормативні освітні документи, які стосуються ОДГ, переважно обмежуються переліком тем для вивчення та загальними стратегічними вказівками, які не знаходять подальшого втілення у відповідних навчально-методичних розробках.

Програми з ОДГ, у деяких випадках, базуються на аналізі наявних умов навчання. Спостерігається імітація та відображення зарубіжного досвіду, які пояснюються здебільшого політичною коректністю, а не реальними навчальними потребами системи освіти.

Отже, прогалини, які існують сьогодні у викладанні ОДГ, із погляду освітньої політики, спричинені низкою чинників. Формальне забезпечення викладання ОДГ свідчить про розбіжності між стратегічними намірами та ефективною практикою впровадження цього напрямку.

Очевидним є те, що значне навантаження основними навчальними програмами (базовими навчальними планами) зменшує гнучкість для знаходження годин, а іноді й не дає змоги внести ОДГ до навчальних планів. Як альтернативу різні країни Ради Європи запроваджують ОДГ як неформальну й так звану інформальну частини навчального плану.

Зарубіжні експерти нерідко оперують такими термінами освітньої політики, як «бажаний навчальний план» (очікування, цілі та завдання) та «впроваджений навчальний план». Спираючись на Загальноєвропейське дослідження з громадянської освіти, експерти виокремлюють необхідність одночасного врахування навчальних потреб, практичного досвіду та освітньої стратегії у запровадженні ОДГ [443]. Запровадження ОДГ у систему освіти має базуватись на таких важливих складових, як підготовлені вчителі та методи навчання; організація навчально-виховної роботи школи.

Вчителі та методи навчання. Політика впровадження освіти для демократичного громадянства не може бути ефективною без участі всіх учасників навчального процесу, передусім – учителів, які є основними агентами змін та рушіями запровадження згаданої політики. Важливо знати, що налагодження відповідної підготовки вчителя з питань ОДГ/ОПЛ, а також підвищення його кваліфікації та професійного розвитку мають бути організовані у процесі неперервної освіти. Відповідні навчання та тренінги для вчителів з акцентом на нові, активні методи навчання, з основним фокусом на експериментальне та кооперативне навчання, мають бути спрямовані на практичне розв’язання проблем, навчання через дію, соціальний діалог і вирішення конфліктів. У більшості випадків, підвищення кваліфікації у цій галузі має відбуватись на основі досвіду вчителів у своїх закладах, з урахуванням застосовуваних у їхніх школах моделей організації навчання, досвіду та можливостей співпраці школи з громадянським суспільством. Наприклад, здійснення низки заходів, пов’язаних з ОДГ, було об’єднано в рамках однієї урядової програми реалізації політики ОДГ: Асоціація з навчання громадянськості у Великій Британії (Англії), Федеральний центр громадянської освіти в Російській Федерації, програма підготовки педагогів «Нового Горизонту» чеських університетів, громадянське та громадянське навчання для підготовки вчителів у Угорщині. Інноваційний характер ОДГ надихнув на створення багатьох навчальних програм, особливо в таких сферах: ціннісні орієнтації, перспективи безперервної освіти, неформальні освітні заходи, нові базові навички та компетенції. Під час підготовки вчителів враховують відмінності та специфіку навчання у сфері ОДГ за рівнем освіти. Наприклад, ОДГ у початковій школі викладають як для вчителів загальноосвітніх предметів, тому немає спеціальної підготовки з ОДГ для вчителів початкових класів. Проте при підготовці вчителів основної школи, які є вчителями-фахівцями, що навчають ОДГ, відбувається вторинна спеціалізація поряд із основною спеціальністю (історія, географія, соціальна та політична наука). Слід визнати, що, незважаючи на важливість ОДГ у шкільній освіті, підкреслену в політичних заявах, схеми навчання вчителів у країнах Ради Європи ще недостатньо підтримують зусилля з реалізації ОДГ.

Загальна картина регіону Західної Європи полягає в обмеженій періодичній підготовці вчителів, пов'язаних з ОДГ. Більшість з програм призначені для загальної початкової підготовки вчителів і є необов'язковими з точки зору підвищення кваліфікації, що пов'язано з багатьма факторами. Хоча ці країни і є членами Ради Європи та Європейського Союзу, основні процеси щодо демократизації освіти у них відбулись завдяки освітнім реформам та прийняттю демократичних законів. Освітні політики цих країн спрямовують свої зусилля на конкретні прогалини у процесах демократизації освіти, а саме на наскрізні питання гендерної рівності, антидискримінації, ненасильства, запобіганню булінгу та тероризму та ін. Однак у розбудові демократичних процесів у школі роль учителів залишається провідною та вирішальною, особливо це стосується розроблення ефективних практик ОДГ. З іншого боку, питання щодо здатності та ефективності роботи вчителів зі сприяння більш активному, широкомасштабному демократичному підходу до навчання, пов'язаного з реформами та з громадянською освітою, залишаються досі проблемою освітньої галузі в багатьох країнах.

Шкільна організація. Демократизація школи. Питання демократизації шкільного життя та навчання у країнах Ради Європи безпосередньо пов'язані з типовими проблемами впровадження ОДГ у навчальний процес. Серед них такі: децентралізація прийняття рішень у школі; учнівське врядування та участь; демократія у шкільному житті; забезпечення якості шкільної освіти; відносини між школами та громадами. Натомість ОДГ надає дієві механізми для демократизації шкільного життя та запровадження демократичних практик у школі, серед яких:

- участь у колективному прийнятті рішень та управлінні школою (наприклад, шкільними радами та парламентами учнів);
- запровадження прав та обов'язків у шкільну організацію (наприклад, прийняття шкільної хартії, діяльність молодіжних форумів);
- участь в учнівських та молодіжних радах та організаціях (наприклад, молодіжних клубах, учнівських асоціаціях, учнівських дорадчих органах при виконавчих органах влади);
- практика діалогу, переговорів та пошуку консенсусу в повсякденних ситуаціях у школі (наприклад, омбудсмен учнів, обрання спікерів, спостерігачів при управлінських структурах).

Багато з цих заходів складаються з неофіційних навчальних ситуацій: проєктів, благодійних заходів, зустрічей із місцевими політичними лідерами, днів громадянства, моделювання діяльності Європейського суду з прав людини та відповідних процесів, організації процедур нагородження та відзнаки учнів, акцій для молоді, візитів та інших подій.

Велику роль у демократизації школи та шкільної освіти відіграє так званий **прихований курикулум** (навчання однолітків, дозвілля, обмін досвідом та ін.). Поряд з існуванням низки предметів, пов'язаних з ОДГ (громадянська освіта, громадянська культура, політична освіта) та наявністю наскрізних тематик у різних шкільних предметах (наприклад, права людини), широко застосовують так

звані інтегровані програми, дотичні до ОДГ (наприклад, соціальні дослідження, особа та суспільство). Значну роль у демократизації шкільної освіти відіграє позанавчальна та позашкільна діяльність (проекти, візити, шкільні обміни, клуби, волонтерська робота, кампанії). Серед тематики такої діяльності – шкільний клімат, організаційна культура, неформальне лідерство, міжетнічні відносини та ін. Значну увагу також приділяють ролі ЗМІ у питаннях демократизації шкільного життя та взаємодії у інформаційному просторі та середовищі школи. Серед актуальних тем – імітація харизматичних осіб, вплив символів, міфів, метафор, стереотипів, рекламних роликів на життя людини.

Важливо також зазначити і про те, яка підтримка надається з боку адміністрації школи та як це впливає на демократичні процеси у ній. У цьому сенсі дані, відомості, що надані регіональними звітами, досить різноманітні. Наприклад, дослідження Північної та Західної Європи дають достатньо доказів щодо внутрішньої демократії у школах та їхньої спроможності підтримувати політику ОДГ.

У Південній та Центральній Європі існують численні місцеві ініціативи, пов'язані, зокрема, з нещодавніми освітніми реформами та децентралізацією шкільних систем. Зростання автономії шкіл, імовірно, супроводжується розширенням участі учнів, більшими можливостями для співпраці з місцевими громадами та розвитку міжорганізаційних партнерств (наприклад, школи все більше співпрацюють із громадянським суспільством, сім'єю, бізнесом та місцевою владою). Як зазначено в Центрально-європейському звіті, політика децентралізації та шкільної автономії змушує школи та вчителів управляти низкою ситуацій нового та досить складного характеру. Це може означати, що існує відкрита можливість розвивати та постійно оновлювати тематики, пов'язані з ОДГ.

З іншого боку, в регіонах Східної та Південно-Східної Європи демократична школа ще не є поширеною моделлю (за винятком Словенії, де в цьому контексті повідомляють про дуже хороші результати). У більшості випадків на практиці переважають моделі шкіл з авторитарним типом управління та жорстким інституційним підґрунтям.

Проте у вересні 2017 р. у Варшаві (Польща) на Конференції ОБСЄ з впровадження людського виміру (*OSCE Human Dimension Implementation Conference*) Департамент освіти Ради Європи представив звіт щодо впровадження ОДГ у шкільну освіту країн Ради Європи. Було зазначено, що Рада Європи підтримує освітні реформи у 50 країнах – учасницях Європейської культурної конвенції. Серед цієї підтримки, зокрема, розроблення Рамки компетентностей для культури демократії та моделі, а також 20 галузей дескрипторів компетентностей для культури демократії, що були рекомендовані для впровадження у зміст та навчання учнів. Також Постійна Конференція міністрів освіти Ради Європи взяла зобов'язання підтримувати розроблення довгострокової стратегії послідовного та всеохопного підходу щодо впровадження освіти для демократичного громадянства та прав людини на європейському рівні та втілення положень Хартії з ОДГ/ОПЛ, що є частиною участі Ради Європи у Всесвітній програмі освіти в

галузї прав людини ООН та Порядку денного освіти ООН до 2030 р. (Ціль 4.7) [677].

Висновки до розділу 1

У розділі виконано аналіз концептуальних засад освіти для демократичного громадянства, що зосереджено навколо двох ключових освітніх галузей та категорій – *громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства*, їхнього взаємозв'язку та взаємовпливів, основних характеристик та складових.

Окресливши концептуальні засади освіти для демократичного громадянства, варто зазначити, що цей напрям в освіті є *новим явищем та формою реалізації громадянської освіти, що доповнений іншими аспектами, дотичними до формування демократичних цінностей*, у різних проявах та характеристиках, що виокремився у останні два десятиліття внаслідок нових викликів та вимог до систем освіти у демократичних державах, які покликані формувати демократичні цінності та громадянські чесноти своїх громадян, спрямовувати їх на демократичну участь у житті суспільства.

Проаналізувавши концептуальні засади освіти для демократичного громадянства, ми з'ясували, що основні ідеї освіти для демократичного громадянства беруть свої витоки з *ідей вільної освіти*. Становлення ОДГ відбувалось під впливом філософських поглядів та теорій *інструменталізму, лібералізму, неолібералізму, теорії еліт* та сучасних чинників, пов'язаних із соціальними та освітніми нерівностями, соціальним статусом та рівнем розриву у цих аспектах різних верств населення країн, і які розглядають, як певні політичні доктрини, що мають гарантувати розподіл влади, свободу людини та верховенство права. Значний вплив на розвиток ідей освіти для демократичного громадянства, і на вітчизняну систему освіти також, мала течія «нова школа» у країнах Європи та США у 1920-х рр. До теоретиків та ідеологів ОДГ можемо віднести таких зарубіжних видатних педагогів, філософів та практиків, як Дж. Дьюї, Ж.-Ж. Руссо, А. Нейл, Т. Найт, У. Паркер, Л. Дарлінг-Хаммонд, С. Френе, М. Фуллан, Ц. Макферсон, Е. Сант, В. Ліппман, О. Ічілов, А. Гутман, С. Бен-Порат, В. Галстон, Д. Аллен, Б. Хоскінс, Г. Янмаат, Т. Маршалл, В. Кімліка, В. Норман, Ж. Барбалет, Ю. Хабермас, Р. Дарендорф, Дж. Коган, Р. Деррікот, та вітчизняних: Б. Грінченка, С. Русову, А. Макаренка, К. Ушинського, Г. Сковороду, В. Сухомлинського.

Проаналізовано понятійно-термінологічний апарат і на цій основі узагальнено визначення, що *освіта для демократичного громадянства – це освіта, система, підготовка, підняття обізнаності, інформування, практика та діяльність, спрямовані на те, щоб забезпечити учнів знаннями, навичками та розумінням демократичного громадянства; розвиток їхнього ставлення та поведінки, надання можливості здійснювати та захищати свої демократичні права й обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність, брати активну участь у демократичному житті з метою сприяння та захисту демократії та верховен-*

ства права. З'ясовано, що це – нова форма та ступінь набуття знань про демократичне громадянство, права людини, процес набуття вмінь та формування навичок, що пов'язані з життям у громадянському суспільстві, формування демократичних цінностей людини, що забезпечується активними формами та методами її впровадження, що спираються на практичний досвід суб'єктів освітнього процесу та спрямована на формування демократичного середовища на всіх рівнях освіти.

На основі аналізу нормативно-правового підґрунтя ОДГ виокремлено етапи становлення та розвитку освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи: *I етап – 1949–1992 рр.*, формування міжнародного правового законодавства з питань захисту прав людини та закладання основ для ОДГ; *II етап – 1992–2009 рр.*, розроблення та впровадження механізмів освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини; *III етап – 2010 – по теп. час*, прийняття рамкових документів у сфері ОДГ та освіти з прав людини.

Проаналізовано та виявлено механізми взаємодії та моделі запровадження ОДГ у країнах Ради Європи. Зокрема, згідно з дослідженнями та звітами РЄ регуляторними механізмами у цьому напрямі на рівні країн є: *офіційне законодавство та конституційні положення, навчальні плани та програми, керівні принципи, стратегії та концепції, методичні вказівки (методичні рекомендації)*.

Виокремлено чотири моделі запровадження ОДГ та громадянської освіти у країнах Ради Європи: *односторонні дії з боку органів державного управління*, що розробляють стратегію впровадження ОДГ протягом усього циклу (розроблення, впровадження, оцінювання) (Литва, Австрія, Данія, Мальта, Словенія, Румунія, Україна); *консультації, двосторонні дії* (фахівці та зацікавлені сторони забезпечують зворотний зв'язок із державними органами освіти) (Туреччина, Німеччина, Словаччина, Швеція, Норвегія, Данія та ін.); *альтернативні дії* (реалізація підходу «знизу вгору», оснований на низових ініціативах вчителів-практиків та зацікавлених сторін) (Греція, Австрія, Естонія, Норвегія, Чехія, Польща, Сербія); *партнерство* (активна участь та спільна відповідальність у спільних структурах) (Італія, Норвегія, Англія, Ірландія, Угорщина, Албанія, Болгарія, Польща).

Також на основі міжнародних досліджень із питань освітньої політики впровадження ОДГ виокремлено *три напрями освітньої політики щодо освіти для демократичного громадянства: бажана стратегія*, що відповідає очікуванням різних зацікавлених груп від системи освіти та пов'язана з цілями, впливом політики та владою; *актуальна стратегія*, що стосується змісту ОДГ та підтримує процес прийняття рішень (законодавство, державні програми, плани дій, навчальні плани, рекомендації); *стратегія в дії*, що відповідає тому, як організовано та як здійснюється ОДГ та що поєднує дискурс, нормативні документи і ефективну практику.

З'ясовано, що механізми та моделі запровадження громадянсько-назавчих курсів у шкільній освіті європейських країн залежать від специфіки державно-правового регулювання освітнього сектору, ступеня розвиненості демократичних інститутів та особливостей побудови систем освіти. Важливу роль відіграють моделі

взаємодії громадянського суспільства з освітніми та державними установами та вплив, який спричиняє громадянське суспільство на зміст та формат впровадження ОДГ, а також на рівень демократичної культури у державі. Важливим для впровадження ОДГ країни вбачають шкільну організацію та демократизацію школи, що пов'язана зі створенням демократичного середовища у школі.

Досліджено, що існують значні розбіжності у забезпеченні викладання ОДГ у різних країнах Європи. Майже у всіх країнах органи управління освітою вважають ОДГ пріоритетним напрямом, водночас існує певна ступінь незадоволеності щодо забезпечення його викладання у навчальних програмах, а саме: *слабкі позиції ОДГ щодо традиційних предметів, які передбачають отримання формальних сертифікаційних документів; обмежений (значно недостатній) час для викладання ОДГ; необов'язковий статус (у переважній кількості країн); недостатня визначеність щодо форм інтегрування та наскрізного викладання ОДГ.*

Рівень впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах – членах Ради Європи є недостатнім, що пов'язано з багатьма чинниками: неналежне сприйняття концептуального підґрунтя особами, які приймають рішення та впливають на освітню політику країн; недостатнє бачення сутності ОДГ з боку органів управління освітою та вчителів з держав колишнього соціалістичного табору, неповне використання можливостей приведення освітніх стандартів до європейських підходів та ін.

Вбачаємо важливим наголосити на необхідності започаткування міжнародного дискурсу за участю української сторони щодо статусу освіти для демократичного громадянства, узгодження у цьому контексті освітніх стандартів, розроблення концепцій, національних стратегій та планів дій із запровадження ОДГ. Особливу роль у цьому процесі відіграє Рада Європи як провідна організація, що започаткувала ОДГ у сучасному баченні, а також інші міжнародні організації, дотичні до підтримки демократичних процесів у країнах Європи. Сьогодні в Україні залишається нерозв'язаною низка проблем, що пов'язана з поширенням ОДГ, підготовкою педагогів та їх мотивацією до підвищення кваліфікації у цій сфері. Варто, насамкінець, зазначити, що освіта людини спричиняє безпосередній вплив на її активне громадянство. Адже якщо державна політика спрямована на гарантування освіти для всіх, вона має розглядати це у контексті основ та засад громадянства.

Розкриваючи нижче основи освіти для демократичного громадянства, ми дотримуватимемося концептуальних підходів і ключових визначень, які були окреслені у цьому підрозділі.

Розділ 2

СТРАТЕГІЇ РАДИ ЄВРОПИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У ВПРОВАДЖЕННІ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА

2.1. Компетентнісна парадигма освіти для демократичного громадянства: європейське бачення

Важливу роль у становленні освіти для демократичного громадянства відіграє компетентнісний підхід як нова парадигма, притаманна європейським системам освіти в останні десятиліття. Як було зазначено у першому розділі, становлення компетентнісної парадигми в освіті відбувалось під впливом таких основних філософських підходів, як біхевіористичний та конструктивістський. Уперше поняття компетентності у сучасному трактуванні пролунало на початку 1990-х рр. і застосовувалось переважно у сфері роботодавців за необхідності привернути увагу до показників, стандартів та підзвітності різних сфер діяльності людини. Саме з цього періоду поняття компетентності застосовують у різних сферах, часом із суперечливими значеннями, навколо яких тривають постійні дискусії. Сьогодні поняття компетентності є центральним для емпіричних досліджень, що стосуються розвитку людських ресурсів та якості освіти. Упродовж останніх кількох років цей термін набув широкої популярності у наукових педагогічних, психологічних зарубіжних та вітчизняних дослідженнях.

Сучасні дослідники поняття компетентності розглядають відповідно до певних конкретних сфер її застосування людиною. Зокрема, дослідники Е. Клієме (E. Klieme), Д. Раух (D. Rauch), Дж. Хартіг (J. Hartig), досліджуючи цей феномен в освітньому контексті, зазначають, що дедалі більші вимоги до знань у багатьох сферах праці та життя, а також глобалізація ринків праці та систем освіти зробили питання продуктивності освітньої системи вирішальним для суспільства. З кінця 1980-х рр. запровадження нових стратегій контролю за результатами у всіх освітніх системах на всіх рівнях, починаючи від початкової, середньої та вищої і закінчуючи професійно-технічною освітою та освітою дорослих, призвели до зосередження особливої уваги на результатах навчання та якості освіти. Ці результати є показниками та критеріями продуктивності й ефективності освітніх систем, якості освіти у навчальних закладах та успішності навчальних досягнень. Щоб зробити вимірюваними зазначені результати, оцінити ефективність освітнього процесу та розробити успішні освітні моделі, важливо знайти відпо-

відні показники, які можна виміряти й порівняти для різних систем освіти [586]. Саме такими показниками стали компетентності, які відображено у стандартах, освітніх програмах, порівняльних міжнародних дослідженнях. Характеристика, або якість людини, що визначається поняттям «компетентність», об'єднує в собі *особисту мотивацію, ставлення, знання, вміння та інші якості, що дають людині змогу успішно діяти.*

Питання компетентнісного спрямування освіти, у сучасному розумінні, почали порушувати наукові кола європейських міжнародних дослідницьких центрів та організацій, які опікуються освітньою політикою. Поштовхом до виокремлення компетентнісної парадигми освіти у багатьох країнах Європи та світу стала дискусія, яку започаткували на початку 2000-х рр. економічно розвинені країни Європи та світу, серед яких Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, а згодом – Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, до яких також приєдналися всі країни ЄС та РЄ зокрема. У цей період важливим стало те, як надати людині належні знання, вміння та компетентності для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається.

Відомі міжнародні організації, що нині працюють у сфері освіти, останніми десятиліттями вивчають проблеми, пов'язані з появою компетентнісно орієнтованої освіти (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи (РЄ), Організація європейського співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародний департамент стандартів, Міжнародний європейський дослідницький центр та ін.) [487; 607; 668; 671; 677].

Серед вагомих міжнародних організацій, що сьогодні активно просуває ідеї компетентнісної освіти, – Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка започаткувала міжнародну програму оцінки результатів навчання у школі. Головним стало визначення показників того, що потрібно молодим людям після завершення навчання для того, щоб бути успішними громадянами у суспільстві. Таким чином було запроваджено програму PISA (англ. *Program for international student assessment*), яка має на меті визначити (оцінити) рівень загальної грамотності учнів. При цьому результати тестування визначають через розв'язання учнями ситуацій та завдань, що мають практичне значення. Учні 15 років перевіряють у таких галузях, як *читання, математика та природничо-наукові дисципліни*. Крім того, PISA надає інформацію про показники, які демонструють те, чи пов'язані якимось чином набуті учнями знання, уміння, навички, ставлення з демографічними, соціально-культурними, економічними, освітніми чинниками та загальними результатами освітньої діяльності. Сьогодні в дослідженні беруть участь понад 80 країн світу. Україна долучилася до PISA в циклі 2018 р. Результати PISA використовують для прийняття обґрунтованих політичних рішень у галузі освіти [182]. Слід зазначити, що PISA є сьогодні прикладом того, як використано саме компетентнісний підхід до оцінювання навчальних досягнень учнів.

Ключові компетентності. Еволюція підходів до виокремлення ключових компетентностей у європейському освітньому просторі прослідковується через

прийняття низки важливих європейських документів та актів: Біла книга про освіту та навчання (Європейська комісія, 1995) [533], Меморандум про навчання впродовж життя (Європейська комісія, 2000) [432], e-Європа 2005: Інформаційне суспільство для всіх [520], План дій Комісії щодо навичок та мобільності (Європейська комісія, 2002) [519], Ключові компетентності: Розвиваюча концепція загальної обов'язкової освіти (Європейська мережа інформації та документації, 2002) [553] та ін.

Важливим документом, що окреслив європейські підходи до визначення базових навичок у контексті нових стратегічних цілей соціального розвитку, стали Матеріали Лісабонського саміту Європейської Ради (2000 р.) [596]. Зокрема, у Лісабоні було визначено такі групи базових навичок: ІТ-навички, іноземні мови, технологічна культура, підприємництво, міжособистісні та соціальні компетентності, навички для навчання, загальна культура [596].

Європейська Комісія ініціювала кілька важливих ініціатив для підтримки держав – членів ЄС у розробленні ключового підходу до розвитку компетентностей громадян. У 2006 р. було створено експертну групу для обговорення та консультування щодо досліджень та розроблення показників у галузі громадянських компетентностей та активної громадянської позиції в освіті в межах Центру досліджень із питань навчання впродовж життя (CRELL). Як зазначено у звіті EURYDICE «Громадянська освіта у Європі» (<http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>), Центр досліджень здійснив відбір показників, що стосуються громадянських компетентностей молодих європейців, та здійснив низку ініціатив, спрямованих на оцінку громадянської компетентності молоді, оскільки це було визнано одним із найважливіших питань для успішного впровадження компетентнісного підходу до навчання у школах. Основний акцент було зроблено на нових методах оцінки для вимірювання прогресу у сферах, що мають вирішальне значення для реалізації ключових компетентностей, – розвиток навичок та зміна ставлення [552].

У багатьох європейських країнах на початку 2000-х рр. було переглянуто та внесено зміни до навчальних програм, щоб основні результати навчання базувались на досягненні учнями необхідних компетентностей. Міжнародні наукові кола почали процес обговорення щодо необхідності визначення, відбору та ідентифікації обмеженого набору компетентностей, які мали стати інтегрованими, ключовими. Це дало змогу з'ясувати, що ключові компетентності сприяють досягненню успіхів у житті; сприяють підвищенню якості суспільних інститутів, відповідають багатоманітним сферам життя.

У цей період поняття ключових компетентностей отримало багато тлумачень. Зокрема, Міжнародна комісія Ради Європи у 2003 р. розглядала *поняття ключових компетентностей як загальних, або ключових, умінь, базових умінь, фундаментальних шляхів навчання, ключових кваліфікацій, крос-навчальних вмінь або навичок, ключових уявлень, опор, або опорних знань*. Компетентності розглядалися також як *спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні й соціальні потреби, як комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок* [583].

У 2002 р. експерти країн Європейського Союзу визначили поняття компетентностей як *здатність застосовувати знання й уміння, що забезпечує активне застосування навчальних досягнень у нових ситуаціях* (Eurydice, 2002) [584]. В останніх публікаціях ЮНЕСКО поняття компетентності трактується як поєднання знань, умінь, цінностей і ставлень, застосованих у повсякденні [671].

Згідно з визначенням Міжнародного департаменту стандартів для навчання, досягнення та освіти (англ. *International Board of Standards for Training, Performance and Instruction, IBSTPI*), компетентність – це *спроможність кваліфіковано провадити діяльність, виконувати завдання або роботу*. Це поняття охоплює *набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності* [583]. Для того щоб полегшити процес оцінювання компетентностей, Міжнародний департамент стандартів пропонує виділити з цього поняття такі індикатори, як *набуті знання, вміння, навички та навчальні досягнення*.

Як зазначено вище, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) поставила перед собою питання впровадження компетентнісного підходу в освіту на початку 2000-х рр. і стала першою організацією, яка визначила поняття *ключових компетентностей* [506]. Таке узагальнене визначення було здійснено в рамках наукової програми «Визначення та відбір компетентностей: теоретичні й концептуальні засади» (англ. *DeSeCo*), що здійснювалася в рамках Федерального статистичного департаменту Швейцарії та Національного центру освітньої статистики США й Канади.

Одним із найважливіших теоретичних узагальнень дискусії навколо поняття ключових компетентностей стало визначення представниками ОЕСР **трьох категорій ключових компетентностей** як концептуальної бази. Ними стали:

- автономна дія;
- інтерактивне використання засобів;
- вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах.

Подана схема (рис. 2.1) дає уявлення ОЕСР про структуру трьох категорій ключових компетентностей, у якій демократичні принципи й індивідуалізм є основними рисами, що розглядаються з позиції вміння діяти у складному сучасному житті.

На думку експертів ОЕСР, така класифікація визначає **критерії, на яких базуються основні переліки ключових компетентностей**. До зазначених категорій відносяться:

Автономна дія. Передбачає дві основні ідеї: розвиток особистості й автономія стосовно вибору та дії в заданому контексті. Ключові компетентності, що належать до цієї сфери:

- здатність захищати і дбати про відповідальність, права, інтереси та потреби інших, що передбачає вміння робити вибір із позицій громадянина, члена сім'ї, робітника, споживача тощо;

- здатність складати і здійснювати плани й особисті проекти, яка дає змогу визначати та обґрунтовувати цілі, що є сенсом життя та співвідносяться з власними цінностями;
- здатність діяти у значному / широкому контексті означає, що особа усвідомлює, як функціонують різні системи (контексти), власну позицію в них, можливі наслідки їх дії та врахування багатьох чинників у своїх діях.

Рис. 2.1. Інтегрований підхід до визначення трьох категорій ключових компетентностей (DeSeCo, 2002)

Джерело: опрацьовано авторкою з (DeSeCo, 2002)

Інтерактивне використання засобів передбачає розуміння низки засобів, що дають змогу особистості взаємодіяти з навколишнім світом:

- здатність інтерактивно застосовувати мову, символіку й тексти означає ефективне використання мов і символів у різноманітних формах та ситуаціях для досягнення цілей, розвитку знань та власних можливостей. Це допомагає розуміти світ та брати участь у діалогах, а також ефективно взаємодіяти з оточенням;
- здатність застосовувати знання й інформаційну грамотність означає ефективне використання інформації і знань, дає змогу особистості їх сприйма-

ти та застосовувати, використовувати їх як основу для формування власних можливих варіантів дії, позицій, прийняття рішень та активних дій;

- здатність застосовувати (нові) інтерактивні технології передбачає не тільки технічні здібності, ІКТ-вміння, а й обізнаність у застосуванні нових форм взаємодії з використанням технології. Ця компетентність допомагає особистості пристосувати власну поведінку до змін у повсякденному житті.

Вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах передбачає здатність жити та взаємодіяти з іншими, що пов'язано з полікультурним суспільством у широкому сенсі (взаємодія з людьми, що спілкуються іншими мовами та відрізняються за поглядами тощо). Це особливо важливо для взаємодії з суспільством, де інші культура, цінності та соціально-економічне підґрунтя:

- здатність успішно взаємодіяти з іншими дає змогу індивідуумові проявляти ініціативу, підтримувати й керувати власними взаєминами з іншими;
- здатність співпрацювати дає людині змогу разом домагатися спільних цілей;
- здатність розв'язувати конфлікти дає змогу людині сприймати конфлікти як один з аспектів людських взаємин і наближати себе до їх конструктивного додання.

Процес, що відбувався завдяки програмі «DeSeCo», дав змогу країнам-учасникам (понад 18 країн) визначити перелік ключових компетентностей для кожної з них.

Поняття *ключових компетентностей* експерти ОЕСР визначили як *комплекс знань, умінь, навичок, цінностей та ставлень за навчальними галузями й життєвими сферами людини, що дають змогу особистості ефективно брати участь у багатьох соціальних сферах і роблять внесок у поліпшення якості суспільства та сприяють особистому успіхові, можуть бути застосовані до багатьох життєвих сфер* [506].

Процес становлення компетентнісного спрямування в освіті та здійснення низки настанов з боку Ради Європи відбувся під впливом вищезазначених міжнародних організацій (дослідницькі центри, інші структури ЄС, РЄ та ін.), які остаточно визначили основні *ключові компетентності людини для навчання впродовж життя*. Ключовою у розробленні концептуальних теоретико-методологічних підходів до організації шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи стала робота з питань напрацювання *рамкових документів і концептуальних моделей*, на які мають спиратись вчитель та керівник навчального закладу, а також розробник освітньої політики, щоб організувати та наповнити шкільну освіту демократичними підходами. Це означає, що шкільна освіта має виконувати декілька важливих завдань: підготовка учнів до ринку праці; підготовка учня до участі у публічних дебатах та участі у житті суспільства, тобто до демократичного громадянства, а також – особистісний розвиток та сприяння набуттю сучасних базових знань та формування ключових компетентностей. У 2006 р. було представлено *Довідкову рамку ключових компетентностей*.

тентностей для навчання впродовж життя, що була затверджена Рекомендацією Європейського Парламенту та Ради [628], а у 2018 р. було оприлюднено її оновлену версію [531]. Основними цілями Довідкової рамки є:

- визначити ключові компетентності, необхідні для працевлаштування, особистої реалізації та збереження здоров'я, активного та відповідального громадянства та соціальної інтеграції;
- забезпечити європейські інструменти узгодження для тих, хто формує політику, надавачів освіти та навчання, освітянського персоналу, роботодавців, державних служб зайнятості та самих учнів;
- підтримувати зусилля на європейському, національному, регіональному та місцевому рівнях для сприяння розвитку компетентностей у перспективі навчання протягом усього життя.

Довідкова рамка визначає поняття *компетентності* як поєднання знань, умінь та ставлення людини. Зокрема, *знання* складаються з фактів і даних, концепцій, ідей та теорій, які вже склалися та підтримують розуміння певної галузі чи предмета. *Навички* визначають як здатність та спроможність здійснювати процеси та використовувати наявні знання для досягнення результатів. *Ставлення* – як рішучість та схильність до мислення для дії, реагування на ідеї, людей чи ситуації. *Ключові компетентності* є однаково важливими для всіх, потрібні всім людям для особистої реалізації та розвитку, працевлаштування, соціальної інклюзії, сталого способу життя, успішного життя в мирних суспільствах, з урахуванням збереження здоров'я, управління власним життям та активного громадянства. Компетентності можна застосувати у різних контекстах і різних поєднаннях, а такі навички, як критичне мислення, вміння вирішувати проблеми, робота в команді, навички спілкування та ведення переговорів, аналітичні навички, креативність і міжкультурні навички, закладено у всіх ключових компетентностях.

До ключових для навчання впродовж життя Довідкова рамка відносить такі **вісім компетентностей**: *грамотність, багатомовна компетентність, математична компетентність і компетентність у сфері наук, технологій та інженерії, цифрова компетентність, особистісна, соціальна компетентність та вміння навчатись, громадянська компетентність, підприємницька компетентність, культурна обізнаність та самовираження.*

Враховуючи важливість усіх восьми ключових компетентностей, слід особливо увагу у контексті цієї роботи приділити саме **громадянській компетентності**, що безпосередньо пов'язана з темою нашого дослідження. Під **громадянською компетентністю** Довідкова рамка ключових компетентностей розглядає *здатність виступати відповідальними громадянами та повноцінно брати участь у громадському та соціальному житті на основі розуміння соціальних, економічних, правових та політичних концепцій і структур, а також глобальних подій та сталого розвитку.* Основні знання, навички та ставлення, пов'язані з громадянською компетентністю, базуються на знанні основних понять та явищ, що стосуються окремих людей, груп, організацій, праці, суспільства, економіки та культури. Також це знання сучасних подій, критичне розуміння основних по-

дій національної, європейської та світової історії. Громадянська компетентність передбачає усвідомлення цілей, цінностей та політики соціальних і політичних рухів, а також сталих систем, зокрема кліматичних та демографічних змін на глобальному рівні та їх основних причин. Знання європейської інтеграції, а також усвідомлення різноманітності та культурних ідентичностей у Європі та світі є особливо важливими. Це передбачає розуміння багатокультурних і соціально-економічних вимірів європейських суспільств, а також те, як національна культурна ідентичність сприяє європейській ідентичності. Навички як складові громадянської компетентності стосуються здатності ефективно взаємодіяти з іншими людьми у спільних або суспільних інтересах, зокрема для сталого розвитку суспільства. Ідеться про критичне мислення та інтегровані навички вирішення проблем, а також уміння розвивати та надавати аргументи, здійснювати конструктивну участь у діяльності громади, а також у процесах прийняття рішень на всіх рівнях, від місцевого та національного до європейського та міжнародного. Це також передбачає можливість доступу, критичного розуміння та взаємодії як із традиційними, так і з новими формами засобів масової інформації та розуміння їх ролі та функцій в демократичних суспільствах.

Одним із важливих елементів громадянської компетентності є така характеристика, як повага до прав людини, що, своєю чергою, закладає підґрунтя для відповідального та конструктивного ставлення та конструктивної участі у житті суспільства. Конструктивна участь передбачає готовність брати участь у прийнятті демократичних рішень на всіх рівнях та громадській діяльності, підтримку соціального та культурного різноманіття, гендерної рівності та соціальної згуртованості, сталого способу життя, пропаганди культури миру та ненасильства, готовність поважати приватне життя інших та нести відповідальність за довілля. Інтерес до політичного та соціально-економічного розвитку, гуманітарних наук та міжкультурної комунікації необхідний, щоб бути готовим подолати упередження та йти на компроміси, де це необхідно, а також забезпечувати соціальну справедливість. Усі ці характеристики окреслено у Довідковій рамці ключових компетентностей для навчання впродовж життя.

Порівняння двох версій Довідкової рамки (2016 та 2018 рр.) було здійснено вітчизняною дослідницею О. Локшиною, яка підкреслила важливість позиції ЄС щодо безальтернативності компетентнісної освіти у сучасному світі [145]. Довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя стала визначальною для систем освіти країн Європейського Союзу та Європи загалом і визначила основний вектор розвитку освіти у провідних країнах, яким стала компетентнісна парадигма освіти.

Серед останніх характеристик інтегрованого характеру освіти для демократичного громадянства є визначення громадянської компетентності як *трансверсальної*, тобто водночас наскрізної і такої, що перетинається з різними навчальними галузями. *Трансверсальні компетентності* у різних міжнародних експертних колах називають *навичками XXI століття*, які є, у широкому значенні цього поняття, здатністю людини, спрямованою на вирішення таких проблем, як технологічні досягнення та міжкультурна комунікація. У сучасній міжнарод-

ній дослідницькій спільноті (Дж. Пеллегріно, М. Хілтон та ін. (J. Pellegrino, M. Hilton) використовують різні терміни, які стосуються категорій так званих неакадемічних знань, навичок, цінностей та поглядів, які вважаються необхідними та невід'ємними для життя в ХХІ столітті [517; 649]. Деякі міжнародні дослідницькі проекти або установи віддають перевагу терміну «навички ХХІ століття» (наприклад, Оцінка та викладання навичок ХХІ століття (АТС21S), Партнерство для навичок ХХІ століття (P21). Водночас, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) використовує термін «ключові компетентності». Крім того, є також низка інтерпретацій щодо того, які саме навички, ставлення та цінності належать до цієї категорії [607, ст. 5].

Щоб оцінити такі компетентності, педагоги мають знати, яким є сам характер процесів, у якому відбувається їх формування у людини. Також важливо розуміти, якими є ці компетентності на початковому рівні та як вони розвиваються. *Трансверсальні компетентності*, по суті, такі, як співпраця, критичне мислення або спілкування, протягом тривалого періоду не досліджувались та не оцінювались, однак сьогодні вони все частіше стають предметом уваги педагогів. Історія вимірювання багатьох характеристик, зокрема особистості та інтелекту, полягає в тому, що наше розуміння їхньої природи сприятиме вмінню оцінювати ці складні конструкції та деконструювати так, щоб вони були зрозумілими, простішими та зручнішими. ЮНЕСКО розробила так звану Рамку трансверсальних компетентностей у 2016 р., що представлена нижче у табл. 2.1. Цю Рамку представила Міжнародна асоціація з оцінювання навчальних досягнень після одного з масштабних досліджень стану громадянської освіти в школах, яке проводили у 2000 р. у 28 країнах серед 90 тис. учнів 14 років і серед 50 тис. учнів 17–19 років [656].

Нерозривно пов'язаним із попередніми є поняття **освіти в галузі прав людини**, що окреслено у документах ЮНЕСКО як освіта, навчання та інформування, спрямоване на побудову універсальної культури прав людини. Вона спрямована на озброєння знаннями з прав людини та механізмів щодо захисту та навичок для просування, захисту та застосування прав людини у повсякденному житті, що впливає на ставлення та поведінку всіх членів суспільства [670, с. 6].

Зупинимось детальніше на визначеннях у згаданому документі **соціальної та громадянської компетентності**, що *мають особистісний та міжкультурний характер, охоплюють усі форми поведінки, наділяють особистість умінням брати участь у ефективному та конструктивному просуванні у соціальному житті та роботі та вмінням розв'язувати конфлікти, особливо в умовах зростання розбіжностей у суспільствах. Громадянська компетентність надає можливість індивідууму повноцінно брати участь у громадянському житті, що базується на знанні соціальних та політичних понять та структур у поєднанні з відчуттям активної демократичної участі.*

Таблиця 2.1

**Рамка трансверсальних компетентностей, розроблена ЮНЕСКО
(ERI-Net's framework on transversal competencies) [401]**

Галузі	Приклади ключових компетентностей, навичок, цінностей та ставлення
Критичне та інноваційне мислення	Креативність, підприємливість, винахідливість, прикладні навички, рефлексивне мислення, обґрунтоване прийняття рішень
Міжособистісні навички (англ. <i>Interpersonal skills</i>)	Навички спілкування, організаторські навички, робота в команді, співпраця, комунікабельність, колегіальність, емпатія, співчуття
Внутрішньо особистісні навички (англ. <i>Intrapersonal skills</i>)	Самодисципліна, здатність навчатися самостійно, гнучкість і адаптивність, самосвідомість, наполегливість, самомотивація, співчуття, цілісність, самоповага
Глобальна громадянськість (англ. <i>Global citizenship</i>)	Поінформованість, толерантність, відкритість, відповідальність, повага до різноманіття, етичне розуміння, міжкультурне розуміння, здатність вирішувати конфлікти, демократична участь, вміння вирішувати конфлікти, повага до навколишнього середовища, національна ідентичність, почуття належності
Медіа та інформаційна грамотність (англ. <i>Media and information literacy</i>)	Здатність отримувати та аналізувати інформацію засобами ІКТ, вміння критично оцінювати інформацію та медіавміст, етичне використання ІКТ
Інші (фізичне здоров'я, релігійні цінності) (англ. <i>Other (Physical health, Religious values)</i>)	Поцінування здорового способу життя, повага до релігійних цінностей

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами ЮНЕСКО [401]

Основними поняттями, що покладені в основу *соціальної компетентності*, є основні знання, вміння та ставлення. Вони пов'язані з особистісним та соціальним добробутом, розумінням того, як індивідууми можуть забезпечувати збереження фізичного та психічного здоров'я, використовуючи це як ресурс для власної сім'ї та соціального оточення; знання того, як може цьому сприяти здоровий спосіб життя. Для успішної взаємодії та соціальної участі важливим вбачається усвідомлення кодексу та способу поведінки, що є загальноприйнятим у різноманітних суспільствах та оточенні (наприклад, на роботі). Рівноцінно важливим є обізнаність у базових поняттях щодо індивідуумів, груп, організацій, роботодавців, гендерної рівності та недискримінації, суспільства та культури. Основним є усвідомлення полікультурного та соціально-економічного вимірів у європейському суспільстві й того, як національна культурна ідентичність взаємодіє з європейською ідентичністю. Основними вміннями цієї компетентності є:

- вміння конструктивно спілкуватись у різноманітних оточеннях;
- демонструвати толерантність;

- висловлювати та усвідомлювати різні точки зору;
- вести переговори на засадах довіри;
- висловлювати емпатію.

Особистості повинні бути здатними долати стреси та розчарування і вміти знаходити конструктивні шляхи їх розв’язання у особистісній та професійній сферах. Соціальна компетентність базується на відчутті співробітництва, асертивності та інтегрованості. Особистості повинні мати інтерес до соціально-економічного розвитку та міжкультурного спілкування, цінувати розбіжності та поважати інших, бути готовим до подолання стереотипів та бути здатними на компроміси.

Громадянська компетентність базується на поняттях демократії, справедливості, рівності, громадянства та прав людини, як це проголошено в Хартії фундаментальних прав Ради Європи (European Union Charter of Fundamental Rights) [536, с. 1–22] та міжнародних деклараціях, а також на тому, як вони застосовуються у різноманітних інституціях на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях. Компетентність передбачає знання сучасних подій, а також подій та тенденцій у національній, європейській та світовій історії. Також важливою є обізнаність у напрямках, цінностях та політиці соціальних і політичних рухів, знання понять європейської інтеграції та структур Європейського Союзу, основних його цілей та цінностей, обізнаність у різноманітні та культурних ідентичностях Європи. Вміння у сфері громадянської компетентності означають здатність ефективно включатись разом з іншими у процеси суспільної сфери, висловлювати солідарність та інтерес у розв’язанні проблем, що стосуються місцевих та більш широких спільнот. Це передбачає критичну та творчу рефлексію, конструктивну участь у діяльності суспільства та сусідстві, участь у процесах прийняття рішень на всіх рівнях – від місцевого до національного та європейського, особливо у виборчому процесі. Повага до прав людини передбачає повагу до рівності, як базису демократії, цінування та усвідомлення різноманітності між ціннісними системами різних регіонів та етнічних груп і є основою позитивного ставлення. Це означає демонстрування почуття належності до власного оточення, своєї країни, ЄС, Європи та світу загалом, а також бажання брати участь у процесах прийняття рішень на всіх рівнях. Це також включає демонстрування почуття відповідальності, розуміння та повагу до спільних цінностей, що є необхідним для забезпечення взаєморозуміння у суспільстві та поваги до демократичних принципів. Конструктивна участь передбачає громадянську діяльність, підтримку соціальної відповідальності та залученості, сталий розвиток та готовність до поваги цінностей, а також приватності інших [536, с. 16–17].

Зважаючи на перелічені позиції міжнародних організацій, слід зазначити, що *компетентісна парадигма освіти для демократичного громадянства* формувалась переважно завдяки зусиллям Ради Європи, яка протягом 1990–2000-х років прийняла низку настанов та рекомендаційних документів (резолуцій, хартій, декларацій) з питань демократичного громадянства та поширення освіти для демократичного громадянства через систему освіти країн РЄ. Їх історіографію описано у першому розділі цієї роботи.

Сьогодні в основних настановах Ради Європи наголошується на тому, що демократія має стати ключовою місією освіти, що всі учасники освітнього процесу мають розуміти, як саме потрібно розвивати демократичні компетентності на різних рівнях формальної освіти. Зазначені положення спираються, зокрема, на розроблені у 2008 р. Радою Європи Рекомендації № 1849 (2008) «Про підтримку культури демократії та прав людини через освіту вчителів» [470].

За ініціативи Андорри, під час її головування у Комітеті міністрів РЄ, починаючи з грудня 2013 р. групою експертів було розроблено низку вихідних інструкцій та описових документів із питань компетентності для демократичної культури та міжкультурного діалогу, які національні органи влади та навчальні заклади можуть використовувати та адаптувати до власних потреб так, як вони вважають за потрібне. Ця ініціатива стала вихідною точкою для появи пізніше Рамки компетентностей для культури демократії (англ. *Reference Framework of Competences for Democratic Culture, RFCDC*) [487].

У цих документах зазначалось, що, зазвичай, коли йдеться про демократію, перш за все мають на увазі такі поняття, як парламент, конституція та закон. Проте ці положення та інституції не зможуть демократично функціонувати, якщо вони не будуть ґрунтовані на демократичній культурі громадян, тобто на сукупності поглядів та поведінки, що підкреслюють діалог та співпрацю, спрямовані на вирішення конфліктів мирними засобами та активну участь у громадському просторі. Ще одним важливим аспектом підходу Ради Європи до функціонування сучасної демократії стало те, що невід’ємним має бути саме міжкультурний діалог у контексті демократичної культури.

Така робота проводилась РЄ починаючи з 2013 р. у межах спеціальної ініціативи (проєкту «Компетентності для культури демократії та міжкультурного діалогу», який мав чотири фази впровадження, 2014–2017 рр.). Під час *першої фази* (2014–2015) було розроблено концептуальну модель компетентностей, які необхідні громадянам для ефективної участі у культурі демократії. *Друга фаза* проєкту (2016) була присвячена розробленню дескрипторів (тверджень та опису того, як людина може діяти, якщо засвоїть різноманітні компетентності, що вказані у концептуальній моделі). На 25-й конференції міністрів освіти «Забезпечення демократії через освіту», що відбулась 11–12 квітня 2016 р. у Брюсселі, було домовлено здійснити пілотування Рамки компетентностей для культури демократії шляхом підтримки її тестування на національному, регіональному та європейському рівнях, при цьому особливу увагу мали приділяти розвитку відповідної компетентності вчителів та створенню низки інституційних умов, що сприятиме таким ініціативам [454; 487]. *Третя фаза* (2017) стала важливою для того, щоб визначитись, як співвіднести дескриптори з кваліфікаційними рівнями. *Четверта фаза* проєкту була спрямована на випуск супровідної документації для учасників освітнього процесу й тих, хто приймає рішення з освітньої політики у державах.

Рамка компетентностей для культури демократії стала засадничою для старту низки проєктів та ініціатив у країнах – членах Ради Європи, що розпочали ініціативи з пілотування дескрипторів. Педагогам було запропоновано ознайоми-

тись з основними поняттями Рамки та загальними характеристиками дескрипторів складових компетентностей для культури демократії. У семи розділах публікації РЄ «Компетентності для культури демократії» (2016) викладено навчальну мету моделі компетентностей, а також пояснюється, чому саме термін «культура демократії» використовується на противагу поняттю «демократія». Рамка компетентностей для культури демократії складається з трьох основних компонентів: 1) контекст, концептуальні положення та моделі; 2) дескриптори та перелік компетентностей; 3) настанови щодо впровадження.

У Рамці викладено низку *основних положень культури демократії*, серед яких, на наш погляд, слід виділити такі:

- *демократія не може існувати без демократичних інституцій та права*, а вони, своєю чергою, не можуть функціонувати, якщо не базуються на культурі демократії, тобто на демократичних цінностях, ставленнях та практиках. Хоча усім громадянам необхідно набути певних компетентностей, щоб брати активну участь у культурі демократії, *їх недостатньо для того, щоб така участь насправді відбулася, адже для цього потрібно створити відповідні інституційні структури*. Компетентності для культури демократії та демократичні інституції мають першочергову вагу для підтримки культури демократії;
- *взаємозалежність між культурою демократії та міжкультурним діалогом у культурно різноманітних суспільствах є життєво необхідною* задля забезпечення залучення усіх громадян до демократичних дискусій, дебатів та обговорень;
- *демократична участь усіх громадян потребує заходів для подолання соціальної нерівності та структурної недосконалості*. У разі, якщо таких заходів не буде здійснено, члени соціально непривілейованих груп залишаться поза межами демократичних процесів, незважаючи на рівень їхньої демократичної компетентності [487].

До *першої складової* Рамки компетентностей для культури демократії віднесено: контекст, концептуальні положення та моделі. Рада Європи наголошує, що демократична освіта повинна бути частиною всебічного і послідовного бачення освіти, виховання цілісної особистості, що передбачає **чотири основні цілі**: *підготовка до ринку праці; підготовка до життя як активних громадян у демократичному суспільстві; особистісний розвиток; розвиток та підтримка світогляду та розширеної бази знань людини* (Рекомендації СМ / Рес (2007) 6). Усі чотири цілі мають однакову важливість, наприклад, багато компетентностей необхідні людині для працевлаштування (аналітичні здібності, комунікативні навички, здатність працювати в команді), вони одночасно є важливими для особистісного розвитку та для того, щоб бути активними громадянами у демократичному суспільстві. Культурні, технологічні та демографічні зміни вимагають від людини готовності постійно навчатись, розмірковувати та діяти відповідно до нових викликів та можливостей у отриманні роботи, у приватному та суспільному житті. Органи державної влади повинні нести відповідальність та допомагати їм у цьому, забезпечивши адекватну систему навчання впродовж

життя. Для підтримки органів управління освітою у виконанні цієї відповідальності Радою Європи розроблено підходи, що висвітлені у Хартії про освіту для демократичного громадянства та освіту в галузі прав людини (ОДГ/ОПЛ) [438]. Цей документ визначає головні концептуальні основи, цілі та сфери реалізації ОДГ/ОПЛ. Хартія визначає *освіту для демократичного громадянства як: освіту, навчання, підвищення обізнаності, інформацію, практику та діяльність, мета якої – забезпечити учнів знаннями, навичками та розумінням та розвинути їхнє ставлення та поведінку, щоб дати їм можливість здійснювати та захищати свої демократичні права й обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність та брати активну участь у демократичному житті з метою сприяння та захисту демократії і верховенства права* (Хартія, розділ 2.а) [438]. Також Хартія визначає складові компетентності (знання, навички, розуміння та ставлення) для культури демократії, які мають розвивати учні, щоб бути активними громадянами.

Для здійснення компетентнісно спрямованої освіти для демократичного громадянства Рада Європи визначила пріоритети для освітніх закладів, зокрема шкіл, що мають пропагувати цінності прав людини, залучати учнів до активної участі. Заклади освіти можуть сприяти навчанню демократії шляхом: обрання способів організації та інформування про процеси прийняття рішень; створення можливостей для дебатів та активної участі у житті закладу; визначення умов, в яких відносини між вчителями, учнями та батьками будуються на взаємоповазі та довірі.

На державному рівні *компетентнісна парадигма, або компетентнісний підхід до викладання предметів та оцінювання навчальних досягнень учнів*, відображений у низці нормативно-правових, установчих, освітніх документів, освітніх стандартах і освітніх програмах, національних системах кваліфікацій.

Згідно зі Звітом EURYDICE «Громадянська освіта у Європі» існує декілька підходів щодо реалізації освіти для громадянства або громадянської освіти: як окремого предмета та інтегрування у предмети та освітні галузі. Навчання громадянства є частиною навчальних програм у всіх країнах, що здійснюється за допомогою предметного (самостійного або інтегрованого) та/або міжпредметного підходу. У переважній більшості країн він включений у всі рівні освіти. Однак у декількох випадках елементи, пов'язані з навчанням громадянства (або громадянською освітою), вбудовані в загальні цілі та цінності освітньої системи, у яких немає вимог до предметного викладання громадянської освіти та впровадження її через міжпредметний підхід. Це стосується Бельгії (німецькомовне співтовариство) та Данії на старшому рівні середньої школи, а також Великої Британії (Англії) та Туреччини на початковому та середньому рівнях шкільної освіти. Однак у Бельгії (німецькомовне співтовариство) міжпредметний статус громадянської освіти має бути посилений на рівні середньої школи шляхом запровадження предметних рамок (нім. *Rahmenpläne*) [552, с. 18]. Такі країни, як Іспанія, Нідерланди та Фінляндія, запровадили підхід, що передбачає викладання громадянської освіти у рамках окремого предмета. У Норвегії з 2007 р. до 2012 р. запроваджено окремий предмет, що містить елементи громадянської

освіти, – «Робота учнівської ради». Після 2011/2012 н. р. зміст цього предмета інтегровано до інших предметів. Як окремий предмет громадянська освіта запроваджена у Чехії. При цьому школи вирішують, на якому рівні освіти та в яку освітню галузь цей предмет буде інтегрований.

У Великій Британії навчальні програми з громадянської освіти, що пропонуються на початковому та інших рівнях середньої школи, можуть бути реалізовані як окремі предмети або бути інтегровані в інші предмети. Також окремі предмети з громадянської освіти існують у початковій та/або середній школі в Румунії, Словенії та Норвегії. Громадянська освіта існує як обов'язковий окремий предмет у початковій та середній освіті в Естонії, Греції, Іспанії, Франції, Португалії та Румунії. Франція та Португалія впроваджують громадянську освіту в ранньому віці (6 років). В інших країнах предмет є частиною обов'язкової навчальної програми як у початковій, так і у середній школі, за винятком Кіпру, Польщі, Словаччини, Фінляндії та Великої Британії (Англії), де він є частиною навчальної програми в середній школі й викладається один рік [552, с. 18].

Низка європейських країн, керовані урядовими відомствами, запровадили національні системи кваліфікацій, до них належать: Велика Британія, Ірландія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Португалія та ін. У цих країнах міністерства, що керують галузями освіти, зайнятстю, наукою, технологіями та інноваціями, економікою та іншими питаннями для визначення кваліфікацій та навчальних досягнень, керуються національними рамками кваліфікацій. У тих країнах, де діє федеральна система управління, існує державний або регіональний підхід до розвитку та управління показниками компетентностей, у т. ч. громадянською. Так, Німеччина, Італія та Бельгія є прикладами такого підходу. Інші країни, такі як Франція, працюють на більш галузевих засадах, відповідаючи за вироблення показників компетентності, що належать організаціям з професійної підготовки [552, с. 18].

У багатьох європейських країнах існує ще одне важливе джерело систем вимірювання компетентностей на організаційному рівні у системі освіти та на рівні роботодавців. Наприклад, в Іспанії наскрізна компетентнісна лінія під назвою «соціальна та громадянська компетентність» відображена в рамках усієї освітньої програми для обов'язкової освіти та полягає у формуванні в учнів здатності жити у багатокультурному суспільстві та розуміти світ, в якому ми живемо. Починаючи з 2006 р. до прийняття основного законодавчого документа «Акт про освіту» (LOMCE) у 2013 р. громадянська освіта викладалась як основний предмет під назвою «Освіта для громадянства та прав людини» для учнів віком 10–12 років (один рік) та для учнів 13–16 років (один рік), а під назвою «Етична та громадянська освіта» для учнів 15–16 років у 10 класі [552, с. 18].

Викладання громадянської освіти як окремого предмета і тривалість його викладання різняться залежно від країни. Обов'язковий період викладання найдовший у Франції, де навчання громадянства викладають протягом 12 років шкільного навчання у початковій, нижчій та старшій середній освіті. У Португалії це дев'ять років; шість років у Польщі, Словаччині та Фінляндії; п'ять років в Естонії та Великій Британії (Англія); чотири роки у Греції, Іспанії та Румунії;

три роки в Ірландії, Люксембурзі та Норвегії. На Кіпрі, в Нідерландах, Словенії та Хорватії предмет є обов'язковим лише два роки, а в Болгарії та Туреччині – лише один рік. У Литві школи можуть вільно обирати спосіб розподілу двох годин на тиждень для викладання ОДГ; його можна розподілити протягом двох років, навчаючи одну годину на тиждень, або викладати протягом одного року дві години на тиждень [552, с. 18].

Для успішної реалізації підходів РЄ до формування громадянських компетентностей та культури демократії у закладах освіти Рада Європи у 2018 р. започаткувала *Мережу радників (консультантів) з освітньої політики Ради Європи з питань ОДГ/ОПЛ*, яка замінила Мережу координаторів (представників від міністерств освіти, координаторів громадянської освіти) з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, що призначались країнами-членами та виконували координаційну функцію у своїх країнах щодо впровадження та поширення освіти для демократичного громадянства. 23–24 квітня 2018 р. на конференції «Демократична культура – від слів до дії» у Копенгагені під час головування Данії було запущено Мережу Ради Європи з освітньої політики (EPAN), метою якої є сприяння ефективним реформам у 50 державах – учасниках Європейської культурної конвенції щодо ОДГ відповідно до цілей Хартії про освіту для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини, зокрема заохочення інтеграції Довідкової рамки компетентностей для культури демократії. Створення мережі є частиною виконання рішень 25-ї сесії Постійної конференції міністрів освіти щодо схвалення довідкових рамок компетентностей та оновлення мережі координаторів освіти для демократичного громадянства та прав людини у країнах РЄ, а також для посилення впливу Хартії на формування освітньої політики.

Нова мережа консультантів з освітньої політики спрямована на сприяння ефективним реформам у 50 державах – учасниках Європейської культурної конвенції щодо освіти для демократії та прав людини шляхом:

- заохочення інтеграції нової системи компетентностей для культури демократії (RFCDC) у системи освіти держав-учасниць Європейської культурної конвенції [72];
- обміну досвідом між педагогами, обговорення методологій впровадження ОДГ та покращення співпраці й ефективності інтеграції компетентностей для культури демократії на всіх рівнях (національному, регіональному та місцевому);
- заохочення відповідальних органів до підтримки реалізації положень Хартії Ради Європи з ОДГ та привернення уваги до підвищення якості освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини;
- підтримки та зміцнення безпечного навчального середовища, де посилюється повага до різноманітності та свободи поглядів, а демократичне управління школами сприяє ефективній освіті;
- сприяння розвитку внеску Ради Європи до Порядку денного ООН для сталого розвитку до 2030 року (Ціль 4.7) [677].

Підсумовуючи аналіз ситуації, яка склалась у системах освіти країн Європи щодо становлення компетентнісної парадигми та впровадження компетентнісного підходу до формування змісту освіти, слід визначити, що сьогодні такий підхід є засадничим для більшості країн Європи, підтримується міжнародними організаціями та урядами країн. Компетентнісна парадигма має відображення на різних рівнях: законодавчому (закони та акти про освіту); на рівні освітніх програм (наскрізні лінії). Основна роль у розробленні проблем ключових компетентностей належить міжнародним організаціям (РЕ, ОЕСР, ЮНЕСКО та ін.), які узагальнили доробок педагогів з різних країн світу. З'ясовано, що:

- значну роботу було проведено для виокремлення та визначення поняття ключових компетентностей, що було пов'язане саме зі зміною освітньої парадигми у країнах Європи та з кінцевим результатом будь-якого освітнього процесу чи набутого досвіду;
- міжнародні організації та освітні кола країн Європи дійшли висновку, що поняття ключових компетентностей належить до сфери узагальнених понять, що містить комплекс різних компонентів – знань, умінь, навичок, взаємовідносин, цінностей та інших чинників, які становлять особистісні й суспільні аспекти життя та діяльності людини і від яких залежить особистий та суспільний прогрес;
- найдетальніше класифікацію ключових компетентностей стали розглядати країни – члени ОЕСР шляхом широких дискусій серед світової педагогічної громадськості. Запропоновану класифікацію багато країн прийняли як стратегічну умову для впровадження освіти протягом життя. Концептуальні положення, що стосуються набуття ключових умінь і компетентностей, увійшли до рекомендацій міжнародної спільноти (Біла книга, у якій окреслено План дій Євросоюзу та Ради Європи, 2002; План дій із навичок та мобільності Єврокомісії, 2002 та ін.);
- на основі компетентнісної парадигми та компетентнісного підходу сьогодні побудовано освітні стандарти та програми, проводиться оцінювання навчальних досягнень. Серед основних міжнародних порівняльних досліджень слід виокремити такі, як PISA, TIMSS, PIRLS та ін.;
- компетентнісна парадигма лежить в основі здійснення освіти для демократичного громадянства, цей напрям є новим баченням впровадження громадянської освіти у країнах – членах Ради Європи, пов'язаним із багатьма чинниками та суспільно-політичними процесами у європейському регіоні. Освітні системи здійснюють перегляд навчальних підходів до викладання ОДГ відповідно до особливостей систем освіти та досвіду впровадження громадянської освіти у школах, спрямованої на формування демократичних та громадянських цінностей учнів.

2.2. Європейський вимір та міжкультурний діалог – стратегічна політика освіти для демократичного громадянства та її відображення у змісті освіти

Україна – держава, що розташована геополітично на перехресті європейських доріг. Розбудова держави, її стабільний та поступовий розвиток, вихід із кризи, як економічної, так і кризи в соціальній сфері, можливий у разі забезпечення умов для створення бази прогресу, інтегративних процесів у всіх сферах та галузях, створення та досягнення певних світових стандартів, які є показником якості та демократичних перетворень у широкому значенні цього слова. Сьогодні майже все прогресивне людство повертає свої погляди до «старої доброї Європи», шукаючи саме там відповіді на питання обговорення та дотримання європейських стандартів суспільного життя. Це не означає, що інші країни та континенти не є важливими орієнтирами для розвитку суспільства та економіки. Навпаки, є низка прикладів вдалого та успішного менеджменту освітньої галузі в США, Японії, Австралії, Канаді. Однак для України на сьогодні одним з основних питань є питання самовизначення в Європі, місці, де країна зародилась, існує та розвивається впродовж віків. Освіта, яка покликана відігравати основну роль у формуванні майбутніх громадян, є чи не найважливішою галуззю, яка створює підґрунтя для суспільних та економічних перетворень держави, має відповідати прогресивним тенденціям та сприяти прогресу суспільства на всіх напрямках. Саме тому європейські виміри в освіті, що створюють умови для розвитку демократичного суспільства, надають можливість набутти учневі громадянських якостей та вмінь, здобути необхідну освіту та підготуватись до життя в європейському та світовому просторі, зробити суспільне життя багатоплановим та відкритим, безперечно, цікавлять наших педагогів.

Для усвідомлення поняття «європейський вимір» важливо розглянути те, як ідентифікується концепція самої Європи як географічного, політичного, суспільного об'єкта. У багатьох філософських, політичних, освітянських колах досі дискутуються питання про те, що таке Європа: географічний об'єкт у межах невизначених кордонів чи ідея суспільного, етнічного, культурного, політичного об'єднання? Це питання, безперечно, пов'язане з багатомовним, багатонаціональним та багатокультурним населенням європейського регіону.

Етимологічно слово «Європа» походить від асирійського «єрр» (перше тисячоліття до н. е.), що означає «там, де заходить сонце», «сутінки», «захід», та «asis», яке означає «світлий», «блискучий». Існують також інші версії походження цієї назви. Давні греки вважали Європу окремим материком, відокремленим від Азії Егейським і Чорним морями, від Африки – Середземним морем. Античні автори, переконавшись, що Європа – частина Євразійського континенту, проводили східний кордон по річці Дон. Починаючи з IV століття, коли мусульмани були витіснені з Іспанії, а візантійці – з Азії, Європа почала асоціюватись з християнським світом.

Питання окреслення кордонів Європи є досі дискусійним. Сьогодні на сході Європа не має чітких кордонів та однозначного географічного трактування. Різні країни Східної Європи вважають, що її кордони починаються саме в них (наприклад, Словаччина, Польща, Україна). Підтримуючи цю невизначеність, частина експертів останніми роками дійшла чітких характеристик, що асоціюються з суспільно-географічними ідентифікаторами цього поняття. До них відносять, перш за все:

- нечітко визначені східні кордони;
- західну частину Євразійського континенту;
- дуже високо диверсифіковану топологію.

При цьому *Європу трактують не як географічну одиницю або частину континенту, а як ідею* та об'єднання у різних сенсах. Саме тому характеристики поняття Європи полягають у тому, що сьогодні це:

- одна цивілізація з багатьма культурами;
- радше ідея, ніж географічна одиниця;
- об'єднання, де культурні, філософські та творчі досягнення значно вплинули на розвиток людства.

У країнах – членах Ради Європи існує: 47 націй; значна кількість різновидів регіональних культур; 64 мови; три алфавіти; три основні релігійні вірування. Найбільші цивілізації, що населяли Європу, – це кельти, романці, австрійська, французька імперії, а надалі – національні країни Європи. Слід визначити, що поняття європейської ідентичності трактується в таких основних вимірах: *спільнота цінностей, історична спільнота, життєва спільнота, політична спільнота, спільнота поділеної відповідальності*.

Експерти, що досліджують питання того, що саме об'єднує Європу сьогодні, схиляються до таких індикаторів і потреб європейського суспільства: *потреба у реформуванні інституцій, передання політичного суверенітету / політичні сфери, тривалий процес інтеграції, економічна відповідність, європейська ідентичність, європейська конституція* [624; 642; 655].

На думку сучасного французького політичного журналіста та філософа Бернара-Анрі Леві, «Європа не місце, а ідея» [14]. Ідея, яку висловлюють багато експертів, полягає у розумінні Європи як об'єднання людей зі спільними спадщиною та суспільними цінностями. Поняття «Європа як ідея» полягає в таких основних цінностях, що їх визнають у всьому світі: *права людини, людська гідність, свободи, рівноправність, демократія, верховенство права*. Такі цінності стали продуктом людства, що *з'явилися в умовах тих випробувань і трансформацій*, які переживало не тільки європейське суспільство, а й інші цивілізації. Парадоксальним є той факт, що саме в Європі впродовж віків відбувалися події, що характеризуються брутальністю та конфліктами, а саме:

- історія Європи пов'язана з найбільшими конфліктами та війнами;
- Європа характеризується найбрутальнішими в історії людства війнами;
- європейські держави насаджували найагресивніший колоніалізм у інших країнах світу;
- саме європейці завоювали половину світу;

- Європа характеризується найбільшими проявами геноциду в історії людства.

Саме для європейських країн характерним є прийняття основних цінностей та свобод, що визнані європейським і світовим співтовариством. Таке ставлення до європейських цінностей у системі освіти країн Європи називають *європейським виміром у освіті*.

Європейський вимір як елемент змісту шкільної освіти входить до порядку денного країн Європи. Перша європейська програма дій для освіти передбачала розроблення та впровадження концепції європейського виміру в освіті. Міністри, члени Європейської Ради ЄС працювали над тим, щоб внести цей вимір до навчальних програм і підготувати вчителів у державах – членах Європейського Союзу та членах Ради Європи зокрема.

Зокрема, резолюція ЄС 1988 р. про європейський вимір в освіті тісно пов'язана з прийняттям Маастрихтської угоди в 1992 р. [666]. На цій основі було створено правове підґрунтя для Європейського Співтовариства в освіті. Одне з завдань, що має виконувати це співтовариство, відповідно до статті 149 зазначеної угоди, це – розвиток європейського виміру в освіті, зокрема через викладання та поширення європейських мов. Також передбачено впровадження європейського виміру у підготовці педагогічних кадрів. У 2000 р. Лісабонська стратегія окреслила напрями розвитку суспільства та сталої економіки, що спирається на знання та активне громадянство. Стаття 3 Маастрихтської угоди стосується, зокрема, розвитку Європейського виміру в освіті та підвищення кваліфікації, а також підтримки культур держав – членів ЄС. Стаття 126 Маастрихтської угоди напряму стосується розвитку якісної освіти та заохочення співпраці між державами-членами. Така співпраця має ґрунтуватись на повазі та відповідальності держав-членів за зміст викладання та організацію освітніх систем та їх культурне й мовне різноманіття. Органи освіти у країнах Європи мають здійснювати діяльність, що спрямована на:

- розвиток європейського виміру в освіті, зокрема шляхом викладання та поширення мов держав-членів;
- заохочення мобільності студентів та викладачів, серед іншого шляхом заохочення академічного визнання дипломів та періодів навчання;
- сприяння співпраці між навчальними закладами;
- розвиток обміну інформацією та досвідом з питань, спільних для систем освіти держав-членів;
- заохочення розвитку молодіжних обмінів та обміну соціально-освітніми викладачами;
- заохочення розвитку дистанційної освіти [666].

Роль систем освіти європейських країн стала вирішальною у сприянні розвитку в європейців відчуття європейського громадянства та інтеграції у європейське співтовариство [666]. Спільний проміжний звіт Ради та Європейської Комісії ЄС у 2004 р. підкреслив, що школа має відігравати фундаментальну роль, даючи змогу кожному бути інформованим і розуміти сенс європейської інтеграції. Цей висновок було підкріплено у 2006 р. резолюцією Європейського Парла-

менту з питань «ініціатив щодо доповнення шкільних програм, що передбачають відповідні заходи, щоб включити європейський вимір» [316]. Резолюція закликала всі системи освіти «забезпечити, щоб їхні учні після завершення середньої освіти мали необхідні знання та компетентності, необхідні для реалізації себе як громадян та членів Європейського Союзу».

Втілення європейського виміру відповідно до зазначених стратегічних цілей знайшло своє відображення у європейських програмах, які окреслили керівні органи ЄС, починаючи з 2000-х рр. У настановах і керівних документах країн Європи щодо освіти громадян чітко окреслено заходи, які повинна здійснювати система освіти та держава для ОДГ. Зокрема, з метою подальшої підтримки набуття знань про європейські країни та створення співтовариства (ЄС) держави мають здійснювати заходи для сприяння громадянській освіті (викладання та навчання) з питань європейської демократії. Це означало поширення ОДГ, впровадження освіти, що сприяла активному європейському громадянству у країнах ЄС та вивчення історії, культури, різноманіття Європи у середніх школах країн Європи. Підтримка таких програм для навчання впродовж життя сьогодні здійснюється у межах програм «Comenius» і «Жана Моне», що підтримуються та фінансуються ЄС. Ці проекти сприяють розвитку та впровадженню європейського виміру у системі обов'язкової освіти.

Майже всі навчальні програми, плани та методичні розробки з європейської тематики у країнах Європи базуються на *концепції європейського виміру*. Офіційно концепція європейського виміру в освіті розвинулась на початку 1990-х років, хоча знання про Європу в багатьох країнах Східної та Західної Європи були традиційно частиною навчальних програм із багатьох шкільних предметів: історії, географії, іноземних мов, предметів естетичного циклу, громадянської освіти та гуманітарних наук. Ідея європейського виміру сьогодні не може бути лімітована якимось специфічними рамками освітніх предметів. Останні освітні стандарти, навчальні програми, підручники запроваджують все більший комплекс понять про Європу.

Починаючи з 1990-х років набуло популярності явище, яке прийнято називати *європеїзацією навчальних програм*, що, перш за все, має гарантувати запровадження освітніх стандартів та приводити до конкретних змін у програмах та змісті навчальних предметів. Наприклад, знання про Європу повинні надаватись на основі історичних та культурних спільностей на уроках історії, шляхом освіти про збереження довкілля на базі міжпредметних зв'язків на уроках біології, хімії та іноземних мов. В більшості європейських країн особливу увагу звертають на європейську тематику від ранніх стадій вивчення іноземної мови та літератури для підсилення багатомовної компетентності, а також на висвітлення знань про географію Європи під час уроків географії.

Отже, *європейський вимір* в освіті не може бути лімітований рамками навчальних предметів, а є сучасним освітнім орієнтиром, має інтегрований та міжпредметний характер і передбачає такі основні елементи:

- знання традицій, культури, визнання культурної різноманітності;

- обізнаність щодо соціально-економічного становища європейських країн та місця своєї країни у ньому;
- визнання прав і громадянських чеснот;
- визнання культурної, історичної спадщини;
- сповідування громадянських цінностей;
- визнання плюралістичної демократії;
- спілкування різними мовами;
- знання європейських законів та міжнародних норм та формування навичок щодо їх застосування у житті.

Таким чином, європейський вимір в освіті не є спеціальним шкільним предметом, а є освітнім орієнтиром у сучасній освіті. Конкретне впровадження змісту європейського виміру в освіті є результатом **трьох фундаментальних принципів:**

- *впровадження міжнародних стандартів освіти;*
- *освіта на основі спільних культурних цінностей, що базуються на європейських традиціях;*
- *освіта на основі толерантності, поваги до різності, співробітництва, поваги прав людини та фундаментальних свобод, розвиток можливостей жити в демократичному суспільстві.*

Європейський вимір – поняття, що означає знання традицій, культури, мови, соціально-економічного становища європейських країн. Це поняття охоплює визнання культурної різноманітності, аспектів культурної спадщини, громадянських цінностей, плюралістичної демократії. Окрім того, спілкування на різних мовах є невід’ємною частиною європейського виміру. Спілкування в різних площинах на локальному та міжнародному рівнях всіх учасників навчального процесу за допомогою найсучасніших засобів (Інтернет, листування електронною поштою, обміни інформацією, спільні мультимедійні проєкти тощо) забезпечують підтримку європейського виміру в дії.

Окрім того, сьогодні **європейська тематика** в змісті освіти середньої загальноосвітньої школи багатьох європейських країн ефективно запроваджується шляхом залучення шкіл у багаточисленні програми Євросоюзу та Ради Європи.

Такими програмами є проєкт «Дні Європи в школі», що поширений у більшості східноєвропейських країн, діяльність Європейських клубів, широке поширення європейської тематики у соціальних мережах тощо. Починаючи з 1990-х років все більше шкіл у східно- та західноєвропейських країнах беруть участь у проєкті асоційованих шкіл ЮНЕСКО, здійснюючи заходи, пов’язані з європейським виміром та культурною спадщиною Європи. Такі школи існують на теренах країн – членів Ради Європи та ЄС, вони інтегрують у зміст освіти різні аспекти захисту довкілля у країнах, підтримують транскордонну співпрацю між європейськими країнами, навчають збереженню культурної спадщини та захисту прав людини.

За даними інформаційної освітньої мережі EURYDICE (<http://www.eurydice.org>), європейський вимір сьогодні окреслено у стратегічних освітніх документах та впроваджується у таких країнах Європи: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика

Британія, Греція, Данія, Естонія, Італія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Польща, Румунія, Швеція, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Угорщина, Франція, Чехія [97].

Особливістю східноєвропейських країн, що нещодавно стали членами європейського співтовариства, є те, що європейська тематика потребує залучення більших зусиль та ресурсів, ніж у західноєвропейських країнах. Зокрема, впровадження європейського виміру потребує значних коштів для відповідної підготовки педагогічних кадрів, певної перебудови ланки вищої освіти та низки адміністративних заходів, перегляду змісту шкільної освіти та підготовки педагогічних кадрів, перегляду освітніх стандартів. Створення навчально-методичного супроводу потребує відповідних знань і компетентностей педагогічних фахівців.

Існує декілька моделей упровадження європейського виміру в освітні програми:

- *монодисциплінарна* (однопредметна), або лінійна, модель передбачає інтегрування європейської тематики у такі дисципліни, як, наприклад: історія, географія, суспільні дисципліни, іноземні мови, рідна мова, естетичне виховання (пластика / музика);
- *мультидисциплінарна модель* – європейська освіта реалізується за допомогою декількох шкільних предметів;
- *інтердисциплінарна модель* – європейська освіта забезпечується логічним та послідовним запровадженням міжпредметних тем.

Застосування цих моделей може залежати від таких чинників, як очікування учнів, освітня політика місцевої влади, керівних органів освіти та школи.

Основні ідеї європейської освіти у країнах Європи реалізуються в таких напрямках:

- *освіта про Європу* (навчання про Європу з урахуванням перспектив на глобальному та місцевому рівнях);
- *освіта в Європі* (навчання початковим умінням, що необхідні молодим європейцям, використання досвіду);
- *освіта для Європи* (підготовка молоді до життя в об'єднаній Європі, вміння контактувати та співпрацювати з іншими європейцями) (рис. 2.2).

У країнах Східної Європи від 2000-х рр. європейський вимір активно проголошується також міжнародними європейськими організаціями (Рада Європи, Європейська Комісія та ін.), що підтримували освітян через впровадження низки шкільних проєктів з європейської тематики, а також підтримували створення навчально-методичного супроводу навчання про Європу та її культурне різноманіття.

Найбільш повно реалізацію європейського виміру у країнах Європи висвітлено у дослідженні «Європейський вимір в середній освіті в Європі», здійсненому Дослідницьким освітнім департаментом університету м. Льєж (Бельгія) за підтримки Європейського Парламенту у 2003 р. [655]. Експертами було окреслено становлення та розвиток європейського виміру у середній освіті у країнах

Європи, зокрема у 15 країнах – членах ЄС та країнах-кандидатах. У рамках підтримки впровадження європейського виміру європейськими інститутами було запропоновано низку пропозицій щодо сприяння цьому процесу, а саме:

Рис. 2.2. Європейський вимір в освіті (за М. Шеннаном) [641; 640].

Джерело: опрацьовано авторкою за (М. Шеннан)

- *навчання вчителів* тому, як включити європейський вимір у свої уроки в системі професійної підготовки та підвищення кваліфікації. Навчання вчителів має бути зосереджено на фактичній інформації, має посилити такі основні цінності, як повага до плюралізму та мультикультуралізму. Важливо систематично та регулярно запроваджувати постійне навчання з європейських питань. Цей процес може бути підтриманий через створення коротких телевізійних передач і залучення ЗМІ;
- *насичення навчальних матеріалів європейськими ознаками*, це стосується авторів навчально-методичних матеріалів, що вимагає дотримання вимог до змісту та формату цих матеріалів. Важливо, щоб вчителі мали доступ та вибір до якісних навчальних матеріалів, зорієнтованих на конкретну читачку аудиторію;
- *розроблення та просування загальноєвропейської бази знань* і залучення до цього експертів, проведення відповідних консультацій. Аспекти європейського виміру, які викладають у школах, насправді різняться залежно від країни, ба навіть у межах однієї країни, тому закладам освіти важливо визначитись, як саме впроваджується європейський вимір – як освітня політика чи як окремий предмет. Керуючись автономією держав – членів ЄС

та країн-кандидатів, визначення загальноєвропейської бази знань може полегшити їхній вибір, який буде прийнятий на національному рівні, а також сприятиме розробленню відповідних навчальних посібників [655, с. 7].

Концепція європейського виміру швидко розвивалася в навчальних програмах країн, які на період 1990–2000-х рр. були державами – членами Європейського Союзу та членами Ради Європи, особливо в колишніх державах Східного блоку. Наприклад, Словенія і країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія) здійснили низку наукових та практичних ініціатив у цьому напрямі. Саме тому місце, яке займає європейський вимір у навчальних програмах загальноосвітніх шкіл в Європі, є чітко окресленим у змісті шкільних навчальних предметів, серед яких:

- *географія*: вивчення фізичної та політичної мапи Європи, європейських держав, регіонів та міст Європи з акцентом на сусідні країни та держави – члени Європейського Союзу, географічне положення країн та «транс'європейські» концепції, такі як кліматичні зміни, охорона навколишнього середовища, кругообіг води тощо;
- *історія*: вивчення побудови Європейського Союзу, історичного становища країн та «транс'європейських» концепцій, таких як європейські інституції, конфлікти, союзи тощо;
- *іноземні мови*: вивчення однієї, двох чи трьох іноземних мов.

Тісний зв'язок упровадження європейського виміру з освітою для демократичного громадянства у країнах Європи простежується у змісті громадянознавчих і дотичних до них предметів, а саме:

- *громадянська освіта* (Велика Британія (Шотландія), Франція, Італія, Литва, Люксембург, Польща, Чехія, Латвія);
- *соціальні та політичні науки* (Шотландія, Іспанія, Фінляндія, Греція, Литва, Мальта, Чехія, Латвія);
- *природознавство та екологічні науки* (Шотландія, Іспанія);
- *музика* (Іспанія);
- *мистецтво* (Чехія);
- *економіка та маркетинг* (Бельгія (всі спільноти), Іспанія, Греція, Португалія, Латвія);
- *мова та література* (Португалія, Греція, зі спеціальним модулем «Сучасна європейська література»);
- *філософія* (Португалія) [655].

Ці предмети не є обов'язковими для всіх учнів, вони можуть обрати різні варіанти. У деяких випадках учні відвідують спеціальні курси з питань інтеграції та європейського виміру. Наприклад, у Литві учні, які обирають для вивчення англійську мову як іноземну, паралельно можуть обрати модулі «Європейської організації». У Польщі учні можуть відвідувати уроки курсу «Європейська освіта» та уроки «Проблеми європейської інтеграції». Однак європейський вимір освіти також, безсумнівно, є міжпредметною темою та напрямом, що здійснюється у таких країнах: Англії та Уельсі (національна програма), Латвії (міжпредметний підхід). Франкомовне співтовариство в Бельгії започаткувало проведення «Європейських міжпредметних днів» у школах, під час яких протягом навчаль-

ного дня учні та вчителі географії, історії та економіки з декількох загальноосвітніх шкіл брали участь у міжпредметних заходах, спрямованих на підвищення обізнаності про Європу та, зокрема, про Європейський Союз.

Для усвідомлення більш детальної картини того, як відбуваються процеси впровадження європейського виміру у зміст освіти європейських країн, слід зупинитись на окремих прикладах.

У **Польщі** в рамках впровадження європейського виміру у шкільну освіту особливу увагу наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. було приділено підготовці та підвищенню кваліфікації вчителів, активному навчанню учнів. Польські фахівці створили низку навчальних матеріалів, серед яких – навчальний комплект «Європа на кожен день» за редакцією М. Тарашкевіч, М. Селятицькі (1997), до якого увійшли матеріали для вчителя та учня (два окремі посібники, які за потреби можна легко перетворити на роздатковий дидактичний матеріал) [526]. Цей навчальний пакет призначений для вчителів суспільних дисциплін і містить методичні вказівки для вчителя та матеріали для учнів з європейської тематики, зокрема, книжки для учня та вчителя в паперовій, електронній та відеOVERSІЯХ. Усі матеріали базуються на рекомендаціях та настановах експертів Європейського Союзу та Ради Європи. Навчальний пакет має розділи, до яких входять матеріали про історію Європи, видатних особистостей, ринкову європейську економіку, розбудову європейської спільноти, місце Польщі в ній.

Для реалізації європейського виміру у Польщі у системі післядипломної освіти вчителів, що здійснюється через центри підвищення кваліфікації, у 1990-ті та 2000-ні роки в рамках впровадження курсів «Європа в школі» та «Польща у Європейському Союзі» було запропоновано вивчати такі теми: діяльність Європи; факти з історії інтеграції Європи (за мапами); Польща в Європі; перехрестя Європи; спільні перехрестя; Польща на перехресті європейських доріг; європейська культура – пошук спільного коріння; європейські культурні традиції в Польщі; система права в Європі; європейське право – незалежність держав під спільним правом; європейське право – польське право; ринкова економіка в Європі; європейська ринкова інтеграція – гра про додану вартість; Європа в житті Петра Адамського; інститут демократії в Європі; демократія в європейському виконанні – декларація прав людини; огляд стану демократії в Польщі; європейська інтеграція; європейське об'єднання – думки про спільну Європу; європейське спрямування; система європейської безпеки; спільна служба безпеки (поліція); Польща в системі європейської безпеки – сучасність та майбутнє; людина в центрі Європи; Натуропа – спільне природне європейське середовище; Польща – чорне та зелене обличчя Європи; Європа регіонів; регіони – громадянський вимір Європейського союзу; Польща в Єврорегіонах; країни Європи; Європа в 43 відтинках; Польща – країна об'єднаної Європи; Європа та світ; старий континент; світ – Європа – Польща; словник європейських термінів; важливі дати об'єднаної Європи, Європа на мапах та ін. [527; 526; 624].

До завдань освіти про Європу та впровадження європейського виміру у систему освіти польські освітяни Дж. Господарчик (J. Gospodarczyk) і М. Селятицькі (M. Sielatycki) відносять такі:

- вдосконалення системи знань про країни – члени Євросоюзу та Ради Європи;
- виховання європейської свідомості, навчання учнів про культурну та історичну спадщину Європи;
- залучення молоді до суспільного-політичного життя в Європі;
- науковий обмін освітнім досвідом;
- обмін вчителями та учнями;
- навчання спільним мовам;
- взаємний обмін навчальними програмами, проектами та співпраця педагогів між країнами [624].

Формами реалізації цих завдань можуть бути такі заходи: інформування та створення спільних документів, проведення конгресів, семінарів, тренінгів, здійснення пілотних проєктів, розроблення рекомендацій, створення директивних документів та ін.

У системі освіти Польщі процес освіти про Європу реалізується на таких рівнях:

- *дошкільне виховання:* ігрова активність з європейською тематикою; анти-стереотипне трактування уявлень про інших європейців; універсальні європейські казки;
- *початкова школа:* початкові знання про Європу в навчальних програмах; перші контакти з іншими європейцями; перший контакт з іноземними мовами; позашкільна активність з європейської тематики;
- *середня школа:* детальні знання про Європу в навчальних програмах; міжнародні молодіжні обміни; навчання іноземних мов; набуття громадянських європейських вмінь; приготування до роботи на європейському ринку праці; європейські клуби в школах;
- *вища школа:* здобуття фахових знань з європейської тематики; вдосконалення знань з іноземних мов; подорожі до Європи, контакти, стажування та практика; діяльність в європейських неурядових організаціях; приготування до роботи в Європі;
- *освіта дорослих:* навчання про суспільне життя Польщі в Європі; робочі контакти з громадянами Європи; поглиблення та актуалізація знань про Європу.

У **Німеччині** впровадження європейського виміру здійснювалось *шляхом міжпредметних і багатовекторних проєктів та шкільних конкурсів, обмінів і партнерських проєктів*. Особливу увагу освітяни звернули на нові інформаційні технології, що дають змогу підтримувати спілкування, взаємозв'язки, співробітництво та обміни. Завдяки таким заходам організації в галузі педагогічних досліджень Німеччини та державні центри політичної освіти різних земель (нім. *Landeszentralen für politische Bildung*) розробили рекомендації та навчальні пакети для вчителів та учнів за підтримки мережі EURYDICE. Зокрема, з метою розвитку європейських студій у рекомендаціях, наданих після засідання конференції міністрів освіти та культури земель Німеччини, було запропоновано такі заходи:

- сприяння посиленню мотивації вчителів та учнів до навчання європейським тематикам шляхом надання можливості безпосередньої участі в обмінах, міжнародних контактах, проєктах та практики іноземних мов;
- *пілотні проєкти* для впровадження європейської тематики до шкільних предметів та для виховання європейської свідомості у школярів;
- *сприяння білінгвальному (двомовному) навчанню*;
- *включення європейського виміру* та навчання іноземним мовам до системи підготовки вчителів;
- *навчання іноземних мов* (як частини підготовки для отримання подальшої роботи);
- *шкільні обміни*, у тому числі обміни між позашкільними установами.

Згідно з резолюцією Міністерства освіти та культури, починаючи з 1990 р. в Німеччині було вжито зусиль для впровадження навчальних програм з європейської тематики: «*Європа в класі*», «*Європейський вимір в системі освіти*». Завданням школи було перш за все надати учням знання за такими тематиками:

- географічна різноманітність Європи за фізичною, соціальною та економічною структурою;
- політична та соціальна структури Європи;
- історичні впливові сили в Європі, розвиток та сприйняття правосуддя, роль держави та незалежності в Європі;
- розвиток, риси та докази спільної європейської культурної спадщини, з огляду на її різноманіття;
- мовне різноманіття Європи та культурне багатство її представників;
- історія європейської ідеї та інтеграція зусиль країн Європи після 1945 року;
- баланс інтересів та спільних зусиль для розв’язання економічних, соціальних, політичних проблем та проблем оточуючого середовища;
- функції та процедури європейських інституцій.

Ці теми було *інтегровано до навчальних предметів суспільного циклу, економіки, німецької мови та літератури, іноземних мов*. Було також поставлено відповідні цілі та запроваджено тематику, а також надано інформацію про відповідні навчально-методичні ресурси та форми роботи до загальноосвітніх програм різних типів шкіл і рівнів навчання.

Чехія. Чехія була залучена до перших навчальних програм з європейської тематики, запропонованих Європейським Союзом із вересня 1990 р. (в 1996 р. Чехія подала заявку до вступу до Євросоюзу та стала членом ЄС у 2004 р.). Основні програми, в яких на сьогодні ця країна бере активну участь:

- PHARE (Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy) – спільна програма Польщі та Угорщини з реструктуризації економіки для країн європейської спільноти, центральних та східноєвропейських країн;
- TEMPUS (Trans-European Co-operation Scheme for Higher Education) – Транс’європейська схема співробітництва в галузі вищої освіти;

- PHARE-RES (Renewal of Education System) – програма оновлення освітньої системи, що розпочалась в 1992 році;
- PHARE-VET (Vocational Education and Training) – програма професійно-технічної освіти;
- SOCRATES – програма для асоційованих країн Європейського Союзу;
- Leonardo da Vinci – програма для країн ЄС;
- Youth for Europe – молодь для Європи (почалась з лютого 1996 р. в рамках програми PHARE).

Необхідно зазначити, що у перелічених вище програмах беруть участь країни Ради Європи та більшість країн Євросоюзу.

Перший стратегічний освітній документ «Чеська освіта та Європа» було представлено в 1999 р. Початок нового тисячоліття у Чехії пов'язаний із низкою реформ (фаза реконструкції). Зокрема, реформа державного управління мала на меті децентралізувати систему освіти шляхом запровадження автономії школи. Основним документом, що починає реконструкцію системи освіти, є «Національна програма розвитку освіти в Чеській Республіці – Біла книга», опублікована Міністерством освіти та молоді та спорту у 2001 р. Вона окреслила загальні рамки, мету та цілі освітньої реформи, де одним із пріоритетів було *виховувати партнерство, співпрацю та солідарність у європейському та глобальному суспільстві* [518].

Цей документ супроводжувався довгостроковою програмою розвитку освітньої системи в Чеській Республіці (чеськ. *Dlouhodobý záměr – 2002*), що визначила узгоджену стратегію, цілі та містила пропозиції щодо точних дій для розвитку системи шкільного навчання. Це призвело до прийняття нового Закону про освіту в 2004 р., який окреслив такі поняття, як концепція ключових компетентностей, міжпредметні теми, концепція Рамкової освітньої програми, яка згодом замінила традиційну концепцію навчальної програми як набору заздалегідь розроблених шкільних уроків. Цей період був позначений як фаза впровадження під назвою «Kotásek 2005». Нові рамкові освітні програми для дошкільних, початкових та середніх шкіл у Чехії стали керівними на нижчому рівні шкільної освіти. Тобто школи могли формувати навчальну програму відповідно до своєї місцевої реальності та потреб своїх учнів, а школа отримала свободу вибору відповідних методів для досягнення мети, яка повинна бути зорієнтована на учнів, базуватися на компетентності та використовувати потенціал міжпредметних тем. Серед низки міжпредметних тем у Чехії представлені «Освіта для європейського та глобального мислення» та «Освіта демократичного громадянина» [518].

Крім того, навчальні програми у Чехії розподілені на дев'ять освітніх галузей і шість міжпредметних тематик, що стосуються європейського виміру та освіти для демократичного громадянства: моральне виховання та соціальна освіта, громадянська освіта для демократії, освіта для глобального та європейського мислення, багатокультурна освіта, освіта у сфері навколишнього середовища [557].

У міжпредметній темі «Освіта для глобального та європейського мислення» робиться акцент на освіті через європейський вимір. Ця тема реалізується через

низку суспільствознавчих предметів у межах навчального плану. Так, до змісту цієї теми на уроках історії і не тільки належать: історія та суб'єкти Європи, Стародавній Греція та Рим, Середньовіччя, Ренесанс, промислова революція, фашизм, повоєнна Європа та ін. Чеські педагоги Ж. Стрежалікова, К. Пешкова (J. Stejskalíková, K. Pešková) вважають, що саме на уроках історії учням потрібно надати можливість критично досліджувати історичні події та процеси, що зробили свій внесок у концепцію сучасної європейської цивілізації, важливо обговорювати процес європейської інтеграції, його коріння та майбутні перспективи [518; 647].

Велика Британія. У Великій Британії було розроблено національну програму під редакцією професора Р. Андерса (R. Anders), який на основі власного досвіду роботи у педагогічних університетах Європи, а також досвіду колег та рекомендацій європейських країн окреслив стратегічні напрями оновлення національної програми для середньої школи з новим баченням європейського виміру, де повинні бути запроваджені такі елементи, як освіта для світового громадянства, релігійна освіта, вивчення прав людини, ухвалених європейських конвенцій та документів, що забезпечують функціонування демократичного суспільства [398].

Італія. В Італії успішно діє мультимедійний проєкт «Europa Ludens», який було започатковано як один із функціональних інструментів освіти для європейського громадянства через впровадження інноваційних дидактичних підходів до процесу навчання. Концепція цього проєкту базується на вченні Л. Страуса про те, що свідомість дитини відрізняється від свідомості дорослого й діти краще пізнають світ через усвідомлену гру [98]. Проєкт спрямований на залучення школярів молодшого шкільного віку до виховання та навчання для європейського громадянства через гру. Ця розробка містить посібник для вчителя та електронний носій із матеріалами навчальної гри та необхідними посиланнями на інформаційні джерела в Інтернеті. В рамках цієї програми створено вебсторінку – www.lameridiana.it/. Проєкт ставить за мету навчити дитину розробляти власний проєкт у європейському вимірі, вміти працювати та володіти інформацією, вміти пов'язувати шкільні підручники з онлайн-інформацією, модернізувати навчальний процес, збагатити методи та форми навчання засобами ІКТ та інтерактивними педагогічними технологіями [98].

Рада Європи бере активну участь у ініціативах щодо зміцнення європейського виміру в освіті. Всі країни – члени найбільшої міждержавної та міжпарламентської організації в Європі неодноразово висловлювали свою прихильність зміцненню освіти, культури та культурної спадщини Європи. З підписанням Європейської культурної конвенції в 1954 р. було закладено основи для впровадження європейського виміру в освіті. У конвенції, зокрема, зазначено: «Вирішивши укласти загальну Європейську культурну конвенцію, призначену для сприяння серед громадян усіх членів та інших європейських держав, які можуть до неї приєднатися, вивченню мов, історії та цивілізації інших та цивілізації, що є спільним для всіх, домовились про таке:

Стаття 2. Кожна Договірна Сторона, наскільки це можливо, повинна: а) заохочувати вивчення власними громадянами мов, історії та цивілізації інших Договірних Сторін, сприяти отриманню грантових коштів цими Сторонами та сприяти проведенню досліджень на їх території; б) прагнути сприяти вивченню мови чи мов, історії та цивілізації на території інших Договірних Сторін та надавати пільги громадянам цих Сторін для здійснення їх навчання на своїй території.

Стаття 3. Договірні Сторони консультуються між собою в рамках Ради Європи з метою узгодження дій щодо сприяння культурній діяльності, що представляє європейський інтерес.

Стаття 4. Кожна Договірна Сторона, наскільки це можливо, сприятиме переміщенню та обміну людьми, а також об'єктами культурної спадщини з метою реалізації статей 2 та 3» [72].

Важливість європейського виміру в освіті та її розвиток серед молоді Рада Європи засвідчила такими ініціативами:

- започаткуванням першого «Європейського молодіжного центру» (ЕУС) у Страсбурзі (1972 р.) та другого – у Будапешті (1995 р.);
- створенням «Європейського центру сучасних мов у Граці» (1991 р.), що об'єднує близько тридцяти держав-членів і якому належить завдання впроваджувати мовну політику та розвивати інновації у галузі вивчення та викладання сучасних мов;
- започаткуванням проєкту «Середня освіта для Європи» (1991 р.), в рамках якого було створено навчальні посібники, якими можуть користуватися вчителі загальноосвітніх шкіл, щоб допомогти їм представити та розширити європейський вимір у школах та в класах;
- впровадженням «Європейського мовного портфоліо», що було представлено в 2001 р. під час «Європейського року мов 2001». Портфоліо сьогодні є онлайн-ресурсом (<https://www.coe.int/en/web/portfolio>), який дає змогу будь-кому, хто навчається, зафіксувати свій мовний досвід та культурний розвиток, містить т. зв. мовний паспорт, який може постійно оновлюватися. Портфоліо дозволяє визначити свої мовні навички на основі критеріїв, визнаних у кожній європейській країні і, таким чином, доповнює традиційні академічні кваліфікації. Ресурс також містить детальну мовну біографію із переліком досвіду різними мовами, яка покликана допомогти спланувати та оцінити власний прогрес, а також особисту історію успіху.

Рада Європи тривалий час зміцнює та підтримує європейський вимір в освіті разом з Європейським Союзом та його інститутами. Однак у розумінні самого поняття європейського виміру Радою Європи та Європейським Союзом існує незначна різниця. Зокрема, керівні документи Європейського Союзу свідчать, що заходи, спрямовані на зміцнення європейського виміру в освіті, мають сприяти «вдосконаленню знань молоді про Європейське Співтовариство та його держави-члени в їх історичних, культурних, економічних та соціальних аспектах, мають сприяти співпраці держав – членів Європейського Співтовариства з іншими країнами Європи та світу» (Резолюція Ради та міністрів освіти на засіданні Ради щодо європейського виміру в освіті від 24 травня 1988 р. (88 / С177 / 02)). Рада

Європи наголошує, що «серед її цілей є впровадження європейського виміру в освіту, що поширюється на весь Європейський континент і жодним чином не є синонімом членства в якійсь конкретній європейській організації» (Рекомендація 1111 (1989) про європейський вимір освіти). Такі розбіжності є незначними та окреслюють географічні аспекти поширення європейського виміру за цією ознакою.

У рамках діяльності Ради Європи на сучасному етапі реалізується низка програм з європейської тематики, серед яких найважливіші такі:

- загальна середня освіта для Європи;
- європейська співпраця між університетами;
- навчання дорослих;
- педагогічні дослідження;
- навчання загальним мовам;
- програма «Демократія, права людини, національні меншини»;
- програма «Всі різні – всі рівні»;
- навчання історії в школі;
- Європа в школі;
- програма стипендій для вчителів;
- Європейська культурна конвенція.

Рада Європи пропонує матеріали для вивчення історії Європи в середній школі. Зокрема, Радою Європи було створено рекомендації для авторів підручників з історії та вчителів – «Рада Європи та історія в школі» [150]. В рекомендаціях викладено основні підходи до висвітлення європейської історії, починаючи з початкової ланки школи. Зміст цих матеріалів є результатом багаторічних спостережень експертів за викладанням історії на різних рівнях (міністерств освіти, директорів шкіл, вчителів, системи підвищення кваліфікації) та вміщує аналіз ситуації, що склалась навколо викладання історії Європи в європейських країнах за результатами дискусій, семінарів та конференцій. Особливу увагу слід звернути, на думку авторів рекомендацій, на перспективи вивчення європейської історії, які мають стосуватись таких аспектів, як місцева історія, міжнаціональні теми, вивчення прецедентів взаємного впливу та взаємодії, культурні зв'язки та їх взаємодія, історія, що не знає кордонів, багатоманітність перспектив.

Посібник «Навчаємо про Європу» (англ. *Teaching about Europe*), розроблений експертами Ради Європи (М. Шеннан та ін. (M. Shennan)), пропонує матеріали та рекомендації про те, як і в які навчальні дисципліни впроваджувати європейський вимір в освіті, як поповнювати зміст освіти про Європу, які форми та методи застосовувати в школі [640].

Концепція навчання про Європу, як було вже зазначено, має три поняття (виміри): навчання про Європу, навчання для Європи, навчання в Європі. Схематично ця концепція має вигляд концентричних кіл, що перетинаються (рис. 2.2). Як було зазначено вище, саме на базі цього посібника створюються *навчальні модулі в країнах Європи за такими основними критеріями:*

- навчальні програми мають бути розроблені для всіх рівнів середньої школи, починаючи з початкової ланки;

- має бути гарантовано наступність навчання;
- знання мають відображати факти, що притаманні для Європи, або є унікальними за своєю природою;
- зміст має бути практичним та емпіричним, а також брати до уваги динамічний характер європейського виміру.

Вчителю пропонують будувати навчальний процес на 20 завданнях для навчання про Європу, що розподілені на три галузі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристики 20 завдань для навчання про Європу [607]

У галузі знань	У галузі навичок	У галузі ставлень та ціннісних орієнтацій
<p>Надавати учням знання про географічне положення Європи та про принципіальні відмінності довколишнього середовища та способу життя;</p> <p>надати можливість учням розуміти багатоманітність у способі поселень та виробництва;</p> <p>аналізувати сучасні політичні та економічні тенденції та їх вплив на майбутнє європейського суспільства;</p> <p>створювати свідоме та переконливе розуміння взаємодії людини та довколишнього середовища та їх внеску в майбутнє;</p> <p>забезпечити розуміння учнями поняття зміни в часі та тривалості, природи таких змін щодо Європи;</p> <p>забезпечити розуміння значущості, використання та різноманітності свідчень, як базису незалежного судження про процеси та явища;</p> <p>розвивати знання, яке дає можливість через власний досвід переконатись у багатій європейській культурній спадщині;</p> <p>забезпечити інформування учнів про європейський плюралізм, різноманітність організацій, інституцій та ідей, які зміцнюють об'єднання та співробітництво та уникають конфліктів та розділення;</p>	<p>Навчити учнів спілкуватись хоча б однією іноземною мовою, що надало б можливість її ефективного використання;</p> <p>розвивати соціальні навички та підтримувати лінгвістичні здібності, як умову ефективного спілкування;</p> <p>зміцнювати базові вміння навчатись та пізнавальні навички;</p> <p>розвивати аудіовізуальні навички для розвитку естетичних навичок та вміння оцінювати ступінь різноманітних культурних проявів;</p> <p>забезпечувати можливість практикувати політичні навички, як умову підготовки до демократичного громадянства</p>	<p>Сприяти вихованню в учнів компетентності та поваги до багатой культурної спадщини та надання можливості поділитись досвідом з іншими молодими європейцями;</p> <p>заохочувати учнів до оцінювання європейських цінностей взагалі та особливо демократичних цінностей, таких як толерантність та рівність;</p> <p>виховувати в учнів вміння жити та поважати багатокультурне, плюралістичне суспільство;</p> <p>стимулювати розвиток взаєморозуміння між народами в Європі та їх співробітництво;</p> <p>надати можливість учням зрозуміти їхню відповідальність як громадян Європи у побудові конструктивного ставлення до таких процесів, як збереження миру, прав людини у всьому світі</p>

У галузі знань	У галузі навичок	У галузі ставлень та ціннісних орієнтацій
<p>допомогти учням зрозуміти соціальні структури, способи життя, діяльність інституцій, проблеми сучасного суспільства;</p> <p>забезпечити знання та розуміння міжнародних тенденцій, способів мислення та способів поведінки, що змінюють європейське суспільство та можуть впливати на майбутнє учнів у їхньому дорослому житті</p>		

Джерело: опрацьовано авторкою за [640]

Реалізацію завдань забезпечують міжпредметні модулі та розроблені кроки, необхідні для ефективного впровадження європейського виміру:

- сприяння прийняттю еквівалентних академічних дипломів про освіту;
- допомога університетам та студентству в навчанні в європейських країнах;
- прискорення співробітництва між європейськими інституціями та інститутами підвищення кваліфікації;
- встановлення відкритих європейських університетів, що базуються на співробітництві (завдяки дистанційному навчанню) в європейських країнах;
- впровадження результатів освітніх досліджень в Європі.

Міжнародні програми. В рамках впровадження європейського виміру країни – члени ЄС та РЄ беруть участь у міжнародних програмах. Одним із прикладів є програма міжнародних конкурсів за європейською тематикою «Європа в школі» (*Europe at School*), що діє з 1950-х рр. та охоплює на сьогодні більш як 32 країни (<http://europa-at-school.eu/en/>). Зміст, структура та методологія діяльності цієї міжнародної програми присвячені, загалом, освіті для демократичного громадянства, впровадженню міжкультурної освіти та освіти протягом життя, вдосконаленню інформаційних та комунікаційних технологій в освіті, транснаціональному співробітництву в галузі європейської освіти.

Основними заходами програми «Європа в школі» є щорічні конкурси письмових творів і творів мистецтва (так звані «Європейські конкурси»), що проводяться за темами, які визначає щорічно європейський комітет програми. Водночас вони мають бути пов'язані з актуальною шкільною тематикою та узгоджені на місцевому адміністративному освітньому рівні. Мета програми – залучити найбільшу кількість школярів та молоді до ознайомлення та опрацювання різноманітної європейської тематики. Конкурсні нагороди та призи дають змогу підтримати ініціативу учасників.

На європейському рівні щорічні конкурси проходять під патронатом Ради Європи, Європейської комісії, Європарламенту та Європейського культурного фонду (м. Амстердам, Нідерланди). На місцевому рівні програма «Європа в шко-

лі» в більшості країн проводиться під державним патронатом міністерства освіти, президента, парламенту та ін.

Сучасна структура програми «Європа в школі» є результатом зусиль більш як сорокарічної роботи та досвіду з питань європейської освіти. Рада Європи, Комісія Європейського комітету, Європейська культурна фундація та Німецький комітет Центру освіти Ради Європи, забезпечуючи стабільність та гнучкість в організації цієї програми, відбирають тематики, форми та методи проведення конкурсів, освітні заходи, спрямовані безпосередньо на школи, вчителів та учнів, що залучаються до спільної взаємодії в рамках загальної мережі. За своєю природою та характером діяльності програма «Європа в школі» є транснаціональною та міжкультурною.

Для ефективного впровадження європейської тематики в життя школярів ініціатори та учасники програми пропонують низку сучасних ефективних та кваліфікованих технологій. У більшості випадків навчання та ознайомлення з європейською тематикою, опрацювання матеріалів проводить педагог із застосуванням таких методів та форм, як групова робота, дискусія, рольова гра, пошук, виконання проєктів за певною тематикою. Галузі застосування – історія, соціологія, мистецтво, література, географія та ін. Впровадження проєктних технологій у навчально-вихованому процесі, гармонійне поєднання їх із різноманітними формами індивідуальної та групової роботи дає змогу не тільки досягти поставленої мети та зацікавити учнів у вивченні та опрацюванні запропонованого педагогами, а й заохотити їх до вияву власної ініціативи щодо процесу вивчення європейської тематики. Формами виконання учнівських проєктів за програмою «Європа в школі» можуть бути:

- *письмові роботи*: документальні збірки, викладені інтерв'ю, дослідні роботи, художні твори, есе, радіо- та театральні сценарії, мультиплікаційні сценарії, шкільні газети тощо;
- *твори прикладного мистецтва*: малюнки, постери, скульптури, колажі, фотографії, комп'ютерні анімаційні проєкти, фрески тощо;
- *інші види діяльності*: виставки, музикальні концерти, постановка сценаріїв тощо.

Дуже важливим, на наш погляд, є ставлення педагогів до заохочення школярів до участі в програмі. Зокрема, конкурсний комітет намагається не тільки визначати переможців, обмежуючи їх кількість до 10 найкращих, а й надавати нагороди тисячам учасників на різних етапах дії проєкту (книжки, ігри, різноманітні сувеніри, спортивні знаряддя, грошові премії). Критерії оцінювання конкурсних робіт є важливим інструментом заохочення школярів. Вони мають враховувати вік дитини, тип школи, бути пов'язаними зі змістом, методами навчання та іншими аспектами. Загалом до критеріїв, визначених комітетом конкурсу «Європа в школі», віднесено такі: європейський вимір конкурсних робіт; усвідомлення сюжету роботи; прозорість представлених робіт, що підтверджується майстерністю викладення, гармонійним поєднанням методів та форм, технік виконання робіт; творчий підхід, оригінальність розробок; наявність пошуку, критичного судження, сили аргументування тих чи тих фактів; різноманітність

використаних джерел, акуратність та інші показники творчого прояву у процесі роботи.

Журі, що проводить відбір робіт, складається з педагогів, які працюють в різних типах шкіл залежно від профілю та тематики розробок. До складу журі можуть також входити представники різних сфер соціальної діяльності: художники, актори, письменники, журналісти, представники творчих та інших асоціацій, члени національних комітетів програми, представники міжнародних організацій.

Національний комітет разом з європейським комітетом програми «Європа в школі» визначає процедуру проведення конкурсів і терміни. Тематика поточного року має бути надана вчителям та учням на початку навчального року для того, щоб учні могли визначитись та почати працювати над конкурсними роботами. Серед діапазону тем, що пропонує комітет, є, наприклад, такі: «Мир в Європі» (1998), «Права людини та я» (1999), «В напрямку до європейського громадянства» (2000), «Молодь – для вас» (2017–2019 рр.). Окрім того, в мережі Інтернет існує спеціальний ресурс та діє проєкт заохочення до участі в програмі. На вебсторінці, яка постійно надає інформацію про програму, учасників, умови участі, тематику, терміни, можна також знайти інформацію з методичної допомоги вчителям, партнерів у декількох європейських країнах, опублікувати власну вебсторінку за своєю тематикою, представити результати. Сьогодні цей конкурс підтримується програмою ЄС «Еразмус» та іншими європейськими організаціями.

Україна. Успіх становлення України в європейському просторі залежить від того, як система освіти реагує на потреби суспільства сьогодення. Адже сучасна українська школа має сприяти розвитку демократичної культури, формуванню необхідних для проживання у європейському співтоваристві компетентностей, політико-правових і соціально-економічних знань. Серед багатьох напрямів, що запроваджують політику освіти для демократичного громадянства, з 1990-х рр. не останнє місце посідає таке явище, як **європеїзація навчальних програм** у системі загальної середньої освіти, що перш за все покликана гарантувати запровадження освітніх стандартів та змін у програмах та змісті навчальних предметів. Це означає, що навчальні програми, плани та навчально-методичні матеріали з європейської тематики у країнах Європи базуються на концепції європейського виміру. Серед українських дослідників, що вивчають питання європейського виміру в освіті, слід зазначити О. Вар'янюк, О. Сухомлинську, І. Іванюк, І. Тараненко, Л. Парашенко, Л. Пуховську, І. Єрмакова та ін. [14; 80; 240; 265; 352; 303].

Останні освітні стандарти, навчальні програми, підручники запроваджують дедалі більший комплекс понять про Європу. І хоча більшість із них в Україні спрямована переважно на фактологічні знання, основні цілі таких програм – підвищити загальну обізнаність української молоді у європейській історії, соціальній, економічній та політичній сферах.

Пріоритети загальноєвропейської освіти полягають у наданні молодому поколінню знань про спільну європейську спадщину та практичних умінь адаптуватись до життя і навчання в різних країнах Європи, бути мобільними, соціально здібними, здатними до комунікації та захисту своїх прав. Українськими фахівця-

ми протягом 2001–2005 рр. було розроблено та запроваджено курс «Європейські студії» у рамках проекту Міжнародного фонду «Відродження» [73], метою впровадження інтегрованого курсу «Європейські студії» в Україні стало поширення комплексних знань про Європу, що необхідні на сучасному етапі громадянину України для існування в європейському співтоваристві, формування необхідних компетентностей, сприяння становленню активної позиції молоді щодо реалізації ідеалів та цінностей розвитку демократичного суспільства в світі, Європі, Україні. В рамках розробленого навчального курсу «Європейські студії» було запропоновано навчально-методичне забезпечення, що охоплювало програму, методичні рекомендації для вчителя та навчальний посібник для учнів, які рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Їх публікація стала можливою за партнерської і фінансової підтримки фонду ПАУСІ. Побудова курсу за модульним принципом дала змогу забезпечити різні варіанти його впровадження (окремий курс за вибором, факультатив) і доповнити навчальні предмети, в рамках яких було запропоновано використовувати окремі модулі курсу (географія, економіка, історія, суспільствознавство, громадянська освіта, іноземні мови та ін.).

Основними принципами застосування європейського виміру, що запропоновано авторами курсу є:

- гуманізм: створення умов для гармонійного розвитку творчої особистості як суб'єкта демократичного європейського співтовариства; співвіднесення освітніх вимог із можливостями та здібностями школяра;
- демократичність: взаємоповага та взаємодія між суб'єктами, варіативність вибору, змісту, методів і форм навчання; діалогічний характер освіти, атмосфера взаємоповаги та довіри; вміння конструктивно взаємодіяти з європейським співтовариством та його провідними структурами;
- науковість: розроблення базових документів і навчальних матеріалів з урахуванням сучасних вимог, забезпечення формування в учнів наукового світогляду та цілісної картини сприйняття світу;
- практична спрямованість: орієнтація змісту навчально-методичних матеріалів на практичне застосування учнями знань і вмінь для життя та діяльності в реальному суспільстві; формування вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, що виникають у європейському середовищі, приймати рішення і діяти в правовому полі;
- наступність і безперервність: врахування вимог національної освітньої політики та чинного законодавства; чинних навчальних планів і програм; етапне, відповідно до вікових особливостей, розширення обсягу знань про Європу, що охоплює усі ланки загальноосвітньої школи;
- полікультурність: наповненість курсу про Європу ідеєю універсальності прав людини та етнокультурного розмаїття Європи, правової рівності національних культур; виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності та поваги до представників інших культур, поваги до національної самобутності в контексті загальноєвропейської та світової культури;

- інтегрованість (міждисциплінарність): у процесі роботи над змістом та структурою цього курсу враховують наявні міжпредметні зв'язки з базовими шкільними предметами, насамперед – історією, правом, географією, економікою, світовою культурою.

У пілотуванні курсу протягом 2004–2008 рр. взяли участь близько 150 шкіл з усієї України, але, на жаль, за браком державної підтримки цей курс не знайшов подальшого розвитку та сьогодні впроваджується лише за підтримки громадських організацій (ГО «АРОП», Асоціація керівників шкіл м. Києва та ін.) та за бажанням шкіл у рамках позашкільної роботи та діяльності євроклубів [73].

Міжкультурний діалог. Питання європейського виміру сьогодні тісно пов'язане з міжкультурним діалогом, який просуває Рада Європи, як концептуальний напрям освітніх програм у країнах-членах. Нині країни Європи мають реагувати на проблеми та виклики часу, адже зростання міграційних процесів, розмаїття культур, швидкий розвиток інформаційних технологій в умовах глобалізаційних процесів спричиняють значний вплив на ідентичність громадян різних країн. Рада Європи є інституцією, яка підтримує міжкультурний діалог між країнами, а також надає всебічну підтримку освітнім інститутам у сфері міжкультурного діалогу та співпраці. Зокрема, експерти РЄ наголошують, що всі культури – різnorodні та можуть суперечити одна одній, динамічні та постійно еволюціонують. Оскільки кожна людина є носієм множинних культур, що взаємодіють між собою у складний спосіб, слід розглядати таку взаємодію як «міжкультурну». Міжкультурні ситуації виникають, коли людина сприймає іншого або групу людей як такі, що культурно відрізняються. *Міжкультурний діалог – це взаємодія та спілкування, що відбувається між людьми, які мають різноманітну культурну належність.* І хоча міжкультурний діалог сприяє толерантності та забезпечує соціальну цілісність у культурно-різноманітних суспільствах, такий діалог є складним і потребує чималих зусиль за певних обставин. Міжкультурний діалог і демократія у суспільстві мають бути побудованими на основі, перш за все, законів та суспільних інститутів і реалізовуватись через дії та поведінку громадян. З огляду на зазначене вище **Рада Європи визначає міжкультурний діалог як відкритий обмін поглядами на основі взаєморозуміння та поваги між індивідами або групами індивідів, які сприймають себе як таких, що мають різну культурну належність. Він надзвичайно важливий для сприяння конструктивній взаємодії через культурні розбіжності та посилення єдності демократичних суспільств** [487, с. 9].

Рада Європи є носієм здобутків різних країн щодо розробок у сфері формування необхідних компетентностей для життя в демократичному суспільстві, зокрема щодо формування необхідних компетентностей для створення, формування та збереження демократичної культури у суспільстві.

Сьогодні людство, як ніколи, перебуває в умовах існування пліч-о-пліч різних релігійних вірувань, культурного підґрунтя, уподобань і поглядів. Такі ризики, як екстремізм, можливо подолати лише через навчання молоді розуміння культурного різноманіття, критичного мислення, навичок життя разом як демо-

кратичних громадян у різноманітних суспільствах, вміння вести міжкультурне спілкування.

У 2008 р. Рада Європи оприлюднила документ під назвою «Біла книга з міжкультурного діалогу. Живемо разом як рівні та гідні», в якому запропонувала свою концепцію міжкультурного діалогу. Бачення Ради Європи полягає в реалізації особистості, основаній на індивідуальній людській гідності та європейській ідентичності, що потрібно реалізовувати, спираючись на спільні фундаментальні цінності, повагу до спільної спадщини та культурне різноманіття, а також повагу до рівноправної гідності кожної людини [497]. Міжкультурний діалог має відігравати важливу роль у співіснуванні в демократичному суспільстві, допомагає запобігати етнічним, релігійним, мовним і культурним розбіжностям, а також рухатися вперед разом, конструктивно і демократично на основі спільних загальнолюдських цінностей. Як зазначено у документі, компетентності, що необхідні для міжкультурного діалогу, не набуваються автоматично: потрібно вчитися, практикувати та підтримувати їх протягом усього життя. Державні органи, освітяни, організації громадянського суспільства, релігійні громади, засоби масової інформації та всі інші організації, що працюють у всіх інституційних контекстах та на всіх рівнях, можуть відігравати вирішальну роль у досягненні цілей та основних цінностей, що підтримуються Радою Європи у сприянні міжкультурному діалогу. Також важливу роль відіграють міжнародні організації, зокрема, інституції ЄС, ЮНЕСКО та інші. Галузі ключових компетентностей, до яких належить міжкультурний діалог, це – демократичне громадянство, мова, історія.

Освіта для демократичного громадянства є фундаментальним напрямом, який дає змогу здійснювати навчання в умовах вільного, толерантного, справедливого, відкритого та інклюзивного середовища та суспільства на основі соціальної згуртованості, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу та солідарності, а також рівності між жінками та чоловіками. ОДГ, як вважають експерти РЄ, заохочує мультидисциплінарні підходи та поєднує здобуття знань, умінь та поглядів, особливо здатності до рефлексії та самокритичного настрою, необхідного для життя в культурно різноманітних суспільствах [497].

Особливу роль у підтримці міжкультурного діалогу відіграють мови. Незнання мов нерідко є перешкодою для ведення міжкультурного спілкування. Міжкультурний підхід визнає цінність мов, якими користуються члени спільнот меншин, але вбачає надзвичайно важливим, щоб члени меншин опанували мову, яка переважає в державі (державну), щоб вони могли діяти як повноправні громадяни. Це відповідає Європейській хартії регіональних мов або мов меншин Ради Європи (1992), де зазначено, що менш розмовні мови слід захищати від можливого зникнення, оскільки вони сприяють культурному багатству Європи, і що використання таких мов є невід'ємним правом меншин [456]. Водночас Європейська Хартія підкреслює цінність багатомовності та наполягає на тому, що захист мов, якими користуються меншини в певній державі, не повинен шкодити офіційним мовам та необхідності їх вивчення. Вивчення мови допомагає учням

уникати стереотипів щодо окремих людей, розвивати допитливість та відкритість до іншості та відкривати інші культури. Вивчення мови допомагає їм зрозуміти, що взаємодія з людьми з різними соціальними ідентичностями та культурами є досвідом, що збагачує.

Важливу роль у підтримці міжкультурного діалогу у Європі відіграє вивчення історії. Як предмет, історія має сприяти розвитку в учнів здатності аналізувати та інтерпретувати інформацію критично та відповідально, шляхом діалогу, пошуку історичних свідчень та відкритих дебатів щодо мультиперспективності, особливо щодо суперечливих та делікатних питань. У Білій книзі, що складається з рекомендацій щодо сприяння міжкультурному діалогу, зазначено, що викладання історії має важливе значення для запобігання повторенню або запереченню Голокосту, геноцидів та інших злочинів проти людства, етнічних чисток і масових порушень прав людини, для подолання ран минулого та просування основних цінностей, які просуває Рада Європи. Також викладання історії в демократичній Європі повинно посідати життєво важливе місце у підготовці відповідальних та активних громадян та у вихованні поваги до всіх видів відмінностей, основаних на розумінні національної ідентичності та принципах толерантності. Викладання історії не має бути інструментом ідеологічних маніпуляцій, пропаганди або використовуватися для пропаганди нетерпимих та ультранационалістичних, ксенофобських, расистських чи антисемітських ідей. Викладання історії має охоплювати усунення забобонів і стереотипів шляхом виділення у програмах історії позитивних взаємовпливів між різними країнами, релігіями та філософськими школами протягом історичного розвитку Європи, а також критичним вивченням зловживань історією, з огляду на заперечення історичних фактів, фальсифікацію, незнання чи привласнення з ідеологічною метою [456]. Також Рада Європи пропонує гармонізувати національне законодавство щодо боротьби з расизмом і расовою дискримінацією (Загальнополітична рекомендація ЄКРН № 7: Національне законодавство щодо боротьби з расизмом і расовою дискримінацією. Ухвалена 13 грудня 2002 р., зміни внесені 7 грудня 2017 р.) [455].

Для реалізації міжкультурного діалогу Рада Європи впроваджує сьогодні такі ініціативи і проекти:

- «Програма підтримки інтеркультурних міст» (Intercultural Cities Programme, 2016 р.), що присвячена, зокрема, підтримці розвитку навичок та творчих здібностей учасників в умовах культурного різноманіття, їхнього вміння вести міжкультурний діалог та здійснювати інклюзію людей інших культур у суспільні процеси [578];
- проєкт «Культурні шляхи», що був започаткований у 1987 р. Основною метою є підтримка збереження культурної спадщини, спільної європейської спадщини та визначення культурних шляхів на практиці у підтримці прав людини, демократії, культурного різноманіття, ідентичності, міжкультурного діалогу та взаємного обміну скрізь кордони та століття історії культури. Результатом цієї програми була прийнята у 2010 р. Радою Європи Резолюція CM/Res(2010)53 щодо розширеної Угоди з питань культурних шляхів (*ResolutionCM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial*

Agreement on Cultural Routes) [491]. До цієї ініціативи приєдналися такі країни, як Австрія, Азербайджан, Болгарія, Кіпр, Греція, Франція, Італія, Люксембург, Чорногорія, Російська Федерація, Словенія та Іспанія;

- програма «Підтримка культурного різноманіття у Косово», яка спрямована на підтримку інституційного розвитку, міжсекторального співробітництва, освіту, збереження культурної спадщини та громадянську участь, а також на розвиток місцевих громад у Косово [525];
- проєкт «Розвиток міжкультурних компетентностей» у Польщі, що започаткував програму для педагогічних рад шкіл (2016). Розроблено та впроваджено методичні матеріали для вчителів і керівників шкіл щодо формування в учнів міжкультурних компетентностей, проводяться навчання вчителів та підвищення кваліфікації [589].

Підсумовуючи, слід зазначити, що впровадження знань про Європу у європейських країнах сьогодні базується на концепції європейського виміру, що сформувалась на початку 1990-х років у країнах – членах Євросоюзу та членах Ради Європи. Ці країни приділяють значну увагу питанням європейських цінностей для підтримки демократичних процесів та протистояння загрозам людства.

Впровадження європейського виміру в країнах Ради Європи відбувається шляхом створення інтегрованих курсів та навчальних модулів, що використовуються вчителями таких дисциплін: історія, географія, мова та літератури, іноземна мова, мистецтво, суспільні дисципліни та точні науки. Європейський вимір у навчальному процесі охоплює всі ланки середньої школи та має характер наступності. Найбільш ефективними моделями та формами впровадження знань про Європу є модульний і міжпредметний підходи, що окреслені у рекомендаційних документах різних країн та на міжнародному рівні у документах ЄС та РЄ. Впровадження європейського виміру в освіті забезпечується застосуванням інтерактивних методів та форм навчання та урахуванням вікових особливостей школярів.

Важливу роль у просуванні європейського виміру відведено міжкультурному діалогу, що є стратегічним напрямом політики ЄС та РЄ, а також концептуальним підґрунтям для створення навчальних програм та програм міжкультурного співробітництва між державами.

Ефективне впровадження європейського виміру в освіті забезпечується участю країн у низці міжнародних програм та проєктів, що охоплюють не тільки шкільний курс, а й позашкільні заходи та діяльність різноманітних позашкільних установ, участь громадських організацій та міжнародних інститутів. Усі навчальні курси про Європу у країнах створюються з урахуванням національних особливостей конкретної країни та її участі в житті Європейського суспільства. Особливий акцент у підтримці європейського виміру надається таким галузям, як викладання мов, історії, географії, економіки, освіти для демократичного громадянства.

Впровадження європейського виміру в освіті забезпечується залученням найсучасніших засобів та мереж, а також відповідністю загальноприйнятих євро-

пейських стандартів в освіті, що базуються на рекомендаціях експертів Ради Європи, освітніх інституцій Євросоюзу.

2.3. Східне партнерство як провідна стратегія Ради Європи впровадження освіти для демократичного громадянства

Слід зазначити, що проблеми освіти для демократичного громадянства, громадянської освіти досліджують та розробляють сьогодні українські педагоги та дослідники, серед яких Г. Васківська, П. Вербицька, О. Гриценчук, Л. Дух, М. Душек (Гурій), І. Іванюк, М. Іванов, П. Кендзьор, Н. Пильгун, С. Позняк, О. Пометун, С. Рябов, І. Смагін, Н. Софій, О. Сухомлинська, І. Тараненко та ін. [156; 17; 43; 70; 93; 102; 279; 324; 359]. Однак, попри наявні напрацювання, проблеми освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у країнах Східного партнерства не стали предметом спеціального аналізу. Немає цілісних досліджень політики Ради Європи у цій сфері, зокрема в територіальних рамках країн пострадянського простору та країн Східного партнерства, до яких належить Україна, особливо на тлі останніх економічних, політичних та суспільних подій у країнах – членах Ради Європи. Дослідження особливостей та стратегій впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у країнах Східного партнерства, виокремлення спільних рис, особливостей та тенденцій у цій сфері, частиною якої сьогодні є Україна, набуває нині особливої важливості.

Стратегія Східного партнерства є частиною політики сусідства країн Європейського Союзу та сусідніх країн, що входять або є сусідами європейського регіону, з метою економічної та політичної інтеграції між ЄС та країнами-партнерами. До політики Східного партнерства, зокрема, належить стратегія запровадження переговорів і впровадження зон вільної торгівлі, туризму, асоційованого членства у ЄС та інших питань з країнами-сусідами, що було запропоновано з боку Польщі у 2008 р. Основними пріоритетами Східного партнерства є підтримка прав людини та верховенства права у пострадянських країнах. Важливими принципами взаємодії країн Східного партнерства є ринкова економіка, сталий розвиток та добре врядування. Рада Європи здійснює впровадження низки програм Східного партнерства, пов'язаних із такими напрямками, як дотримання прав людини, боротьба з корупцією, освіта для демократичного громадянства.

Суспільні пріоритети країн Східного партнерства, до яких сьогодні належать такі країни, як Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова Україна та ЄС, пов'язані з низкою суспільних, економічних, політичних факторів. Це, насамперед, пріоритет прав людини, верховенства права та демократичних цінностей, які задекларовані Радою Європи та країнами Східного партнерства як спільні орієнтири розвитку всіх галузей цих держав. Оскільки Рада Європи сьогодні

здійснює підтримку стратегії Східного партнерства у країнах СП, особливу увагу в цьому приділено освіті та реформам у цій галузі. Цей напрям підтримується такими міжнародними інституціями, як Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ, ЄФО та ін.

Освіта, що відіграє ключову роль у суспільстві, покликана реагувати та підтримувати спільні цінності, прийняті країнами, що є членами Ради Європи, заправляючи їх на всіх рівнях навчання впродовж життя. Поширення такого напрямку, як освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини у згаданих країнах, як окремого напрямку освітньої політики, бере свій початок із низки демократичних зрушень та сучасних освітніх реформ, починаючи з середини першої декади 2000-х років, та пов'язане з необхідністю та важливістю виховання громадян демократичного суспільства.

У квітні 2014 р. Європейський Союз у співпраці з Радою Європи підписали угоду про наміри, яка спрямована на співпрацю зі східними країнами-сусідами – Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою та Україною. Угода передбачає підтримку освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини в країнах Східного партнерства, які є членами РЄ (окрім Білорусі, яка є кандидатом у члени РЄ). Освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини стала одним із пріоритетів *Рамкової програми Ради Європи 2015–2020 для країн Східного партнерства* (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Грузія, Молдова та Україна) (англ. *Programmatic Cooperation Framework, PCF*) [626]. Цю Рамкову програму було укладено у квітні 2014 р. для країн Східного партнерства. В межах програми було визначено п'ять загальних пріоритетів: захист та просування прав людини, забезпечення справедливості, подолання порушень верховенства права, подолання викликів інформаційного суспільства, підтримка демократичного врядування. Освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини є одним з пріоритетів Рамкової програми [626].

Оскільки об'єднання країн у Східне партнерство є стратегією Європейського Союзу та Ради Європи на багатьох напрямках, важливим є дослідження питання спільних підходів до реалізації ОДГ, його досвід та перспективи у країнах-членах.

Поширенню такого напрямку, як ОДГ, у країнах Східного партнерства сприяла низка подій і прийняття важливих стратегічних, в тому числі освітніх, міжнародних документів, що лягли в основу демократичних реформ. Слід виокремити найбільш важливі з них. Ще на початку 2000-х рр. Рада Європи у стратегічних документах, що стосуються освітньої та молодіжної політики визначила основні цілі для підтримки освіти для демократичного громадянства та молодіжної участі, серед яких: зміцнення громадянського суспільства в Європі через навчання у сфері освіти для демократичного громадянства через формальні та неформальні форми освіти; підтримка молодіжної участі у громадянському суспільстві; підтримка нових форм молодіжної участі та організацій; стимулювання молодіжної творчості в критичному сенсі (*Committee of Ministers Resolution (98)6*); створення умов для активної участі молоді у процесах прийняття рішень та життя спіль-

ноти (*Declaration of 6-th Conference of Ministers responsible for Youth, Thessaloniki, 2002*); активна участь молоді у прийнятті рішень на місцевому та державному рівнях у побудові демократичного, інтегрованого, процвітаючого суспільства (*Revised Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life, 21 May 2003, Council of Europe*).

Варто також серед ключових подій у сфері ОДГ/ОПЛ виокремити конференцію «Забезпечуємо демократію через освіту», що відбулась 11–12 квітня 2016 р. у Брюсселі і була присвячена обговоренню прийнятого 15 травня 2015 р. Комітетом міністрів РЄ Плану дій. Згідно з цим планом дій Рада Європи запропонувала **Рамку компетентностей для культури демократії** (Reference Framework of Competences for Democratic Culture), розроблену протягом 2014–2016 рр., що базується на принципах РЄ та спрямована на впровадження освіти для демократичного громадянства на національному, європейському та глобальному рівнях у різних країнах (<http://www.coe.int/t/dg4/education/>) [487]. Рамка компетентностей для демократичної культури покликана сприяти впровадженню в країнах стандартів, що відображають дескриптори (результати навчання), побудовані на компетентнісній основі та орієнтовані на навчання для демократії та міжкультурний діалог. Також важливим для авторів документа є роль педагогів як агентів змін, які мають відігравати ключову роль у розбудові сталої демократії, підтримці прав людини та різноманітності через навчання та виховання.

У рамках впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Східного партнерства було створено Керівний комітет, що здійснював обмін думками, експертами та досвідом впровадження ОДГ у країнах-членах. Діяльність комітету відбувалась в Україні за підтримки Міністерства освіти і науки України та міністерств освіти країн – членів Східного партнерства (Додаток В, рис. В.2). Всього відбулось п'ять засідань керівного комітету протягом 2016–2018 рр.

Слід зупинитись на тому, як впроваджується та розвивається освіта для демократичного громадянства у країнах Східного партнерства.

Азербайджан. У 2009 р. було прийнято Закон про освіту, що проголосив демократичний характер освіти та важливість побудови системи освіти на універсальних і національних цінностях [575]. Серед основних цілей освіти у Законі визнано: гуманізм, демократію, рівність, національну свідомість та космополітизм, якість, інтегративність, що враховують національні та міжнародні цінності, та забезпечення громадянської освіти на базі цих цінностей. Закон також задекларував перехід до 12-річної школи та відхід від моделі «запам'ятовування» до «моделі генерування ідей» у навчанні молоді. У 2006 р. у республіці Азербайджан було прийнято Загальну концепцію середньої освіти та представлено Національний курикулум Декретом № 233, де проголошено, зокрема, забезпечення учням освіти на основі поваги до прав та свобод людини та демократичних цінностях. У березні 2019 р. було прийнято Закон Азербайджанської Республіки «Про загальну освіту», а у жовтні 2020 р. – Закони Азербайджанської Республіки «Про освіту осіб з обмеженими можливостями здоров'я (спеціальну освіту)»,

«Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про професійну освіту», «Про загальну освіту» [184]. Всі ці державні акти сьогодні проголошують реформування освітньої галузі та створення нового науково-методичного супроводу системи освіти у республіці.

Зокрема, ще у 2011 р. було прийнято «Типовий статут загальноосвітньої школи», затверджений постановою Кабінету міністрів Азербайджанської Республіки № 5 від 13 січня 2011 р., та «Державний стандарт і загальноосвітні програми (курукулуми)», затверджені постановою Кабінету міністрів Азербайджанської Республіки № 103 від 3 червня 2010 р. Серед завдань середньої освіти визначено повагу до національно-моральних цінностей, традицій азербайджанського народу, а також загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини (<https://edu.gov.az/ru/general-education>).

Починаючи з кінця 1990-х рр. у республіці було розроблено та впроваджено низку програм і навчально-методичних матеріалів за підтримки міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, Інститут відкритого суспільства, Офіс уповноваженого з прав людини, Офіс Ради Європи та ін.), серед яких Програма з громадянської освіти (2008–2003 рр.), яка впроваджувалась Міністерством освіти за підтримки Центру громадянської освіти (NUR). У 1998–2006 рр. здійснювалась програма підготовки вчителів з питань освіти з прав людини за підтримки Фонду демократичної освіти (Проект освіти в галузі прав людини), в рамках якої було підготовлено близько 800 педагогів та розроблено посібники для вчителів і навчальні матеріали для учнів, організовано та проведено навчання в «Літній школі з прав людини» для внутрішньо переміщених дітей у різних містах республіки Азербайджан. Цей досвід було взято за основу під час підготовки навчальних курсів у системі післядипломної освіти країни. Також за сприяння Міжнародної виборчої фундації, Фонду допомоги США та Швейцарської агенції було здійснено низку проєктів, що охоплювали питання освіти для демократичного громадянства: «Толерантність для дітей» (2004–2011), «Проект з громадянської освіти» (2004–2006), проєкт «Рівний – рівному». Також у 2000 р. у Азербайджані було засновано Центр громадянської освіти, в рамках якого 700 педагогів пройшли навчання за програмою «Методи навчання демократії в школі». За співпраці громадських, міжнародних організацій та освітніх установ було запропоновано та розроблено навчально-методичні матеріали, зокрема модуль зі громадянської освіти для 5–6 класів середніх шкіл.

У період 1999–2005 рр. за підтримки Університету штату Монтана (США) у Азербайджані здійснювався проєкт «Розвиток програми з громадянської освіти та підготовка вчителів», учасники якого стали авторами навчального курсу та посібників «Людина та суспільство», що сьогодні впроваджено у школи Азербайджану.

Після підписання Рамкової програми Східного партнерства ЄС і РЄ, освітяни Азербайджану долучились до впровадження освіти для демократичного громадянства за підходами РЄ. За сприяння Інституту підвищення кваліфікації вчителів упродовж 2015–2018 рр. було сформовано мережу навчальних закладів і залучено вчителів, які пройшли навчання у рамках тренінгів. На сучасному етапі

відбувається включення та участь освітян Азербайджану у програму Східного партнерства, яку здійснює Рада Європи, де проходить низка заходів для педагогів та учнів.

Також конкретні заходи двостороннього співробітництва між Радою Європи та Міністерством молоді та спорту Азербайджанської Республіки вперше були включені до Плану дій Ради Європи щодо Азербайджану на 2016–2017 роки (<https://www.coe.int/en/web/youth/azerbaijan>). Вони згруповані в рамках проєктів «Розбудова спроможності молодіжних лідерів та активістів з Азербайджану», «Освіта в галузі прав людини» та «Демократичне громадянство». План дій орієнтований на освіту з прав людини й демократичну участь молоді, базується на підготовці інструкторів і мультиплікаторів із забезпечення освітніх ресурсів азербайджанською мовою і передбачає, зокрема, такі заходи:

- переклад азербайджанською мовою посібника «Компас», що є одним із посібників із питань освіти в галузі прав людини та демократичного громадянства для молоді;
- проведення низки тренінгів із питань демократичного громадянства та участі молоді для спеціалістів органів влади, що працюють із молоддю, та для представників неурядових молодіжних організацій;
- переклад і видання посібника для навчання молоді з прав людини «Скажи своє слово!», посібника з переглянутої Європейської хартії про участь молоді у місцевому та регіональному житті;
- проведення Національного форуму з питань захисту прав людини з нагоди запуску азербайджанської версії вказаних посібників.

Однак освіта для демократичного громадянства не стала провідним напрямом у циклі громадянознавчих предметів шкільної освіти Азербайджану, а окреслені вище ініціативи є лише окремими спробами впровадити демократичне громадянство у зміст підготовки вчителів.

Білорусь. Республіка Білорусь, країна, яка є сьогодні кандидатом на членство у Раді Європи та однією з країн Східного партнерства, здійснює низку реформ у освітньому секторі. І хоча ОДГ досі не є системним напрямом освітньої реформи, прийнятий Кодекс Республіки Білорусь про освіту виокремлює громадянську освіту, патріотичне виховання, яке спрямоване на формування активної громадянської позиції, правової, політичної, інформаційної культури та освіти з прав людини як один із основних пріоритетів (стаття 18) [108, с. 22].

Навчальні плани не передбачають окремих предметів із громадянської освіти та освіти в галузі прав людини, однак певні елементи цих напрямів відображено наскрізно у різних предметах та навчальних курсах у системі середньої освіти, наприклад, вступ до шкільного життя, людина і світ (1–5 класи), суспільствознавство (9–11 класи), білоруська література, історія Білорусі та ін. Що ж до змістового наповнення, то у навчальних програмах є такі теми: становлення громадянської культури, основи громадянськості особистості, гуманістичні та демократичні цінності, права та обов'язки громадян та основи громадянського права, демократичний устрій держави та ін.

Значну роль у підтримці ОДГ у Білорусі відіграють міжнародні та громадські організації: Асоціація клубів ЮНЕСКО, Республіканське об'єднання «Білоруський дитячий фонд», Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та ін. Вагомою ініціативою громадськості для досягнення цілей захисту прав людини та освіти у цій галузі є започаткування дитячого правового сайту [67]. Слід зазначити, що керівні органи освіти Білорусі декларують впровадження системи демократичних цінностей у зміст шкільної освіти, однак конкретні дії на практиці дещо звужують спектр діяльності освітян на теренах ОДГ. Сьогодні ми спостерігаємо спад такої діяльності.

Впродовж 2015–2018 рр. Білорусь долучилась до програми Східного партнерства Ради Європи. Було проведено низку навчальних семінарів спільно з Національним інститутом освіти в рамках проєкту «Освіта для демократичного громадянства» Ради Європи, який координувався Представництвом РЄ у Страсбурзі. В рамках програми навчання пройшли близько 250 педагогів (учителі різних предметів, керівники шкіл, викладачі системи підвищення кваліфікації вчителів, представники громадськості). Ці заходи стали першими кроками із серії освітніх заходів, які Рада Європи здійснила у співпраці з Національним інститутом освіти Республіки Білорусь. Ключовою метою цієї роботи стало посилення спроможності осіб, які приймають рішення, дослідників і викладачів, вчителів допомагати школам у створенні демократичного середовища та підтримувати тих, хто навчається, у набутті компетентностей для демократичної культури.

Також у рамках діяльності РЄ у Білорусі було проведено навчальні обміни з питань ОДГ між освітянами Білорусі та Азербайджану у 2017–2018 рр. Як було зазначено у Звіті РЄ щодо реалізації ОДГ у Білорусі, основним інтересом освітян було вивчення європейського досвіду у сфері підходу, ґрунтованого на компетентностях, та Довідкової системи компетентностей для культури демократії Ради Європи. Важливим висновком діяльності проєкту в рамках Східного партнерства РЄ було те, що національні потреби та європейські тенденції не суперечать, а відповідають одне одному. Слід зазначити, що залучення білоруських освітян було корисним з огляду на поточну освітню реформу та перегляд навчальних програм. У результаті проведених тренінгів вдалося інтегрувати окремі елементи Рамкової програми у переглянутий предметний навчальний план на період 2018 р. [427].

Останні політичні події у цій країні стримують демократичний розвиток і не сприяють впровадженню освіти для демократичного громадянства у системі шкільної освіти, однак низка громадських організацій та окремих громадських діячів спрямовує свої зусилля на конструктивне співробітництво з освітніми колами, що впроваджують ОДГ у сусідніх країнах. Отже, перспективою для країни можна вважати здійснення системного впровадження ОДГ у систему шкільної освіти, як через підготовку та підвищення кваліфікації вчителів та керівників шкіл, так і через створення відповідного навчально-методичного супроводу.

Вірменія. Після прийняття Закону про освіту у Республіці Вірменія в 1999 р. у країні відбулись значні зміни у цій сфері. Зокрема, було запроваджено предме-

ти «права людини» (8–11 класи), «громадянська освіта» (9 клас), «держава та закон» (10 клас) як обов'язкові для вивчення школярами. Починаючи з 2006 р., після проголошення курсу на 12-річну школу, зазначені предмети було поширено ще на два додаткові роки. У шкільних програмах з'явилися навчальні курси «Я і моє довколишнє середовище», «Соціальне навчання», «Здоровий спосіб життя» та ін., що мали у своєму змісті тематику ОДГ/ОПЛ і були затверджені державними нормативними документами. Також педагогами було напрацьовано низку навчально-методичних матеріалів, які на сьогодні широко використовуються у шкільному навчанні, – «Навчання прав людини: практична діяльність для початкової та основної школи», «Права людини», «Я, мої права та обов'язки» та ін. Більшість цих розробок було здійснено за підтримки міжнародних організацій (Норвезький фонд біженців, дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Інститут відкритого суспільства, Вірменський центр підтримки прав людини, ПРООН та ін.). Починаючи з 2008 р. у Вірменії почали викладати навчальний предмет «Соціальні студії» для основної школи як обов'язковий, де значне місце посіло практичне навчання у галузі ОДГ. Вагомим також стало здійснення проекту «Громадянин» (2008), підтриманого міжнародними організаціями. У 2010 р. Вірменія проголосила приєднання до виконання рекомендацій Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини. Сьогодні до тематик, що реалізують підходи та зміст ОДГ у шкільній освіті, належать такі: рівноправність, права та відповідальність, принципи толерантності, громадянське суспільство, демократія та верховенство права, конституція та права, права людини та свободи, економічні, культурні, соціальні права, права людей з особливими потребами та ін.

Вірменія, як одна з країн Східного партнерства, впродовж 2017–2018 рр. здійснила також низку навчальних заходів у партнерстві з Радою Європи з метою підготовки педагогів до впровадження ОДГ у школах. У рамках проекту «Освіта для демократичного громадянства» РС було перекладено на вірменську мову та впроваджено у систему підготовки та підвищення кваліфікації вчителів низку начальних посібників із питань ОДГ.

Сьогодні серед громадських організацій, які підтримують вірменських освітян у реалізації ОДГ, – Вірменський центр демократичної освіти CIVITAS, вірменське представництво Асоціації вчителів історії та громадянської освіти EuroClio (<https://www.euroclio.eu/member/armenian-center-for-democratic-education-civitas/>), цілями та завданнями яких є: сприяння реформам освіти, підтримка політики державної освіти та прийняття рішень, вдосконалення кваліфікації вчителів, сприяння вихованню дітей та молоді культурі здорового життя, поглиблення знань та вмінь учнів зі всесвітньої історії, правові, економічні та ідеологічні проблеми. Важливими напрямками роботи цих організацій є сприяння розвитку демократії та громадянського суспільства через впровадження ОДГ. Сьогодні у Вірменії основні напрями, започатковані програмою Східного партнерства, реалізуються у рамках курсів із громадянської освіти. Зокрема, у вірменській загальноосвітній школі впроваджують такі моделі громадянської освіти: а) *навчальні курси*: соціальні науки; всесвітня історія; історія вірменського

народу; історія Вірменської церкви та ін.; 2) *міждисциплінарна*, або ціннісна, яка формує громадянські цінності у процесі викладання будь-яких шкільних предметів, незалежно від їхнього змісту; 3) *інституційна*, тобто моделювання в школі елементів громадянського життя, або формування основних елементів шкільного життя (стиль навчання, характер оцінювання навчальних результатів) та шкільної політики відповідно до демократичних цінностей; 4) *проектна*, що передбачає участь школи у різних соціальних проектах, як міжнародних, так і місцевих, що стосуються теми громадянської освіти та ОДГ [396].

Грузія. Починаючи з 2007 р. Грузія впроваджує основні принципи розбудови демократії в системі освіти, що були прийняті на період 2007–2011 рр. Консолідованим планом дій і стратегією 2007–2011 [434]. У липні 2013 р. Грузія підписала угоду про асоціацію з ЄС та проголосила нову соціально-економічну стратегію – «Грузія 2020», де зазначено, що країна визнає принципи демократичного розвитку, верховенство права, ефективне врядування, повагу до прав людини та базові свободи, а також те, що всі дії уряду та політика країни мають базуватись на цих принципах [645]. Також Грузія є членом програми Східного партнерства, зокрема у питаннях впровадження освіти для демократичного громадянства у шкільній освіті та вищій школі.

Ця країна найбільш повно та конструктивно долучилась до програми Східного партнерства у частині освіти та здійснила комплекс заходів для впровадження ОДГ у шкільну освіту.

Починаючи з 2009 р. в Грузії відбувалось послідовне впровадження ОДГ у систему шкільної освіти [645]. Національний курикулум визнав соціальну та громадянську компетентності як ключові й такі, що забезпечують людині здатність застосовувати знання, навички та ставлення для особистого становлення, сприяють комунікації, розвитку креативності, поваги до прав та свобод інших, набуття знань та виховання цінностей, норм та правил поваги до інших, сприяють розвитку особистого потенціалу, відповідальності та здатності приймати рішення.

Громадянську освіту, що є складовою ОДГ, сьогодні викладають у Грузії через низку обов'язкових предметів («Наша Грузія» – 5–6 класи, «Громадянська освіта» – 9–10 класи, «Я та суспільство» – 3–4 класи) та предметів за вибором («Держава», «Громадянознавство», «Основи підприємництва», «Практичне право» – 11–12 класи). За підтримки Фонду Конрада Аденауера у липні 2016 р. було впроваджено новий предмет «Я та суспільство». Сьогодні в Грузії підготовлено більше ніж 1200 вчителів із громадянської освіти, здійснено різноманітні міжнародні проекти з громадянської освіти та ОДГ по всій країні, збудовано мережу координаторів з ОДГ у педагогічних університетах та закладах післядипломної освіти.

Також за ініціативи Центру професійного розвитку вчителів та Міністерства освіти Грузії напрацьовано низку навчально-методичних матеріалів, здійснено адаптацію та переклад матеріалів Ради Європи з питань освіти для демократичного громадянства (<https://www.coe.int/tu/web/edc/what-we-do>).

Важливим фактором підтримки ОДГ у Грузії стало й те, що його впровадження, окрім освітніх структур, підтримали й молодіжні організації, наприклад, у 2015 р. молодіжна організація «Молодіжний простір» за сприяння Європейського молодіжного фонду започаткувала тренінги для молоді, що повністю базуються на основах та навчально-методичних розробках ОДГ. Діяльність Молодіжного та Дитячого центрів під егідою Міністерства спорту та молоді також здійснюється у сфері підтримки освіти для демократичного громадянства. Наприклад, протягом 2010–2013 рр. тривав проєкт за підтримки ЄС «Демократія починається з нас – покращення громадянської участі молоді національних менших та сільських районів південного Кавказу» (www.dswy.eu).

Слід зазначити, що Грузія серед країн Східного партнерства належить до таких, що системно підійшли до впровадження ОДГ/ОПЛ у систему освіти.

Осередком просування ідей ОДГ у Грузії став Центр професійного розвитку вчителів (м. Тбілісі), який здійснив та продовжує здійснювати навчання з питань ОДГ. Було перекладено весь комплект посібників, що розроблені Радою Європи з питань ОДГ, грузинською мовою, впроваджено модулі до програм підвищення кваліфікації вчителів різних предметів, керівників шкіл і позашкільних закладів. Також Батумським педагогічним університетом було розроблено навчальний курс з питань ОДГ для студентів педагогічних спеціальностей [391].

Досвід Грузії продемонстрував значні кроки з боку всіх зацікавлених сторін (міністерств освіти та молоді, громадських організацій, установ підвищення кваліфікації вчителів та шкіл) до впровадження ОДГ у шкільну освіту. Однак, за звітом Р. Хаддлестона, одного з авторів загального звіту щодо впровадження ОДГ у рамках програми Східного партнерства, було виокремлено особливості та низку викликів, перед якими опинились педагоги у цій країні з інтегруванням тематик ОДГ у зміст шкільної освіти та професійного розвитку вчителів, зокрема:

- Незважаючи на те, що діяльність у рамках програми Східного партнерства та проєкт зі впровадження ОДГ, що здійснювався у Грузії, сприяли розробленню низки нових та більш відповідних інструментів як для викладання ОДГ у класі, так і для організації управління школою, навчання щодо використання посібників Ради Європи не завжди було достатнім та поширеним у районах Грузії, щоб гарантувати загальне використання цих ресурсів у школах. Потрібні більш суттєві зміни у програмах підвищення кваліфікації вчителів, щоб вчителі могли зрозуміти нові методики викладання, запропоновані в цих ресурсах, а також щоб керівники шкіл могли зрозуміти практичні наслідки демократичного управління школою.
- Не вистачає кваліфікованих учителів для викладання громадянської освіти. Уроки громадянської освіти в основному проводять викладачі історії. При цьому під час навчання ОДГ та громадянської освіти педагогам не надають відповідний сертифікат про підвищення кваліфікації, і через це існує брак мотивації до вибору таких курсів. Також бракує можливостей та матеріалів для професійного розвитку, можливостей професійних мереж для вчителів громадянської освіти.

- Ідеї та підходи до впровадження ОДГ не досить легко сприймаються поколінням вчителів, які здобули освіту в радянський період. Ідеться про ідею демократії як «способу життя»; роль критичного мислення та аналізу, дискусій у навчанні; шкільну культуру та стосунки у закладі освіти між тими, хто приймає рішення. Думка про те, що навчання стосується лише предметів і в основному складається із запам'ятовування фактів із книжок, досі залишається помітною в деяких грузинських школах.
- Як результат, школярі не завжди ознайомлені з активними методами навчання, рекомендованими для ОДГ, оскільки не звикли вільно висловлювати та обговорювати свої думки на уроці, ускладнюючи для вчителів запровадження таких підходів.
- У професійному стандарті вчителя не визначено, як саме необхідно розвивати соціальні та громадянські компетентності учнів. За браком конкретних міжпредметних компетентностей викладачів у цій галузі багатьом працівникам важко зрозуміти, що це означає на практиці.
- Донедавна багато уваги у системі професійного розвитку вчителів було зосереджено на навчальній програмі «Громадянська освіта». Роль демократичного управління школою, зокрема партнерських стосунків із батьками та організаціями в місцевій громаді, у сприянні навчанню ОДГ була менш досліджена в грузинських школах.
- Робота молодіжних організацій із питань ОДГ, хоча сама по собі важлива, як правило, є некоординованою і не завжди пов'язана з потребами та практикою у школах [391].

Молдова. Останніми роками в Республіці Молдова зростає інтерес до внеску освіти у розвиток громадянського суспільства, особливо в контексті його демократизації та розвитку ширших європейських цінностей. Право на вільний доступ до інформації та освіти щодо прав та обов'язків закріплено у статті 23 Конституції Республіки Молдова [646; 435]. Інтерес до європейських демократичних цінностей також було закріплено у національному законодавчому документі, прийнятому Парламентом Молдови. Кодекс про освіту (Education Code of the Republic of Moldova № 152, 2014 р.) визначив серед основних місій освіти підтримку міжкультурного діалогу, терпимості, недискримінації та соціальної інтеграції, а серед ключових компетентностей такі, як соціальні та громадянські навички [428]. Кодекс також визначає види нових соціальних та громадянських компетентностей, необхідних сучасним громадянам, зокрема почуття ініціативи, здатність до саморозвитку, знання та навички, необхідні для незалежної думки й дії, відкритість до міжкультурного діалогу в контексті національних та загальнолюдських цінностей [428]. Цей документ встановлює нові вимоги до демократичного врядування у школах та забезпечення залучення дітей, батьків і шкільного персоналу до процесів прийняття рішень у школах. Зокрема, стаття 8 Кодексу встановлює так званий ідеал освіти, який полягає у інтегрованому навчанні та розвитку особистості з перспективи культурних, аксіологічних, соціальних та економічних, наукових та політичних потреб демократичного суспіль-

ства для набуття набору цінностей, що необхідні для саморозвитку, особистих досягнень, соціальної та професійної інтеграції у суспільство, що базується на знаннях та європейських цінностях.

У 2011 р. Молдовою було прийнято Національний план дій із прав людини (National Action Plan in the field of Human Rights, 2018–2022 р.), який визначив якість освіти у галузі прав людини національним пріоритетом, зокрема щодо модернізації навчальних програм, надання навчальних матеріалів та підготовки викладачів. Це третій документ із державної політики, призначений для реалізації та популяризації прав людини в Республіці Молдова. Йому передували два аналогічні документи на період 2004–2008 та 2011–2014 рр. [602]. В основі цього плану лежать рекомендації Республіці Молдова від міжнародних органів з контролю за дотриманням прав людини ООН, Ради Європи, ОБСЄ та інших міжнародних організацій. Зокрема, план охоплює більшість рекомендацій Ради Європи з прав людини Організації Об'єднаних Націй, прийнятих Республікою Молдова в Женеві (Швейцарія) у листопаді 2016 р.

Не менш важливим документом у сфері реформ у Молдові стала Стратегія розвитку освіти «Освіта-2020» (2014 р.), яка підкреслює важливість освіти для життя та навчання для активного громадянства та соціальної єдності [421].

Слід зазначити, що на тлі реформ у Республіці Молдова у секторі загальної середньої освіти впродовж 2012–2014 рр. було закрито 92 загальноосвітні навчальні заклади, 127 – реорганізовано, про що йдеться у Державному звіті Республіки Молдова за 2015 р. Важливим напрямом освітніх реформ є необхідність встановлення освітніх стандартів, орієнтування молоді на майбутню професію та демократизація освіти [600].

Важливим напрямом у шкільному середовищі є освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини, що здійснюється переважно в рамках курсів морально-етичного виховання (початкова школа) та курсу з громадянської освіти (середня та старша школа) [557]. Зокрема, курс громадянської освіти для 5–9 і 10–12 класів є обов'язковим і викладається 35 годин на рік (один урок на тиждень), спрямований на формування громадянських компетентностей учнів. Громадянська освіта викладається на одному занятті на тиждень на середньому рівні школи. Вона складається з чотирьох модулів за такими темами: «Людина – соціальне буття», «Демократичне суспільство», «Життя та здоров'я – особисті та соціальні цінності», «Особисте вдосконалення та управління кар'єрою». На початковому та середньому рівнях освіти вчителям рекомендовано застосовувати активні та інтерактивні методи навчання та проектну діяльність. Окрім обов'язкового навчального плану, який передбачає вищезгадані теми, учні можуть обирати факультативні теми, які мають на меті сприяти розвитку т. зв. трансверсальних компетентностей.

До переліку факультативних предметів у початковій школі входить курс із міжкультурної освіти та освіти для розвитку громади. На рівні середньої школи викладається курс ОДГ. Заплановані результати для всіх цих предметів викладаються у формі конкретних навчальних компетентностей. Слід зазначити, що цей курс найбільш наближений до концепції ОДГ, який проголосила Рада Європи

для країн-членів. Змістове наповнення цього курсу й сам процес його вивчення відбувається з позиції поваги до прав дитини та охоплює такі тематики: людина як соціальна істота, демократичне суспільство, життя та здоров'я – особисті та соціальні цінності, особистісний розвиток та побудова кар'єри. Слід зазначити, що сьогодні Міністерством освіти республіки Молдова враховується точка зору вчителів, які викладають цей курс, про необхідність розширення його тематики та нестачу часу для висвітлення всіх аспектів ОДГ, про що свідчать методичні рекомендації з організації громадянської освіти в школах [421]. Демократичне громадянство викладається також через низку напрямів як інтегровані частини інших предметів.

Окрім обов'язкових курсів, прийнятих на державному рівні Рамковим планом дій на 2015–2016 рр., у школах Молдови здійснюється викладання низки предметів за вибором: «Громадянознавство», «Права людини» (8–9 класи), «Міжкультурна освіта та освіта для розвитку громади», що спрямовані на формування громадянських компетентностей, формування здатності брати участь у житті громади, відповідальності, обізнаності з важливістю особистих рішень на різних рівнях, поваги до багатокультурності, виховання ціннісного ставлення до різноманіття культур, поглядів, етнічних та релігійних груп.

Курс із прав людини як предмет за вибором було впроваджено у школах Молдови для 8–12 класів за підтримки організації *Amnesty International Moldova*. Поставлено за мету розвиток трьох груп компетентностей: вміння діяти в різних контекстах згідно з повагою до прав людини, здатність поважати та підтримувати права людини в шкільному житті, вміння приймати рішення з перспектив поваги до прав людини, різноманіття та сталого розвитку. Тематика поваги до прав людини є найпоширенішою у школах країни, про що свідчить кількість школярів (за даними *Amnesty International Moldova* – 2000 учнів), які висловили бажання вивчати цей курс у 2015/2016 навчальному році [646].

Значну роль у розбудові ОДГ відіграють проекти та освітні ініціативи, що започатковані та діють у Республіці Молдова. Головну роль у їх реалізації у школах відіграють організації громадянського суспільства (ОГС), які також відповідають за підтримку післядипломного навчання вчителів із питань демократичного громадянства та прав людини, за поширення посібників та навчально-методичних матеріалів для учнів і вчителів. Зокрема, Спільнота з питань освіти та прав людини підтримала Міністерство освіти у процесі написання та впровадження навчального курсу «Ми та право» у 2001–2005 рр.; Інформаційний центр з прав дитини (*Child Rights Information Center, CRIC*) сприяв розробленню засобів, навчальних матеріалів для курсу громадянської освіти та займається підготовкою вчителів; організація *Amnesty International Moldova* розробила та пілотувала курс за вибором для основної школи під назвою «Права людини». ОГС і молодіжні громадські організації також відіграють важливу роль у проведенні позашкільної та позакласної роботи з учнями. Їхня діяльність стосується підтримки Національної учнівської ради, проведення Національного турніру з питань дитини та прав людини. Вони також відповідають за діяльність робочих

груп, що займаються консультуванням з конкретних питань, серед яких, наприклад, обов'язкова шкільна форма та формат заключного іспиту.

Слід, однак, зазначити про певні виклики, що існують у Республіці Молдова на тлі впровадження ОДГ. Зокрема, на офіційному рівні з боку держави школи мають підтримку щодо інтеграції ОДГ у систему освіти та її зміст, зокрема обов'язкових та необов'язкових предметів, пов'язаних з ОДГ (окрім дошкільної освіти). Також існує низка можливостей для включення демократичних форм прийняття рішень у життя шкільної громади, зокрема, через студентські ради, залучення батьків та співпрацю з місцевою громадою. Втім, залишаються невирішеними низка питань.

На викладання та інтегрування у предмети ОДГ не виділяється достатньо часу; той час, що відведений на інтегрування ОДГ у обов'язкові навчальні програми, як правило, обмежений. Лише чотири години з 32 під час викладання предметів, що присвячені морально-духовній освіті (1–4 класи), стосуються ОДГ. Певним чином тематика освіти для демократичного громадянства забезпечується під час викладання курсу «Громадянської освіти» (5–9, 10–12 класи). Зміст, що пов'язаний з ОДГ, нерідко розглядається лише поверхово, а інколи скорочується до уроку на рік.

Незважаючи на зусилля різних організацій у цій галузі, вчителі громадянської освіти не отримують належної підготовки та підвищення кваліфікації щодо ОДГ, те саме стосується викладачів інших предметів. Існують загальна нестача знань про права дітей і брак викладачів, які вміють застосовувати активні форми навчання під час проведення уроків та у позакласній та позашкільній роботі з учнями. Багато викладачів продовжують користуватись традиційними (наприклад, лекційними) стилями викладання, не застосовують компетентнісного підходу у своїй роботі з учнями.

Також бракує необхідних навчально-методичних матеріалів та інформаційних ресурсів для шкіл із питань ОДГ, і хоча Міністерством освіти затверджено певні навчальні матеріали, вони, однак, не забезпечують потребу та загальну тематику з погляду підходів Ради Європи.

Складність також полягає у проведенні оцінювання досягнень учнів із питань ОДГ та громадянської освіти. Наявні інструменти оцінювання навчальних досягнень учнів, які пропонує Міністерство освіти, не спрямовані на оцінювання компетентностей для культури демократії та процесів, що пов'язані з ОДГ. Там поки що немає спільного розуміння цього напрямку в освіті, як серед інспекторів, так і серед самих педагогів.

Залишаються недостатньо розробленими механізми участі органів учнівського самоврядування у процесах прийняття рішень, а участь учнів обмежена та спорадична. Це також стосується батьківської та громадської участі у шкільному житті та прийнятті рішень.

Вчителі подеколи виявляють супротив щодо впровадження цінностей та культури демократії, зокрема, є випадки неповаги до прав дітей, дискримінації [421].

2018 року Молдова долучилась до проєкту РЄ з продовження впровадження ОДГ у систему шкільної освіти, вже поза рамками програми Східного партнерства. Сьогодні педагоги отримали повний комплект перекладених навчально-методичних матеріалів з ОДГ, які пропонує Рада Європа. Міністерство освіти у Молдові сприяє впровадженню ОДГ у шкільну освіту.

Україна. Протягом останніх двох десятиліть в Україні здійснювалась низка заходів, що сприяли запровадженню громадянської освіти в систему шкільної освіти в Україні. Зокрема, у 2000 р. постановою президії Академії педагогічних наук було затверджено *Концепцію громадянського виховання дітей і молоді* (2000) [123].

Починаючи з розроблення вищезгаданого документа, українська освіта здійснила низку кроків із запровадження ОДГ у різних напрямках. Серед важливих: 2012 р. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України надало Методичні рекомендації із громадянської освіти та виховання в навчальних закладах (додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 9 серпня 2012 р. № 1/9-557), де було визначено перелік курсів на 2012/2013 навчальний рік, які можуть обирати вчителі при викладанні громадянської освіти. Було розроблено, наприклад, такі курси: «Ми – громадяни України», 9 (10) клас, підготовлений за підтримки Центру Мершона Університету штату Огайо (США) та Центру громадянської освіти (Польща) в рамках проєкту «Освіта для демократії в Україні», Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»; навчальний курс «Вчимося бути громадянами» для 7 (8) класу, створений у рамках проєкту Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»; курс за вибором «Громадянська освіта: основи демократії» для 11 класу (автори Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, С. Рябов) та низка інших [54].

Починаючи з 90-х років минулого століття у шкільній освіті в Україні відбувався широкий спектр проєктів та ініціатив, пов'язаних з ОДГ. Хоча їх в основному координували міжнародні організації, вони залишили важливу спадщину на місцевому рівні, зокрема нові навчальні плани, ресурси та традиції у практиці викладання предметів громадянознавчого циклу. Вони охоплюють: пілотну програму державної юридичної освіти, яку проводить американська організація «Street Law» (практичне право) і результатом якої став сучасний курс 9 класу «Практичне право»; мережу дискусійних клубів, створену Міжнародним фондом «Відродження»; «Освіта для демократії в Україні» – програму підготовки викладачів, викладачів педагогічних університетів та інших фахівців із громадянської освіти в 9–11 класах, що підтримується ЄС та США, зокрема розроблення посібників; «Громадянська освіта – Україна» – проєкт, що фінансувався ЄС, який у 2005–2008 рр. пілотував громадянську освіту як факультативний шкільний предмет та передбачав розроблення рамки учнівських компетентностей, навчальні посібники та курси для педагогічних університетів; «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» – швейцарську ініціативу (2005–2010), що передбачала адаптацію та публікацію трьох посібників РЄ з питань ОДГ; «Забезпечення якос-

ті освіти для демократичного громадянства» (2007–2010 рр.), що здійснюється за підтримки громадської організації «Вчителі за партнерство та демократію»; «Спільнота споживачів та громадські об'єднання» – проєкт ЄС-ПРООН (2008–2010), результатом якого є факультативний курс 1–11/12 класів «Основи споживчих знань»; «Громадянська компетентність шкільної молоді», результатом чого є посібник з розвитку громадянської компетентності у молоді; План дій Ради Європи для України (2011–2014) щодо реформ, що стосуються прав людини, демократії та верховенства права в Україні, що здійснювався спільно з Міністерством освіти і науки [391].

У системі післядипломної педагогічної освіти, курсової підготовки та здобуття другої вищої педагогічної освіти сьогодні в Україні діють більш ніж 37 різноманітних курсів для вчителів та викладачів суспільних дисциплін, серед яких «Громадянська освіта», «Цінності демократичного громадянського суспільства», «Впровадження ідей демократичного громадянства». Також передбачено лекції та тренінги на теми «Демократичне самоврядування у школі», «Громадянська освіта в курсі “Я і Україна”», «Життя у толерантному суспільстві – стереотипи, упередження», «Особливості викладання курсів з громадянської освіти».

Однак сьогодні українська система освіти перебуває на етапі декларування ОДГ як наскрізного елементу змісту національних програм. Слід також зазначити, що останнім часом Україна, взявши курс на реформу та побудову нової української школи (НУШ), спрямовує свої зусилля для проведення послідовної інтеграції ОДГ у зміст всіх шкільних навчальних предметів [183]. Концепція НУШ проголосила наміри держави створити нову школу, її нову структуру та надати нові можливості для учнів, що мають стати рушіями соціальних, економічних, політичних та особистісних змін. Серед ключових компетентностей, що визнані перспективними для нової школи, є *соціальні та громадянські якості*, що потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, вміння працювати разом з іншими, досягати компромісів та розв'язувати конфлікти, поважати права людини та демократичні цінності.

Нині теми, що стосуються ОДГ, представлені в офіційній шкільній програмі через низку факультативних курсів та, частково, обов'язкових предметів, які входять до суспільствознавчого напрямку: Історія України (5–11 класи); Етика (5–6 клас); Основи права (9–10 класи); Економіка: людина і світ (10 клас); Людина і суспільство (11 клас); Основи філософії (10–11 класи); Практичне право (8–9 класи); Право: Практичний курс (9 клас); Права людини (10–11 класи); Основи економіки (10–11 класи); Гуманітарне право (10–11 класи); Європейський вибір України (спецкурс, 11 клас); Історія рідного краю (спецкурс, 8–11 класи); Людина і світ (11 клас); Філософія (10–11 класи); Основи знань споживачів (1–11/12 класи). На початковому та середньому рівнях факультативні курси вибирає школа.

Широкий спектр різних видів діяльності, пов'язаних з ОДГ, здійснюється у співпраці шкіл та місцевих громад. Частота та структура цих видів діяльності різняться залежно від школи. Вони передбачають: соціальну діяльність учнів у взаємодії з членами місцевої громади через шкільні клуби; студентські ради;

зв'язки з комітетами та службами місцевого самоврядування; волонтерство, наприклад, у дитячих будинках, дитсадках чи армії; молодіжні організації; етнографічні / фольклорні виїзди; зустрічі з державними або правоохоронними органами; конкурси, наприклад, написання листів політикам, плакати з громадянською тематикою або пам'яті важливих дат чи подій; співпрацю з громадою щодо благоустрою громадських парків та садів; пішохідні екскурсії для пізнання місцевості; вирішення конфліктів; тематичні дискусійні вечори; літню громадську роботу; роботу над шкільною / місцевою газетою; проведення опитувань у школах чи громадах; шкільне радіо; виставки; клуби громадянської освіти. Деякі з цих видів діяльності ведуть самі школи, інші – громадські та освітні організації.

Долучившись до програми Східного партнерства, українська система освіти отримала низку навчально-методичних матеріалів, розроблених експертами РЄ, а також створила мережу координаторів ОДГ у областях. Зокрема, протягом 2005–2017 рр. було проведено навчання і підвищення кваліфікації вчителів та працівників установ, викладачів педагогічних університетів із питань ОДГ, навчальні обміни між країнами – учасницями Східного партнерства в рамках проєкту «Освіта для демократичного громадянства» РЄ.

Слід зазначити, що в Україні було проведено значну роботу, пов'язану з ОДГ, зокрема розроблено нові курси та навчальні програми, навчальні матеріали, впроваджено активні методи навчання. Існує також певна традиція позаурочної та позашкільної діяльності, що передбачає волонтерство молоді та участь у місцевому та національному громадському житті в рамках формальної та неформальної освіти. Все це створює сприятливе середовище, яке сприяє розбудові послідовного та систематичного підходу до впровадження ОДГ.

Однак у контексті сучасних конфліктів та політичних змін існує низка проблем, пов'язаних із подальшою інтеграцією ОДГ у шкільне життя.

Зокрема, наразі в Україні не існує окремої або обов'язкової загальної базової програми з громадянської освіти, як предмет її вивчають учні 10 класу. Факультативні курси з громадянської освіти викладають не у всіх школах, і там, де вони є, зазвичай для них не приділено достатньо часу. Курси громадянознавчого циклу не завжди чітко співвідносяться між собою, однак навіть якби вони були обов'язковими, навряд чи вони могли б забезпечити досить широке та збалансоване висвітлення питань ОДГ. Більше того, зміст цих курсів, як правило, структурується на основі фактичних знань, а не демократичних концепцій, і не спрямований на формування компетентностей, пов'язаних з ОДГ.

Не сформульовано чіткої політики щодо того, як аспекти ОДГ можуть бути інтегровані у повсякденне життя та стосунки у шкільній громаді, оскільки немає реальних механізмів для забезпечення реалізації учнівського самоврядування. І хоча різноманітні позакласні заходи можуть проводитися в різних школах, залишається невизначеним, наскільки це розглядається як можливість впровадження ОДГ та освіти в галузі прав людини. Міжнародні експерти припускають, що частіше подібні заходи розглядаються лише з погляду розвитку патріотизму та поваги до нації та національної історії [421].

Багато вчителів не мають доступу до якісних, сучасних навчальних ресурсів із питань ОДГ. Незважаючи на те, що завдяки різним проектам та окремим ініціативам громадських і міжнародних організацій, зокрема Ради Європи, було створено різноманітні ресурси, вони не завжди відомі або легко доступні для практиків. Навіть там, де вони доступні, практики не завжди мають теоретичні знання, щоб зрозуміти, як ці ресурси можна використовувати. Це стосується, зокрема, вчителів різних предметів, які не сприймають ОДГ як свою особливу відповідальність.

Викладання суспільних дисциплін не завжди дає змогу реально впроваджувати ОДГ серед учнів. Багато фактичних ситуацій свідчать, що учні відчувають труднощі із застосуванням громадянських знань у повсякденних ситуаціях, наприклад, їм складно аналізувати соціальні та політичні проблеми, вони неефективно дискутують [93]. Існує думка, що позакласна діяльність є достатньо ефективною, щоб учні могли розвинути активну громадянську позицію і навички громадянської участі та демократичної взаємодії.

Попри значну кількість проектів та ініціатив щодо впровадження ОДГ у шкільній освіті, ця діяльність в основному є некоординованою, кожен проект відображає особливий інтерес різних міжнародних (здебільшого) партнерів і спонсорів. Більше того, вони недостатньо координують свої дії щодо реального охоплення мереж шкіл і партнерів. Залишається невирішеним питання єдиного розуміння на політичному рівні практичних наслідків впровадження ОДГ як загальношкільного підходу в школах, що визначений Хартією освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини Ради Європи. Це стосується як державного рівня, так і окремих шкіл.

Висновки до розділу 2

Стратегії Ради Європи у впровадженні освіти для демократичного громадянства тісно пов'язані з освітньою політикою Європейського Союзу, оскільки значна частка нормативно-законодавчого підґрунтя та рекомендаційних документів є спільними для країн РЄ та ЄС.

Важливо наголосити, що провідною тенденцією та стратегічною основою розроблення та реалізації ОДГ є *компетентнісна парадигма*, що є ознакою сучасних освітніх реформ. Компетентнісна парадигма виокремилась у освіті у країнах Європи внаслідок дискусії, започаткованої на початку 2000-х рр. такими економічно потужними країнами, як Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, а згодом – Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія, Естонія, до яких також приєдналися всі країни ЄС та РЄ зокрема. Сутність дискусії полягала у необхідності надання сучасній людині належних знань, умінь та компетентностей для забезпечення її гармонійної взаємодії з технологічним суспільством, що швидко розвивається, становлення на конкурентному ринку праці та участі у житті громадянського суспільства. До узагальнення результатів обговорень та експертних думок із питань компетентнісного підходу в

освіті долучились відомі міжнародні організації – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організація європейського співробітництва та розвитку, Міжнародний департамент стандартів, Міжнародний європейський дослідницький центр та ін., які запропонували компетентнісні довідкові рамки у різних сферах освіти та роботи, що слугують основою для освітніх стандартів сьогодні. Довідкові рамки компетентностей містять різні набори та складові компетентностей, серед яких Європейська довідкова рамка *ключових компетентностей для навчання впродовж життя* (2018) стала визначальною для систем освіти країн Європейського Союзу та Європи загалом і визначила основний вектор розвитку освіти у провідних країнах, яким стала компетентнісна парадигма освіти.

До ключових або/та трансверсальних компетентностей міжнародні експертні кола відносять *громадянську компетентність*. Зокрема, серед характеристик інтегрованого характеру освіти для демократичного громадянства є *визначення громадянської компетентності як трансверсальної (ЮНЕСКО)*, а також *ключової (ЕС)*, тобто водночас наскрізної і такої, що перетинається з різними навчальними галузями. Громадянська та соціальна компетентності визначені як ключові також у освітньому законодавстві України як країни Ради Європи, що обрала європейський вектор розвитку освіти та розбудову демократичного суспільства.

Досліджено, що, зважаючи на належність країн РЄ до Європейської сім'ї народів та географічного розташування на Європейському континенті, важливим аспектом і провідним напрямом наповнення освітніх програм, що стосуються демократичного громадянства та розбудови демократичних інститутів і цінностей у країнах-членах, є *європейський вимір і міжкультурний діалог*. При цьому поняття європейської ідентичності трактується в таких основних вимірах: *спільнота цінностей, історична спільнота, життєва спільнота, політична спільнота, спільнота поділеної відповідальності*.

Європейський вимір у навчальному процесі охоплює всі ланки середньої школи, має характер наступності, пов'язаний із наданням школярам знань про Європу та набуттям європейських цінностей та є складовою освіти для демократичного громадянства у баченні РЄ. Найбільш ефективними моделями та формами впровадження знань про Європу є модульний і міжпредметний підходи, що окреслені у рекомендаційних документах різних країн і на міжнародному рівні у документах ЄС та РЄ.

Виявлено, що особлива увага в останні десятиліття до міжкультурного діалогу, європейського виміру та інтегрування освіти до європейського освітнього простору приділяється саме країнам із молодого демократією та пострадянським країнам Східного партнерства, до складу яких входить Україна. Саме *Східне партнерство* стало провідною стратегією РЄ починаючи з 2000-х рр. Стратегія Східного партнерства є частиною політики сусідства країн Європейського Союзу та сусідніх країн, що входять або є сусідами європейського регіону з метою економічної та політичної інтеграції між ЄС та країнами-партнерами.

З'ясовано, що країни Східного партнерства мають дуже схожий досвід економічного, політичного та суспільного становлення на шляху демократичного розвитку. Всі ці країни протягом останніх двох десятиліть здійснюють послідов-

ні реформи в системі освіти: прийняття нових законів та концепцій, розроблення нових навчальних планів і програм, нового покоління підручників, участь у міжнародних проєктах та ініціативах, які підтримуються вагомими європейськими організаціями та громадськими об'єднаннями в цих країнах, що стосується й української освітньої реформи.

Особливу роль у процесі впровадження та розвитку освіти для демократичного громадянства мають відігравати сучасні вчителі, які залишаються рушіями тих змін, що відбуваються у житті учнівської молоді, адже їхній вплив на формування демократичного середовища у закладі є незаперечним. Ось чому проблемою є недостатнє усвідомлення педагогічними колами ролі громадянської освіти, яка залишається у школі на вторинних ролях. Досвід країн Східного партнерства є корисним не тільки для дослідження та вивчення, а й для встановлення зв'язків, обміну позитивними педагогічними практиками між країнами.

Важливим елементом у впровадженні ОДГ є підготовка та підвищення кваліфікації вчителів з цієї тематики, її недостатня інтенсивність характерна для всіх вищеописаних країн Східного партнерства. І хоча країни мають свої особливості функціонування систем навчання вчителів, поширення практики підготовки вчителя з питань ОДГ має здійснюватись на основі кращих європейських та світових практик, де велику роль відіграють такі міжнародні організації, як Рада Європи, що впроваджувала *спільну програму ЄС «Підтримка освіти з прав людини та виховання в галузі демократичного громадянства 2015–2017»* та інші.

Розділ 3

ТЕНДЕНЦІ РОЗБУДОВИ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА У КРАЇНАХ – ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ

3.1. Сутнісні характеристики Довідкової рамки компетентностей для культури демократії Ради Європи

Рада Європи взяла на себе ключову роль у відновленні довіри та порозуміння між країнами і націями через освіту в багатьох конфліктних ситуаціях, які виникали та виникають сьогодні в Європі. Сучасні виклики у європейських державах пов'язані зі зростанням міграційних процесів, глобалізаційними процесами, розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, що мають значний вплив на людей. Багатоманітність європейських країн, різні переконання, походження та світогляд змушують усвідомлювати, як розвивати спільні цінності, що об'єднують людей, запобігати зіткненню різних світоглядів, сприяти порозумінню.

Освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини є провідним елементом діяльності Ради Європи. На конференції 11–12 квітня 2016 р. у Брюсселі під назвою «Забезпечуємо демократію через освіту» було обговорено та прийнято Комітетом міністрів Ради Європи план дій, згідно з яким Рада Європи запропонувала розроблену протягом 2014–2016 рр. *Довідкову рамку компетентностей для культури демократії (Reference Framework of Competences for Democratic Culture, RFCDC)*, що базується на принципах РЄ та спрямована на впровадження освіти для демократичного громадянства на національному, європейському та глобальному рівнях у різних країнах [487]. Акцент на культурі демократії у контексті діяльності Ради Європи зроблено у контексті низки міжнародних документів, що стосуються поваги до культур та культурного різноманіття, демократичних цінностей та ролі освітніх інститутів у підтримці цих цінностей. Також в основу було покладено положення Європейської культурної конвенції (1954 р.), що наголошує на рівноправності народів та культур, важливості вивчення та збереження мов, історії та цивілізацій заради єдності, збереження та втілення у життя ідеалів та принципів демократичного суспільства [72].

Стратегічні документи з цього напрямку підкреслюють те, що культури демократії потрібно навчати, її необхідно стимулювати та підтримувати з боку

урядів, освітніх установ та країн на всіх рівнях. Особливо важливо формувати таку культуру у шкільному середовищі.

Проект із розроблення та пілотування Довідкової рамки компетентностей для культури демократії відбувався у чотири фази (2012–2017 рр.). Відправною точкою стало рішення РЄ за головування Андорри у Комітеті міністрів РЄ зі створення міждисциплінарної групи експертів у 2013 р. для розроблення настанов і збирання дескрипторів компетентності для культури демократії та міжкультурного діалогу, які національні органи різних країн можуть використовувати та адаптувати відповідно до особливостей систем освіти. При цьому створена міждисциплінарна група запропонувала не розділяти питання демократії та міжкультурного діалогу та визначила чотири основні категорії зазначеної компетентності (*цінності, знання та критичне розуміння, схвалення та навички*). На період 2016 р. група зазначених експертів встановила категорії, розробила дескриптори та компоненти компетентності, що формулюються з використанням мови результатів навчання. Всі результати обговорення та створення Довідкової рамки є у вільному онлайн-доступі на сайті РЄ – <https://www.coe.int/en/web/education/about-the-project-competences-for-democratic-culture-and-intercultural-dialogue>.

Рада Європи оприлюднила матеріали, що узагальнили роботу над відбором показників і дескрипторів компетентності для культури демократії (2016) під назвою «Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні у культурно різноманітному демократичному суспільстві», авторами яких стали європейські експерти (Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф, Д. Роу, В. Таельман та ін.). Цю публікацію було перекладено українською у 2018 р. [113]. У першому розділі викладено навчальну мету так званої концептуальної моделі компетентностей, а також розтлумачено, чому термін «культура демократії» використовується в контексті поняття «демократія». Зокрема, автори пояснюють, що демократія не може існувати без демократичних інституцій та права, які мають, своєю чергою, базуватись на культурі демократії та демократичних цінностях, ставленні та демократичних практиках. При цьому існує взаємозалежність між культурою демократії та міжкультурним діалогом у культурно багатоманітному суспільстві, де такий діалог є життєво необхідним для залучення всіх громадян до демократичних дискусій та обговорень [113].

Експерти РЄ представили робочий метод, за допомогою якого було визначено конкретні компетентності, що увійшли до цієї моделі компетентностей, що надалі розвинулась у рамку. Особливою характеристикою рамки є те, що вона була сформована на основі наявних концептуальних схем демократичної та міжкультурної компетентностей, які існували у різних країнах. У результаті системного аналізу було відібрано 101 схему, які декомпозували, щоб визначити складові компетентностей, з яких сформували споріднені групи. Це дало змогу ідентифікувати 55 можливих компетентностей для включення до рамки. Щоб звузити їх перелік для зручності використання у роботі, експерти визначили набір принципових критеріїв і прагматичних тверджень, що допомогло відібрати ключові компетентності. У результаті до моделі було включено 20 компетентнос-

тей: 3 набори цінностей, 6 ставлень, 8 навичок і 3 групи знань та критичного розуміння. У процесі подальших міжнародних консультацій із залученням академічних експертів, працівників освіти та управлінців модель було посилено та вдосконалено кожну її деталь (Додаток К).

Компетентності, що були відібрані для рамки, відповідають також іншим сферам життя і не є звуженими до питань культури демократії. Наприклад, навички критичного та аналітичного мислення, автономного навчання увійшли до рамки, оскільки створюють цілісну картину і є важливими у формуванні культури демократії. З метою зменшення кількості компетентностей для включення до рамки було застосовано низку практичних положень, які використовувалися під час розроблення іншого документа РЄ – «Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти» [307]. Відповідно до цих рекомендацій, модель рамки має бути:

- *багатоцільового призначення*: використовуватися в освітньому процесі у багатьох цілях, наприклад, для розроблення навчальних програм, планів, відбору методів викладання та оцінювання, узгодження компетентностей відповідно до рівня освіти, а також кваліфікацій;
- *гнучкою*: легко піддаватися змінам відповідно до обставин, культурних особливостей та різних освітніх контекстів;
- *відкритою*: бути такою, що може у подальшому доповнюватись та покращуватись відповідно до потреб користувачів;
- *динамічною*: легко модифікуватися у відповідь на зворотний зв'язок із користувачами;
- *не догматичною*: не повинна бути пов'язана з наявними освітніми та соціально-науковими теоріями, а має бути орієнтована на практику;
- *зручною в користуванні*: повинна мати такий формат, щоб бути добре зрозумілою тим, кому вона призначена, зокрема педагогам та управлінцям [113].

Офіційно Рада Європи представила Довідкову рамку на конференції у Копенгагені (Данія) «Демократична культура – від слів до дії» 23–24 квітня 2018 р. Було також започатковано мережу координаторів у країнах РЄ, що має опікуватись такими трьома видами діяльності зі впровадження рамки: 1) розроблення навчальної програми; 2) викладання; 3) оцінювання (<https://www.coe.int/en/web/education/competences-for-democratic-culture>).

Довідкова рамка компетентностей для культури демократії розтлумачує поняття «компетентність» і «компетентності». *Компетентність* визначається як динамічний процес, за якого компетентна особа мобілізує та застосовує глибинні психологічні ресурси в активний та адаптивний спосіб для того, щоб діяти у нових обставинах. *Демократична та міжкультурна компетентності* пояснюються як здатність мобілізувати та застосувати відповідні цінності, ставлення, навички, знання та/або розуміння для того, щоб ефективно та належним чином відповідати на запити, виклики та розкривати можливості, які з'являються у демократичних та міжкультурних ситуаціях. У четвертому розділі згаданого документа також зазначено, що на додаток до глобального та цілісного використання терміна «компетентність» (в однині), термін «компетентності» (у множині) жи-

вається для визначення конкретних індивідуальних ресурсів (*конкретних цінностей, ставлень, навичок, знання та розуміння*), що мобілізуються та використовуються при виникненні компетентної поведінки. Компетентність полягає у виборі, активуванні та організації компетентностей та їх застосуванні в добре скоординований, адаптивний та динамічний спосіб у конкретних ситуаціях [487, с. 10–12].

Запропонована Радою Європи *концептуальна модель* – Довідкова рамка компетентностей для культури демократії – складається з переліку 20 компетентностей, що згруповано у чотири категорії (блоки): *цінності, ставлення, навички, знання та критичне розуміння* (рис. 3.1). Розглянемо їх детальніше.

Блок «Цінності» має три складові:

- *вміння цінувати інших людей, людську гідність та права людини* передбачає переконання щодо того, що кожна людина є рівноправною з точки зору гідності, поваги, наділена рівними правами та фундаментальними свободами;
- *вміння цінувати культурне різноманіття* базується на переконанні про те, що інші вірування, культурні розбіжності та різноманіття, плюралізм думок, поглядів та практик мають бути позитивно сприйняті, оцінені та збагачені;
- *вміння цінувати демократію, правосуддя, справедливість, рівноправність і верховенство права* ґрунтується на загальному переконанні, що суспільство повинно діяти та регулюватись у рамках демократичних процесів, які поважають принципи справедливості, рівноправності та верховенства права.

Блок «Ставлення» містить такі основні складові:

- *відкритість до культурних відмінностей, віросповідань та переконань інших людей, до різноманітних поглядів та життєвих практик у світі*, що означає відкритість у ставленні до інших людей, які мають різні культурні уподобання щодо себе та віри, світогляд та життєві практики, що відрізняються одна від одної. Також передбачає чутливість, цікавість і готовність взаємодіяти з іншими людьми та іншими точками зору та поглядами на світ;
- *повага до інших* складається з позитивних поглядів та поваги до будь-кого чи будь-чого на основі суджень, що такі погляди мають власну особливу цінність та значення. Мати повагу до інших людей, які мають різні культурні переконання, думки або практики власного життєвого досвіду, є важливим для ефективного міжкультурного діалогу та розбудови культури демократії;
- *усвідомлення громадянськості* означає ставлення та відчуття належності до громади або соціальної групи, що є більшим, ніж найближче коло сім'ї та друзів. Це означає почуття належності до цієї спільноти, розуміння інших людей у суспільстві, усвідомлення наслідків своїх дій і дій інших, солідарність з іншими членами спільноти та відчуття громадянського обов'язку щодо громади та спільноти;

- *відповідальність* означає ставлення до власних дій. Вона передбачає усвідомлення своїх дій і дій інших, формування намірів про те, як діяти належним чином та морально, сумлінно виконуючи ці дії, бути свідомим та відповідальним за результати своїх дій;
- *самоефективність* – це ставлення до себе, що передбачає позитивне переконання у власній здатності здійснювати дії, які необхідні для досягнення конкретних цілей, а також упевненість у тому, що можна зрозуміти проблеми, обрати відповідні методи для вирішення задач, орієнтацію для успішного подолання перешкод;
- *толерантність до невизначеності* означає ставлення до невизначених ситуацій, які можуть по-різному інтерпретуватись і суперечити одна одній. Це передбачає оцінку таких ситуацій з позитивної точки зору та їх подальше конструктивне розв'язання.

Блок «Вміння» містить такі складові:

- *вміння самостійно вчитися* є тими навичками, які дають змогу здійснювати, організовувати та оцінювати власне навчання відповідно до власних потреб у свій спосіб без спонукання іншими особами;
- *аналітичне та критичне мислення* – це навички, що необхідні для здійснення аналізу, оцінки та судження у різний спосіб (наприклад, за допомогою текстів, аргументів, інтерпретацій, постановки проблем, подій та досвіду) систематичним і логічним шляхом;
- *вміння слухати та спостерігати* є необхідними для того, щоб розрізнити та розуміти, про що йде мова і як це було сказано, а також помічати та розуміти невербальну поведінку інших людей;
- *емпатія* – набір навичок, необхідних для розуміння та взаємодії з іншими людьми, їхніми міркуваннями, переконаннями, відчуттями та баченням світу з іншої перспективи;
- *гнучкість і вміння адаптуватись* означає навички, необхідні для коригування та регулювання власних відчуттів та поведінки задля ефективних і відповідних дій у нових контекстах та ситуаціях;
- *лінгвістичні, комунікативні вміння та багатомовність* важливі для ефективної комунікації з людьми, що спілкуються рідною та іноземними мовами, а також для спілкування і взаємодії у ролі медіатора між людьми, що спілкуються різними мовами;
- *вміння співпрацювати* – вміння, що необхідні для активної участі разом з іншими у спільній діяльності, для виконання спільних завдань та для спонукання інших до співробітництва задля того, щоб досягнути спільних цілей;
- *вміння вирішувати конфлікти* – навички, необхідні для того, щоб визначити, управляти та вирішувати конфлікти мирним шляхом через ведення сторін конфлікту до оптимальних рішень, що є прийнятними для різних сторін конфлікту.

Рис. 3.1. Довідкова рамка компетентностей для культури демократії [448]

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

Блок «Знання та критичне розуміння» містить такі складові:

- *знання та критичне розуміння себе* – критичне усвідомлення власних відчуттів і мотивації з точки зору власних / інших культурних переконань та перспективи бачення світу;
- *знання та критичне розуміння мови та комунікації* означає знання та критичне розуміння відповідних соціальних вербальних і невербальних практик, притаманних носіям інших мов, усвідомлення того, що інші люди можуть бути носіями інших стилів спілкування і що кожна інша мова є вираженням певних поглядів і думок унікальним шляхом;
- *знання та критичне розуміння світу* охоплює комплекс знань і критичного розуміння політики, закону, прав людини, культури та культур, релігій, історії, ЗМІ, економік, довколишнього середовища та сталого розвитку.

Важливо зазначити, що термінологічний апарат довідкової рамки базується на низці вихідних положень, що становлять саму концепцію рамки. Розглянувши підхід до трактування понять «компетентність» та «компетентності» у довідковій рамці, слід зупинитись на тому, як саме тут розтлумачено поняття «культура».

Автори довідкової рамки вважають, що поняття «культура» має такі основні аспекти: *матеріальні ресурси, що використовуються членами групи (приміром, знаряддя, їжа, одяг), соціально розподілені ресурси групи (наприклад, мова, релі-*

гія, правила соціальної поведінки) та суб'єктивні ресурси, які використовуються окремими членами групи (наприклад, цінності, ставлення, вірування та практики, які зазвичай є системою орієнтирів для осмислення і ставлення до світу). Тобто культура групи охоплює всі три аспекти – це матеріальні, соціальні та суб'єктивні ресурси. Загальний набір ресурсів розподіляється по всій групі, але кожен окремий її член виділяє і використовує лише частину культурних ресурсів, потенційно доступних йому. Таке розуміння поняття «культура» передбачає, що різні за розміром групи є носіями різних культур. До таких груп належать: нації, етнічні та релігійні групи, міста, квартали, підприємства, професійні спілки, сексуальні меншини, групи людей з обмеженими можливостями, групи різних вікових категорій та сім'ї. Це означає, що всі люди одночасно належать до багатьох різних груп та різних культур [487, с. 19].

Зазвичай серед культурних груп спостерігається невелика варіативність, навіть межі самої групи часто є нечіткими. Така внутрішня варіативність і конфронтація культур частково є наслідком того, що всі люди належать одночасно до багатьох груп і культур, фактично поєднуючи різні культури. Тому те, яким чином вони ставляться до будь-якої культури, залежить від поглядів, властивих іншим культурам, носіями яких вони також є. Культурні зв'язки перетинаються так, що кожна людина посідає своє унікальне культурне місце. Крім того, сенси та почуття, якими люди прив'язані до певних культур, завжди персоналізовані як наслідок власної життєвої історії, особистого досвіду тощо.

Базове поняття «культура», що застосовано у довідковій рамці, корелюється з поняттям «міжкультурний». Це пояснюється тим, що всі люди належать до множинних культур і беруть участь у культурному сузір'ї, а тому кожна міжособистісна ситуація є потенційно міжкультурною. Міжкультурні ситуації виникають щодня, наприклад, коли людина сприймає іншу людину (групу людей) як таку, що є культурно відмінною. У цих ситуаціях важливим є те, як саме люди будуть вести міжкультурний діалог, який Рада Європи визначає як *відкритий обмін поглядами на основі взаєморозуміння та поваги між індивідами або групами індивідів, які сприймають себе як таких, що мають різну культурну належність. Він надзвичайно важливий для сприяння конструктивній взаємодії через культурні розбіжності та посилення єдності демократичних суспільств.*

Починаючи з червня 2016 р. РЄ запровадила пілотування так званих дескрипторів Рамки компетентностей для культури демократії у реальних навчальних ситуаціях на початковій ланці школи. Цей процес передбачає використання матеріалів для навчання різних категорій освітян: вчителів, методистів та інших категорій педагогів, з огляду на подальше впровадження рамки у освітній процес.

В основу цієї розробки Рада Європи, як організація, що відіграє лідерську роль у встановленні порозуміння у системі освіти в багатьох конфліктних ситуаціях у країнах Європи, покладає сприяння процесу розбудови демократичного суспільства. Особливо це актуально сьогодні, в умовах зростання міграції, різноманітності, інтенсивного впливу медіа, розвитку ІКТ, а також глобалізаційних процесів, що впливають на становлення молоді.

Характерним для європейського суспільства є багатокультурне збагачення та спілкування і обмін між різними культурними групами населення в умовах існування різних віросповідань, культурного підґрунтя, різноманіття поглядів. Однак така ситуація передбачає існування загроз, які потребують обережного ставлення один до одного, особливо в умовах зростання міжетнічних конфліктів, радикальних дій громадян різних країн та їхніх поглядів, екстремізму, загрози тероризму, що є характерним для сучасного світу.

Слід наголосити, що ця рамка є рекомендованою для впровадження у систему освіти і може бути використана педагогами під час викладання різних предметів у школі, а також для застосування під час виховних годин та позакласних заходів з учнями. Описи характеристик, які містить ця рамка, можуть бути подані у вигляді результатів навчання та виховання учнів і бути складовими навчальних цілей різного рівня: від стандартів – до навчальних планів та програм.

Пропонуючи Рамку компетентностей для культури демократії, Рада Європи розробила та впровадила низку методичних матеріалів для вчителів та керівників шкіл, де висвітлила організаційно-педагогічні умови та кроки впровадження ОДГ. Зокрема, було розроблено документ під назвою «Керівний документ 2, ККД (CDC) та педагогіка», призначений для всіх освітніх працівників: учителів, керівників шкіл, викладачів закладів вищої освіти, майбутніх вчителів та методистів [462]. Метою розроблених рекомендацій є звернути увагу на низку методів і педагогічних підходів, які можуть бути використані для формування компетентностей для культури демократії на основі довідкової рамки. Автори підкреслюють, що використання моделі може сприяти розвитку інноваційного та творчого потенціалу, оскільки компетентності, що формуються в рамках шкільних предметів, можуть доповнюватися компетентностями, що розвивають здатність діяти демократично.

Формування культури демократії у процесі навчання залежатиме від того, наскільки вчителі можуть планувати та розвивати таку освітню діяльність та пристосовувати їх до своїх потреб та потреб своїх учнів. Компетентності для культури демократії (ККД) можна розвивати як частину основної шкільної діяльності та в межах усіх предметів. Вчителям не варто відхилятися від того, чого вони навчають, їм пропонується збагатити свою поточну практику, включивши ККД до свого викладання. Саме тому документ надає рекомендації щодо:

- конкретних педагогічних принципів, можливостей викладання та розвитку компетентностей, а також обґрунтування цього вибору;
- рекомендованих педагогічних методів і підходів для викладання та розвитку компетентностей;
- пропозицій щодо навчальної діяльності та різноманітних стилів навчання.

Термін «педагогіка» використовується Радою Європи у цьому документі у його широкому розумінні, з посиланням на організацію навчального процесу, тобто на те, як організувати викладання, навчання та оцінювання у рамках навчальної програми. При цьому враховано різні підходи у країнах до процесу оцінювання результатів навчальних досягнень у середній школі.

Отже, компетентності для культури демократії вчителі мають усвідомлювати як тему, наскрізну проблему, що інтегрована у різні процеси викладання та навчання в рамках спільної відповідальності. Спільна відповідальність означає, що у процесі формування ККД важливо залучити всі зацікавлені сторони (батьків, громаду, громадянське суспільство), де учні самостійно співпрацюють, беруть участь у процесах та житті суспільства.

Педагогічні підходи, запропоновані РС, можуть бути застосовані не лише для формування культури демократії, вони сприяють створенню сприятливого та безпечного навчального середовища та допомагають знайти способи вирішення ситуацій, що пов'язані з насильством, дискримінацією та порушенням демократичних принципів співіснування. Вчителі можуть також підвищити свою обізнаність про будь-які упередження та стереотипи й визначити, що насправді вони здійснюють у цьому напрямі, що планують і що не роблять насправді, а лише декларують. Тобто вчителі можуть:

- оцінити свій рівень обізнаності з питань формування культури демократії;
- визначити, що вони можуть зробити та досі не зробили у напрямі формування ККД;
- сфокусуватись, що можна зробити краще, ніж було дотепер.

Перш за все, вчителям пропонують заповнити коротку анкету (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Анкета для вчителя щодо ставлення і стану формування ККД у їхній практичній роботі (РС [462])

№	<p style="text-align: center;">Запитання до вчителя</p> <p style="text-align: center;">Подані запитання можуть допомогти вчителю в тому, як організувати навчальний процес із формування ККД і компетентностей для демократичного громадянства</p>
1	Наскільки, на вашу думку, ваше викладання сприяє тому, що учні стають активними громадянами / поважають права людини?
2	Як часто ваші учні мають можливість висловлювати власні ідеї / вислуховувати різні погляди, обговорювати їхні відмінності в класі?
3	Як часто питання, що стосуються прав людини, демократичного громадянства, справедливості, рівності чи верховенства права, порушуються на уроках (заняттях), які ви викладаєте?
4	Як ваша поточна практика сприяє розвитку інтелектуального, особистого та соціального потенціалу, що дає змогу учням бути активними громадяни?
5	Яким чином ви надаєте час і можливість учням для роботи один з одним, щоб зміцнити своє розуміння, а також відпрацьовувати соціальні навички, сприяючи тим самим як індивідуальним, так і соціальним процесам та результатам?
6	Як часто ви включаєте у свою роботу практичну діяльність та чи використовуєте підходи на основі досвіду?
7	Наскільки ефективно ви застосовуєте попередній досвід ваших учнів у вашій практиці навчальної діяльності?

Джерело: розроблено авторкою

Педагогічні підходи та методи формування культури демократії заохочують учнів активно брати участь у випробуваннях, відкриттях, аналізі, порівнянні, роздумах та співпраці. Важливо усвідомлювати, що компетентності для демократичного громадянства та культуру демократії можливо формувати та розвивати за умов поєднання елементів, що стосуються як змісту, так і процесу навчання. Тому вчителі як провідники планування такої діяльності мають у такий спосіб організовувати свою роботу, щоб створити можливості для низки чинників.

Досвід. Формування ставлення до поваги та відкритості, а також емпатії здійснюється завдяки можливості навчання через досвід, що може бути як реальним, так і уявним; учні можуть відчувати його через, наприклад, ігри, заходи, традиційні ЗМІ та соціальні мережі, очну взаємодію з іншими або через листування. Вчителі можуть вибирати книжки для своїх учнів або організовувати спілкування з широкою спільнотою, іншими районами, регіонами та країнами, фізично або в Інтернеті; організовувати заходи та міжнародні зустрічі для молоді; наприклад, вчителі історії можуть планувати театральні реконструкції або заходи. Усі ці приклади можуть забезпечити можливості для навчання шляхом порівняння та аналізу.

Аналіз. Може бути здійснений за подібністю та розбіжностями на прикладі пояснення різних практик, думок, цінностей і переконань. Вчитель може підтримувати своїх учнів у аналізуванні тих явищ, які учні бачать, та за якими лежать інші дії. Цього можна досягти, наприклад, шляхом обговорення та аналізу письмових чи аудіо/відеоджерел на основі методів опитування. Потім аналіз може бути застосовано до самих учнів, щоб вони могли поставити під сумнів та обговорити власні практики, цінності та переконання.

Порівняння. Учні часто порівнюють незнайоме зі знайомим і оцінюють незнайомого як «химерного» або «гіршого» чи навіть як «нецивілізованого». Вчителям слід знати про подібне та замінювати його порівнянням для розуміння, що передбачає неоднозначне бачення подібності та відмінності та врахування точки зору іншого. Тобто учнів можна заохотити розвивати розуміння того, що є нормальним для них, можна розглядати як химерне з чужої точки зору, і навпаки, і що обидва вони просто різні в деяких аспектах і однакові в інших аспектах. Отже, учні можуть брати участь у обговоренні та свідомому порівнянні власних цінностей та поглядів із різними, щоб глибше усвідомити, як вони самі будують реальність.

Рефлексія. Порівняння, аналіз і досвід повинні супроводжуватися часом та простором для роздумів і розвитку критичного усвідомлення та розуміння. Вчителі та фасилітатори, особливо в неформальній та формальній освіті, повинні забезпечити, щоб такий час і простір були передбачені обдуманно та планово. Наприклад, учителі можуть попросити учнів обговорити свій досвід, заохотити їх вести журнал реєстрації для відстеження процесу їхнього навчання, а також писати, малювати, ділитися чи іншим чином реагувати на те, що вони дізналися. Батьки також можуть бути долучені до такого процесу.

Дія – заходи, взаємодія з іншими через діалог та залучення до спільної діяльності з іншими. Вчителі можуть взяти на себе відповідальність та заохочувати і спрямовувати спільну діяльність з учнями, наприклад, шляхом вдосконалення соціального та фізичного середовища у школі (загальношкільний підхід).

Методи та підходи до формування компетентностей для демократичного громадянства та культури демократії поділяються на два основні блоки: методи та підходи, орієнтовані на процес та методи та підходи, орієнтовані на зміст [462, с. 4].

Методи та підходи, орієнтовані на процес:

- моделювання демократичного ставлення та поведінки;
- демократичні процеси в класі;
- кооперативне навчання;
- проєктне навчання;
- сервісне навчання.

Методи та підходи, орієнтовані на зміст:

- використання наявних навчальних програм;
- наскрізні освітні галузі;
- командне навчання та інтегрований підхід;
- використання «прихованого курикулуму».

Портфоліо компетентностей для культури демократії. Для підтримки процесу впровадження Довідкової рамки компетентностей для культури демократії Рада Європи розробила методичні матеріали та «Портфоліо компетентностей для культури демократії» у двох версіях: для учнів віком до 10–11 років та стандартну версію для учнів, старших 10–11 років [390; 389].

Портфоліо компетентностей для культури демократії призначено для використання у школах для сприяння впровадженню Довідкової рамки компетентностей Ради Європи. Учні пропонуються створювати портфоліо, де будуть накопичуватись документи (записи, тексти, зображення), що демонструють, як саме учні застосовують свої компетентності для демократичної культури в різних ситуаціях у школі та поза нею. Портфоліо допомагає учням критично розмірковувати, як розвиваються їхні компетентності й те, як вони будуть розвивати їх надалі. Накопичені матеріали у портфоліо можуть бути використані для освітніх цілей для подальшого розвитку компетентностей для культури демократії або для їх оцінювання. При цьому оцінювання має сприйматись як відслідковування прогресу без виставлення конкретних оцінок, а лише для того, щоб сприяти подальшому розвитку та використанню набутих компетентностей для культури демократії у житті (рис. 3.2).

Як було зазначено, існує дві версії портфоліо: *для молодших школярів* (діти до 10–11 років) і *стандартна версія* (діти від 10–11 років). Кожна версія супроводжується методичним вказівками для вчителів. Обидві версії портфоліо успішно пілотовані вчителями у низці країн РЄ.

Дві версії надають модель самого портфоліо та опитувальник зворотного зв'язку. Розглянемо детальніше, що саме експерти РЄ вкладають у цю модель

(шаблон). Блок-схеми портфоліо для учнів доступні англійською мовою, усі ці матеріали можуть бути перекладені та використані вчителями та учнями їхньою рідною мовою. Вчителі також можуть вільно адаптувати та змінювати запропонований зміст портфоліо, щоб зробити їх більш придатними для власної системи освіти та потреб, як вони бажають, на основі власних професійних суджень.

Однак при внесенні змін у портфоліо потрібно враховувати такі дві важливі аспекти:

- адекватна документація щодо застосування компетентностей учнів;
- критичні роздуми учнів про застосування компетентностей.

Матеріали, представлені у методичних вказівках щодо створення портфоліо, містять:

- шаблон, який призначений для відображення загальної структури портфоліо у порівняно простому форматі;
- керівництво для вчителів, яке пояснює, як викладачі можуть допомогти учням скласти портфоліо.

Найбільш повно реалізацію європейського виміру у країнах Європи висвітлено у дослідженні «Європейський вимір в середній освіті в Європі», здійсненому Дослідницьким освітнім департаментом університету м. Льєж (Бельгія) за підтримки Європейського Парламенту у 2003 р. [655]. Експертами було окреслено становлення та розвиток європейського виміру у середній освіті у країнах Європи, зокрема у 15 країнах – членах ЄС та країнах-кандидатах. У рамках підтримки впровадження європейського виміру європейськими інститутами було запропоновано низку пропозицій щодо сприяння цьому процесу, а саме:

Портфоліо може бути складене у традиційному друкованому вигляді (наприклад, за допомогою підшивок, папок або файлів) або реалізоване в цифровому вигляді.

Електронне портфоліо має низку переваг, а саме:

- дає учням змогу проявляти творчість у тому, як вони складають, упорядковують портфоліо та надавати перехресні посилання на зміст використаних матеріалів;
- дає можливість збирати та зберігати відео, аудіозаписи та цифрові зображення, інші електронні ресурси. Вибір між друкованою та цифровою версіями портфоліо має здійснюватись вчителями та учнями відповідно до конкретних обставин, можливостей і потреб. Учителі, які використовують портфоліо, можуть обмінюватись своїм досвідом і спілкуватись (надавати відгуки) з авторами портфоліо. Інтернет-форма, за допомогою якої можна надати цей відгук, доступна на вебсторінці «Портфоліо» Ради Європи RFCDC: <https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/portfolios>. Також Рада Європи розробила методичні вказівки для вчителів, що покроково пояснюють, яким чином вчителі можуть сприяти укладанню портфоліо учнів щодо культури демократії – <https://rm.coe.int/prems-003121-portfolio-cdc-young/1680a256b0>.

Розділ 1. Титульна сторінка

- ▶ ім'я та вік дитини;
- ▶ назва школи, дитячого садка / іншого закладу освіти;
- ▶ вчителі, які допомагали дитині складати портфоліо;
- ▶ імена будь-яких інших людей, які допомагали дитині складати портфоліо (напр., батьки, брати, сестри, бабусі та дідусі або інші важливі для дитини люди в місцевій громаді). Дитина може персоналізувати назву сторінки, додавши малюнки, фотографії, аудіозаписи або письмові тексти

Розділ 2. Зміст

Зміст повинен бути чітко структурованим. Він має містити електронні посилання (якщо складено електронне портфоліо), номери сторінок (якщо складено паперове портфоліо) або іншу систему посилань (якщо складено інший тип мультимедійного портфоліо).

- ▶ особисті твердження; ▶ контекстна заява; ▶ мета (заява про цілі);
- ▶ свідчення розвитку компетентностей; ▶ роздуми; ▶ заключне висловлювання

Розділ 3. Особисті твердження

У розділі розміщують інформацію, яка стосується демократичних та міжкультурних компетентностей дитини. Вчителі дають конкретні вказівки, який саме тип інформації слід включати в особисту заяву, відповідно до освітнього, культурного та національного контексту школи

Розділ 4. Контекстна заява

Цей розділ має містити опис дитиною відповідних аспектів місцевого контексту, в якому вона живе; які особливості навколишнього середовища спонукають або заважають їй та іншим людям здійснювати свої демократичні та міжкультурні компетенції, як на її поведінку впливають і формуються аспекти їхнього середовища

Розділ 5. Мета. Заява про цілі

На тлі особистої та контекстної інформації, яка була зафіксована в розділах 3 і 4, цей розділ має містити вступне висловлювання, яке створюється разом дитиною та вчителем, про те, як і чому дитина складає портфоліо

Розділ 6. Свідчення розвитку компетентностей

дитини для культури демократії в різних контекстах, у класі та поза ним

Приклади поведінки дитини у різних обставинах документують не лише поточні знання дитини, а й прогрес (і спад) дитини. Відомості із заходів, що проводяться в класі та поза класом, на дитячому майданчику, ідальні, в дитячих клубах, під час проходження курсу, навчальної програми за межами школи, відвідування ГО, зустрічей з іншими людьми на вулиці, при відвідуваннях країн, у сім'ї, групі однолітків, внаслідок отримання відомостей зі ЗМІ та взаємодії у соціальних мережах

Розділ 7. Роздуми

Роздуми дитини щодо свідчень, представлених у Розділі 6. Дитина фіксує роздуми про власну поведінку та свідчення, подані у попередньому розділі. Цей розділ дає дитині можливість проводити більш широкі та систематичні роздуми щодо зібраних свідчень і допоможе визначити власні потреби у навчанні та у подальшому розвитку.

Розділ 8. Заключне висловлювання

Розвиток демократичних і міжкультурних компетентностей є процесом, що триває впродовж життя. Портфоліо потребує додавання заключного висновку у разі, якщо заклад освіти хоче завершити процес укладання портфоліо (у разі переходу до іншої школи, завершення навчального року)

Рис. 3.2. Блок-схема моделі портфоліо компетентностей для культури демократії РЄ [390]

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами РЄ

Отже, Рада Європи комплексно підійшла до питання створення умов та навчально-методичного супроводу для педагогічних працівників щодо формування та розвитку компетентностей для демократичного громадянства й культури демократії. Запропонувавши Довідкову рамку, експерти РЄ створили цілісну картину для вчителів, що допомагає знайти місце та усвідомити процес формування демократичних цінностей. Рамка компетентностей для культури демократії є важливим стратегічним документом ради Європи, що пропонує освітянам чіткі описи вмінь, навичок та ставлень, що мають бути інтегрованими до процесу та змісту освіти сьогодення. Сприяння формуванню демократичної культури в суспільстві через освіту та школу сприятиме процесу навчання на виховання громадян демократичної успішної європейської України.

3.2. Цифрове громадянство – провідна тенденція сучасної освіти у європейських країнах

Здатність використовувати цифрові засоби навчання стає новою технологічною основою розвитку навичок самоосвіти, формує сучасну культуру та певний рівень цифрової грамотності під час роботи з джерелами інформації, що впливає на інтелектуальне зростання особистості та її світогляд. Сьогодні, коли велика кількість інформації міститься у мережі Інтернет і соціальних медіа, важливим залишається просування прав людини та демократичного громадянства, міжкультурного діалогу саме через ці платформи. Європейські країни досягли відчутного прогресу в підвищенні рівня обізнаності про права людини та демократичне громадянство. Водночас, уряди повинні розробляти комплексну політику для створення культури прав людини, яка пронизує всі верстви суспільства – від шкіл до сімей та окремих людей, з використанням цифрових засобів та засобів масової інформації. У цьому контексті *національні плани дій, стратегії та концепції мають базуватись на інтегруванні цінностей демократичного громадянства та прав людини на системному рівні, використовуючи та об'єднуючи цифрові засоби та середовища.*

На основі сучасних підходів до використання цифрових засобів у навчальному процесі важливим вбачається не лише забезпечення учасників освітнього процесу цими новими, недоступними на попередньому етапі розвитку технічними засобами навчання, новими формами подання навчального матеріалу, засобами, що підтримують новий рівень спілкування і взаємодії учасників навчально-виховного процесу, а й формування та розвиток цифрової компетентності самого вчителя.

Важливим є також створення додаткових можливостей для розроблення і впровадження новітніх особистісно-орієнтованих освітніх технологій, задоволення запитів і потреб сучасних вчителів, розкриття їхнього творчого потенціалу, зокрема для розвитку цифрової компетентності. Цифрова компетентність сьогодні визначена як одна з ключових для навчання впродовж життя та відображена у останніх стратегічних документах міжнародних організацій та європей-

ських освітніх стандартах. Головну роль у формуванні цифрової компетентності учнів відіграє вчитель. Тому перед вчителем стоїть важливе завдання – підготувати учнів не лише до викликів та життя у фізичному світі, а й до використання цифрового простору.

Одним із головних викликів, що сьогодні постає перед освітою, є недостатня обізнаність педагогів про важливість розвитку компетентності молоді з цифрового громадянства, що зростає в сучасному цифровому суспільстві та світі, й обмежена кількість доступних педагогічних ресурсів, що мають бути спрямовані на такий розвиток, а також недостатня підготовленість вчителя до використання цифрових засобів у професійній діяльності. Особливо актуальним сьогодні є цифрове громадянство, яке стало життєвою реалією для сучасної людини у цифровому просторі і яке відкриває перед нею можливості здійснювати пошук інформації, шукати роботу та працювати, спілкуватись і активно брати участь у житті громади та суспільства загалом. Готовність учителя до використання цифрових засобів, його вміння здійснювати цифрове громадянство та підтримувати у цьому своїх учнів є важливим індикатором якісної та сучасної освіти, гарантією захищеності та обізнаності перед викликами цифрового суспільства та сучасних технологій, запорукою успішного спілкування, навчання та громадського життя.

Поняття цифрового громадянства широко застосовується сьогодні європейською та світовою спільнотою для визначення того, як виявляють свою ідентичність громадяни, користуючись навичками та компетентностями з використання ІКТ. Уже досить значний період часу дослідники оперують різними термінами для визначення здатності людини використовувати інформаційно-комунікаційні технології у житті та роботі: інформаційно-комунікаційна компетентність, цифрова компетентність, цифрова грамотність та ін.

Питанням формування й розвитку цифрової грамотності та інформаційно-комунікаційної компетентності людини присвячено праці вітчизняних дослідників: В. Бикова, В. Петрук, Л. Петухової, С. Сисоевої, О. Сороко, О. Спіріна, М. Шишкіної та ін. [8; 660; 620]. Проблеми розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності вчителя досліджують О. Гриценчук, І. Іванюк, С. Литвинова, І. Малицька, Н. Морзе, М. Лещенко, О. Кравчина та ін. [41; 42; 43; 91]. Питанням впровадження громадянської освіти присвячено праці зарубіжних (Ц. Бірзеа, К.-Х. Дюрр) та вітчизняних (О. Пометун, Т. Бакка, П. Вербицька) дослідників [4; 19; 279]. Питання цифрового громадянства та цифрової безпеки для вчителів та учнів висвітлюють сучасні зарубіжні дослідники М. Ріббле, М. Парк, Т. Дубов та ін. [631; 426].

Проте, попри значну кількість досліджень, присвячених проблемам цифрової та громадянської компетентності, питання цифрового громадянства, інтегрування цифрової освіти та громадянської освіти, а також підвищення кваліфікації вчителів з питань цифрової грамотності та використання ІКТ у фаховій діяльності не отримали достатнього комплексного висвітлення у вітчизняних педагогічних розвідках та програмах підготовки й підвищення кваліфікації вчителів.

Міжнародні освітні кола традиційно тлумачать поняття «цифрова грамотність» як уміння людини орієнтуватися в цифровому середовищі. Цифрову компетентність вбачають у свідомому та критичному використанні технологій цифрового суспільства (англ. *Information Society Technology, IST*) для роботи, проведення вільного часу та спілкування [530]. Формування грамотності в застосуванні цифрових технологій є пріоритетним завданням освіти XXI ст. Вплив ІКТ на всі сфери життя та діяльності людини є невід'ємною характеристикою сучасного інформаційного суспільства та повсякденного життя людини. Особливо важливою є роль вчителя у трансформації освіти, використанні цифрових засобів у професійній діяльності та для власного розвитку.

Сьогодні у країнах Європейського Союзу цифрова компетентність вчителя набуває особливого значення та виступає важливим рушієм фахового зростання у професійній діяльності. В останні роки європейська наукова та освітянська спільнота здійснила значну роботу зі створення потенціалу для цифрової трансформації освіти та навчання, зокрема у сфері вимог до навичок й компетентностей громадян. Загалом робота була спрямована на розроблення рамок цифрової компетентності для громадян (англ. *DigComp*), педагогів (англ. *DigCompEdu*), освітніх організацій (англ. *DigCompOrg*), споживачів (англ. *DigCompConsumers*). Європейські організації та інституції, зокрема Європейський дослідницький центр (*JRS*), оголосили стратегію виконання й підтримки низки досліджень та ініціатив під назвою «Навчання і навички в цифрову еру» (англ. *Learning and Skills for the Digital Era*), що були спрямовані на вивчення впливу ІКТ на процес навчання та викладання, а також на виокремлення низки показників (дескрипторів), що можуть слугувати орієнтиром для моніторингу та оцінювання цифрових навичок та компетентностей сучасної людини [11]. Зазначені дослідження мали також на меті створення інструментів для різних категорій спеціалістів для опанування навичками використання ІКТ у навчанні та професійній діяльності, враховуючи світовий та європейський досвід, і надання рекомендацій.

У 2016 р. Європейська Комісія запровадила Рамку цифрової компетентності для громадян (англ. *DigComp2.0: Digital Competence Framework for Citizens*) [15], а у 2017 р. її було оновлено та представлено під назвою «Рамка цифрової компетентності для громадян: вісім рівнів майстерності з прикладами використання» (англ. *DigComp2.1: Digital Competence Framework for Citizens*). Ця рамка стала орієнтиром для більшості європейських систем освіти, які створюють стандарти та навчальні програми для закладів освіти всіх рівнів. Особливо слід підкреслити її відповідність стратегічним вказівкам, що проголошує європейська освітня спільнота у оновленій Рамці ключових компетентностей для навчання впродовж життя (2018 р.), де цифрова компетентність визнається ключовою та наскрізною. У рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради *цифрова компетентність визначається як упевнене, критичне та відповідальне використання цифрових технологій для навчання, роботи, участі в суспільстві та взаємодії з ними. Вона передбачає інформаційну грамотність, спілкування та співпрацю, медіаграмотність, створення цифрового контенту (зокрема програмування), безпеку (у тому числі цифрове благополуччя та компетентності,*

пов'язані з кібербезпекою), питання інтелектуальної власності, вирішення проблем і критичне мислення. Складовими цифрової компетентності є знання, вміння та ставлення. Зі знаннями у цьому визначенні пов'язано те, що людина повинна розуміти, як цифрові технології можуть підтримувати спілкування, творчість та інновації, та бути обізнаною щодо їх можливостей, обмежень, наслідків і ризиків. Також людина має розуміти загальні принципи, механізми та логіку, що лежать в основі цифрових технологій, знати основні функції та використання різних пристроїв, програмного забезпечення та мереж. Люди повинні критично підходити до обґрунтованості, достовірності та впливу інформації та даних, що надаються цифровими засобами, бути обізнаними з правовими та етичними принципами, пов'язаними із взаємодією з цифровими технологіями. До навичок належить можливість використовувати цифрові технології для підтримки свого активного громадянства та соціального залучення, співпраці з іншими та творчості для досягнення особистих, соціальних та комерційних цілей. Навички означають можливість використовувати, отримувати доступ, фільтрувати, оцінювати, створювати, програмувати та ділитися цифровим контентом. Люди повинні мати можливість керувати та захищати інформацію, контент і цифрові персональні дані, а також розпізнавати та ефективно взаємодіяти з програмним забезпеченням, пристроями, штучним інтелектом або роботами. Зі ставленнями пов'язують взаємодію з цифровими технологіями та контентом, що потребує рефлексивного та критичного, але при цьому зацікавленого, відкритого та перспективного ставлення до еволюції технологій. Ставлення також пов'язані з етичними, безпечними та відповідальними підходами до використання цифрових інструментів [683].

Питання цифрових навичок, цифрової компетентності, цифрового громадянства є предметом уваги низки міжнародних організацій. Серед них – Всесвітній економічний форум, започаткований у 1971 р., що є міжнародною організацією державно-приватного співробітництва і некомерційним фондом. Форум залучає передових політичних, ділових та інших лідерів суспільства для формування глобальних, регіональних і галузевих програм. Зокрема, форум підтримує зусилля багатьох організацій державного та приватного сектору, міжнародних організацій, академічних установ у розбудові економік країн, що здійснюють сучасні реформи. Починаючи з 2016 р. Всесвітній економічний форум зосереджує свою увагу на цифровій компетентності та відповідних навичках громадян і підтримці стратегій навчання в умовах цифрового суспільства. Згідно з Індексом цифрової економіки та суспільства 2019 (DESI), усі країни ЄС покращили свої цифрові показники, а такі країни, як Фінляндія, Швеція, Нідерланди та Данія, мають найвищі рейтинги в DESI 2019 і є одними із світових лідерів у галузі цифровізації, їхні громадяни сьогодні є найбільш розвиненими у сфері використання ІКТ. За цими країнами йдуть Велика Британія, Люксембург, Ірландія, Естонія та Бельгія [9]. І, хоча рівень розвитку ІКТ у цих країнах дає змогу громадянам користуватись цифровими засобами та розвивати свою компетентність, слід визначити, що згідно із зазначеним звітом 43 % європейських громадян усе ще не мають навіть базових цифрових навичок, хоча 81 % європейців звертаються до онлайн-

ресурсів щонайменше 2 рази на тиждень. Слід також зазначити, що найбільша кількість користувачів Інтернету – це молодь (97 % у віці 16–24 років) і ті особи, які мають високий рівень формальної освіти (97 %).

Отже, застосування цифрових технологій у житті та роботі є важливим показником освіченості, прогресу та рівня використання ІКТ системами освіти країн Європи. З використанням цифрових технологій тісно пов'язано цифрове громадянство, стратегія щодо якого активно здійснюється на міжнародному рівні. Поняття цифрового громадянства широко застосовується сьогодні європейською та світовою спільнотою для визначення того, як виявляють свою ідентичність громадяни, користуючись навичками та компетентностями з використання ІКТ.

Привернення уваги до цифрового перетворення світу та впливу на суспільство призвело до виокремлення нових понять у контексті тлумачення цифрової компетентності та цифрового громадянства людини. Наприклад, Всесвітній економічний форум запропонував використовувати поняття «цифровий інтелект» (англ. *digital intelligence, DQ*) для позначення вимірювання загального та емоційного інтелекту та компетентності особи як індивідуальної здатності керувати цифровими медіазасобами [17]. Тобто, за аналогією з IQ (англ. *IQ – intelligence quotient*), що є кількісною оцінкою рівня інтелекту розумового розвитку відносно рівня середньостатистичної людини, або EQ, які використовують для вимірювання загального і емоційного інтелекту, здібності до *digital media* – це вміння, яке можна також виміряти. DQ, або цифровий інтелект, розглядають у трьох вимірах / рівнях:

- **рівень 1 – цифрове громадянство** – можливість використання цифрових технологій і засобів масової інформації безпечним, відповідальним і ефективним способом;
- **рівень 2 – цифрова творчість** – можливість стати частиною цифрової екосистеми за допомогою спільного створення нового контенту, а також можливість втілювати ідеї в реальність за допомогою цифрових інструментів;
- **рівень 3 – цифрове підприємництво** – використання *digital media* та цифрових технологій для вирішення глобальних проблем або створення нових можливостей.

Всесвітній економічний форум велику увагу приділяє саме цифровому інтелекту вчителя та учнів і виділяє 8 основних навичок, які людині необхідно мати в цифрову еру (рис. 3.3) [683]:

1. Цифрова ідентичність громадянина: вміння вибудувувати здорову і цілісну особистість онлайн і офлайн, а також керувати нею.

2. Керування екранним часом: самоконтроль і вміння управляти проведеним перед екраном часом, багатозадачністю і своєю участю в онлайн-іграх і соціальних медіа.

3. Управління інтернет-цькуванням: здатність розпізнати його і мудро вийти з таких ситуацій.

4. Управління кібербезпекою: здатність захистити свої дані, створивши надійні паролі, і здатність впоратися з різними кібератаками.

5. Управління конфіденційністю: вміння обачно поводитися з будь-якою особистою інформацією, якою людина ділиться в інтернеті, щоб захистити свою і чужу приватність.

6. Критичне мислення: вміння відрізнити правдиву інформацію від неправдивої, хороший контент від шкідливого, а також розпізнавати надійні та сумнівні онлайн-контакти.

7. Цифрова активність / сліди: вміння розуміти природу цифрової активності / слідів та їх наслідки в реальному житті, а також відповідно ними керувати.

8. Цифрова емпатія: здатність проявляти емпатію щодо власних і чужих потреб й почуттів онлайн.

Привернення уваги до цифрового інтелекту сучасної людини, вчителя зокрема, пояснюється тим фактом, що для основного покоління сучасних вчителів ІКТ та цифрові медіа були не досить розвиненими сферами у професійній діяльності. Натомість сьогодні ці питання є важливими та обов'язковими для досягнення успіху у всіх питаннях життєдіяльності людини. Саме сьогодні цифрові навички та цифрова компетентність стали невід'ємною частиною комплексної системи освіти. Цифрова компетентність увійшла як ключова до основних стратегічних рекомендацій та стандартів розвинених країн світу, стала предметом уваги освітніх політик багатьох країн.

Рис. 3.3. Складові цифрового громадянства

Джерело: опрацьовано і перекладено авторкою за [683]

Значну увагу сьогодні приділяють цифровій освіті, що перш за все пов'язано з можливостями не тільки навчитись використовувати цифрові ресурси, а й мати зворотній зв'язок щодо використання ІКТ та застосування власної цифрової компетентності у роботі та навчанні. Важливо, щоб інструменти для навчання могли бути адаптованими до аудиторії, були різнобічними та слугували засобом надання зворотного зв'язку, який дає змогу краще зрозуміти власні сильні та слабкі сторони, та щоб учні та дорослі могли знайти власні шляхи досягнення успіху.

Рада Європи, як міжнародна організація з підтримки прав людини та громадянина, підтримує розвиток освіти з цифрового громадянства. Вона полягає у підтримці дітей та молоді щодо безпечної, ефективною, критичної та відповідальної участі у світі, наповненому соціальними медіа та цифровими технологіями, а також підготовці для цього вчителів, і є пріоритетом для освітян у всьому світі. Цей напрям охоплює великий спектр компетентностей, характеристик та поведінки, що полягають у можливості використовувати переваги та можливості, які надає мережа Інтернет, водночас формуючи стійкість до потенційної шкоди.

Рада Європи визначає *цифрове громадянство* як *здатність позитивно, критично та грамотно брати участь у цифровому середовищі, спираючись на навички ефективного спілкування та творення, практикувати форми соціальної участі, які поважають права та гідність людини завдяки відповідальному використанню технологій* [530; 531]. Розроблені Радою Європи «Компетентності для культури демократії» (2016) є відправною точкою до здійснення цифрового громадянства [530]. При цьому підхід Ради Європи враховує те, що автоматично неможливо отримати компетентності, які громадяни повинні сформувати самостійно: їх можливо досягти лише тоді, коли вони бажають ефективно брати участь у демократичних процесах, натомість їх потрібно навчатися та практикувати. При цьому освіта відіграє важливу роль у підготовці людини до життя як активних громадян через формування необхідних навичок та компетентностей.

У 2016 р. Керівний комітет з питань освітньої політики Ради Європи створив експертну групу з питань цифрової громадянської освіти, до складу якої увійшли представники різних країн, для виокремлення завдань та створення стратегії освіти цифрового громадянства [531; 532]. Освіта з цифрового громадянства – *це розширення можливостей молоді через освіту або набуття компетентностей для навчання та активної участі в цифровому суспільстві. Це – знання, вміння та розуміння, необхідні користувачам для здійснення та відстоювання своїх демократичних прав та обов'язків в інтернеті, а також для просування і захисту прав людини, демократії та верховенства права в кіберпросторі.*

Низка європейських країн – членів Ради Європи запроваджує у школах так звану Цифрову громадянську освіту з метою заохочення молоді до розвитку цифрових навичок та їх використання у інтернет-просторі, що передбачає особисте залучення і творчість, а також усвідомлення юридичних наслідків власної онлайн-діяльності. Радою Європи було запропоновано Концептуальну модель цифрового громадянства [453]. Ця модель базується на визначенні цифрового громадянства, що сформульоване групою дослідників (М. Рібле, Д. Бейлі,

Т. Росс, 2004) для позначення норм відповідальної поведінки у використанні технологій [630]. Вчені започаткували дискурс, що поєднує низку пов'язаних синонімів або понять, зокрема такі: «глобальне громадянство» (Parker&Frailon, 2016; ЮНЕСКО, 2015), «глобальна компетентність» (OECD, 2016), «цифрова компетентність» (Ferrari, 2013; Vuorikari, Punie, Carretero, Vanden, 2016), «цифрова грамотність» (Канадський центр цифрової та медіаграмотності, 2016) та «медіа та інформаційна грамотність» (Frau-Meigs, Hibbard, 2016; ЮНЕСКО, 2013).

У результаті тривалих досліджень та обговорень вищезгадані дослідники дійшли висновку, що цифрове громадянство має три ключові елементи: *цифрову взаємодію, цифрову відповідальність і цифрову участь*, що супроводжуються критичним аналізом і грамотним використанням цифрових технологій та лежать в основі концепції громадянства, основаної на повазі до прав людини та демократичної культури. Отже, експерти Ради Європи дали таке визначення: *цифрове громадянство свідчить про грамотне та позитивне залучення до цифрових технологій і баз даних (створення, публікування, опрацювання, обмін, пошук, гра, спілкування та навчання); активну та відповідальну участь (цінності, навички, ставлення, знання та критичне розуміння) у громадах (місцевих, національних, глобальних) на всіх рівнях (політичному, економічному, соціальному, культурному та міжкультурному); залучення до процесу навчання протягом життя (у формальних, неофіційних, неформальних умовах) та постійне обстоювання людської гідності та прав людини [453].*

На рис. 3.4 подано Концептуальну модель освіти з цифрового громадянства Ради Європи. В основі цієї моделі лежать 20 компетентностей для культури демократії, які були описані у концептуальних підходах та представлені Радою Європи у вигляді чотирьох ключових галузей: цінності, ставлення, вміння, знання та критичне розуміння [453]. Елементи, зображені у вигляді колон, представляють основні чинники, які підтримують цифрове громадянство та водночас висвітлюють суб'єкти цифрового громадянства.

Важливе місце серед них займає елемент «дійові особи», або «актори», що охоплюють групи, починаючи від вчителів і тих, хто навчається, до розробників змісту освіти та освітньої політики. Ядром цієї моделі є елемент ефективні «стратегії», які дають змогу тим, хто навчається, розвивати свій потенціал активних громадян сучасної та майбутньої демократії й разом з «ресурсами та інфраструктурою» відіграють головну роль у досягненні успіху. З огляду на освітній контекст цієї моделі, дійовими особами є, перш за все, вчителі, керівники навчальних закладів, освітні експерти, що створюють та впроваджують навчальні програми та інтегрують цифрове громадянство як освітній напрям.

Модель цифрового громадянства охоплює 10 галузей:

1. Доступ та включення. Ця галузь пов'язана з доступом до цифрового середовища та окреслює коло компетентностей, що стосуються подолання різних форм так званої цифрової ізоляції, а також навички, необхідні майбутнім громадянам для участі в цифровому просторі, які є відкритими до будь-якої меншості чи різноманітності думки.

Рис. 3.4. Концептуальна модель освіти з цифрового громадянства та основні сфери її застосування (Рада Європи)
Джерело: opracьовано авторкою за матеріалами РЄ

2. Навчання та творчість. Ця галузь стосується готовності та ставлення до навчання у цифрових середовищах протягом всього життя, готовності розвивати та проявляти творчість, користуючись різними інструментами та в різних контекстах. Галузь охоплює особисті компетентності та професійний розвиток для підготовки громадян до протистояння викликам у високотехнологічних суспільствах, виявляючи впевненість, компетентність та інноваційність.

3. ЗМІ та інформаційна грамотність. Ця галузь стосується здатності інтерпретувати, розуміти та висловлювати свою творчість через цифрові засоби масової інформації, з критичним мисленням. Бути медійно та інформаційно грамотними, тобто вміти розвиватися через освіту та через постійний обмін інформацією з іншими та оточенням навколо нас. Важливо використовувати різні носії інформації та недостатньо, наприклад, просто бути поінформованим. Цифровий громадянин повинен виявляти ставлення, спираючись на критичне мислення як основу для змістовної та ефективної участі у житті громади.

4. Етика та емпатія. Ця галузь стосується етичної поведінки та взаємодії в інтернеті з іншими на основі таких навичок, як уміння розпізнавати та розуміти

почуття та перспективи інших. Емпатія є важливою умовою позитивної взаємодії онлайн та реалізації можливостей, що пропонує цифровий світ.

5. Здоров'я та добробут. Для перебування цифрових громадян у віртуальному та реальному просторах недостатньо базових навичок цифрової компетентності. Адже людина повинна сформуванати ставлення та цінності, що роблять її більш обізнаною у питаннях збереження здоров'я та добробуту у цифровому світі. Це передбачає усвідомлення проблем та можливостей, які можуть впливати на оздоровчий процес, зокрема інтернет-залежності, ергономіки користування пристроями, а також надмірного використання цифрових та мобільних пристроїв.

6. Присутність і комунікації. Ця галузь стосується розвитку особистісних і міжособистісних якостей, що підтримують цифрових громадян у побудові та підтримці позитивної і послідовної присутності, ідентичності в інтернеті під час онлайн-взаємодії. Він охоплює такі вміння, як онлайн-спілкування та взаємодія з іншими у віртуальних соціальних просторах, а також управління своїми даними.

7. Активна участь стосується здатності громадян повністю усвідомлювати те, яким чином взаємодіяти у цифровому форматі середовища, в якому вони перебувають, прийняття відповідальних рішень, активної та позитивної участі у розбудові демократичної культури.

8. Права та обов'язки. Цифрові громадяни можуть користуватися правом на конфіденційність, безпеку, доступ та залучення, свободу поглядів. До цих прав дотичні й обов'язки та поведінка: етика та співчуття, обов'язки щодо забезпечення безпечності та відповідальної поведінки у цифровому середовищі.

9. Конфіденційність та безпека. Проблеми конфіденційності – це, здебільшого, особистий захист власної інформації та інформації інших осіб у інтернеті. Безпека більше пов'язана з власною обізнаністю щодо різноманітних онлайн-дій та поведінки у мережі. Ця галузь охоплює такі компетентності, як, наприклад, належне управління особистою та іншою інформацією онлайн або безпечне спілкування в інтернеті та у системі Windows (наприклад, використання навігаційних фільтрів, паролів, антивірусних програм та брандмауера), щоб уникнути небезпечних чи неприємних ситуацій.

10. Поінформованість споживачів. Усесвітня мережа з усіма її вимірами, такими, як соціальні мережі чи інший віртуальний соціальний простір, – це середовище, де факт бути цифровим громадянином означає також бути споживачем. Розуміння наслідків комерційної реальності великого простору в інтернеті є однією зі складових цифрової компетентності, яку люди, як цифрові громадяни, повинні мати для підтримки власної автономії [531].

Окрім цих основних галузей учитель має звертати увагу на технологічні аспекти власної цифрової компетентності, зокрема:

- розв'язання технічних проблем – здатність виявляти технічні проблеми у процесі роботи пристроїв і використання цифрових середовищ, вміння їх вирішувати (від виявлення несправностей до усунення суттєвіших складнощів);

- визначення потреб і пошук технологічних відповідей – на основі аналізу потреб здатність виявляти, оцінювати, вибирати, використовувати цифрові інструменти та можливі технологічні відповіді для їх вирішення. Вміння налаштовувати цифрові середовища на особисті потреби (наприклад, за параметром доступності);
- креативне використання цифрових технологій – здатність використовувати цифрові інструменти й технології для створення знань, інноваційних процесів і продуктів; брати індивідуальну і колективну участь у пізнавальній діяльності, щоб розуміти й розв’язувати концептуальні проблеми та вирішувати проблемні ситуації в цифрових середовищах;
- визначення прогалів у цифровій компетентності – здатність усвідомлювати потребу в покращенні або оновленні власної цифрової компетентності; здатність підтримати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; пошук можливостей для саморозвитку та обізнаність щодо сучасної цифрової еволюції.

Саме тому у системі підвищення кваліфікації вчителя слід звернути увагу на те, як відбувається набуття цифрових навичок та компетентності, яка політика існує на рівні підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, вчителів, зокрема, які структури опікуються цими питаннями.

Рада Європи пропонує керуватись такими рекомендаціями у запровадженні цифрового громадянства для фахівців у галузі освітньої політики країн-членів:

- визначити місце напряму, пов’язаного з цифровим громадянством, надати чітке визначення йому та іншим відповідним термінам, а також окреслити очікування для системи освіти;
- визначити адміністративні та юридичні обов’язки керівників шкіл, вчителів, учнів та батьків;
- докласти зусилля щодо залучення батьків до ініціатив учнів та школи з цифрового громадянства;
- створити можливості для призначення спеціального співробітника з цифрової політики в школах;
- розробити та опублікувати плани уроків та ілюстративні можливості для навчання з цифрового громадянства і створити базу даних найцікавіших онлайн-ресурсів;
- впровадити міцні механізми моніторингу для виявлення тенденцій, що виникають унаслідок запровадження цифрового громадянства, а також для відслідковування позитивних та негативних наслідків;
- провести дослідження, враховуючи потреби учнів з цифрового громадянства, а також для того, щоб визначити можливості розвитку цього напряму, його викладання та прищеплення цінностей, поглядів, навичок, знань та критичного розуміння цифрового та реального світу [496].

Важливим у контексті цифрового громадянства є питання цифрової безпеки у онлайн-середовищі, що посідає особливе місце у вищезгаданій рамці. Наприклад, цифрова компетентність людини у контексті безпеки має такі основні складові.

Розв'язання технічних проблем – здатність виявляти технічні проблеми у процесі роботи пристроїв і використання цифрових середовищ, вміти їх вирішувати (від виявлення несправностей до усунення суттєвіших складнощів).

Визначення потреб і пошук технологічних відповідей: на основі аналізу потреб здатність виявляти, оцінювати, вибирати, використовувати цифрові інструменти та можливі технологічні відповіді для їх вирішення. Налаштовувати цифрові середовища на особисті потреби (наприклад, за параметром доступності).

Креативне використання цифрових технологій: здатність використовувати цифрові інструменти й технології для створення знань, інноваційних процесів і продуктів; брати індивідуальну і колективну участь у пізнавальній діяльності, щоб розуміти й розв'язувати концептуальні проблеми та вирішувати проблемні ситуації в цифрових середовищах.

Визначення прогалів у цифровій компетентності: здатність усвідомлювати потребу в покращенні або оновленні власної цифрової компетентності; бути здатним підтримати інших у розвитку їхньої цифрової компетентності; шукати можливості для саморозвитку та бути обізнаним щодо сучасної цифрової еволюції.

Саме тому слід звернути увагу на те, як відбувається набуття цифрових навичок і компетентності, яка політика існує на рівні підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, вчителів, зокрема, які структури опікуються цими питаннями. Важливим є розроблення та впровадження національної програми цифрової освіти, що має передбачати володіння і доступ до технологій, оскільки саме у цій сфері вони розподілені нерівномірно, що посилює нерівність і перешкоджає соціально-економічній мобільності людини.

Важливим питанням для вчителів є доцільне та ефективне використання онлайн-засобів та створення цифрового навчального середовища для учнів із питань цифрової громадянської освіти та цифрового громадянства. Прикладом може слугувати досвід різних країн зі створення навчальних блогів та використання онлайн-інструментів (рис. 3.5).

Один із прикладів блогів для вчителів із викладання цифрового громадянства – CoolCatTeacher, започаткований у 2005 р. вчителькою з ІТ Вікторією Девіс (США, штат Джорджія) (<https://www.coolcatteacher.com/free-digital-citizenship-webinar-9-key-ps-digital-citizenship/>).

Онлайн-ресурси з питань впровадження освіти для демократичного громадянства та методичний супровід вчителів і шкіл – один із важливих напрямів діяльності Ради Європи. Зокрема, протягом останнього десятиліття експертними колами напрацьовано низку засобів, що рекомендовані для систем освіти. Існує перелік інформаційних ресурсів, який постійно оновлюється та поширюється Департаментом освіти Ради Європи, що подано нижче.

Рис. 3.5. Приклади онлайн-інструментів для створення подкастів
Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами блогу CoolCatTeacher

Освітні онлайн-ресурси для здійснення освіти для демократичного громадянства та підтримки цифрового громадянства, що рекомендовані РЄ на підтримку Порядку денного ООН 2030 (Council of Europe contribution to the United Nations 2030 Agenda for sustainable development):

- Компетентності для культури демократії (Competences for Democratic Culture – www.coe.int/competences);
- Освіта з цифрового громадянства (Digital Citizenship Education – www.coe.int/DCE);
- Освіта для демократичного громадянства та освіта в галузі прав людини (Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education (EDC/HRE) – www.coe.int/edc);
- Демократична культура у вищій освіті (Higher Education and Democratic Culture – www.coe.int/higher-education);
- Освіта для культури демократії (Education and Culture of Democracy (ECUD) – www.coe.int/ecud);
- Освіта з питань релігійного різноманіття (Education and Religious Diversity – www.coe.int/religious-diversity).

Матеріали з питань здійснення інклюзивного підходу в освіті:

- Мовна політика (Language policy – www.coe.int/lang);
- Мовна інтеграція для дорослих мігрантів (Linguistic Integration of Adult Migrants – www.coe.int/lang-migrants);
- Викладання історії (History teaching – www.coe.int/historyteaching);

- Вшанування Голокосту (Remembrance of the Holocaust – www.coe.int/holocaust).

Етика та академічна доброчесність в освіті:

- Платформа Ради Європи з питань етики та академічної доброчесності (Council of Europe Platform on Ethics, Transparency and Integrity in Education – www.coe.int/ETINED).

Розбудова спроможності:

- Європейські кваліфікації для біженців (European qualifications Passport for Refugees – www.coe.int/eqpr);
- Просування освіти у галузі прав людини та демократичного громадянства (Promoting Human Rights Education and Democratic Citizenship – www.coe.int/HRE_DC – 3.EEAI Norway Grants – www.coe.int/eea-norway-grants).

Протидія кіберзнуцанню та залякуванням у школі. Значну роботу Рада Європи проводить із питань протидії кіберзнуцанню, а саме – булінгу, в тому числі й цифровому булінгу, від якого нерідко потерпають школярі та їхні батьки. Як зазначено у керівних документах Ради Європи, залякування (булінг) – це небажана, агресивна поведінка дітей шкільного віку, що передбачає реальний або прийнятний дисбаланс сили. Така поведінка, зазвичай, повторюється з часом, а у всіх сторін залякування можуть виникнути серйозні та тривалі проблеми. Знуцання може означати фізичне, сексуальне насильство, погрози, дражніння, соціальне відчуження або інше психологічне насильство. Наявність знущань є ознакою агресивної або насильницької поведінки в позашкільному житті дітей, при цьому діти можуть діяти в школах чи в інших місцях так, як вони це спостерігали вдома. Останні дослідження свідчать про те, що знущання в підлітковому та дитячому віці можуть мати гірші довгострокові наслідки для психічного здоров'я молодих людей, ніж ті, що стикнулися із жорстоким поводженням у молодшому віці.

Боротьба із насильством та знущанням у школах є одним із стратегічних пріоритетів нинішньої стратегії Ради Європи щодо прав дитини на 2012–2015 роки. Запобігання жорсткому поводженню починається з пояснення дітям шкідливих наслідків знущань і того, як їхні дії впливають на інших. Тому Рада Європи просуває шкільні програми з прав людини та демократичного громадянства для боротьби з насильством та булінгом у школах. Ці навчальні програми з питань демократичного громадянства та прав людини базуються на принципах Хартії Ради Європи про освіту для демократичного громадянства та з прав людини, яку ратифікували всі 47 країн – членів Ради Європи.

Особливе місце у діяльності Ради Європи щодо протидії насильству та булінгу у школах посідає протидія так званому кібербулінгу (кіберзнуцанню). *Кіберзнуцання – це використання інформаційно-комунікаційних технологій із метою знущання над іншою людиною через інтернет, що сьогодні стає дуже поширеним серед дітей та молоді.* Особливістю кіберзнуцань є той факт, що вони набувають різних форм: текстові повідомлення або електронні листи, плітки,

надіслані електронною поштою або розміщені на сайтах соціальних мереж, призначені зображення, відео чи вебсайти, які компроментують людей. Дослідження, проведене EU Kids Online з 2010 р., показало, що кожна п'ята дитина зазнала кіберзнущань, і, на думку дітей, це один із найбільш шкідливих ризиків, які вони асоціюють з інтернетом.

Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй Резолюції про освіту проти насильства у школі прийняла декілька керівних принципів, закликаючи парламенти країн-членів схвалити на національному рівні заходи щодо подолання знущань. Ця резолюція також передбачає зобов'язання забезпечити, щоб робота з питань захисту школярів від насильства залишалася пріоритетним завданням Ради Європи [469].

Зусилля Ради Європи щодо боротьби з насильством здійснює Управління демократичного громадянства та участі. У 2018 р. Радою Європи було здійснено дослідження щодо стану кібербулінгу, а також надано рекомендації щодо боротьби з цим явищем. Радою Європи також було започатковано програму «Beat Bullying», що поширює низку відео для протидії кіберзнущанням [467].

У рекомендаціях Ради Європи виокремлено низку цифрових ресурсів (сайтів), що допомагають вчителям та керівникам шкіл дізнатись про заходи запобігання кіберзнущанням та протидії цим явищам. Серед них: дослідження з питань запобігання кібербулінгу РЄ – <https://rm.coe.int/t-cy-mapping-study-on-cyberviolence-final/1680a1307c>; онлайн-анкета (тест) для учнів щодо запобігання кіберзалежності (Словаччина) – <http://www.nezavislost.sk>; www.nobullying.com; www.ovce.sk; www.puresight.com; www.saferinternetday.org; www.zodpovedne.sk/index.php/en/; <http://www.zodpovedne.sk/index.php/en/books,-manuals>. Всі ці ресурси є безкоштовними та спрямовані на підтримку суспільства у протидії булінгу та шкідливому впливу цього явища на школярів.

Також Рада Європи напрацювала низку інструментів (конвенцій і резолюцій) щодо протидії булінгу, в тому числі у кіберпросторі:

- Конвенція захисту прав людини та фундаментальних свобод (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Protocol No. 11) (Рим, 4 листопада 1950 р.) <https://rm.coe.int/1680063765>;
- Конвенція РЄ з попередження та протидії насильству проти жінок (Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Стамбул, 11 травня 2011 р.) <https://rm.coe.int/168008482e>;
- Конвенція РЄ з захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства (Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Ланзарот, 27 жовтня 2007 р.) https://www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/Lanzarote%20Convention_EN.pdf;
- Конвенція РЄ з протидії торгівлі людьми (Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (Варшава, 16 травня 2005 р.) <https://rm.coe.int/168008371d>;
- Європейська соціальна Хартія (European Social Charter (revised) (Страсбург, 3 травня 1996 р.) <https://rm.coe.int/168007cf93>;

- Європейська конвенція про компенсацію жертвам насильницьких злочинів (European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes (Страсбург, 24 листопада 1983 р.) <https://rm.coe.int/1680079751>;
- Конвенція про контакти стосовно дітей (Convention on Contact concerning Children (Страсбург, 15 травня 2003 р.) <https://rm.coe.int/168008370f>;
- Конвенція щодо кіберзлочинів (Convention on Cybercrime (Будапешт, 23 листопада 2001 р.) <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680081561>).

Молодіжний сектор Ради Європи також проводить кампанію із метою подолання мови ворожнечі в інтернеті шляхом мобілізації молоді та молодіжних організацій, щоб визнати та діяти проти таких порушень. Вона спрямована на боротьбу з расизмом та дискримінацією, що проявляється у мережі інтернет як мова ворожнечі.

Україна. Значна частина вітчизняних освітян використовує цифрові технології для організації навчання, підготовки уроків та власного вдосконалення. Це пов'язано з цілою низкою переваг. Зокрема, вчитель / користувач має можливість керувати інформацією та створювати контент для здійснення навчально-виховної діяльності, отримувати доступ до матеріалів у хмарі, зберігати та використовувати можливості додаткових програм і потужностей, здійснювати дистанційне навчання, підвищувати власну професійну кваліфікацію з різних фахових питань. Формати дистанційного навчання, роботи з великими аудиторіями у віддаленому доступі дають змогу використовувати хмарні засоби як навчальні. Учитель може вільно застосовувати їх під час уроків, у позакласній та позашкільній роботі з учнями, батьками і громадою. Значної популярності сьогодні набувають так звані електронні портфоліо учнів та вчителів, збережені у хмарах. Педагоги широко застосовують для проведення занять і опрацювання різноманітних даних хмарний сервіс Office 365. Активно створюються й ведуться блоги, середовища, професійні та навчальні онлайн-спільноти.

В Україні у рамках співпраці Міністерства освіти і науки України та компанії Google-Україна у червні 2018 р. в м. Одеса було започатковано навчальну спільноту «Навчаємося з Google» за підтримки GoogleEducatorGroup Ukraine (<https://plus.google.com/communities/104432969346660912374>). Спільнота була утворена для професійного спілкування та взаємодопомоги педагогів у питаннях ІТ. Основою діяльності цієї спільноти став інструмент Google+, однак, на жаль, у 2019 р. Google+ було закрито та запропоновано інші майданчики для співпраці, як-от GoogleClassroom, Prometheus, EdEra та ін. Також було запропоновано додаткові заходи щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників із теми «Цифрове громадянство та безпека», що забезпечувало 1 ECTS кредит відповідно до наказу МОН України № 36 від 15 січня 2018 р. [289].

З огляду на зазначене вище слід зробити висновок, що цифрова компетентність сьогодні тісно пов'язується з цифровим громадянством особистості та широко підтримується освітніми системами країн Європейського Союзу та Ради Європи. Міжнародна педагогічна спільнота розробила низку стратегічних доку-

ментів – рамок, що пов’язані з цифровою та громадянською компетентністю, як ключовими для сучасної людини, і широко використовує ці розробки у освітньому процесі. В Україні проголошено курс на європейську інтеграцію освіти, педагоги сьогодні послуговуються освітніми рекомендаціями та концептуальними рамковими документами, серед яких – Рамка компетентностей для культури демократії, Довідкова рамка цифрової компетентності для вчителів та ін. [487; 678]. Однак досі не набули поширення педагогічні практики щодо підтримки цифрового громадянства та недостатньо поширені форми та методи впровадження громадянської освіти засобами ІКТ, а також у системі підвищення кваліфікації вчителів недостатньо впроваджені у програми курсів вищезгадані аспекти. Подальші дослідження варто здійснювати у розробленні підходів та організаційно-педагогічних умов підвищення кваліфікації вчителів із питань цифрової компетентності та цифрового громадянства, удосконаленні методів та форм використання цифрових засобів навчання для створення демократичного середовища і їх застосуванні у практичній діяльності вчителя. У цьому аспекті слід звернути особливу увагу на досвід тих країн зарубіжжя, де питання застосування ІКТ у школі та розвиток ІК-компетентності вчителів визначено як стратегічні завдання освіти. Робота над реалізацією цих завдань має проводитися системно, коли підвищення кваліфікації вчителів підтримується й заохочується керівниками шкіл, системою освіти загалом. Використання цифрових засобів та інструментів визнається доцільним вчителями всіх предметів й організаторами позанавчальних шкільних заходів, що, своєю чергою, урізноманітнює навчальну діяльність. Не має жодного сумніву, що сучасна педагогічна наука потребує ширшого розгортання порівняльно-педагогічних та емпіричних досліджень у цій галузі, виокремлення важливих тенденцій використання сучасних цифрових засобів вчителями та надання рекомендацій вітчизняним фахівцям.

3.3. Загальношкільний підхід у здійсненні освіти для демократичного громадянства та організаційно-педагогічні умови

Загальношкільний підхід. Основою організації та впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи є загальношкільний підхід (англ. *whole-school approach*), що передбачає залучення до процесу впровадження ОДГ всіх учасників освітнього процесу, а також зацікавлених сторін – громадськості, батьків та органів місцевого врядування. Цей процес тісно пов’язаний із питаннями демократизації освіти на різних рівнях та становленям державно-громадського управління у системі освіти.

Саме тому загальношкільний підхід до впровадження ОДГ має такі основні характеристики: *демократичне врядування та автономія учнів у процесах прийняття рішень, а також демократичний розвиток самого навчального закладу.*

Демократичне врядування передбачає активну участь усієї шкільної спільноти, керівників шкіл, учителів, дітей у різних колективних процесах прийняття рішень на рівні школи. У різних країнах демократичне врядування може здійснюватись різними способами та відрізняється різним ступенем автономії учасників навчального процесу.

У 2017 р. в рамках Всеукраїнської програми освіти для демократичного громадянства «Демократична школа», що здійснюється за підтримки Європейського центру ім. Вергеланда (Норвегія) та уряду Королівства Норвегія на основі рамкових документів Ради Європи, розроблено методичні рекомендації щодо демократичного розвитку школи та створено українську мережу з більш ніж 250 шкіл за програмою «Демократична школа» на період 2018 р. Було представлено розробку «Інструмент демократичного розвитку школи», що базується на рекомендаціях Ради Європи та спрямована на реалізацію положень концепції Нової української школи, ухваленої українським урядом [65]. Інструмент, який запропонований експертами центру Вергеланда, ґрунтується на основних демократичних принципах ОДГ, проголошених у Хартії РЄ з ОДГ/ОПЛ (демократична участь, різноманіття як цінність, рівність можливостей, повага до людської гідності, мирне співіснування) [438].

Серед стратегій, які пропонує Європейський центр Вергеланда та Рада Європи у цій ініціативі, – демократичне громадянське виховання як загальношкільний підхід. Зазначено, що знання, вміння, ставлення та цінності для демократичного громадянства найкраще опановувати через загальношкільний підхід: збалансований комплекс заходів «для», «про» та «через» демократію і права людини – у рамках навчально-виховного процесу в школі, сприятливого шкільного середовища, побудованого на засадах поваги до людської гідності, прав людини та демократії, через можливості для рівної участі у шкільному врядуванні, розвиток навичок демократичної участі під час реалізації позакласних заходів та спільних з місцевою громадою проєктів [65]. В рамках програми також розроблено посібник для вчителів різних предметів із прикладами інтегрованих вправ з ОДГ [86].

Загальношкільний підхід, який пропонує чинна програма «Демократична школа», подано на рис. 3.6.

Інструмент демократичного розвитку школи (за програмою «Демократична школа») спрямований на діагностування стану школи з огляду на демократичні процеси та ступені впровадження ОДГ і має такі складові:

1. Сфера розвитку демократичної культури школи – демократичне середовище і демократичне врядування. Полягає у діагностуванні школи щодо того, чи відображають її документи принципи демократії і поваги до прав людини та чи їхні положення реалізуються; чи функціонують у школі органи учнівського самоврядування (формально / реально); чи вчителі, учні, батьки та інші учасники навчально-виховного процесу беруть участь у процесах формування рішень загальношкільної ваги і створенні шкільних планів; чи заохочують учнів створювати організації та групи за інтересами; чи це сприяє демократизації процесу прийняття рішень у школі; чи стиль управління та менеджменту в школі демо-

кратичний. До процесу прийняття рішень долучаються різні зацікавлені особи, інформація про процес прийняття та про саме рішення є відкритою. Чи оприлюднюються прийняті рішення. Чи вчать протистояти дискримінаційним чи принизливим діям або розповсюдженню неправдивої інформації у школі та ін.

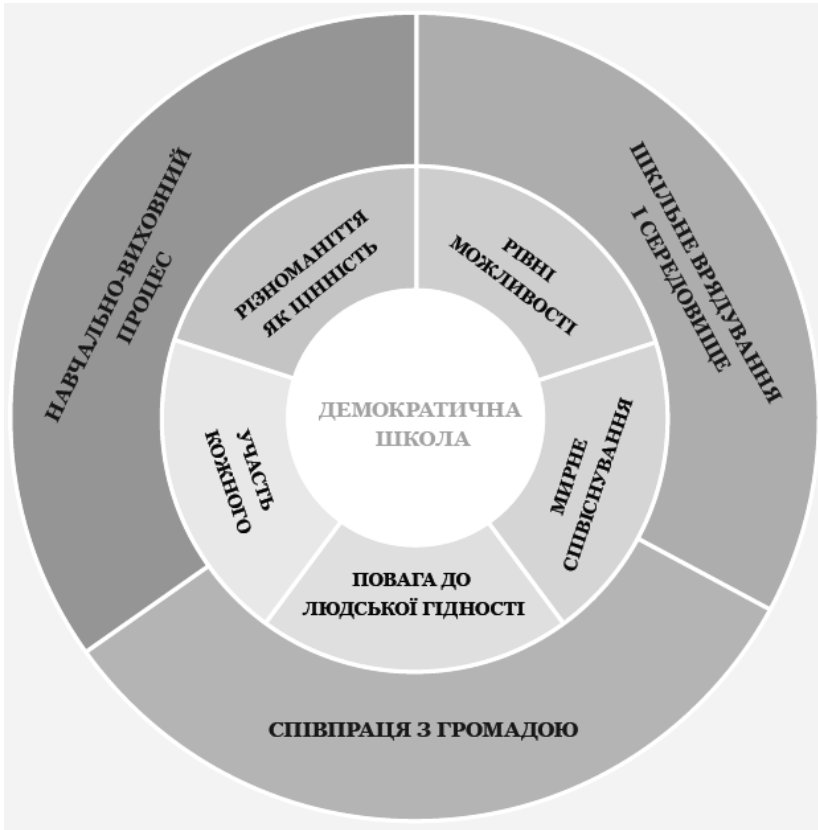

Рис. 3.6. Загальношкільний підхід і сфери діяльності школи (із практичного посібника «Демократична школа», 2017 [65, с. 9])

Джерело: опрацьовано авторкою за [65]

2. Сфера розвитку демократичної культури в школі – освіта для демократичного громадянства і прав людини у навчально-виховному процесі. Визначає викладання ОДГ у рамках навчального предмета, або включення тематики до навчальних програм та у якій мірі. Чи використовують посібник Ради Європи та чи реалізують у школі проекти та ініціативи, спрямовані на популяризацію принципів демократії та поваги до прав людини і їхнє усталення; чи мають можливість учні та батьки обирати окремі предмети, навчальні теми, форму домашнього завдання, метод оцінки тощо.

3. Зв'язки, партнерство та співпраця з місцевою громадою. Цей елемент спрямовує керівництво школи та його колектив, а також учнів на проведення заходів із метою вирішення проблем у громаді та підтримки громадських інтересів у сферах екології, правосуддя, боротьби з бідністю, миротворчої роботи тощо;

на встановлення партнерських зв'язків із місцевою адміністрацією, місцевими організаціями громадянського суспільства, що сприяє поглибленню демократичної участі й залучення на місцевому рівні.

До напрямів демократичного розвитку школи слід віднести: навчання демократії та правам людини в рамках навчально-виховного процесу та розбудову демократичного середовища й демократичного врядування у школі, а також налагодження співпраці та партнерства з місцевою громадою та батьками (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Напрями демократичного розвитку школи (програма «Демократична школа»)

Джерело: розроблено авторкою за [65]

Як зазначають експерти, які пропонують застосовувати такий підхід, всі три напрями взаємопов'язані між собою, адже зміна у одному з напрямів може спричинити зміну у інших. Наприклад, організація та залучення партнерів до співпраці сприяє усвідомленню учасниками освітнього процесу демократичних принципів врядування [65].

Демократичне шкільне середовище і можливість практичного досвіду демократичної участі у школі є умовою для реалізації загальношкільного підходу. Тому в рамках проєкту «Демократична школа» було розроблено принципи та підходи до створення демократичного середовища, до яких віднесено такі:

- практикувати взаємини між учителем та учнями, адміністрацією, вчителями й батьками на основі поваги до прав людини;

- будувати всі шкільні процеси на основі діалогу та поваги;
- практикувати саморефлексію як усталений елемент діяльності школи;
- забезпечити прозору й добре налагоджену комунікацію, зокрема відкрито обговорювати наявні проблеми та виклики;
- виробляти спільне бачення і планувати розвиток школи на підставі спільних цінностей;
- переходити від управління до співуправління навчальним закладом за участю усіх суб'єктів шкільного життя, створювати дієве самоврядування;
- практикувати загальношкільний підхід;
- дотримуватися виборного принципу при формуванні органів шкільного самоврядування;
- реалізовувати право школи на організаційну автономію;
- створювати можливості для реалізації свободи слова в школі (через інтернет-сторінку школи, соціальні мережі, шкільні ЗМІ та ін.);
- сприяти усвідомленій та поінформованій участі в житті школи учнів, батьків, учителів та інших зацікавлених осіб;
- створювати «відкриту школу», яка готова розбудовувати свій освітній потенціал у співпраці з батьками та громадою;
- сповідувати «дитиноцентризм», або ж ідею «школа для дітей»: коли права і потреби дитини визначають розвиток школи;
- подавати особистий приклад – учителі, адміністрація школи, батьки й учні мають поводитися відповідно до принципів демократії та поваги до прав людини;
- дотримуватися принципу, що всі голоси рівні, – учителя, учня, батьків;
- пам'ятати, що директор – передовсім управлінець, який дає простір педколективу;
- створювати умови для існування конструктивної опозиції;
- заохочувати учнівські ініціативи та створювати вільний (доступний, безпечний) простір для їхньої реалізації [65].

Організація демократичного навчально-виховного процесу передбачає реалізацію низки підходів, серед яких важливо:

- застосовувати наскрізний підхід у формуванні громадянських компетентностей;
- використовувати в педагогічній практиці активні та інтерактивні методи навчання, що сприяють розвитку компетентностей для демократичного громадянства;
- сприяти реалізації принципу партнерства у навчально-виховному процесі: заохочувати участь батьків, учнів, громадських організацій у плануванні і реалізації навчальної програми й позакласної діяльності;
- будувати навчально-виховний процес за принципом «рівний – рівному»;
- створювати можливості для конструктивного діалогу між усіма суб'єктами навчально-виховного процесу, максимально враховувати думку дітей у дозволеніх законодавством рамках;

- створювати умови для ефективної участі в навчально-виховному процесі усіх у класі, а не лише найбільш успішних учнів, враховувати індивідуальні особливості та навчальні потреби;
- сприяти формуванню компетентностей для демократичного громадянства – знань, навичок, ставлень та цінностей через практичну діяльність, зокрема, через реалізацію навчальних проєктів та проблемно-орієнтованого навчання;
- заохочувати розвиток професійної компетентності вчителів з використання сучасних методів та прийомів навчання [65].

Ще у 2018 р. Рада Європи презентувала повний комплект матеріалів, які є основою для здійснення загальношкільного підходу на основі ОДГ, що був розроблений на основі попередніх публікацій РЄ та апробації цього підходу у низці країн-членів. До цих матеріалів належать:

- Том 1. Рамка компетентностей для культури демократії. Контекст, поняття та модель [487];
- Том 2. Рамка компетентностей для культури демократії. Дескриптори компетентностей для культури демократії [488];
- Том 3. Рамка компетентностей для культури демократії. Керівництво для впровадження [489].

Том 1 містить модель компетентностей для культури демократії, визначену багатодисциплінарною групою міжнародних експертів після тривалих досліджень і консультацій. 20 компетентностей поділено на чотири галузі: зміст, ставлення, навички та знання та критичне мислення, що супроводжується інформацією про передумови побудови цієї моделі, яким чином вона була розроблена та як вона призначена для використання у системі освіти [487].

Том 2 містить низку заяв, в яких викладено цілі та результати навчання для кожної компетентності, подано дескриптори. Ці дескриптори призначені для надання допомоги педагогам у навчальних ситуаціях і дають їм змогу спостерігати за поведінкою учнів відповідно до певної компетентності. Дескриптори були перевірені пілотними школами та викладачами у 16 країнах – членах Ради Європи протягом 2016–2017 рр. [488].

Том 3 містить розділи, що присвячені таким шести освітнім аспектам: куркулум, педагогіка, оцінювання, підготовка вчителів, загальношкільний підхід, розбудова стійкості до радикалізації, що призводить до насильства, екстремізму та тероризму [489].

Важливою складовою формування компетентностей для демократичного громадянства та культури демократії є оцінювання того, якою мірою сформовані такі компетентності та яким чином має бути організоване таке оцінювання. Рада Європи пропонує інструментарій, що спрямований на оцінювання всіх процесів, що відбуваються у рамках загальношкільного підходу та, зокрема, компетентностей для демократичного громадянства [489].

Отже, Рада Європи надає концептуальні роз'яснення та ключові принципи, які потрібно враховувати при здійсненні оцінювання компетентностей для демократичного громадянства.

Проблемою повсякденного дискурсу про оцінювання є те, що нерідко «оцінювання» вважають синонімом «тестування», однак тестування є лише однією з форм «оцінювання». Важливо також зазначити, що українські автори, перекладаючи документи, що стосуються питань оцінювання, послуговуються різними англійськими та французькими термінами, наприклад, англ. *assessment* нерідко плутають з англ. *evaluation* (фр. *évaluation*).

Саме поняття «оцінювання» (*assessment*) використовують для систематичного опису та/або вимірювання рівня кваліфікації чи навчальних досягнень учня, тоді як «оцінювання» (*evaluation*) стосується систематичного опису та/або вимірювання ефективності системи освіти, закладу чи програми (яка може складатися з курсу навчання тривалістю кілька років, серії уроків протягом декількох днів, або навіть лише одного уроку або виду навчальної діяльності) [489]. Обидва види оцінювання пов'язані між собою, оскільки результати оцінок допомагають вчителям зрозуміти, якою мірою навчальний процес сприяв формуванню компетентностей для демократичної культури та демократичного громадянства, а також дають змогу забезпечити подальше планування та коригування своїх наступних кроків. *Цілі оцінювання* можуть бути такі:

- визначити будь-які труднощі учнів у навчанні, щоб допомогти учням подолати ці труднощі;
- оцінити практику викладання вчителів, щоб забезпечити зворотний зв'язок та скоригувати їх методи роботи для досягнення більшої ефективності;
- оцінити ефективність застосованих прийомів, форм та методів навчання, або нової програми;
- з'ясувати, чи очікують учні просування щодо оволодіння необхідними компетентностями;
- отримати опис та оцінити (зрозуміти) прогрес учнів у розвитку своїх компетентностей.

Рада Європи використовує низку *критеріїв*, що мають бути застосовані до процесу оцінювання: *валідність, надійність, справедливість, прозорість, практична спрямованість та повага*.

Валідність означає, що оцінка має точно описувати та/або вимірювати рівень володіння учнем або досягнення запланованих результатів навчання, а не деяких інших непередбачених результатів чи сторонніх факторів. Наприклад, завдання оцінювання, призначене для оцінювання компетентностей для демократичного громадянства, може потребувати від учня розуміння лінгвістичного матеріалу та надання словесної відповіді. При цьому важливо використовувати дескриптори з Довідкової рамки компетентностей для культури демократії, що дають змогу робити точні та справедливі висновки щодо рівня знань та досягнень учня. Не слід застосовувати неприпустимі методи оцінювання, оскільки такі методи дають оманливий опис рівня учнів у зазначених компетентностях. Тоді це може відвернути майбутнє навчання учнів у невідповідному напрямку, підірвати їхню довіру до навчального процесу або навіть поставити під загрозу готовність до подальшого навчання.

Надійність означає, що оцінка має давати послідовні та стабільні результати, а сама процедура оцінювання має бути проведена також учнем та іншим оцінювачем.

Справедливість означає, що оцінка не має віддавати перевагу чи ставити у невідгідну ситуацію конкретну особу або групу. Справедливий метод оцінки гарантує, що всі учні, незалежно від їхніх демографічних чи інших характеристик, мають рівні можливості демонструвати свій рівень компетентності.

Прозорість означає, що учні повинні отримувати заздалегідь точну та чітку інформацію про оцінку. Прозора процедура оцінювання – це процедура, за якої учнів заздалегідь інформують про мету оцінки, результати навчання, які плануються оцінити, типи процедур оцінювання, які слід використовувати, та критерії оцінювання.

Практичність означає, що будь-який застосовуваний метод оцінки має бути здійсненним, враховуючи ресурси, час та практичні обмеження, які застосовуються. Практична процедура оцінювання не має висувати необґрунтованих вимог до ресурсів або часу, доступних для учня чи оцінювача. Обмеження, що роблять метод непрактичним, також, імовірно, роблять цей метод ненадійним і недійсним.

Повага. Оцінка та процес оцінювання, про який учитель інформує учнів з повагою до них, може спонукати їх прийняти та зрозуміти оцінку та її цілі. Здійснюючи оцінювання, що базується на використанні довідкової рамки, освітянам необхідно ретельно зважувати ті оцінки, в яких виявляється, що учні висловлюють протидію оцінці людської гідності та прав людини, оцінці культурного різноманіття та оцінці демократії, справедливості, рівності та верховенства права. Дуже важливо, щоб така протидія бралася до уваги при оцінюванні лише тоді, коли той, хто навчається, поширює, підбурює, пропагує або виправдовує ненависть, засновану на нетерпимості учнів. Таким чином, оцінювання, пов'язане з використанням довідкової рамки, має дотримуватися таких загальних правил:

- учні не повинні зазнавати постійного стресу через те, що їх постійно оцінюють;
- учні мають право на конфіденційність, особливо стосовно їхніх цінностей та поглядів;
- при розкритті результатів оцінювання необхідно виявляти чутливість: оцінки мають бути зосереджені на позитивних, а не на негативних результатах, головним чином на досягненнях учнів, а не на їхніх недоліках;
- існують питання та ситуації, коли оцінювання не мають проводити, оскільки певні проблеми або теми є занадто чутливими для окремих учнів;
- слід дотримуватись особливих заходів обережності там, де результати оцінювання будуть використовуватися надалі, щоб вирішити, чи може учень продовжувати наступний рівень освіти [489].

Форми оцінювання. До форм оцінювання компетентностей для демократичного громадянства та культури демократії слід віднести: *експертну оцінку, само-*

оцінку, оцінку кваліфікації, оцінку досягнень, формувальне оцінювання, підсумкове оцінювання.

У рекомендаціях Ради Європи до оцінки експерти застосовують також терміни «оцінка високих ставок» і «оцінка низьких ставок» (англ. *high-stakes and low-stakes assessment*) [489]. Оцінки з високими ставками – це оцінки, які дають результати, що використовуються для прийняття важливих рішень щодо учня та мають значні наслідки для того, хто навчається. Це можуть бути іспити з національного тестування, сертифікація, яка відкриває двері для подальшого навчання або можливості отримання робочого місця. До оцінок із низькими ставками належить оцінювання через портфоліо або журнали навчання, які є конфіденційними для тих, хто навчається, і для тих, кому вони надають дозвіл на доступ, оскільки їх не використовують для прийняття рішень. Оцінювання, коли вчитель надає зворотний зв'язок лише учневі, з оцінкою або без оцінки, наприклад «оцінки іншими» з різними видами відгуків, «оцінка з боку однолітків» (експертне оцінювання, англ. *peer-to-peer*), із спостереженнями та зворотними зв'язками, «самооцінювання», є також важливим, оскільки може впливати на прогрес учня та його життєві шанси у майбутньому. Відповідно до дескрипторів Довідкової рамки компетентностей для демократичного громадянства та культури демократії, має використовуватись можливість застосовувати змішаний набір типів оцінки та форм оцінювання, де оцінки з високими ставками застосовують лише стосовно навичок, знань та критичного розуміння. Потрібно також врахувати ці різні можливості та прийняти рішення щодо найбільш прийнятних шляхів оцінювання у наявному контексті процесу навчання.

Довідкова рамка компетентностей для культури демократії визначає три рівні прогресу досягнень: базовий, середній і просунутий [489, с. 9]. При цьому вчителям рекомендують не озвучувати рівні, а користуватись повідомленнями про отриманий прогрес у досягненнях. Потрібно уважно поставитись до озвучування учням результатів оцінювання. Наприклад, ті, хто навчається з низьким рівнем ефективності, можуть зневіритись від повідомлення «ви покращили свої навички спілкування, але залишаєтесь на рівні нижче середнього».

Одним із нових підходів до оцінювання досягнень учнів є **формативне оцінювання**. Ця форма оцінювання є процесом збирання та інтерпретації інформації щодо того, до якого ступеня особа досягла прогресу, результати якого можуть бути використані вчителем для окреслення подальших цілей навчання та освітньої діяльності. Особливої ваги за нормативного оцінювання набуває зворотний зв'язок, який отримують учитель та учень. Це потребує підвищення обізнаності учнів про своє навчання, про компетентності, які потрібно досягти, і про можливості для навчання. Також важливо ознайомити учнів із критеріями оцінювання, які можуть бути вказані у оціночній формі, що може також бути корисною для подальшого планування, виявлення слабких і сильних сторін. Формативне оцінювання відрізняється від підсумкового оцінювання, де метою є підбиття підсумків досягнень або знань учня у конкретний момент часу.

Підсумкове оцінювання часто використовують на завершальному етапі реалізації освітньої програми, хоча його можна також застосовувати під час реаліза-

ції програми, щоб дати змогу учням та/або вчителям підбити підсумки своїх досягнень або знань за певний період часу.

Використання дескрипторів. Як зазначалось у попередніх розділах, Довідкова рамка компетентностей для культури демократії має 20 дескрипторів. Важливим є уникнення неправильного використання цих дескрипторів при оцінюванні учнів. Зокрема, список дескрипторів не може бути використаний як список показників, які передбачають певний бал або оцінку. Навпаки, дескриптори слід використовувати для оцінки кваліфікації та прогресу учнів, що використовують методи, які можуть фіксувати досягнення за блоками компетентностей, оскільки вони динамічно мобілізуються, застосовуються та коригуються в різних контекстах.

Методи та інструменти оцінювання. Існує багато методів та інструментів оцінювання, які можуть використати вчителі для оцінювання ставлення, навичок, знань та критичного розуміння учнів. Це можуть бути: контрольні листи, завдання ранжирування та сортування, шкали Лайкерта (англ. *Likert scale*, шкала сумарних оцінок, яка має 5 градацій, наприклад: повністю не згоден, не згоден, десь посередині, згоден, повністю згоден), питання з множинним вибором, питання з побудованою відповіддю, тести ситуаційного судження, комп'ютерні оцінки, відкриті щоденники, рефлексійні журнали, структуровані автобіографічні роздуми, звіти спостереження, динамічні оцінки, оцінки в рамках виконання проекту та портфоліо. Кожен із цих інструментів може призвести до оцінювання різних аспектів досягнень учнів, а тому для отримання повної картини наявних компетентностей важливо використовувати їх поєднання.

Рада Європи запропонувала онлайн-ресурс із детальним описом інструменту оцінювання – <https://rm.coe.int/guidance-document-3-cdc-and-assessment-reference-framework-of-competen/1680991ede>.

Організаційно-педагогічні умови. Висвітливши загальношкільний підхід до впровадження ОДГ, а також основні засади щодо оцінювання компетентностей з ОДГ, принципи та підходи до організації освітнього процесу, слід зупинитись на узагальненому баченні організаційно-педагогічних умов, що базуються на поданих матеріалах дослідження та досвіді країн – членів Ради Європи.

Перш за все, ми виходимо з положень та наукових підходів до визначення поняття «організаційно-педагогічні умови», що використовуються у працях науковців А. Зубко, Т. Вдовичина, О. Войцехівського, Т. Григоренко, Б. Чижевського [15; 24; 36; 380]. Так, Б. Чижевський стверджує, що організаційно-педагогічні умови є різновидом педагогічних умов, які залежать від особливостей організації навчально-виховного процесу, відображають функціональну залежність суттєвих компонентів педагогічного явища від комплексу об'єктів (речей, їх станів, процесів, взаємодій) у різних проявах [380, с. 82]. Т. Вдовичин під поняттям організаційно-педагогічних умов розуміє сукупність факторів, що забезпечують регулювання, взаємодію об'єктів і явищ педагогічного процесу для досягнення поставленої мети, вдосконалюють міжособистісні стосунки учасників педагогічного процесу для вирішення конкретних дидактичних завдань, сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів навчання, їхньої самостійності,

ініціативності, професійного інтересу [15]. О. Войцехівський зазначає, що організаційно-педагогічні умови є особливістю організації навчально-виховного процесу, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку людини і об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення [24].

Погоджуючись із поданими визначеннями авторів та спираючись на сукупність ознак до трактування поняття організаційно-педагогічних умов, можемо стверджувати, що **організаційно-педагогічні умови впровадження освіти для демократичного громадянства** з огляду на підходи та принципи Ради Європи можна визначити як *сукупність чинників, що забезпечують та регулюють організацію освітнього процесу для вирішення дидактичних цілей освіти для демократичного громадянства та формування культури демократії учасників процесу навчання як результату виховання, освіти та розвитку людини, сприяють створенню демократичного середовища у закладі освіти*. На рис. 3.8 подано схематичне бачення сукупності організаційно-педагогічних умов з огляду на підходи РЄ до впровадження ОДГ.

Ще одним важливим аспектом організації впровадження ОПЛ у шкільний процес навчання є дотримання професійної етики вчителів ОДГ, що полягає, на думку експертів РЄ [174], у *трьох принципах*:

- *принцип відсутності впливу* означає, що вчитель не повинен намагатися вплинути на думку учнів заради прийняття його власної точки зору, наприклад у питаннях політичної коректності. Тому він не повинен зупиняти або «тиснути» на будь-якого учня авторитетними твердженнями. Навпаки, учні мають створювати власні судження вільно без будь-якого втручання або перешкод. Будь-яка спроба вчителя здійснити тиск на учнів несумісна з ОДГ і його завданням виховання громадян, здатних і готових брати участь у відкритому суспільстві й вільній плюралістичній демократії;
- *принцип спірного обговорення* означає усвідомлення, що у плюралістичних суспільствах розбіжності, відмінності у цінностях і конкуруючі інтереси – є правилом, а не винятком, і що будь-яке спірне питання може бути предметом обговорення. Тому учні повинні навчитися, як мати справу з суперечностями. У демократії обговорення та дебати є засобами для вирішення проблем і конфліктів, а угода і певна ступінь згоди на основі компромісу – є результатом переговорів. Вчитель не повинен нав'язувати учням свою думку на початку таких переговорів;
- *принцип надання можливості учням обстоювати свої інтереси* означає те, що учні повинні бути здатними аналізувати політичну ситуацію і визначати свої інтереси, а також знаходити способи і засоби впливу на ситуацію на свою користь. Це потребує від учнів володіння відповідними навичками і компетентностями та прийняття участі, чого можливо досягнути лише за умов наявності двох вищезгаданих принципів. Цей принцип не має розглядатися як захоочення егоїзму і зневага до відповідальності, а вчитель не повинен перешкоджати учням у просуванні власних інтересів через заклик дотримання їх обов'язків і відповідальності [174].

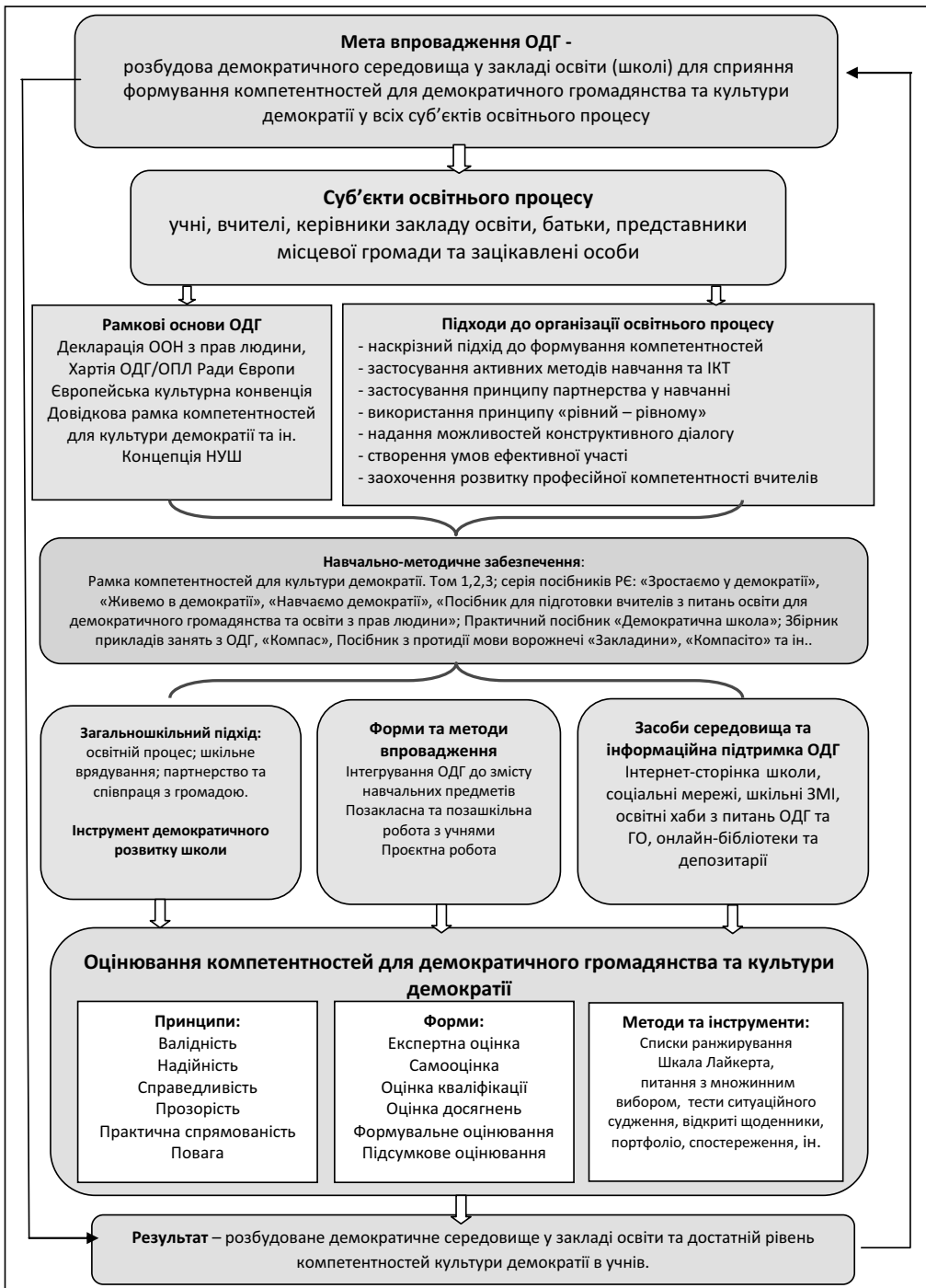

Рис. 3.8. Блок-схема «Організаційно-педагогічні умови впровадження ОДГ»

Джерело: розроблено авторкою

Слід підкреслити, що реалізація організаційно-педагогічних умов для впровадження ОДГ та створення демократичного середовища у школі відбувається через здійснення поточних освітніх реформ у країнах, розроблення нових концептуальних основ та оновлення методичних та дидактичних підходів у освітньому процесі. Важливу роль відіграють інтеграційні процеси, посилення міжкультурних освітніх обмінів та обмінів досвідом педагогів різних країн, стимулювання педагогічних інновацій, впровадження нових цифрових технологій.

Для ефективного впровадження ОДГ важливим є залучення всіх сторін та суб'єктів освітнього процесу: учнів та вчителів, керівництва навчального закладу, органів управління освітою, місцевих громад та активістів. При цьому головною роль відіграє вчитель, який безпосередньо здійснює педагогічні впливи на учнів, впроваджує інновації, сприяє залученню батьків до співпраці.

Тому підтримка вчителів у впровадженні ОДГ є ключовою для успішної розбудови демократичного середовища школи. Слід усвідомлювати, що готовність вчителів до інновацій, їхня мотивація впроваджувати освіту для демократичного громадянства, підтримка з боку керівництва школи та громади є важливими чинниками успішної реалізації ОДГ. З боку керівництва школи це передбачає суттєві зміни у їхній діяльності та перехід на ефективні творчі та ініціативні дії щодо інтегрування тематик ОДГ у щоденний освітній процес. З іншого боку, таке інтегрування ОДГ передбачає взяття відповідальності вчителів та шкільної адміністрації щодо проєктування та організації освітнього процесу. Саме в цих питаннях підтримкою є ті напрацювання, що пропонує Рада Європи через методичний супровід, досвід ОДГ у різних країнах, що було описано у попередніх розділах.

Висновки до розділу 3

Розбудова змісту шкільної освіти для демократичного громадянства та формування культури демократії у країнах – членах Ради Європи відбувалась поступово, цей процес триває і сьогодні. Досвід країн Європи, які створили нові демократії, зокрема у країнах Східного партнерства, свідчить про те, що освіта для демократичного громадянства відбувається різними шляхами та її поступ залежить від тих соціально-політичних процесів, що притаманні окремим країнам і регіонам. Розуміючи, що країни Європи мають різні системи освіти, відбуваються масштабні реформи освітньої галузі з акцентом на різні аспекти, ОДГ, як напрям, також різниться відповідно до зазначених чинників. Однак серед рис, що притаманні сьогодні майже всім країнам – членам Ради Європи, є спільні, що пов'язані зі створенням нових стандартів освіти, нових шкільних освітніх програм, цифровізацією та інформатизацією освіти, уніфікацією стандартів і програм на різних рівнях освіти, залучення до міжнародних порівняльних досліджень (PISA, TIMSS, PIRLS та ін.).

При визначенні тенденцій розбудови змісту ОДГ у країнах РЄ ми спирались на бачення цього поняття українськими вченими-компаративістами: Н. Авше-

нюк, Н. Лавриченко, О. Локшиної, О. Першукової та ін., які розглядають тенденції у розвитку освіти як напрям освітніх змін, розвиток освітньої політики. І ми погоджуємось з думкою О. Локшиної, що тенденції розвитку освітніх явищ слід розглядати з прогностичної позиції та у контексті розвитку освіти інших, зарубіжних країн [1; 138; 147; 271]. Тому у цьому випадку тенденції розбудови змісту ОДГ ми розглядаємо у контексті досвіду країн – членів Ради Європи та з позиції надання пропозицій, рекомендацій та окреслення прогнозу щодо розвитку ОДГ в Україні.

Основоположним документом, що було взято як рекомендаційний урядами різних країн Європи, стала Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (2010). З огляду на зазначені чинники, слід виокремити *тенденції*, що спостерігаються з огляду на впровадження, формування та реалізацію змісту ОДГ у країнах – членах Ради Європи.

Перша тенденція полягає в тому, що згадані країни оновили своє законодавство у сфері освіти, де відобразили ОДГ як ключовий напрям освіти. У законах про освіту з'явилися такі поняття, як *ключові компетентності для навчання впродовж життя*, окреме відображення у законодавчих актах знайшли такі поняття, як *громадянська та соціальна компетентності* як цілі навчання. При цьому у країнах колишнього соціалістичного табору реформування освіти, значне оновлення змісту освітніх програм відбулось значною мірою у сфері суспільно-гуманітарної галузі, зокрема у сфері громадянської освіти.

Водночас, для *сприяння реалізації та узгодження стандартів і навчальних програм Радою Європи було запропоновано стратегічний документ* – Довідкову рамку компетентностей для культури демократії (2016), що була розроблена завдяки широким обговоренням та узагальненням досвіду шкіл, вчителів країн-членів і окреслила методологічні та методичні основи ОДГ. Рамка надала опис дескрипторів компетентностей для культури демократії та шляхів формування цих якостей в учнів, а також окреслила підходи до впровадження ОДГ та інструменти для оцінювання як навчальних результатів, так і досягнень самих систем освіти у галузі ОДГ загалом. Було виокремлено такий освітній показник, як культура демократії, що знайшов відображення у описі результатів навчальних досягнень. Акцент довідкової рамки на культурі демократії дав змогу виокремити такі її складові, як *цінності, ставлення, навички, знання та критичне розуміння*.

Друга тенденція щодо розбудови змісту шкільної освіти у країнах – членах РЄ полягає у *виокремленні загальношкільного підходу до впровадження ОДГ*. Особливістю такого підходу є те, що навчання демократії та правам людини в рамках навчально-виховного процесу *передбачає розбудову демократичного середовища та демократичного врядування у школі*, налагодження співпраці та партнерства з місцевою громадою та батьками водночас з інтегруванням тематик ОДГ у зміст навчальних предметів.

Третя тенденція – це *інтегрування тематик ОДГ до національних навчальних програм* для початкової, загальної середньої освіти та початкової професійної освіти та навчання (Додаток Б). При цьому окремі країни – члени РЄ зали-

шили викладання громадянської освіти як окремого предмета (Болгарія, Естонія, Ірландія, Греція, Україна та ін.).

Четвертою тенденцією є цифрова трансформація галузі освіти та цифровізація змісту освіти у країнах Ради Європи. Необхідність йти в ногу з часом, бути і діяти як повноцінні демократичні громадяни, що здатні активно брати участь у житті суспільства, зумовила виокремлення такого напрямку, як цифрове громадянство, що було підтримано РЄ через низку програм та методологічну підтримку вчителів та шкіл.

П'ята тенденція – це європеїзація навчальних програм у країнах – членах Ради Європи та поширення курсів з європейських тематик, інтегрованих до змісту ОДГ, громадянської освіти та інших предметів суспільно-гуманітарного циклу. Було розроблено низку програм та здійснено проекти за підтримки як РЄ, так і ЄС (Європа в школі, Європейські студії для шкіл, Ми – у Європі та ін.). Слід зазначити, що певним чином ця тенденція суттєво переважала у тих країнах – членах РЄ, що готувались, а згодом отримали членство у ЄС (Польща, Словаччина, Чехія та ін.). Разом з тим з'явилося таке поняття, як міжкультурний діалог, що підтримується та пропагується Радою Європи як важливий аспект ОДГ.

Отже, окреслені тенденції розбудови змісту шкільної освіти у країнах РЄ стають важливими для усвідомлення широкого спектра нерозв'язаних питань у формуванні демократичних громадян на Європейському континенті. Ці тенденції не є вичерпними і, насамперед, демонструють сьогодні нові тематики, що закладаються до змісту шкільної освіти з ОДГ, пов'язані з пандемією COVID-19, зі змінами на геополітичній мапі Європи, впливом економічних чинників, новими міграційними процесами та ін.

Розділ 4

ОСВІТА ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ: ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТА ДИДАКТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ

4.1. Громадянська освіта як основний напрям змістового наповнення навчальних курсів з освіти для демократичного громадянства

Громадянська освіта є ґрунтовним освітнім напрямом у системах освіти країн Ради Європи та інших країн, що ідентифікують себе як демократичні держави. Більшість країн демократичного устрою проголошують виховання громадянина державним пріоритетом. Відповідно до цього важливою визнається необхідність впровадження у шкільній освіті громадянської освіти, використання низки відповідних форм та методів.

Для переходу до детального трактування поняття громадянської освіти слід зазначити, що це явище лежить у площині багатьох сфер – політичної, соціальної, філософської тощо.

Останніми десятиліттями стає зрозумілим, що суспільні перетворення пов'язані, в першу чергу, зі змінами у свідомості людини. На тлі суспільних перетворень і трансформацій у системах освіти важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Питання громадянської освіти постає в цьому аспекті одним із ключових. Особливу роль у виокремленні громадянської освіти як сектору відіграють ті процеси, що пов'язані з інтегруванням України у європейський та світовий освітній простір. Адже пріоритетом нашої країни проголошується саме формування свідомого, активного, демократичного громадянина, здатного жити та діяти у громадянському суспільстві, що постійно оновлюється і розвивається.

Сплеск інтересу до важливості громадянської освіти пов'язаний, насамперед, із тими процесами, що відбуваються на світовій арені сьогодні. Серед них:

- зміни на геополітичній мапі світу;
- відродження демократій;
- встановлення нових, демократичних урядів та політик;
- зміни у суспільній свідомості;
- виокремлення загальнолюдських демократичних цінностей;

- реформи у суспільному, економічному, політичному житті;
 - реформи в освітніх системах та ін.

Останнім часом у суспільстві відчувається певний скепсис щодо розбудови політики демократії та інституту прав людини. Особливо це відчувається серед молоді, покоління, що покликане будувати суспільні відносини, бути відповідальними за власне життя та життя інших, брати активну участь у розбудові демократичних інститутів у державі. Сьогодні відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді на тлі розбудови демократичного простору держави.

Така ситуація спостерігається внаслідок багатьох факторів, серед яких один із важливих – недостатня обізнаність і поінформованість щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді у цих процесах, у певних випадках – розчарування та втрата віри у демократичні інститути.

Отримати важливі знання стосовно демократичного громадянства та демократичних принципів співіснування можливо не тільки за умови викладання в школі предметів громадянознавчого циклу, а й через активну участь у демократичних процесах, серед яких: учнівське та студентське самоврядування, суспільно значущі проекти, що спрямовані на підтримку та запровадження основ демократії у школі та місцевій громаді, формування власної громадянської самосвідомості та громадянської участі та ін., що, незаперечно, є важливим разом із системним впровадженням основ знань із громадянства в систему шкільної освіти.

Важливо розглянути, як сьогодні розуміють і трактують поняття «громадянська освіта». Українські освітні кола дискутують із питань сучасного усвідомлення поняття «громадянська освіта» з часу проголошення незалежності. Це поняття досліджували у своїх працях такі вітчизняні вчені: О. Дем'янчук, Т. Бакка, О. Вар'яно, В. Громовий, С. Клепко, Т. Клищенко, Т. Ладиченко, О. Магдик, Л. Марголіна, О. Пометун, С. Рябов, О. Сухомлинська, І. Тараненко та ін. [64; 4; 152; 14; 57; 353; 107; 152].

О. Дем'янчук термін «громадянська освіта» тлумачить у буквальному розумінні – як «освіта громадянина», так перекладаючи два різні англійські терміни – *civic education* і *citizenship education* [64]. Автори підручника для студентів педагогічних факультетів «Громадянська освіта: основи демократії» (Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, 2009) зазначають: «Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує в собі громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми та способи функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти (норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства)» [54, с. 11].

Т. Ладиченко у вступі до курсу «Теорія та методика навчання громадянської освіти» (2008) зазначає: «Громадянська освіта – це спеціалізована систематична підготовка молоді до суспільного життя в умовах демократії» [55, с. 8]. Там само

дає визначення Т. Бакка, яка стверджує, що «громадянська освіта – це освіта, спрямована на формування знань, умінь, навичок і громадянських компетенцій, потрібних для життя в демократичній державі... – це також “соціалізація” індивідів та політична “соціалізація”, це сукупність процесів становлення особистості, прийняття та виконання політичних ролей, виявлення активності в них, формування громадянської культури» [55, с. 11]. При цьому під поняттям компетенції автор розуміє поняття компетентність у сучасному його трактуванні.

О. Пометун і Т. Ремех, автори навчального посібників та курсу для українських шкіл «Практичне право» та «Громадянська освіта», вважають громадянську освіту важливим чинником соціалізації особистості у демократичному (перехідному) суспільстві, що має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вмінь особистості захищати власні права від зазіхань на них інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності учня, його прихильності до демократії, критичного мислення, мотивуванні його до участі у розв’язанні проблем суспільного життя [281].

Громадянська освіта, на думку В. Мирошниченко, це не тільки окремий предмет, а й цілий комплекс заходів, спрямованих на формування громадянина, здатного приймати свідомі рішення і впливати на життя суспільства [55].

Серед зарубіжних дослідників питань громадянської освіти слід виокремити таких, як О. Ічілов, Ж. Торні-Пурга, Ж-А. Амадео, Г. Штайнер-Хамсі, Ж. Леман, Р. Освальд, Ц. Бірзеа, М. Чекіні, К. Харрісона, Я. Крека, В. Спаїк-Вркас та ін. [409; 576; 511; 513; 423; 424].

Автори Дж. Коган, Р. Деррікот, Д. Гроссман та Мей Хью Ліу розглядають громадянську освіту як безперервний процес навчання, вільного самовираження (англ. *deliberation*) та дії [431; 430].

Країни – члени Ради Європи впродовж багатьох десятиліть виокремлюють громадянську освіту як основну складову освітньої системи.

Проблема громадянської освіти привертає увагу дослідників та розробників як із країн, що належали до соціалістичного табору, так і країн із розвинутою демократією. Важливим сьогодні вбачається здійснення аналізу того досвіду, що може бути виокремлений як успішна практика та застосований для вирішення багатьох проблем у сфері виховання громадянина демократичної культури.

У країнах Європи та світу сьогодні стали вже загальнозживаними ті поняття, що стосуються знань і компетентностей у сфері громадянськості, що тісно пов’язані з поняттям громадянської освіти. Саме погляди на поняття «громадянин», «громадянськість», «участь у прийнятті рішень», «відповідальність», «свободи» та ін. є у фокусі змістового наповнення курсів та проєктів із громадянської освіти.

Останніми роками на міжнародній арені з’явилась низка ініціатив, що остаточно виокремили та підкреслили важливість освіти громадянина демократичного суспільства. У прийнятій Радою Європи у 2010 р. Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини проголошується необхідність та важливість для кожної країни «виховання, підготовки, інформування, практики та діяльності, спрямованих на передання знань, навичок та усвідомлення,

а також на розвиток ставлення та поведінки, розширення можливостей здійснювати й захищати свої демократичні права та відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, відігравати активну роль у демократичному житті з метою просування й захисту демократії та верховенства права».

Досвід країн із розвиненими демократіями дає можливість поглянути на громадянську освіту не як на предмет, а як напрям та освітню політику, що має стати у центрі уваги освітян та суспільства.

У країнах Європейського Союзу переважна частина європейських стратегічних документів у галузі освіти проголошують активне громадянство основною метою освіти [529]. Одним із таких документів є Європейська рамка відповідності з ключових компетентностей для навчання впродовж життя [531]. Компетентнісний підхід до організації процесу навчання має бути відображений у всіх навчальних галузях, і громадянській освіті також, де спостерігається значний акцент на практичні навички, підходи до навчальних результатів і нові методи оцінювання, підготовку вчителя, можливості участі учнів у шкільному врядуванні, молодіжних об'єднаннях та громадських організаціях. Європейська молодіжна стратегія 2010–2018 [539; 540] проголосила підтримку активного громадянства, соціальну участь та солідарність між молоддю як одну з основних цілей. Стратегія окреслила напрями дій для формування громадянських якостей особистості через формальну та неформальну освіту.

У звіті EURYDICE «Громадянська освіта в Європі» за 2012 р. [552] визначено сучасне місце громадянської освіти у навчальних програмах Європейського Союзу. Статус громадянської освіти вбачається як на рівні основних стратегічних освітніх документів, так і на рівні навчальних програм. Забезпечення її впровадження може стосуватись як окремого навчального предмета, так і інтегрованого в інші предмети, як, наприклад, історія, географія та ін., або включеного у наскрізні тематичні блоки через всі шкільні предмети.

Основний вплив останнім часом на місце громадянської освіти у змісті освіти країн Європи мали Рекомендації Європейського Парламенту та Ради щодо навчання впродовж життя (*Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key Competences for Lifelong Learning*, грудень 2006 р.) [628], що стосуються включення соціальних і громадянських компетентностей як частини ключових компетентностей громадянина, що сприятимуть побудові європейського суспільства знань. Відповідно до спільного звіту Ради Європейської Комісії за 2010 р., цілі, знання та навички, що відповідають за формування цих компетентностей, мають бути відображені у змісті освіти, міжпредметних зв'язках і шляхах організації освітньої програми.

Громадянська освіта є частиною навчальних програм у всіх країнах Європейського Союзу та впроваджується різними шляхами (як окремий предмет, інтегрований курс або/та як міжпредметний підхід). У більшості країн ГО включена до всіх освітніх рівнів. Однак в окремих країнах, а саме Бельгії (німецькомовна спільнота) та Данії у середніх класах, Великій Британії (Англія) та Туреччині в початковій школі та старших класах, громадянська освіта визначена як загальні цілі, хоча у цьому випадку немає жодних вимог стосовно вивчення ГО як пред-

мета або міжпредметно. Крім того, у Бельгії важливість впровадження ГО через міжпредметний підхід у 2012 р. визначено на рівні середньої школи шляхом так званих предметних рамок (*Rahmenpläne*).

Зміст та цілі громадянської освіти у країнах Європи дуже різняться, однак основна мета цієї змістової галузі загалом стосується того, щоб сформувати молодих активних громадян, здатних зробити свій внесок у розвиток добробуту суспільства, у якому вони живуть. Громадянська освіта розглядається як (а) політична грамотність, (б) критичне мислення, (в) ставлення та ціннісні орієнтації, (г) активна участь. Всі освітні системи підкреслюють важливість громадянської освіти у набутті соціальних та громадянських компетентностей незалежно від шляхів запровадження ГО. На рис. 4.1 відображено місце ГО у змісті освіти різних європейських країн.

Міжпредметний підхід до викладання громадянської освіти у європейських країнах (дані ISCED)

- Елементи ГО, включені у міжпредметні теми / ключові компетентності / навчальні галузі
- ГО визначена тільки як загальні цілі в освітніх системах
- дані щодо місця ГО невизначені

Рис. 4.1. Міжпредметний підхід до викладання громадянської освіти у європейських країнах

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами ISCED

Зупинимось на окремих прикладах країн Європи щодо місця громадянської освіти у навчальних програмах [552, с. 23]. Бельгійські навчальні програми (Фламандська спільнота) з 2010 р. визначають різноманітні міжпредметні зв'язки, які стосуються громадянської освіти з таких напрямів: активна участь, права людини, базові свободи, демократичні системи правління, міжнародний та європейський вимір. Чехія ще у 2007 р. проголосила громадянську компетентність як ключову, що має бути відображена у всіх навчальних предметах, і прийняла до базового навчального плану такі крос-навчальні предмети, як «Демократичне громадянство» (*Democratic citizenship*), «Мислимо у європейському та міжнародному контексті» (*Thinking within a European and global context*), «Багатокультурна освіта» (*Multicultural education*).

Міжпредметні зв'язки визначені як тематичні галузі, що надаються у формі знань, навичок, здатностей, ставлення та ціннісних орієнтацій, що мають бути сформовані через залучення учнів до виконання індивідуальних проєктів, проведення семінарів, вивчення курсів та загальну шкільну атмосферу.

В *Естонії*, що запровадила новий базовий навчальний план, громадянська компетентність визначена у формі ціннісних орієнтацій, комунікативних і підприємницьких навичок через специфічні знання, навички та ставлення на кожному рівні шкільної освіти.

В *Іспанії* з 2006 р. базовий навчальний план включив соціальну та громадянську компетентність, що має формуватись через усі навчальні галузі та предмети шкільної освіти.

Франція також з 2006 р. визначила соціальну та громадянську компетентності як такі, що мають бути сформовані на необхідному рівні протягом декількох періодів навчання (2-й і 5-й роки початкової ланки освіти та останній рік першої ступені середньої освіти). Окрім цього, виокремлено декілька спеціальних предметів із громадянської освіти.

У *Латвії* національні стандарти загальної середньої освіти 2006 і 2008 рр. проголосили, що соціальні та комунікаційні навички (компетентності) повинні розвиватись через усі предмети. Більше того, так звана модельна програма для обов'язкової освіти (*Model Programme for Compulsory Education*) пропонує визначити принаймні хоча б одну годину на тиждень для обговорення у класі таких тем: цінності та освіта, поведінка, спілкування, культура, патріотизм і громадянська участь, здоровий спосіб життя, безпека людини та безпека руху, кар'єра та ін.

У *Литві* з 2011 р. у базовому навчальному плані зазначено, що соціальна та громадянська освіта, як освітня галузь, має впроваджуватись через усі предмети, навчальну діяльність та неформальні види освіти, шкільне самоврядування. Крім того, ще у 2009 р. у базовому навчальному плані було виділено щонайменше п'ять обов'язкових навчальних годин на соціальну діяльність і таку, що надає можливість учням самореалізуватись у галузі громадянської освіти на старшому ступені загальної середньої освіти. Прикладом такої діяльності є зміцнення традицій шкільної громади та участь у соціальних і культурних проєктах.

У Люксембурзі, наприклад, з 2010 р. програма дошкільної та початкової освіти містить такий напрям, як «Введення до взаємостосунків» (*Approaches to relationships*), де передбачено формування громадянських компетентностей через різноманітні навчальні галузі.

В Угорщині з 2007 р. базовий навчальний план для старших класів визначає поміж ключових компетентностей – громадянську, соціальну компетентності, спілкування рідною мовою, уміння навчатись, усвідомлення та ініціативу до підприємництва. Завданнями школи є сформувати в учнів здатності, ціннісні орієнтації та ставлення відповідно напрямку «Освіта для активного громадянства та демократії» через весь процес навчання у школі та участі у шкільному житті.

У Польщі на сьогодні діє два базові навчальні плани (2002 і 2008 рр.), у яких визначено завдання для громадянської освіти в рамках загальної середньої освіти.

У Фінляндії базовий навчальний план (2004 р.) для обов'язкової та загальної середньої освіти встановлює «громадянську участь та підприємництво» як крос-навчальну тему, що має бути включена до всіх предметів і відображена у методах та культурі навчання.

У Великій Британії (Шотландія) відповідальне громадянство є однією з наскрізних предметних галузей відповідно до базового навчального плану 2008 р., яке визначено через низку знань, вмінь і здатностей, що мають бути інкорпорованими у процес навчання та життя освітньої установи. Крім того, передбачено відповідні інструменти відстеження результатів впровадження громадянської освіти у всіх навчальних галузях.

В Україні вчителі є рушіями тих змін, що відбуваються в житті школи та учнів, а їхній вплив на формування демократичного середовища у закладі є незаперечним. Однак загальний скепсис та розчарування суспільства, недостатнє усвідомлення ролі вчителя у процесах демократичних зрушень не дає змоги повністю створити необхідне підґрунтя для системи підготовки та підвищення кваліфікації вчителів в Україні, створити умови для розвитку необхідних професійних якостей у сфері викладання громадянської освіти, яка загалом викладається за традиційними зразками. Залишається проблемою недостатнє усвідомлення педагогічними колами ролі громадянської освіти, яка залишається в школі на вторинних ролях. Фактом залишається також те, що освітяни по-різному підходять до результатів, які має отримати учень внаслідок вивчення предметів громадянознавчого циклу. В Україні, як і в країнах постсоціалістичного табору, переважає знанневий (енциклопедичний) підхід, який не надає необхідних навичок та компетентностей реалізувати отримані знання на практиці, незважаючи на те, що громадянська компетентність є складовою освітніх стандартів, що прийняті в останні декілька років.

Становлення громадянської освіти у сучасному її розумінні в Україні розпочалось із проголошення освітянськими та науковими колами концептуальних положень та виокремлення складових громадянської освіти.

У квітні 2000 р. постановою Президії Академії педагогічних наук було подано проєкт *Концепції громадянської освіти та виховання дітей і молоді*. Науко-

вий колектив, очолюваний О. Сухомлинською, стверджує, що громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства [353, с. 4]. Автори Концепції саме поняття «громадянська освіта» тлумачать як складову громадянського виховання. Водночас громадянське виховання дослідники трактують як формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. При цьому зазначається, що громадянська освіта пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає політичну, правову та економічну освіченість, здатність керуватись відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства.

Концепцію громадянської освіти в середній школі України розробила група українських науковців і педагогів у межах всеукраїнського проекту «Освіта для демократії в Україні», що є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, за сприяння урядів США та країн Європейського Союзу. Автори Концепції визначають ГО як спеціалізовану, систематичну підготовку людей до суспільного життя в умовах демократії. Громадянська освіта є складною динамічною системою, що поєднує: громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства. Ця концепція відрізняється тим, що автори виокремили проблеми, які зумовили необхідність впровадження ГО. Зокрема, актуальність побудови системи демократичної громадянської освіти в школі, на погляд авторів, пов'язана з такими реаліями політичного життя України: спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя; низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього; недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою. Важливим стало й те, що автори окреслили потребу у розробленні концепції, яка зумовлена:

- недостатньою спрямованістю навчально-виховного процесу в Україні на формування демократичного світогляду;
- необхідністю досягти відповідності теоретичного знання у повсякденній соціальній практиці.

Автори концепції виокремили:

- громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань;

- *громадянські чесноти* – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства.

Також автори концепції окреслили основні принципи ГО, охарактеризували її зміст. В основу Концепції було покладено особистісно зорієнтований, діяльнісний і конкретно-історичний підходи. Базовими принципами громадянської освіти та виховання є принципи гуманізму, демократичності, зв'язку з практичною діяльністю, зорієнтованості на позитивні соціальні дії, наступності й безперервності, міждисциплінарності, культуровідповідності, полікультурності, інтеркультурності, плюралізму, самоактивності й саморегуляції, системності. У проєкті Концепції подано визначення громадянської освіти та виховання:

громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права й обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері, яка передбачає, перш за все, політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства;

громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною; воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними; громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери.

Також концепція визначила роль інститутів, що мають забезпечити громадянську освіту і виховання, мету, завдання, зміст, форми та методи ГО та виховання, роль системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів із питань ГО. Подальше розроблення концептуальних підходів в українській освіті відбувалось у рамках реалізації низки проєктів, серед яких: «Демократична освіта», українсько-канадський проєкт Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, заснована американською агенцією IREX; проєкт «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні та ін., що будуть розглянуті нижче.

У жовтні 2018 р. уряд України затвердив Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, яка передбачає визначення ціннісних орієнтирів, завдань і специфічних підходів до громадянської освіти, характеристику системи громадянської освіти, а також підготовку нормативно-правової бази [127].

Громадянські компетентності поруч із соціальними віднесені до восьми основних компетентностей для навчання протягом усього життя Рекомендаціями Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 р. [531]. Правові основи громадянської освіти в Україні закладено у Конституції України, Законі України «Про освіту» [294], Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [180], затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, затвердженій Указом

Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580 [346], Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501 [181]. Із прийняттям нового Закону України «Про освіту» та з урахуванням Указу Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» [274], плану заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179, виникла необхідність визначення конкретних кроків на шляху формування громадянської освіти в Україні.

У Концепції розвитку громадянської освіти України, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України в жовтні 2018 р., громадянська освіта розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей [127]. Основними її стратегічними напрямками є:

- правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки;
- посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні.

Громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також усі складники освіти, всі рівні освіти і всі вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей [127; 274].

Чинна сьогодні Концепція базується на основних документах Ради Європи, зокрема на Хартії Ради Європи з освіти з демократичного громадянства й освіти з прав людини, ухваленій Комітетом Міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р. [438], акцентує увагу на цінностях демократії та верховенстві права. Європейська хартія про участь молоді у місцевому та регіональному житті, ухвалена Конгресом місцевих і регіональних органів влади Європи 21 травня 2003 р., містить рекомендації для органів влади та місцевого самоврядування щодо залучення молоді до процесу прийняття рішень на місцевому та регіональному рівнях.

Вагомим елементом громадянської освіти є формування у громадян відповідального ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права, а також розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема повагу та розвиток мов усіх національних меншин і корінних народів, які проживають на території України.

Метою і завданням громадянської освіти є «формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і за-

хист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади» [274].

Завданнями громадянської освіти є:

- формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм;
- формування поваги до честі та гідності людини, до прав та свобод людини, здатність їх захищати;
- формування громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, набуття навичок здійснювати демократичне управління на місцевому рівні та навичок участі громадян у веденні державних справ;
- формування і розвиток критичного мислення та медіаграмотності, вміння їх практичного застосування;
- впровадження ідей інклюзивного навчання;
- формування активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив та волонтерства;
- формування навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміну досвідом і співпраці; впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя.

Згідно з Концепцією розвитку громадянської освіти України [127] основними громадянськими компетентностями є:

- розуміння власної громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, повага до інших культур та етносів;
- здатність берегти українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;
- розуміння значення національної пам'яті та її впливу на суспільно-політичні процеси;
- знання європейських цінностей, зокрема принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння обстоювати свої права та права інших; розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості, добросовісності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність попереджувати та розв'язувати конфлікти;
- знання та розуміння державного устрою, державного управління у всіх сферах суспільного життя на всеукраїнському та місцевому рівні;
- знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом із прийняттям рішень на всеукраїнському та місцевому рівні; відповідальне ставлення до своїх грома-

- дзяньських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;
- здатність формувати та аргументовано обстоювати власну позицію, поважаючи інші думки / позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб;
 - здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення;
 - здатність до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності.

Зміст курсів із громадянської освіти. У 2012 р. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України видало Методичні рекомендації із громадянської освіти та виховання в навчальних закладах (Додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 9 серпня 2012 р. № 1/9-557) [159], де зазначило про факультативність курсів із громадянської освіти та виховання. Цей лист визначив перелік курсів на 2012/2013 навчальний рік, які можуть обирати вчителі при викладанні громадянської освіти. У 2012/2013 навчальному році вивчення курсів за вибором із громадянської освіти для учнів загальноосвітніх навчальних закладів здійснювалось за такими програмами:

- 9 (10) клас – курс «Ми – громадяни України», підготовлений за підтримки Міністерства освіти і науки України, Центру Мершона Університету штату Огайо (США) та Центру громадянської освіти (Польща) в рамках проекту «Освіта для демократії в Україні» авторським колективом педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Програма курсу та навчально-методичний комплекс «Ми – громадяни України» рекомендовані Міністерством освіти і науки України (листи МОН № 1/11-2817, № 1/11-2816 від 20 червня 2001 р.);
- 7 (8) клас – навчальний курс «Вчимося бути громадянами», створений авторським колективом педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та рекомендований Міністерством освіти і науки України (лист МОН № 1/11-7680 від 26 грудня 2005 р.). Курс має пропедевтичний характер і ставить за мету виховувати сучасного громадянина – патріота Української держави, готувати учнівську молодь до виконання ролі активних громадян, ознайомлювати з громадянськими навичками та цінностями, необхідними для ефективної участі у житті громади (<http://www.novadoba.org.ua/>);
- 11 клас – курс за вибором «Громадянська освіта: основи демократії» (автори Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, С. Рябов), що сприяє формуванню в учнів компетентності, необхідної для повноцінного життя в демократичному суспільстві. Програма рекомендована Міністерством освіти і науки України (лист МОН № 1/11-1652 від 12 березня 2010 р.);

Зауважимо, що Методичні рекомендації щодо громадянської освіти та виховання в навчальних закладах (додаток до листа Міністерства освіти і науки,

молоді та спорту України від 9 серпня 2012 р. № 1/9-557) не охоплюють всього спектра наявних програм і навчально-методичних матеріалів, що були розроблені протягом 2009–2017 рр. для реалізації ГО в Україні. Слід зупинитись на них детальніше.

Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання (підручник для студентів педагогічних ВНЗ, автори Т. Бакка, Т. Ладиченко, Л. Марголіна, В. Дубровський, О. Желіба, С. Кленко, Т. Мелещенко, 2009 р.) [54] містить теоретичний матеріал до уроків «Громадянська освіта: основи демократії» для 11–12 класів. Створено в рамках канадського проєкту «Розбудова демократії» за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA) відповідно до чинних станом на 2009 р. програм. Підручник містить такі основні розділи:

- *теорія і методика навчання курсу «Громадянська освіта: основи демократії»*, подано загальну характеристику предмета, визначено поняття громадянської компетентності, окреслено форми організації навчального курсу, методи та технології викладання громадянської освіти. Також подано засоби навчання громадянської освіти, види та форми оцінювання навчальних досягнень учнів;
- *практична підготовка студентів до викладання курсу «Громадянська освіта: основи демократії»*, де подано основні поняття громадянської освіти: права, свободи та відповідальність, соціум, держава, демократія, вибори та ін.;
- *програма навчального курсу «Громадянська освіта: основи демократії» для II (12) кл.*, зазначено, що основою викладання курсу є компетентнісний підхід, а урок є основною формою викладання громадянської освіти. Автори рекомендують будувати навчання ГО через низку інтерактивних технологій, застосовувати при викладанні інформаційно-комунікаційні технології та ресурси мережі Інтернет, мережі та спільноти, що створені учнями та вчителями, наприклад, мережу «Партнерство у навчанні», що створена вчителями за підтримки компанії Microsoft, та інші ресурси.

Зазначений підручник містить низку прикладів уроків, практичних вправ, варіантів індивідуальної та позакласної роботи з учнями. Особливу увагу автори приділяють формам оцінювання навчальних досягнень учнів із ГО. Автори усвідомлюють, що саме при викладанні ГО оцінювання ускладнюється тим, що об'єктом оцінювання є громадянська компетентність, а не знання та вміння. Тому, на думку авторів, необхідно оцінювати те, як учень діє, розв'язуючи суспільно значущі завдання. Автори розробили критерії оцінювання знань, вмінь і навичок та рівні навчальних досягнень [54].

У 2001 р. побачив світ навчальний посібник для 9–10 класів *«Ми – громадяни України: навчальний посібник з громадянської освіти (для апробації)»* (за редакцією О. Пометун) [160]. Посібник вийшов у серії видань за програмою «Практичне право» в рамках проєкту, що був реалізований інформаційно-методичним центром «Дебати» за підтримки відділу преси, освіти та культури при Посольстві США за програмою «Демократичні гранти».

Посібник *«Кроки до демократії: уроки громадянської освіти»* (О. Пометун, Т. Ремех, Е. Ламах, за редакцією О. Пометун, 2001 р.) призначений для вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів позашкільних навчальних закладів, що працюють із молоддю з питань громадянської освіти. Містить опис циклу занять для молоді 14–16 років, які можна використати у позакласній, позашкільній та клубній роботі, а також для підготовки молодіжних заходів відповідної тематики [280]. Посібник висвітлює такі теми: конституція, права людини, демократія пряма та представницька, вибори в демократичній державі, партії та громадські організації, права, свободи та обов'язки людини і громадянина.

У 2008 р. в рамках проекту «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008), що здійснювався за фінансової підтримки Європейського Союзу в партнерстві з Міністерством освіти і науки України, було розроблено навчальний посібник для педагогічних університетів і слухачів системи післядипломної педагогічної освіти *«Громадянська освіта: теорія і методика навчання»* (Т. Асламова, Т. Бакка та ін.) [55]. Він складається з двох модулів – теоретичного і практичного, що дають змогу ознайомитися з метою і завданнями громадянської освіти, світовим і національним досвідом її втілення, а також оволодіти формами й методами її викладання у школі. Посібник містить таблицю змісту громадянської компетентності (робоча група з розроблення навчальних планів і програм), методичні рекомендації з інклюзивної освіти (робоча група з особливих освітніх потреб), матеріали з проектної діяльності та позакласних заходів (робоча група з позакласної діяльності та громадського розвитку) і питань соціальної справедливості (робоча група із соціальної справедливості та рівних прав і можливостей). У посібнику також міститься розділ з оцінювання, в якому використано матеріали, зібрані під час науково-практичних семінарів (м. Київ, м. Вінниця) з урахуванням найкращого українського та європейського досвіду. У цьому посібнику автори наголошують на важливості створення демократичного середовища під час навчальних занять і в позакласній діяльності у школі та взаємопов'язаності його з реалізацією змісту громадянської освіти. Окремий розділ присвячено інклюзивній освіті та підготовці вчителів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах ЗЗСО.

Ще один посібник, що було розроблено в рамках проекту «Громадянська освіта – Україна» у 2008 р., – *«Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя»* [49]. Створений як частина проекту з підготовки вчителів до викладання громадянської освіти у школі. Процес розроблення посібника передбачав проведення тренінгів для методистів інститутів підвищення кваліфікації вчителів і викладачів педагогічних університетів, апробацію проекту в пілотних областях, а також в інститутах післядипломної педагогічної освіти та педагогічних університетах. Зміст цього посібника відрізняється від багатьох, підготовлених до цього часу з питань ГО. Особливість полягає у тому, що розділи посібника містять методичні вказівки для вчителів всіх основних предметів старшої школи, які розподілені за напрямками та побудовані за принципом міжпредметного підходу у циклі предметів: суспільствознавчого циклу, мовно-літературного циклу, природничо-математичного циклу. Автори вважають за необхідне запроваджувати

ГО наскрізно через викладання у школі таких основних предметів: історії, економіки, правознавства, мови та літератури, біології, хімії, фізики, математики, географії та в позаурочній роботі.

Цікавим у посібнику, на наш погляд, є розділ «Проектна діяльність як засіб громадської активізації школярів», де висвітлюються форми використання методу проєктів, організації шкільного самоврядування. Подано, зокрема, такі теми: *молодь dbaє про довкілля, молодь захищає права і свободи, молодь зберігає пам'ять, молодь прагне бути здоровою, молодь крокує в Європу та світ* та ін. У розділі «Забезпечення інклюзивного підходу та рівних прав і можливостей через викладання громадянської освіти» висвітлено особливості викладання громадянської освіти для дітей з особливими освітніми потребами та надано рекомендації щодо роботи з обдарованими дітьми. Слід зазначити, що інші посібники не містять такої інформації, що надає унікального характеру виданню. Також у посібнику подано дані щодо освітніх проєктів, які здійснюються громадськими організаціями. Розділ 5 присвячено організації оцінювання навчальних досягнень учнів з громадянської освіти, де визначено, що потрібно і що не потрібно оцінювати. Важливо, що автори розглядають *особливості педагогічної діагностики саме у курсі громадянської освіти*, оскільки здійснити її непросто, адже не завжди будуть ефективними ті форми контролю, оцінювання, що зазвичай застосовують у загальноосвітній школі. Відповідно до загального розуміння педагогічної діагностики, автор слушно зупиняється на *формах контролю саме як виявлення, виміру і оцінювання навчальних досягнень учнів з курсу громадянської освіти та окреслює його мету (з'ясувати рівень не тільки знань, а й відповідних навичок, вмінь, сформованості чеснот – цінностей та якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства)*. При укладанні розділів курсу автори використали різні прийоми: *опис, розповідь (наприклад, надаючи інформацію про історію та розвиток громадянського суспільства, прийняття основних нормативних громадянознавчих документів); пояснення (зокрема, при описі форм та прийомів інтерактивної роботи, методів та форм оцінювання навчальних досягнень)*, інші форми.

Доцільним є використання авторами останніх напрацювань вітчизняних і зарубіжних педагогів у галузі громадянської освіти, права, політології та сучасних методик викладання громадянознавчих предметів, про що свідчить список літератури після кожної теми. Позитивним є акцент авторів на європейському та світовому контексті інтеграційних процесів, що відбуваються у світі та Україні. Новим є те, що посібник вміщує тематику, присвячену використанню ІКТ у навчальному процесі, спирається на останні напрацювання вчених та *електронні ресурси*, що створює можливості доступу студентів та учнів до інформації, сприяє *загальній інформатизації* процесу навчання.

Серед загалу підготовлених ресурсів для викладання громадянської освіти слід звернути увагу на посібники, створені в рамках Українсько-швейцарського проєкту «*Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні*» (2009–2011 рр.). У співпраці з Національною академією державного управління при Президенто-

ві України було перекладено, адаптовано та опубліковано три посібники Ради Європи для використання у школі.

Посібник для учнів середньої школи «Живемо у демократії. Плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів» [82] адресовано вчителям та методистам основної школи, укладено експертами Ради Європи як інструмент для педагогів, що викладають різні навчальні дисципліни та працюють у галузі освіти для демократичного громадянства. Навчальний матеріал у посібнику поданий у легкій, доступній формі, що дає змогу використовувати його під час викладання як спеціального курсу, так і окремих модулів і тем на уроках із різних навчальних дисциплін. На думку авторів посібника, знання, уміння та навички у галузі громадянської освіти мають стати підґрунтям для розвитку компетентної молоді, здатної самостійно приймати рішення, і сприятимуть становленню молодої людини у різних життєвих сферах. Упровадження освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, на думку авторів, базується на таких трьох базових принципах: навчання «про» демократію та права людини; навчання «через» демократію та права людини; навчання «для» демократії та прав людини. Це видання укладено з урахуванням того, що поняття та приклади, наведені у вправах і уроках, є життєвими прикладами і характерні як для країн Європи, так і для України. Виконання вправ, що подані у посібнику, вводить учнів у ситуацію, яку необхідно вирішити або обговорити, висловити свою позицію. Саме тому укладачі посібника та його перекладачі адаптували саме термінологію, а не зміст книжки, який є цінним своєю автентичністю і тим, що він був успішно апробований у навчальних закладах багатьох європейських країн. Посібник побудовано на основі інтегрованого та компетентнісного підходів, що передбачає його використання як на уроках, так і окремим курсом або у позакласній роботі з учнями. У методичному блоці автори подають карту ключових понять ОДГ/ОПЛ і їх місце у процесі навчання відповідно до навчального середовища школи. Крім того, кожен блок тем містить послідовно поданий план уроку з усіма необхідними елементами (тема, мета та завдання уроку, вправи й завдання для учнів, інформаційний матеріал для вчителя, методи роботи та очікувані результати). Посібник висвітлює такі тематики: *особистість та громада (стереотипи, рівноправність, різноманітність, конфлікти), беремо відповідальність (права, свободи та відповідальність); участь (шкільна газета, ЗМІ), сила та влада (правила та закон, уряди та політики)*. Автори посібника розглядають школу як місце, де учні набувають життєвого досвіду, а саме як мікрогромаду, що слугує моделлю суспільству. Тому вправи, подані у виданні, тісно пов'язані зі шкільним життям учнів.

Посібник «Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкових класів з освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)» (2011) [88] було розроблено та рекомендовано для країн – членів Ради Європи. Його новизна полягає у важливості поширення знань і розвитку демократичних цінностей школярів в умовах побудови громадянського суспільства. Посібник подано у вигляді набору інструментів для педагогів та учнів у рамках вивчення

різних навчальних дисциплін за принципом інтегрованого підходу. Специфіка видання – у його відповідності потребам української школи в контексті розвитку освіти для демократичного громадянства та членства України в Раді Європи. Слід окремо зазначити вікову категорію учнів, на яку розраховано цей посібник. Дев'ять розділів складаються з п'яти уроків кожен, які адресовані учням останніх двох років початкової школи (у країнах Європи) віком 10 та 11 років, що має різну тривалість (від 4 до 6 років навчання). В Україні цей віковий період припадає на 5-ті класи середньої школи. Посібник враховує вікові особливості учнів 10–11 років і можливості школи щодо впровадження курсу. Окремі розділи можуть бути використані *при вивченні мов, географії, історії, суспільствознавчих дисциплін, етики, мистецтва* тощо. Сам зміст ОДГ побудований на вимірі «навчання через демократію та права людини» та додає нової перспективи процесам навчання у рамках чинної програми шляхом запровадження так званого активного навчання через власний досвід, *застосування інтерактивних методів, розвитку критичного мислення та відповідальної участі* школярів.

Також важливою є термінологія, яку використано у посібнику, оскільки вона є відображенням сучасних підходів до викладання дисциплін суспільствознавчого циклу у школах країн Європи. Наприклад, дев'ять розділів посібника стосуються таких ключових понять, як *ідентичність, право, відповідальність, рівноправність, різноманітність і плюралізм, конфлікт, медіа, права та свободи, уряди й політики, правила та закон*. Низка вжитих фахових термінів є також предметом уваги європейських педагогів і стала загальноживаною у контексті освіти для демократичного громадянства, відображена у нормативних документах Ради Європи, зокрема у Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, прийнятій Радою Європи у 2010 р., та інших документах. Укладачі та перекладачі цього посібника намагались не втратити автентичність спеціальної термінології та змістового контексту видання. Про це свідчать стислі витяги з міжнародних документів і трактування термінів та понять, що вже увійшли в практику вивчення прав людини й освіти для демократії. Важливим є також успішна апробація посібника у низці європейських країн (зокрема країн Східного партнерства) та в Україні. Особливістю книжки є її універсальність та адаптивність до освітніх систем країн – членів Ради Європи, гнучка структура, зручний та зрозумілий методичний інструментарій. У порівняльно-педагогічному контексті посібник є новим та адаптивним для української школи і сприяє впровадженню освіти для демократичного громадянства на засадах інноваційності й відкритості.

Наступним у серії посібників Ради Європи, адаптованих українськими педагогами, є посібник «*Навчаємо демократії: базові матеріали з питань демократичного громадянства та прав людини*» (2011) [174]. Цей посібник розроблено для керівників ЗЗСО з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Основною ідеєю видання є *створення демократичного середовища у закладі освіти*, що є основною умовою формування демократичного світогляду учнів. У посібнику викладено європейські підходи до ОДГ, проаналізовано концепції громадянства, розкрито основні поняття демократії та прав людини.

Детально висвітлено особливості викладання ОДГ у закладах освіти, запропоновано механізми впровадження цього напрямку у ЗЗСО.

У 2009 р. було адаптовано та перекладено українською посібник Ради Європи для системи післядипломної педагогічної освіти *«Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини»* [255]. Розділи видання розкривають основні підходи до розроблення ефективної системи підготовки вчителя. Описано систему підготовки вчителів на етапах базової та поточної підготовки. Важливим елементом є визначення напрямів освітньої політики (розроблення та впровадження політики). Зауважено, що у більшості країн Ради Європи впровадження ОДГ відбувається за ініціативи громадських організацій. Визначено необхідність розмежовувати відповідальність за провадження політики викладання ОДГ відповідно від базової та поточної підготовки між відомствами та установами. *Доцільним вбачається здійснення координації цього напрямку на регіональному напрямі через регіональних радників.* Автори рекомендують при забезпеченні базової підготовки вчителів визначити відповідні стандарти, які мають стати кваліфікаційним мінімумом у роботі вчителя. У посібнику подано перелік професійних компетентностей, що необхідні спеціалістам із викладання курсу ОДГ. Крім професійних компетентностей виокремлено особистісні якості, якими повинен володіти вчитель, що викладатиме ОДГ. Важливим автори вважають, що інтерес до питань ОДГ не має обмежуватись професійною діяльністю вчителя, він має виходити за межі класу і стосуватися повсякденного життя. Окреме місце посідають такі питання: *форми і методи навчання демократії, управління навчальним процесом і робота з людьми, створення відповідної навчальної атмосфери, моделювання навичок, умінь, цінностей та схильностей, робота з суперечливими питаннями, зв'язок із співтовариством за межами класу, усвідомлення вчителем необхідності удосконалення професійної діяльності, співробітництво, самооцінка школою рівня реалізації ідей навчання демократії, планування розвитку ОДГ у школах та ін.* Підготовка вчителя у посібнику передбачає застосування активних методів навчання, роботу в команді, інтерактивні методи, критичне мислення, участь та ін. Особливе місце відведено проектній роботі. Посібник містить додатки з прикладами для вивчення з досвіду впровадження ОДГ у країнах із молодими демократіями (Словенія, Боснія і Герцеговина, Польща та ін.).

Ще одним у серії посібників Ради Європи для педагогів є робота *«Демократичне врядування в школах»* (2009) [66]. Це видання є важливим для керівництва школи, адже автори пропонують *набір методик для аналізу й оцінки стану справ у школі, алгоритм змін у ключових напрямках шкільного життя, наводять зразки успішних практик і розвіюють міфи щодо втрати влади за демократичного врядування.* Автори посібника закликають до подолання залишків адміністративно-бюрократичного керівництва, утвердження державно-громадської моделі управління освітою на засадах демократичного врядування, формування у всіх учасників навчально-виховного процесу активної громадянської позиції, високої політичної культури і демократичних цінностей.

Посібник для керівників шкіл, що містить практичні поради щодо налагодження співпраці між школою та громадами, висвітлює особливості управління громадсько-активною школою, було видано за підтримки Всеукраїнського фонду «Крок за кроком» – «Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій: Посібник зі створення та управління громадсько-активною школою» (2008) [45]. До змісту цього посібника увійшли розділи, які окреслюють основні принципи, моделі та підходи до організації громадсько-активної школи. Представлено розроблену авторами модель, яка передбачає, що громадсько-активною може бути будь-яка школа, у якій велику увагу приділяють налагодженню партнерських відносин між школою і громадою, між усіма ресурсами, які є в громаді. При цьому автори наголошують, що така школа не може існувати окремо від потреб громади та є ініціатором її розвитку. Школа підтримує вільний обмін думками, оцінює потреби мешканців та місцевості, де вона розташована, бере участь у прийнятті рішень на місцевому рівні, а також забезпечує зворотний зв'язок щодо прийнятих рішень із боку громади; залучає нових партнерів для створення широкого спектра послуг для дітей, молоді, сімей та членів громади. Особливу увагу приділено таким питанням, як розвиток учнівського та молодіжного руху, залучення представників громади до організації освітнього та управлінського процесів із метою покращення навчання учнів школи та їхнього розвитку, зміцнення родин і відносин між членами громади. Посібник містить практичні поради для керівників шкіл і базується на досвіді шкіл України. В основу відносин «школа – громада» покладено *синергетичний підхід*, а представлені моделі *громадсько-активних шкіл* поєднують змістові та діяльнісні складові освітнього процесу.

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», що здійснює проекти громадянсько-назавчого спрямування, розробив низку матеріалів для вчителів та керівників шкіл з урахуванням інклюзивної освіти. Зокрема, методичний посібник «Права людини: знати, щоб захищати. Що треба знати про захист прав дітей з інвалідністю» [283] містить загальну інформацію про права людини, про два основні міжнародні документи, ратифіковані Україною – Конвенцію ООН про права дитини та Конвенцію ООН про права інвалідів, а також про можливі шляхи використання цих документів в освітніх закладах.

Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» розробила навчальний курс із громадянської освіти для 7 (8) класу загальноосвітніх навчальних закладів «Вчимося бути громадянами». Посібник створений авторським колективом педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», рекомендований Міністерством освіти і науки України (лист №1/11-7680 від 26 грудня 2005 р.) [28]. Запропонований курс має *пропедевтичний характер* і ставить за мету виховувати сучасного громадянина – патріота Української держави, готувати учнівську молодь до виконання ролі активних громадян, ознайомити її з громадянськими навичками та цінностями, необхідними для ефективної участі у житті громади. Починаючи з 2006 р. матеріали посібника успішно використовуються у навчально-виховній діяльності ЗЗСО різних регіонів України у процесі викладання курсів за вибо-

ром, роботі гуртків та у позакласній діяльності. Змістове наповнення цього курсу об'єднано у п'ять блоків: *я в родині, я в громаді, я в школі, я – громадянин, акція «Громадянин»*. Також автори пропонують «словничок громадянина» з основними термінами, що пов'язані з громадянською участю, життям у громаді, основними цінностями демократії у простому та доступному викладі для учнів 7–8 класів ЗЗСО.

Важливим елементом підготовки вчителів, які викладають громадянську освіту у ЗЗСО, є навчально-методичне забезпечення, зокрема посібники для студентів педагогічних ЗВО. Серед низки таких навчально-методичних матеріалів слід зосередити увагу на виданні *«Основи демократії»* (2004), автори якого розробили та впровадили однойменний курс [257]. Підручник розроблено для студентів і викладачів, які вивчають і викладають також суміжні дисципліни, пов'язані з громадянською освітою (предмети громадянознавчого циклу), а також для громадян, залучених до різноманітних форм демократичної освіти усіх рівнів. У книжці подано ґрунтовний виклад основних тем, що стосуються демократичного розвитку суспільства. Демократичний лад і його невід'ємні складові розглянуто з погляду нормативного ідеалу, наближення до нього в країнах стійкої демократії, шляхів і способів утвердження демократії в Україні. Особливу увагу звернено на важливість верховенства права, конституціоналізму, законності дій усіх інституцій влади і дійових осіб політики, визнання й дотримання ними демократичних правил та процедур, налагодження розвиненої, ефективної системи правосуддя, впровадження сучасних форм адміністративної діяльності. Авторів висвітлюють значення різних форм громадянської участі, функціонування організованого й активного громадянського суспільства, незалежних ЗМІ та громадської думки як демократичних інституцій, а також партій, виборів, діяльності організованих груп інтересів, через які здійснюється безперервний зв'язок громадян і влади. Значне місце у книжці відведено аналізу сучасних викликів у демократичній державі та способів реагування на них через здійснення економічної, соціальної, етнокультурної, гендерної та освітньої політик.

Пілотне викладання курсу *«Основи демократії»* було здійснено протягом 2001/2002 навчального року за наказом Міністерства освіти і науки України й за сприяння Інституту вищої освіти АПН України у *двадцяти закладах вищої освіти України*, серед яких – Київський національний університет ім. Шевченка (проф. В. Євтух, доц. С. Тимошенко), Дніпропетровський національний університет (ст. викладач О. Гаврюшин, асистент С. Ставченко), Національний університет «Львівська політехніка» (доц. Л. Мазур, доц. Л. Климанська), Львівський національний університет (доц. І. Кулініч), Інститут післядипломної освіти м. Севастополя (заслужений працівник освіти Автономної Республіки Крим, доц. В. Дубровський), Харківський державний педагогічний університет (проф. Л. Півнена, доц. В. Пасініченко) та інші. Всього у 2001/2002 навчальному році курс прослухали *понад тисяча студентів 1–5 курсів*, зокрема майбутні історики, політологи, соціологи та соціальні працівники, менеджери та правники, держслужбовці. Всі викладачі, які викладали *пілотний курс «Основи демократії»*, відзначили його особливу актуальність з огляду на процеси демократизації

в Україні. Майже всі вони висловлювали бажання читати цей курс у майбутньому та зазначили, що курс буде включений до навчальних планів їхніх закладів освіти як курс за вибором. Курс певною мірою сприяв мотивації студентів до участі у студентському самоврядуванні, готовності брати участь в обговоренні нагальних проблем академічного життя тощо. Було зауважено, зокрема викладачами, що курс краще сприймається молодшою аудиторією і не потребує попередньої спеціальної підготовки. При вивченні правознавчих та інших навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу у закладах вищої освіти розкриваються зміст і значення міжнародних та вітчизняних актів, які сприяють побудові та розвитку громадянського суспільства, зокрема: Декларації прав людини, законів України «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про доступ до публічної інформації», «Про безоплатну судову допомогу» та ін.

До низки підручників для реалізації інтегрованого курсу «Громадянська освіта», розроблених на рівні освітнього стандарту у 2018 р., слід додати видання *«Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти»*. (автори І. Васильків, В. Кравчук, О. Сливка, І. Танчин, Ю. Тимошенко, Л. Хлипавка) [52]. Ця розробка сприяє розвитку навичок критичного мислення школярів, містить такі розділи: *права і свободи людини, людина в соціокультурному просторі, демократичне суспільство та його цінності, масмедіа, взаємодія громадян і держави для досягнення суспільного добробуту, Україна і світ* та ін. Автори пропонують учням долучитись до різних видів діяльності через позиції: варто знати, мовою оригіналу, виконуйте в команді, поміркуйте разом.

У 2018–2019 рр. за сприяння Європейського центру ім. Вергеланда було розроблено *«Збірник прикладів занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини»*, що побудований на основі практичної роботи зі студентами, майбутніми педагогами. Навчально-методичні матеріали, що містяться у збірнику, допоможуть викладачам для проведення занять зі студентами з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини шляхом інтегрування ОДГ у викладання інших шкільних предметів [86]. Збірник прикладів занять охоплює теми з питань ОДГ, що інтегруються у викладання обов'язкових предметів у початкових та середніх класах ЗЗСО: *«Подолання труднощів викладання суперечливих питань»*, *«Художній твір як засіб формування громадянської компетентності молодших школярів»*, *«Дитяча література з методикою навчання»*, *«Світ, що змінюється»* та ін. [86]. Робота над збірником та апробація матеріалів здійснювались за підтримки Київського національного університету ім. Б. Грінченка та Європейського центру ім. Вергеланда (координатори – О. Котенко, М. Рафальська, О. Овчарук).

Серед нових розробок слід виокремити видання *«Культура й практика викладання прав людини: поради, вправи, стимуляційні ігри. Методична збірка для використання в освітньому процесі для 5–11 класів за результатами проекту*

“SIMschool – стимуляційні ігри для вивчення прав людини”, що реалізується ГО “CRISP” і ГО “ЕдКемп Україна” у партнерстві з Європейським Союзом» (2021) (<https://drive.google.com/drive/folders/1YjvHkEV-Df1e-k41nZZL8HH9846N5rZP>). Автори збірки ставлять за мету налагодити діалог зі школярами щодо прав людини та учнівського самоврядування, використовують широкий спектр тематик, адаптованих із посібника РЄ «Компас» та інших, зокрема: *права людини, сходинки взаємин, дискримінація, факти і стереотипи, сходинки участі, правила школи* та ін. Укладачі, які є педагогами-практиками, пропонують використовувати матеріали шляхом застосування таких методів і форм роботи з учнями, як *симуляційні ігри, шаради, дискусії, інтерактивні вправи* [137].

Із прийняттям Концепції розвитку громадянської освіти і виховання та розроблення відповідної стратегії в Україні (2018–2021 рр.) було підготовлено низку навчально-методичних матеріалів, які широко використали підходи РЄ до впровадження ОДГ, а також включили тематики, адаптовані з посібників РЄ, що були розроблені у попередні роки. Однак, слід зазначити, що ці розробки, які були підтримані громадськими ініціативами, *не отримали цілісного впровадження і наразі виконують роль допоміжних матеріалів, що можуть бути використані у рамках викладання шкільних предметів громадянсько-назавчого спрямування.*

Проекти та програми громадянсько-назавчого спрямування. Значну роль у впровадженні громадянської освіти в Україні відіграли проекти та програми з громадянської освіти й ті, що були спрямовані на розвиток демократичних цінностей школярів. Попри брак цілісного підходу до впровадження ГО, а також відсутність широкого вибору навчально-методичних матеріалів у останні десятиліття, освітні програми та проекти, що здійснювались переважно за підтримки міжнародних організацій та українських НУО, спричинили значний вплив на просування ідей громадянської освіти та ОДГ в українській школі. Подані нижче ініціативи *збагатили викладання громадянської освіти новим змістом, розширили тематику та спектр методів викладання ГО, а також вплинули на освітню політику держави* щодо стратегічного бачення місця ГО та ОДГ у шкільній освіті.

У березні 2000 р. розпочався проект «*Освіта для демократії в Україні*» (<http://www.edu-democracy.org.ua/>), що здійснювався за підтримки Європейського Союзу та уряду США. Метою проекту стало сприяння розвитку демократичної політичної культури. Завданням проекту було сприяння впровадженню громадянської освіти в школах України в 9–11 класах. Керівництво європейською частиною проекту здійснювалось Інститутом суспільства і політики (Нідерланди) (*Instituut voor Publiek en Politiek, IPP*) та Мершон-центром Державного університету Огайо (США) (*Ohio State University*). Трансатлантичне координування було покладено на міжнародні організації, зокрема СІВІТАС Інтернешнл (Франція) (*CIVITAS International*). Основними завданнями проекту були:

- сприяння створенню національної політики громадянської освіти в середніх школах;

- розроблення навчальної програми, що описує цілі та зміст громадянської освіти в середніх школах;
- створення навчально-методичного забезпечення викладання громадянської освіти в середніх школах;
- перепідготовка вчителів;
- створення мережі обміну інформацією, розповсюдження матеріалів та підтримка громадянської освіти.

19–20 травня 2000 р. було проведено установчу конференцію в Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка. В результаті здійснення проєкту більше ніж 150 вчителів, викладачів інститутів удосконалення вчителів, викладачів педагогічних навчальних закладів та університетів, представників ОГС взяли участь у семінарах і практичних заняттях. Було розроблено навчальну програму з громадянської освіти в 9–11 класах. Також силами проєкту було створено 3 ресурсні центри (Львів, Київ та Сімферополь) та національну мережу фахівців із громадянської освіти, що були підготовлені в рамках заходів проєкту з числа методистів та вчителів. Проєкт завершився у 2002 р.

Протягом реалізації проєкту «Освіта для демократії в Україні» було створено центри громадянської освіти спільно з Центральним, Кримським та Миколаївським інститутами післядипломної педагогічної освіти. Подібну функцію також виконали 11 інформаційних пунктів із громадянської освіти, відкритих при педагогічних ЗВО, інститутах післядипломної педагогічної освіти, школах у Києві, Полтаві, Чернігові, Рівному, Сумах, Бердянську, Одесі, Донецьку, Харкові, Севастополі та Луганську. За підтримки проєкту було створено Всеукраїнську спілку викладачів суспільних дисциплін та громадянської освіти (президент Т. Ладиченко).

У результаті діяльності проєкту було розроблено та опубліковано низку посібників, упроваджено навчальний курс, а саме: розробка, публікація й обговорення Концепції громадянської освіти в школах України; підготовка й апробація програми курсу «Громадянська освіта» для 9–11 класів ЗОШ (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-2216 від 25 квітня 2001 р.) та навчально-методичного забезпечення до нього (рекомендовано Міністерством освіти і науки України, протокол № 1/11-448 від 11 лютого 2002 р.) – навчального посібника «Громадянська освіта» для учнів 9–11 класів ЗОШ (К.: Генеза, 2002) та книжки для вчителя (Львів: Тека, 2002); підготовка вчителів та забезпечення викладання курсу в 507 школах 23 регіонів України. Пропонований навчальний курс істотно відрізнявся від традиційних. Цей курс є інтегрованим: він охоплює філософські, аксеологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні, соціально-психологічні знання тощо. Завданням курсу стало надання знань та сприяння формуванню особистісних якостей і ціннісних орієнтацій, притаманних громадянину демократичного суспільства, формування вмінь громадянської участі, громадянської відповідальності в учнів. Серед тем курсу такі: *права та обов'язки учнів, стереотипи та конфлікти, політичні інститути і процеси, закон і злочинність, демократія, вибори, ЗМІ, соціальний захист, полікультурність*.

У 2002 році за підтримки Агентства міжнародного розвитку Сполучених Штатів Америки (USAID) (Казахстан) було здійснено однорічний проєкт «*Навчальний тур з громадянської освіти*», що здійснювався Інформаційно-аналітичним центром педагогічних інновацій Інституту засобів навчання АПН України (<http://www.ime.edu-ua.net/navch.htm>). Метою проєкту був обмін досвідом українських вчителів та управлінців, а також поширення досвіду українських педагогів щодо впровадження громадянської освіти в Україні серед освітян Казахстану, Туркменістану та Таджикистану. В рамках проєкту було здійснено такі заходи:

- ініційовано міжнародну партнерську мережу освітян з обміну досвідом із громадянської освіти в системі середньої освіти (України, Казахстану, Туркменістану та Таджикистану);
- у рамках навчального туру вчителями-практиками проведено серію семінарів-тренінгів із громадянської освіти, до яких увійшли такі теми, як «Права людини та права дитини», «Толерантність», «Екологічна освіта», «Вирішення конфліктів», «Полікультурна освіта»;
- проведено зустріч педагогів із Казахстану, Таджикистану та Туркменістану з академіком, секретарем АПН України, доктором педагогічних наук О. Сухомлинською, координатором та автором Концепції громадянської освіти в Україні;
- здійснено обмін досвідом між пілотними школами проєкту (м. Бровари, м. Київ) та представниками Казахстану, Туркменістану та Таджикистану;
- поширено навчально-методичні та інформаційні матеріали з громадянської освіти в Україні та зарубіжжі серед вчителів та міжнародних освітніх кіл, що були розроблені українськими фахівцями.

З березня 2005 р. до березня 2008 р. за підтримки Європейського Союзу та представництва Європейської Комісії в Україні, під керівництвом компанії Cambridge Education було здійснено трирічний проєкт «*Громадянська освіта – Україна*». Партнерами проєкту виступили Міністерство освіти і науки України, а також представники пілотних областей: Київська, Вінницька, Херсонська, Волинська. Організатори зазначали, що цей проєкт став продовженням проєкту ЄС «Освіта для демократії», за результатами якого громадянську освіту було запроваджено як факультативний предмет у обмеженій кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Мета проєкту полягала у запровадженні громадянської освіти як обов'язкового предмета, що передбачало розроблення державної навчальної програми та відповідних курсів підготовки й підвищення кваліфікації вчителів. Однак у процесі реалізації проєкту його мету було скориговано згідно з пропозицією Міністерства освіти і науки України – підвищувати поінформованість щодо аспектів ГО в усіх навчальних галузях і надати вчителям необхідні навички для сприяння формуванню громадянських компетентностей учнів.

Робоча група проєкту на основі аналізу державних документів розробила навчальні плани та програми, а також *концепцію змісту громадянської компетентності* та створила таблицю цільових знань, умінь, навичок і ставлень за всіма етапами шкільної освіти. В межах проєкту було видано навчальний і ресурсний посібники для вчителя із супровідним диском, спрямовані на підтримку процесу

інституалізації ГО; розроблено програми навчальних курсів для студентів педагогічних університетів та вчителів, які проходять курси підвищення кваліфікації, – як спеціалістів із громадянознавчого напрямку, так і викладачів інших предметів; навчальний модуль з інклюзивної освіти та рівних прав і можливостей для системи післядипломної освіти; а також широкий спектр навчально-методичних матеріалів з організації позакласної діяльності. Завданнями проєкту стали: подальше розроблення (консолідація) національної навчальної програми з громадянської освіти; запровадження підготовки з громадянської освіти у педагогічних університетах та інститутах післядипломної педагогічної освіти; підтримка у викладанні громадянської освіти дітям з особливими потребами; підтримка діяльності асоціацій та спілок вчителів громадянської освіти; підтримка позашкільних заходів із поширення демократичних принципів.

Проєктом визначено сфери, через які можливо впроваджувати громадянську освіту, а саме, щоб забезпечити цілісний підхід до формування та викладання змісту громадянської освіти, необхідно включити тематики ГО у всі навчальні предмети у школі, а також створити курси за вибором у ЗЗСО: «Права людини», «Основи правознавства», «Основи політології», «Основи економічних знань» та «Соціологія». Також у результаті діяльності проєкту було здійснено розробку навчально-методичних матеріалів, а саме:

- розроблено 72-годинну програму підготовки вчителів ГО на базі історичної та правознавчої освіти на курсах підвищення кваліфікації ІППО у різних регіонах України та 8-годинного громадянознавчого модуля для всіх вчителів;
- підготовлено та опубліковано навчальні посібники для вчителів 9, 10, 11 класів із громадянської освіти;
- проведено серію семінарів для системи післядипломної педагогічної освіти.

У результаті діяльності проєкту було розроблено рекомендації стосовно подальшого викладання та статусу громадянської освіти в Україні. Ці рекомендації викладено у формі документа, адресованого Міністерству освіти і науки України та Європейському Союзу.

*Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» став партнером цього проєкту, в рамках якого фондом розроблено матеріали з теми «Забезпечення інклюзивного підходу при викладанні громадянської освіти» (що викладено вище), які є складовою посібника «Громадянська освіта: теорія і методика навчання», а також розроблено навчальний курс «Рівні можливості та громадянська освіта», що розрахований на 24 академічні години та складається з трьох блоків: *реалізація інклюзивного підходу через викладання громадянської освіти; особливі освітні потреби і громадянська освіта; основні принципи організації та діяльності інклюзивного закладу освіти* [52].*

Важливу роль у впровадженні громадянської освіти в Україні відіграли програми «Практичне право» та «Дебати». Програма «Практичне право» заснована в Україні за сприяння американської освітньої організації «Street Law, Inc» (США), навчально-методичного центру «Дебати» Інституту Відкритого

суспільства і Міжнародного фонду «Відродження» та завдяки підтримці представників органів самоврядування та громадських організацій України, що працюють із молоддю та школами. Програма «Практичне право» стала спробою вдосконалення шкільної правової освіти в Україні, яка була втілена у навчальному курсі з 1998 р. В рамках програми було започатковано інформаційно-методичний центр «Дебати».

В Україні програма «Практичне право» реалізовувалася за трьома напрямками: 1) *цикли тренінгових занять* для підлітків у позакласний та позашкільний час, насамперед шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків тощо, та відповідні підготовчі тренінги для державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють з підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму); 2) *програми і курси для ЗЗСО* (спільно з Міністерством освіти і науки України); 3) *спеціальні тренінгові курси для юридичних факультетів ЗВО України*, що працюють за програмою «Юридичні клініки».

У межах програми «Практичне право» було розроблено і запроваджено експериментальний курс, який за погодженням Міністерства освіти і науки України розпочали вивчати у 8 класі як факультативний курс, або курс за вибором, а також було розроблено відповідне навчально-методичне забезпечення [278]. Викладання цього курсу було спрямовано на досягнення кількох завдань. Насамперед, він став підготовчим для курсу «Основи правознавства», що вивчається як обов'язковий у 9 класі. Тому викладання курсу «Практичне право» передбачає ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю. Слід зазначити, що курс «Основи правознавства» у 9 класі має суто інформаційний теоретичний характер і розрахований на озброєння учнів базовими юридичними знаннями про сучасні основи теорії держави та права. На відміну від нього, курс «Практичне право» викладається з метою набуття школярами необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті: *як потрапити на прийом до юриста; як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватись на роботу, якщо тобі лише 14 років; як захистити свої права в школі, сім'ї, магазині тощо.* Курс «Практичне право» ставить такі завдання: *ознайомити школярів із правом і юридичною системою, роллю права і юристів у житті суспільства, подолати правовий нігілізм, прищепити інтерес до права й мотивувати його використання; забезпечити практичне розуміння права, що учні можуть використати в повсякденному житті як звичайні громадяни; закласти розуміння таких фундаментальних принципів і цінностей, як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка та інші, що лежать в основі Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому; сприяти вихованню правової культури і становленню ефективної громадянської позиції, активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України; розвинути базові вміння та навички учнів, у т. ч. критичне мислення, рефлексію, уміння міркувати, спілкуватися, спостерігати, розв'язувати проблеми.*

Вивчення курсу «Практичне право» сприяло підвищенню рівня знань учнів про сферу державної влади, судової системи, а також прав і обов'язків громадян та громадян у країні конституційної демократії, дає можливість учням використовувати свої правові знання і розуміння правової системи в практичних ситуаціях, з якими вони стикаються у повсякденному житті, сприяє розвитку в учнів навичок критичного мислення, сприяє позитивному ставленню до принципів права, правової системи, справедливого правосуддя та участі громадян у підтримці демократії. Запровадження навчального курсу за вибором «Практичне право» у навчально-виховний процес в Україні реалізовано програмою у 1998–1999 рр.:

- проведення низки тренінгів для створення команди тренерів;
- проведення навчально-методичних семінарів, творчих майстерень для викладачів та керівників громадських організацій;
- переклад, адаптація та видання посібника «Кроки до демократії» [280];
- проведення тренінгів за посібником «Кроки до демократії».

Програма «Дебати» Інформаційно-методичного центру «Дебати» (https://www.irf.ua/grants/awarded_grants/provedennya_seminariv_dlya_yuridichnikh_klinik_za_programoyu_praktichne_pravo/), започаткована за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (з 1994 р.), діє і сьогодні. Метою програми було створення мережі дебатних клубів (центрів) у Дніпропетровську, Донецьку, Калуші, Львові, Одесі, Сімферополі, Харкові, Херсоні та інших містах України. Об'єднання роботи дебатних клубів та регіональних дебатних центрів у всіх областях України сприяло поширенню програми «Дебати» серед навчальних закладів. Вагомий результат реалізації програми полягав у наданні можливості учням у позаурочний час не тільки вдосконалювати вміння вести дискусії, обстоювати власну точку зору, що сприяє всебічному розвитку суспільно-активної особистості, а й висловлювати власну громадянську позицію. Згодом, за підтримки БО «Вчителі за демократію та партнерство» та МГО «Центр політичної освіти» у 2006 р. було створено навчально-методичний посібник «Дебати» [356].

Значним внеском на теренах впровадження громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства став *Українсько-швейцарський проєкт «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні»* (2005–2010), що здійснювався Цюрихським педагогічним університетом, Інститутом міжнародних освітніх проєктів (ЦПУ) та Національною академією державного управління при Президентові України (НАДУ) за партнерства Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Проєкт став одним із перших, який запропонував нове бачення впровадження громадянської освіти школярів, а саме з позицій ОДГ – створення демократичного середовища у школі та залучення громадянського суспільства до загальношкільних процесів. *Стратегічною метою проєкту стало збільшення впливу освіти на розвиток громадянського суспільства та демократичних процесів в країні.* Зокрема, проєкт сприяв розширенню доступу освітян до інформації про основні засади демократичного громадянства, а також до обговорення проблем, що стоять перед державним управлінням освітою в Україні.

Цілями проєкту стали:

- адаптація, видання та впровадження трьох навчальних посібників Ради Європи для різних рівнів освіти: учнів і вчителів – «Живемо в демократії»; керівників шкіл – «Демократичне врядування в школі»; слухачів системи підвищення кваліфікації вчителів – «Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» (подані вище);
- здійснення пілотної апробації посібників у навчальних закладах м. Києва, Київської області та обмін досвідом українських освітян на базі Цюрихського педагогічного університету (Швейцарія);
- проведення серії семінарів у м. Києві та окремих областях України для підготовки вчителів, керівників шкіл і керівників системи освіти до роботи з навчальними матеріалами з освіти для демократичного громадянства;
- розробка та впровадження навчального модуля «Освіта для демократичного громадянства в Україні» для слухачів магістерських програм НАДУ при Президентові України за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти»;
- розробка концепції розвитку освіти для демократичного громадянства в Україні;
- проведення наукових обмінів серед освітян між Україною та Швейцарією в рамках симпозіумів з освіти для демократичного громадянства.

Національна академія державного управління при Президентові України та Цюрихський педагогічний університет у співпраці з експертами Ради Європи та вітчизняними експертами у галузі освіти розробили *проєкт концепції освіти для демократичного громадянства (ОДГ) в Україні, навчальний модуль «Освіта для демократичного громадянства в Україні»* для слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти», а також переклали та адаптували три посібники Ради Європи з ОДГ. Навчальний модуль «*Освіта для демократичного громадянства в Україні*» було розроблено авторським колективом (Н. Протасова, доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна), Р. Голлоб, В. Вайдінгер, PhD (Цюрих, Швейцарія)) та апробовано серед слухачів магістерських програм НАДУ за спеціальністю «Державне управління у сфері освіти».

Проєкт Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство» «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (2007–2010 рр.) реалізовувався за сприяння Міністерства освіти і науки України за фінансової підтримки Ради Європи. Метою проєкту було визначити можливості адаптації та імплементації технології «Оцінки та забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» (QA – EDC), запропонованої у документі Ради Європи, шляхом проведення її апробації в умовах загальноосвітніх шкіл України. Основою проєкту стали поняття та підходи до освіти, що містяться у документах Ради Європи і полягають зокрема в тому, що «освіта для демократичного громадянства» *розглядається не як окремий предмет чи група предме-*

тів, що опановують учні, а як окрема важлива мета освітньої політики держави, регіону, конкретного навчального закладу. На 20-й сесії постійної конференції міністрів освіти Ради Європи в Кракові в жовтні 2000 р. було прийнято «Проект спільних основних напрямів ОДГ», який визначив основні принципи ОДГ:

- ґрунтується на фундаментальних принципах прав людини, плюралістичній демократії і верховенстві права;
- стосується зокрема прав та обов'язків, уповноваження, участі і поваги до різноманітності;
- охоплює всі вікові групи і сектори суспільства;
- має на меті підготувати молодь і дорослих до активної участі в демократичному суспільстві і, таким чином, підвищити демократичну культуру;
- є засобом боротьби з насильством, ксенофобією, агресивним націоналізмом і нетерпимістю;
- сприяє соціальній єдності, справедливості й загальному добробуту;
- зміцнює громадянське суспільство шляхом сприяння інформованості й обізнаності його громадян і розвитку їхніх демократичних умінь;
- має відповідати національному, соціальному, культурному й історичному контекстам.

Діяльність проєкту була спрямована на реалізацію технології впровадження ОДГ, яка передбачає такі етапи:

- етап 0 – підготовка школи до самооцінювання, підготовка команди оцінки та розвитку, громадської думки в колективі щодо необхідності такого процесу тощо. Створення спільної шкільної культури співробітництва, роботи в команді;
- етап 1 – самооцінювання та подальше інформування шкільної громади про його результати;
- етап 2 – підготовка плану розвитку на основі результатів, що були отримані в ході самооцінювання школи;
- етап 3 – втілення плану розвитку школи в життя.

Після завершення циклу етапів передбачено період осмислення результатів діяльності: чого досягла школа за цей період і якою є ситуація в ній через самооцінку школи.

Дві стадії цього проєкту, реалізовані протягом 2007–2008 рр., дали змогу конкретизувати зміст і методи запровадження європейського «Інструменту із забезпечення якості ОДГ», зокрема було з'ясовано, що оптимальна структура запуску в тому чи тому конкретному навчальному закладі механізму забезпечення якості освіти передбачає реалізацію трьох окремих етапів:

- інформування та мотивування колективу навчального закладу та всіх учасників навчально-виховного процесу на забезпечення якості ОДГ;
- самооцінка навчального закладу;
- планування розвитку ЗНЗ в напрямі ОДГ на наступний період.

Серед проєктів, які впроваджували громадянські та демократичні цінності в системі шкільної освіти, слід виокремити ті, де тематика прав людини та громадянина займають місце серед тем, що пропонуються для опрацювання з учнями.

Одним із таких став спільний проєкт ЄС ПРООН «Спільнота споживачів та громадські об'єднання» (2008–2010 рр.), що здійснювався за фінансової підтримки Європейської Комісії в Україні. В рамках проєкту було здійснено розробку, впровадження та поширення навчального курсу «*Основи споживчих знань*», метою якого було *сприяння розвитку свідомої споживчої поведінки учнів як елементу громадянської культури*. За сприяння Міністерства освіти і науки України створено Всеукраїнську мережу координаторів-методистів у системі інститутів післядипломної педагогічної освіти з питань впровадження основ споживчих знань у загальноосвітні навчальні заклади України. Серед завдань курсу: *ознайомлення з правами і обов'язками споживачів та з наявною в Україні системою захисту прав споживачів; формування в учнів навичок збереження здоров'я під час споживання продуктів та послуг; формування загальних уявлень про роль людини в економічній і соціальній системах; формування екологічної, етичної культури та грамотності споживачів*.

Усі обласні інститути післядипломної педагогічної освіти долучились до впровадження основ споживчих знань і громадянських цінностей відповідно до європейських стандартів життя. У рамках проєкту розроблено навчальний курс (за вибором) «Основи споживчих знань» для 1–11 (12) класів ЗНЗ та проведено навчання педагогів під час регіональних семінарів в усіх регіонах країни. На сьогодні близько 6 тисяч ЗЗСО реалізують цей навчальний курс. Також у межах впровадження курсу «Основи споживчих знань» школярі щорічно беруть участь у Всеукраїнському конкурсі «Молодь тестує якість» [170], що спрямований на залучення учнів 6–11 класів до незалежного споживчого тестування та обґрунтування прав споживачів на місцевому рівні через практику споживчого тестування (<https://iitlt.gov.ua/info/news/konkursi/vi-y-vseukrayins%60kyu-konkurs-molod%60-testue-yakist%60-nove-pokolinnya-krytychnykh-spozhyvachiv/>). Серед тем розробленого курсу: права споживачів, потреби громадян, захист прав, незалежне тестування, культура споживання, захист навколишнього середовища, етична поведінка та ін. Вивчення цього інтегрованого курсу закріплене урядом України, що визначив важливість впровадження цього напряму у системі шкільної освіти в Україні (<https://www.kmu.gov.ua/news/osnov-spozhyvchih-znan-navchatimut-u-shkolah-rishennya-uryadu>).

Одним із ключових напрямів економічної та екологічної діяльності координатора проєктів Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) в Україні є захист навколишнього середовища та розвиток навичок і знань молоді для прийняття обґрунтованих рішень на благо довкілля, нинішнього населення та майбутніх поколінь. У 2009 р. ОБСЄ започаткувала проєкт «Зелений пакет». Із метою підвищення екологічної грамотності школярів і сприяння реалізації концепції сталого розвитку було розроблено навчально-методичні матеріали Регіональним екологічним центром для Центральної та Східної Європи у співпраці з низкою болгарських, угорських, польських та українських фахівців у галузі

освіти й охорони навколишнього середовища. Процес сталого розвитку спрямований на задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для навколишнього середовища та є елементом громадянської культури людини. Національні версії навчальних матеріалів були розроблені більш ніж у 14 країнах Центральної та Східної Європи, Центральної Азії та Кавказу. В 2009 р. два із чотирьох елементів навчального комплексу «Зелений пакет для середньої школи» та посібник для вчителя, гра «Дилеми» (методичні рекомендації та картки) були перекладені українською мовою та адаптовані. Крім того, було сформовано колекцію навчальних DVD фільмів. Тематика всіх складових навчального комплексу «Зелений пакет» складається з п'яти розділів:

- екологічні компоненти – повітря, вода, ґрунт та біологічне різноманіття;
- зовнішні загрози – урбанізація, шум, відходи та хімікати;
- діяльність людини – енергетика, транспорт, промисловість, сільське господарство, лісове господарство та туризм;
- глобальні виклики – зміна клімату, руйнування озонового шару, підкислення, моря і океани;
- цінності – етика і культура споживання, здоров'я та довкілля, права громадян і відповідальність за Землю в майбутньому.

У рамках проєкту було проведено навчальні тренінги та сформовано мережу шкіл, що впроваджують «Зелений пакет», – 240 ЗЗСО (<https://sites.google.com/site/greenpackua/directory>).

Питання гендерної рівності та гендерної чутливості в освіту найбільш широко впроваджувалися *Програмою рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН) (2009–2011 рр.)*. Гендерна чутливість є невід'ємним елементом громадянської компетентності людини, а гендерна рівність у суспільстві є неодмінною ознакою його демократизації. Освітній компонент Програми було спрямовано на створення мережі тренерів і розроблення навчально-методичних матеріалів для ЗЗСО з питань гендерної рівності для просування освіти без гендерної дискримінації та включення гендерних знань і гендерної чутливості в систему освіти. Завдяки співпраці з громадськими організаціями – Міжнародним благодійним фондом «Український жіночий фонд» (<https://www.uwf.org.ua/>) та ГО «Центр жіночі перспективи» (<http://www.women.lviv.ua/>) – було створено мережу тренерів для системи післядипломної педагогічної освіти з питань гендерної освіти. Зокрема, проведено каскадні тренінги на місцях у всіх регіонах України, підготовлено близько 2 тисяч педагогів-мультиплікаторів, що поширюють питання прав жінок та гендерної недискримінації у ЗЗСО та системі ППО, створено 5 центрів гендерної освіти (Харків, Суми, Одеса, Київ, Львів), де проходять підготовку педагоги та державні службовці відповідно до європейських стандартів та підходів до гендерної рівності. Також у рамках програми розроблено та впроваджено в практику роботи навчальних закладів України низку навчально-методичних посібників для учнів і вчителів, серед яких навчальний посібник для 9–11 класів *«Ми різні, ми рівні. Основи культури гендерної рівності»*, програма спецкурсу для системи підвищення кваліфікації *«Гендерна освіта в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів»* [162]. Сформовано всеукраїнську

мережу тренерів із гендерної освіти та проведено близько 600 тренінгів для більш ніж 13 тисяч працівників системи освіти.

Одним із проєктів, що використовував підходи РС до впровадження ОДГ, став проєкт *DOCCU «Розвиток громадянських компетентностей в Україні»* (<https://doccu.in.ua/pro-proekt/>). Це швейцарсько-український проєкт, який реалізовувався в рамках Швейцарської стратегії співробітництва для України на 2011–2014 роки, а саме в рамках її напряму «Місцеве самоврядування і публічні послуги». Зокрема, було проведено тренінги для керівників шкіл і розроблено навчальний модуль «Розвиток громадянських компетентностей» на 6, 12, 24, 72 години з підготовки майстер-тренерів для навчання директорів шкіл у системі підвищення кваліфікації; підготовлено майстер-тренерів для навчання вчителів у системі ППО; розроблено та впроваджено навчальні матеріали та рекомендації із використання матеріалів посібників з ОДГ; створено мережу пілотних шкіл з упровадження освіти для демократичного громадянства у 8 регіонах України (Київська, Одеська, Херсонська, Полтавська, Львівська, Луганська, Івано-Франківська та Дніпропетровська області) та ін. Протягом реалізації цього проєкту експертами з ОДГ були перекладені та адаптовані навчальні посібники серії «Живемо в демократії». Томи I–VI цієї серії отримали свідоцтва Міністерства освіти і науки України та були рекомендовані для використання в освітньому процесі початкової та повної середньої школи, а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Переклади посібників українською широко використовуються та впроваджуються в рамках проєкту DOCCU та інших проєктів з ОДГ.

Проєкт «*Розширення мережі інтерактивних парламентських просвітницьких осередків для учнів молодшої та середньої школи*», що здійснюється за підтримки USAID, Фонду «Східна Європа», ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» (<https://edudevelop.org.ua/>), розпочався у січні 2020 р. і триває дотепер. Метою проєкту є ознайомлення школярів із функціями Верховної Ради та народних депутатів, їхньою парламентською діяльністю та виборчим процесом.

У рамках проєкту розроблено методичний посібник із громадянської парламентської просвіти для роботи з дітьми та молоддю «Мій Парламент: розумію і впливаю» [168], а також інформаційні матеріали для школярів – плакати «Мій Парламент: розумію і впливаю» та «Як працює Верховна Рада України», банери «Верховна Рада відкрита для дітей». Було створено 6 парламентських просвітницьких осередків у регіонах України; проведено навчання 27 координаторів під час навчального вебінару «Ефективні методики й інтерактивні форми громадянської парламентської просвіти для дітей і молоді» 23–28 квітня 2020 р.; уроки парламентаризму для 900 учнів в регіонах 12–15 травня 2020 р.; вебінари для 147 вчителів в регіонах 12–14 травня 2020 р.; Всеукраїнський онлайн-урок парламентаризму «Мій парламент: розумію і впливаю!» 15 травня 2020 р.; створено комплекс навчально-методичних матеріалів для освітян.

Проєкт «*Місцеві вибори М18 2020*» (2015–2021 pp.) (<https://m18.org.ua/>) реалізується також ГО «Агенція розвитку освітньої політики» і є частиною між-

народного проєкту із громадянської освіти і політичної просвіти дітей і молоді, молодших 18 років «М18 – Ми можемо більше!» за підтримки уряду Німеччини. Було розроблено методичний посібник для роботи з дітьми та молоддю «Ми можемо більше! Вчимося грамотно обирати владу» [161]. В рамках проєкту до Всеукраїнської імітаційної гри «Дитячі вибори «М-18» – ми можемо більше!» було залучено 13 тисяч школярів молодших 18 років (2019 р.) і 8 тисяч школярів (2020 р.). Близько 220 педагогів із 15 областей України об'єдналися у мережу, що впроваджує тематику виборів як частину громадянської освіти в учнівське самоврядування.

Слід зазначити, що поданий вище опис проєктів і програм з питань впровадження ГО та ОДГ не є вичерпним і може бути продовженим, оскільки ініціативи з боку міжнародних та громадських організацій, які підтримують розбудову громадянського суспільства в Україні та набуття молодими громадянами держави громадянських компетентностей, є постійними.

4.2. Інтеграція змісту, форм та методів освіти для демократичного громадянства у контексті підходів Ради Європи

Освіта для демократичного громадянства – новий напрям, що перебуває на вістрі міжнародних дискусій. Розглядаючи сучасні підходи до усвідомлення основних понять і до самого процесу впровадження освіти для демократичного громадянства, слід зауважити, що провідною ідеєю цього напрямку є заохочення учнів до їх становлення активними громадянами, які здатні брати участь у формуванні майбутнього суспільства через навчання демократії та правам людини.

Водночас освіта для демократичного громадянства дотримується основних принципів організації навчання у системі освіти, оскільки передбачає *інтеграцію ОДГ до кожної предметної галузі на кожному рівні навчання*. Вона базується на компетентнісному, діяльнісному та загальношкільному підходах, що є провідними у країнах Ради Європи.

У загальнонауковому контексті поняття інтеграція (від лат. *Integer* – цілий) визначається як «процес пристосування і об'єднання розрізнених елементів в єдине ціле за умови їх цільової та функціональної однотипності». Ідеї інтегрування змісту освіти в Україні базуються на розробках таких провідних педагогів-дидактів, як К. Ушинський (синтетичний метод навчання грамоті), Ш. Амонашвілі (педагогічна теорія співробітництва), О. Савченко, Н. Бібік, В. Паламарчук, М. Іванчук, Д. Луцик, які стверджують, що інтеграція змісту освіти є об'єднанням, спрямованим на посилення інформаційного змісту та емоційне збагачення сприйняття, мислення та почуттів учнів завдяки використанню цікавого матеріалу, що дає можливість вивчати явище з різних боків та досягати цілісного уявлення та набуття знань учнями [11; 328; 331; 365].

У концепції НУШ інтеграцію в освіті подано як процес взаємодії, об'єднання, взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозближення, відновлення єдності двох або більшої кількості систем, результатом якого є утворення нової цілісної системи, що набуває нових властивостей та взаємозв'язків між оновленими елементами системи [183]. При формуванні змісту навчання інтегрування тематик може здійснюватись шляхом міждисциплінарного підходу та поєднанням у одній темі елементів різних предметів (інтегровані уроки О. Савченко). Як зазначає дослідниця, важливим напрямом методичного оновлення уроків є проведення їх на основі інтеграції змісту, відібраного з кількох предметів, об'єднаного навколо однієї теми [329].

Особливістю освіти для демократичного громадянства у системі загальної середньої освіти є те, що зміст, форми / методи навчання побудовані на вимірі – «навчання через демократію та права людини», що змінює та збагачує роль вчителя та учня в процесі навчання.

Важливим принципом ОДГ є те, що активному громадянству важливо *навчатись через дію*, учням необхідно мати можливість відчувати практику демократичного громадянства та прав людини на собі. Цей принцип відходить від так званої презентаційної моделі ОДГ, коли учні слухають та відтворюють отримані знання й моделі поведінки. У цьому аспекті ОДГ постає не просто поглибленням фактологічних і фактичних знань, а є практичним усвідомленням та набуттям необхідних навичок і здатностей, ціннісних орієнтацій та власних позицій. За принципом *навчання через дію* учні здатні навчатись демократичному громадянству до тієї міри, наскільки цьому прикладом є вчителі і шляхи, якими здійснюється та організовано шкільне життя.

Такого принципу дотримуються провідні експерти Ради Європи, автори серії посібників та досліджень, що здійснюються цією організацією у країнах-членах (Ц. Бірзеа, Д. Керр, В. Спаїк-Вркас, К.-Х. Дюрр, П. Крапф, Т. Хаддлестон, Р. Вайдінгер, А. Ослер, Х. Старкі та ін.) [408; 582; 513; 614].

Принцип «навчання через дію», на думку розробників серії посібників і наукових розробок Ради Європи [66; 82; 109; 111; 174], в рамках навчальних матеріалів з ОДГ/ОПЛ застосовується різними шляхами, а саме через *активне навчання, діяльність, що базується на знаннях, роботу в команді, інтерактивні методи, критичне мислення та участь*.

Активне навчання. Передбачає навчання у дії, через досвід вирішення ситуацій та проблем самими учасниками навчального процесу замість надання відповідей на запитання інших. Активне навчання також відносять до навчання через досвід (англ. *experiential learning*). У системі формальної освіти такий досвід, на думку авторів посібника РЄ «Живемо в демократії» [82, с. 7], набувається у класі та триває у атмосфері демократичної культури школи та культурного розмаїття. Такий підхід автори визначають як «*навчання через демократію та права людини*» [82, с. 8–9]. Активне навчання вважають формою навчання, яка стимулює та мотивує, що відрізняється від традиційних форм, які переважно використовуються у системі формальної освіти. Активне навчання змінює ролі вчителя

та учнів, оскільки здійснюється через досвід і приклади з життя, а не через вивчення абстрактних понять.

Діяльність, що базується на завданнях. Цей принцип передбачає, що вивчення ОДГ має базуватись навколо завдань, які вчитель надає впродовж усього курсу навчання. Такий підхід має низку переваг, які виділяють Т. Хаддлестон і П. Крапф [82]:

- збільшує час навчання завдяки тому, що учень працює над завданнями поза школою;
- створює структуру різних навчальних установок;
- надає можливість вирішувати проблеми реального життя завдяки аналізу автентичного матеріалу;
- робить процес навчання більш осмисленим і тому таким, що більше стимулює;
- надає учням відчуття успіху власних досягнень.

Робота в команді. У процесі впровадження ОДГ важливим є співробітництво суб'єктів освітнього процесу у навчанні. Співробітництво може здійснюватись у різних формах під час навчання: робота в парах, малих та великих групах та ін. Така діяльність:

- забезпечує учнів моделями групової спільної роботи у співробітництві, які вони можуть застосовувати у класі;
- стимулює учнів до обміну досвідом та думками, спонукає їх до процесу обговорення своїх проблем, допомагає їм збільшити шанси на їх вирішення.

Крім того, робота в команді діє як протизвага до негативного досвіду учнів залишитися наодинці з проблемами у класі.

Інтерактивні методи. Важливими у вивченні ОДГ є такі інтерактивні методи, як, наприклад, дискусії та дебати, що дають учням змогу вільно висловлюватись, обговорювати та обстоювати свої позиції щодо поставлених проблем. Вони допомагають вчителю та учневі більше дізнатись про те, як застосувати обговорення у роботі в класі та є стимулом активності учнів у процесі навчання.

Критичне мислення стимулює учнів до обмірковування та реагування на проблеми, що стосуються демократичного громадянства та прав людини, на протизвагу очікуванню підтримки та отримання готових відповідей від вчителів. Це важливо, оскільки критичне мислення допомагає тим, хто навчається самостійно, розмірковувати над тим, що є ознаками демократичного громадянства, а також сприяє особистим досягненням і формуванню здатності брати відповідальність за власні дії та за спільні рішення.

Участь. Цей підхід передбачає залученість учнів до процесу прийняття рішень, досягнення цілей, стимулює активність та підвищує мотивацію до пізнання. Завдяки участі учні будують власне життя поза межами школи. Коли учні вповноважені у прийнятті рішень, вони відчують задоволення від власних успіхів та здобутків. Важливим є те, що через участь учні мають можливість робити власний внесок у процес навчання. Добрим прикладом участі учнів у житті школи є учнівське самоврядування.

Базові підходи освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Слід зазначити, що ОДГ є інтегрованим напрямом у освіті, який керується такими трьома дидактичними підходами:

- навчання «про демократію та права людини»;
- навчання «через демократію та права людини»;
- навчання «для демократії та прав людини».

На думку Р. Голлоба, Т. Хаддлестона, П. Крапфа, Д. Роу, В. Таелмана, ці три дидактичні підходи до ОДГ формують загальний інтегрований підхід у процесі ОДГ [82]. Розглянемо їх детальніше.

Навчання «про демократію та права людини». Такий підхід передбачає викладання громадянської освіти як обов'язкового шкільного предмета. Навчання «про» відносять до так званого когнітивного виміру в навчанні. Стандарти когнітивних програм освіти для демократії та освіти з прав людини передбачають такі навчальні результати: *учні можуть пояснювати, як функціонує демократія на противагу іншим формам державного правління (диктатура, олігархія); учні можуть описувати традиції та історію становлення інституту прав людини; вони можуть також продемонструвати, як деякі з прав людини можна інтегрувати до конституції їхніх країн, надаючи, таким чином, статус громадянських прав, що є захищеними.* Навчальна програма громадянської освіти може, отже, містити елементи та курси з освіти для демократії та освіти з прав людини та здійснюватись через тісно пов'язані з цим предмети, такі як історія, суспільні науки, іноземна мова, економіка та ін.

Навчання «через демократію та права людини». Цей підхід передбачає те, що *учні мають знати про свої права у контексті власної участі та бути здатними застосовувати їх,* спрямований на формування громадянської компетентності учнів у сучасному розумінні. Оскільки учні потребують для набуття громадянської компетентності власного практичного досвіду через участь у прийнятті рішень, необхідно створювати такі можливості саме там, де це доцільно, можливо та корисно. Наприклад, вчитель може надавати учням можливість обстоювати їхню точку зору в рамках тих тем, що вивчаються в класі, а також у питаннях, що пов'язані з їхніми життєвими інтересами та потребами. Особливо *важливим є надання учням можливості приймати рішення у процесі життя власного освітнього закладу (школи).* Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін. стверджують, що «розуміння цього шляху впровадження освіти для демократії та освіти з прав людини в навчальні програми дає можливість використовувати педагогічний інструментарій для залучення до цього всієї шкільної громади, а не тільки спеціально підготовлених учителів у цій галузі» [82, с. 8–9].

Такі цінності, як толерантність та відповідальність, формуються виключно через досвід, і значною мірою це залежить від вчителів і тих моделей поведінки, які вони демонструють учням під час викладання своїх предметів. Це збагачує роль учителя у класі, оскільки виявлення нових ролей та моделей поведінки потребує від нього переконливості, впевненості та ціннісних орієнтирів, пов'язаних з ОДГ. Разом з тим, учителі мають усвідомити, що *демократичні цінності учнів*

виявляються також у невербальних формах їхньої поведінки, що підкреслює важливість і необхідність пов'язування досвіду шкільного життя учнів та їхнього життєвого досвіду.

Навчання «для демократії та прав людини». Освіта для демократичного громадянства здійснюється на основі того, що *досвід шкільного життя впливає загалом на соціалізацію учня*. Адже школа є тією підсистемою, яка керується специфічними потребами та правилами, а досвід цієї підсистеми може бути перенесено в інші сфери. Водночас життя в школі є частиною реального життя учнів. Значну частину досвіду, якого учень набуває в школі, буде відображено в його дорослому житті. Це, наприклад, такі питання, як *гендерна рівність, інтеграція та взаємодія членів громади з різним етнічним та соціальним походженням, досвід, пов'язаний із насильством, прийняттям відповідальності, досвід нерівномірного розподілу влади та нестачі ключових ресурсів (як-от гроші та час), економічна культура (в тому числі споживча культура), виконання правил та дотримання законів, уміння йти на компроміси* тощо.

Навчання «для» відповідає важливості навчання для подальшого життя. Цей підхід потребує від учителів спрямування учнів на набуття таких навичок активної участі, як, наприклад, здатність публічно обстоювати власну думку. Освіта для демократичного громадянства розглядає школу як місце, де учні можуть авчатись через реальний життєвий досвід: «...школа – це більше, ніж місце ізольованого академічного навчання для подальшого життя. Школа також є мікрогромадою, що слугує моделлю суспільства в цілому» [255, с. 8–9].

Враховуючи можливість учнів брати участь у житті школи, очевидним є те, що певною мірою суспільне життя школи може слугувати моделлю демократичного суспільства. Побудова демократичної моделі школи також залежить від того, наскільки члени шкільної громади зможуть брати участь у процесах прийняття рішень у рамках шкільного середовища, більш ніж це буде можливим поза її межами. Навчання «для» демократичного громадянства та прав людини передбачає шляхи та способи того, як брати участь у житті громади, тимчасом як навчання «через» демократію та права людини передбачає те, що ця громада керується демократичними принципами, де права людини та права дитини розглядаються як педагогічне спрямування. При цьому демократичні цінності лежать у площині політичної культури, якій учні повинні навчатись через шкільний досвід та через відображення цього досвіду (навчання «про»).

Особливістю освіти для демократичного громадянства є те, що у її контексті виділено *три складові (виміри) громадянської компетентності*. Серед них *здатність до політичного аналізу та судження, використання методів, демократичного прийняття рішень та дії*, які охарактеризовані у табл. 4.1.

У рамках викладання навчального курсу з освіти для демократичного громадянства та прав людини вищезгадані категорії розглядаються як сфери, що перетинаються у різних видах навчально-виховної діяльності, та разом у поєднанні (рис. 4.2). Розглянемо детальніше згадані концепти.

Таблиця 4.1

Характеристики трьох складових громадянської компетентності, що виділені у контексті ОДГ (за посібником Ради Європи «Зростаємо у демократії», 2009 р.) [88, с. 11]

Здатність до політичного аналізу та судження	Здатність до використання методів	Здатність до демократичного прийняття рішень і дій
<ul style="list-style-type: none"> Здатність аналізувати та обговорювати політичні події, проблеми та суперечності, а також питання, що стосуються економічного та соціального розвитку через розгляд та аналіз предметів і цінностей 	<ul style="list-style-type: none"> Здатність і навички пошуку та усвідомлення інформації, використання медіазасобів і комунікації для участі у публічних дискусіях і процесах прийняття рішень 	<ul style="list-style-type: none"> Здатність публічно висловлювати судження, ціннісні орієнтації та інтереси Здатність брати участь у переговорах та компромісах Здатність оцінювати можливості та обмеження у політичній участі та робити свідомий вибір власного курсу дій

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

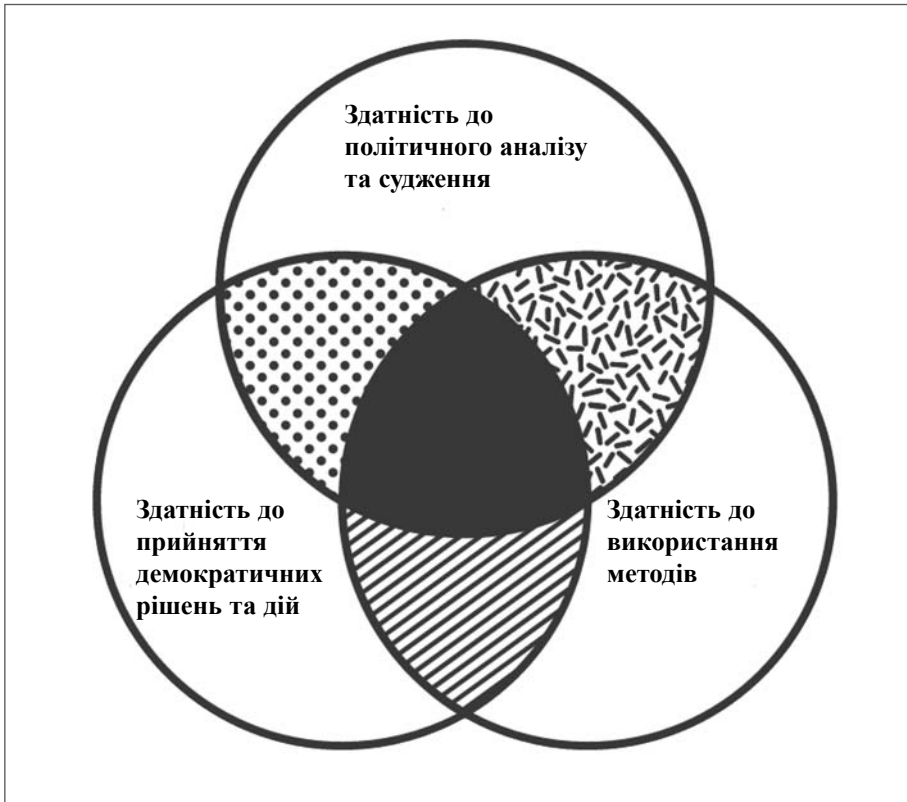

Рис. 4.2. Взаємоперетинання сфер громадянської компетентності у трьох складових ОДГ, що подані у категоріях компетентності (здатності)

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

Здатність до політичного аналізу та судження. Завданням вчителя та навчального закладу у цьому контексті є формування в учнів здатності до аналізу політичних подій, проблем і суперечностей та здатності пояснювати мотиви особистісних суджень. Освітній заклад має робити внесок у ці процеси через підтримку учнів шляхом застосування структурованих підходів, що базуються на ключових поняттях ОДГ, для досягнення високого рівня критичного мислення. Це передбачає створення можливості для розвитку достатнього рівня ретельного осмислення учнями ситуацій та прикладів із питань демократичного громадянства та дотримання прав людини через їхні судження. Важливо формувати та розвивати в учнів такі якості:

- усвідомлення важливості політичних рішень для власного життя та життя інших людей;
- розуміння та формування судження щодо результатів політичних рішень, як безпосередніх, так і опосередкованих;
- усвідомлення та представлення точки зору інших людей та своєї позиції;
- розуміння та звернення до так званої моделі трьох вимірів політик (Рада Європи): інституціональної; змістовної; орієнтованої на процес;
- аналіз та оцінювання різних фаз політичних процесів на мікрорівні (наприклад, школа), середньому рівні (приміром, громада) та макрорівні (наприклад, національна та міжнародна політика);
- представлення фактів, проблем і рішень за допомогою аналітичних категорій, що визначають основні проблеми та відповідні фундаментальні цінності демократичних систем;
- визначення соціальних, законодавчих, економічних, міжнародних та екологічних умов та вміння підтримувати дискусію, що стосується відповідних суперечностей;
- усвідомлення та оцінювання способу, яким презентуються проблеми через ЗМІ.

Здатність до використання методів. Для того щоб бути здатним брати участь у різноманітних політичних процесах, а не тільки керуватись базовими знаннями про політичні проблеми, структури, конституційні, правові рамки та участь у процесах прийняття рішень, необхідно володіти такими загальними вміннями, навичками та компетентностями, що формуються під час вивчення різних предметів (наприклад, спілкування, співробітництво, вміння працювати з інформацією, базами даних та статистикою).

Особливі навички та вміння, такі як здатність аргументувати свою позицію «за» або «проти» тих проблем, що є надзвичайно важливими у процесі обговорення політичних подій, мають бути сформованими та підтриманими засобами освіти для демократичного громадянства. Усе це пов'язано з процесом організації навчання, що базується на завданнях, які є надзвичайно важливими для формування необхідних навичок та компетентностей.

Під час викладання ОДГ дуже поширеними є методи стимулювання та підтримки у процесі обговорення та вирішення суперечностей, які, наприклад,

виникають під час дискусій та дебатів. Для того щоб бути здатними це здійснювати, учні мають володіти такими якостями:

- здатність незалежно проводити дослідження та пошук, відбирати, використовувати та презентувати інформацію, що висвітлена ЗМІ або засобами інформаційних технологій у критичній та конкретизованій формі (із застосуванням статистичних даних, мап, діаграм, таблиць, малюнків тощо);
- здатність критично використовувати ЗМІ та створювати власні медіапродукти;
- здатність здійснювати дослідження, тобто здобувати інформацію з оригінальних джерел засобами дослідження та техніки інтерв'ювання тощо.

Здатність до демократичного прийняття рішень та дії. Важливим у процесі ОДГ є досягнення необхідного рівня здатності учнів у конфіденційній та адекватній взаємодії у політичних процесах (аналізі політичних процесів) на публіці. Щоб це здійснювати, необхідно формувати такі здатності та ставлення учнів:

- здатність адекватно, свідомо та публічно висловлювати політичну точку зору в політичних категоріях та вміння майстерно брати участь у діалогах, дебатах та дискусіях;
- здатність брати участь у громадському житті та діяти політично (через аргументування, дебати, участі у дискусіях, проведенні переговорів, наприклад, написання листів до видавництва тощо);
- розуміння власних можливостей експертизи політичних впливів та здатність формування об'єднань з іншими людьми;
- здатність висловлювати точку зору та бути здатними на компроміси;
- готовність і здатність розпізнавати антидемократичні ідеї та відповідних «гравців» та вміння давати їм відповідну відповідь;
- готовність і здатність поводитись відкрито в дусі порозуміння та міжкультурного (багатокультурного) оточення.

Карту розподілу сфер ключових понять освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини подано на рис. 4.3 [82, с. 13].

Одними з ознак інтегрованого характеру ОДГ є візуалізація та конструктивістський підхід до вивчення ОДГ. Особливу роль у викладанні ОДГ відіграє візуалізація понять, що застосовуються через навчальні теми або ключові поняття ОДГ. Прикладом такої візуалізації є рисунок у вигляді пазлу ілюстрації (автор – Петі Віксман), через який спеціалісти з ОДГ Ради Європи передають взаємозв'язки між поняттями та їх поєднання у навчальних темах (рис. 4.4). Концепція пазлу дає змогу використати всі складові тематик як самостійно, так і у поєднанні під час процесу навчання. Приклад такого бачення викладання тем у процесі навчання ОДГ (поняття пазлу) є прикладом моделі так званого конструктивістського підходу у навчанні. За допомогою цього візуального інструменту учні спостерігають взаємозв'язки, можуть здійснювати власні асоціації, доповнювати та створювати концепти, визначати свої подальші навчальні дослідження та практичні дії, оцінювати власні ресурси щодо їх використання у житті та

навчанні. Поєднуючи дев'ять малюнків, пазл свідчить, що дев'ять понять є взаємопов'язаними різними шляхами і формують єдине ціле.

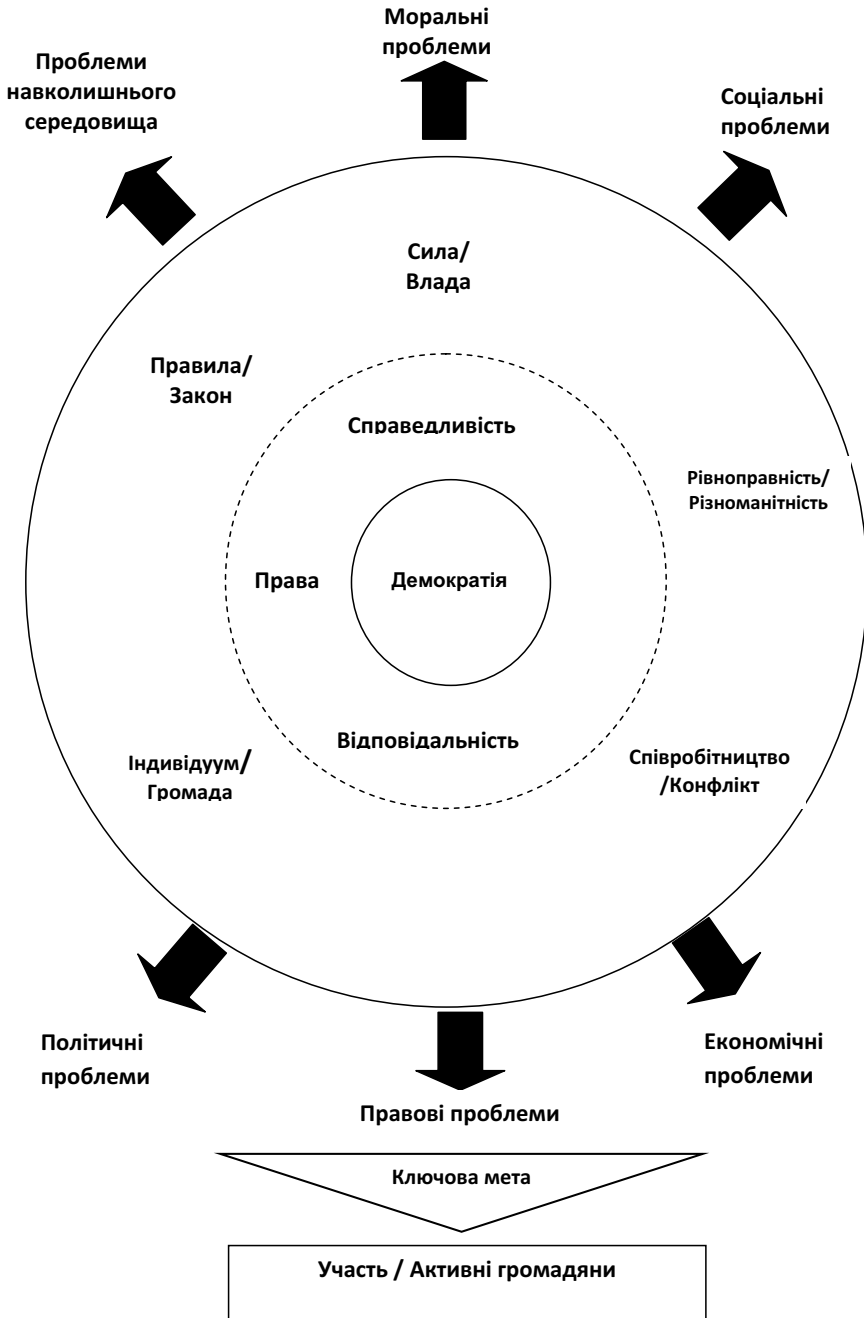

Рис. 4.3. Карта розподілу сфер ключових понять освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини [82, с. 13]

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

Конструктивістській підхід надає можливості й вчителю будувати такі освітні стратегії, що дадуть змогу виконати поставлені у рамках тематик завдання з урахуванням наскрізних тем, активних форм навчання та спрямовувати учнів на досягнення результату.

Зокрема, експерти РЄ зазначають, що конструктивізм передбачає процес навчання як такий, що має суто індивідуальний характер, і вбачають застосування конструктивістського підходу до ОДГ у таких аспектах:

- учні конструюють або створюють власну структуру понять. Нова інформація пов'язується з тим, що учень вже знає та розуміє;
- учні беруть участь у ОДГ із власним життєвим досвідом;
- стать, належність до певного класу або етнічної групи, вік, релігійні уподобання формують унікальний світогляд кожного учня;
- кожен учень володіє різними видами інтелекту, що виходить за межі традиційного розуміння успіхів у предметах (математиці або мовах та ін.);
- не існує абсолютних стандартів визначення особистої або політичної доцільності.

Експерти РЄ виділяють *три основні підкатегорії конструктивістського навчання*, в якому вчителі відіграють основну роль:

- *учні «конструюють» структуру понять*, знаходять і створюють нове; вчитель підтримує учнів, пропонуючи навчальні можливості; проектує складні та цікаві завдання; забезпечує навчання з використанням засобів ІКТ та надаючи інформаційні матеріали; підтримує учнів у їхній самооцінці;
- *учні «відновлюють» вивчене, застосовують практично* та перевіряють через тести. Вчитель забезпечує можливості для спільного використання, представлення та обговорення; робить формальні тестування та проводить оцінювання, надає можливість працювати з портфоліо; проектує нові завдання;
- *учні «розкривають» суперечності* або піддають критиці один одного чи власні результати. Вчитель забезпечує умови такої роботи, усвідомлюючи, що має місце соціальний аспект навчання [176, с. 41].

Ключові поняття в рамках освіти для демократичного громадянства, як зазначено вище, є категоріями, що виокремлені у наукових та навчально-методичних розробках спеціалістів Ради Європи (рис. 4.4) [82, с. 13].

Отже, ключові поняття, або ключові теми, що пропонуються РЄ для викладання ОДГ: *ідентичність, різноманіття і плюралізм, відповідальність, конфлікт, правила і закон, уряд і політика, рівноправність, свобода, медіа*. Нижче подаємо ці поняття через призму бачення експертів РЄ, що пропонують їхнє трактування у всіх своїх навчально-методичних матеріалах з питань ОДГ.

Ідентичність пов'язана з усвідомленням того, що всі людські істоти наділені гідністю, правом жити вільно, не піддаватись дискримінації. Особиста свобода дає право людині на вільний розвиток, а держава – служить людині. Взаємодіючи у шкільній спільноті, учні повинні усвідомлювати свою ідентичність і той вибір, що існує у суспільстві. Ідентичність пов'язана з традиціями, сім'єю, релігійними уподобаннями, культурними цінностями та традиціями. Поняття

ідентичності тісно пов'язане з такими ключовими аспектами, як різноманітність і плюралізм, свобода, рівність, відповідальність.

Різноманітність і плюралізм означає, що всі суспільства – різноманітні, тобто громадяни мають різний стиль життя, інтереси, різні доступні матеріальні ресурси, майно та прибутки. Також різноманітність визначається статтю, класовою належністю, етнічним походженням, місцем проживання, віком тощо. Всі ці аспекти породжують виклики, що виникають у результаті такої різноманітності. Учня важливо розуміти складну природу викликів і причин, що їх породжують. Поняття різноманітності і плюралізму тісно пов'язані з поняттями уряду, політики, свободи, конфлікту і відповідальності.

Рис. 4.4. Пазл-ілюстрація до серії посібників Ради Європи з питань освіти для демократичного громадянства (П. Віксман [82, с. 13])

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Рада Європи

Відповідальність передбачає те, що свобода має бути доступною для всіх. Водночас учні повинні усвідомлювати, що ринкові відносини, конкуренція та нерівний розподіл ресурсів призводять до нерівного розподілу можливостей користуватись свободою. Суспільства, в основі яких лежать права людини, залежать від нашої готовності та спроможності взяти відповідальність за нашу поведінку і потреби інших. Відповідальність тісно пов'язана зі свободою, рівністю, ідентичністю, правилами і законом, конфліктами.

Рівноправність і свобода. Ці два ключові поняття розглядають разом. На думку експертів РЄ, свобода та рівність формують діалектичну єдність протилежностей [174]. Перша не може розглядатись без другої, але водночас ці поняття є різними. Всі люди однаково мають право на свободу і всі її види, у тому числі право на свободу мислення і висловлювання, доступ до інформації, віросповідання, вільне пересування, мирне зібрання, публічні демонстрації, захист конфіденційності і використання особистого майна. У школі учні мають навчитися використовувати свої права і свободи, наприклад, свободу мислення, висловлювання, вільного доступу до інформації. Вони також повинні вчитися боротися з дискримінацією як від свого імені, так і від імені інших. Учителі мають чітко розуміти причини нерівних умов і можливостей навчання, що коріняться в різниці, наприклад, матеріального становища й освіти батьків або ж культурного й етнічного походження. Школа і суспільство не можуть встановити рівномірний розподіл, але вони повинні гарантувати рівні початкові умови. Отже, перед учителями постає завдання враховувати особливі навчальні потреби учнів. Свобода і рівність тісно пов'язані з усіма ключовими поняттями.

Конфлікт. Частина людського життя, особливо у плюралістичних суспільствах, пов'язана з конфліктами. Багато людей вважають, що конфлікт є шкідливим, що він стоїть на шляху гармонії, його слід уникати або навіть придушувати. Сьогодні існує сфера, пов'язана з методами управління конфліктами. На уроках з ОДГ учні повинні зрозуміти, що навіть за умов наявності процесуальних норм, що підтримуються політичною культурою взаємоповаги, існує можливість виникнення великої кількості суперечок і конфліктів. Тому окремі особи та групи людей можуть і повинні чітко висловлювати свої інтереси, отримувати гарантії, що їхні інтереси буде розглянуто. У такому випадку кожна сторона конфлікту повинна бути готовою до ведення переговорів, щоб досягти домовленостей і компромісів. Учні мають пройти це через моделювання ситуацій і власний досвід. При цьому культура ненасильницького розв'язання конфліктів тісно пов'язана з культурою демократії, базується на взаємній повазі, є частиною громадянської культури. Конфлікт тісно пов'язаний із такими ключовими аспектами, як різноманітність і плюралізм, уряд і політика, правила і закони та відповідальність.

Правила і закони. Закони забезпечують формальну інституційну структуру суспільств, що базується на демократичних засадах прав людини. Всі повинні дотримуватись законів, оскільки вони були прийняті на мажоритарній основі шляхом парламентського голосування, що, своєю чергою, спирається на біль-

шість у загальних виборах, і лише іноді шляхом плебісциту. Закони захищають права людини та встановлюють процедурні правила для вирішення суперечностей і процесів ухвалення політичних рішень. Правила слугують тій самій меті, але створюються іншими органами і можуть існувати в письмовій або усній формі. Учні повинні брати до уваги правила та закони, адже постановка завдань, встановлення правил, ліміт часу не мають пригнічувати активність учнів, а, навпаки, мають відкривати потенціал для творчості та свободи. Поняття правила і закону тісно пов'язані з такими ключовими аспектами, як конфлікти, свобода і рівність.

Уряд і політика. Уряд забезпечує інституційний аспект політики, тобто ухвалення політичних рішень у межах встановленої структури. Демократичне врядування у школах дає учням можливість навчитися брати участь у процесах прийняття рішень щодо керування суспільством та визначення власних цілей. Модель політичного циклу в школі може бути застосована щодо процесів ухвалення рішення як на мікро-, так і на макрорівнях, тобто як на рівнях шкільної спільноти, так і політичного суспільства в цілому (місцевий або державний рівень). Як у школі, так і в політиці інституції не можуть упоратися з усіма проблемами і спірними питаннями, тому залежать від громадян у вирішенні конфліктів і суперечливих питань. Поняття уряду і політики тісно пов'язані з такими ключовими аспектами, як конфлікт, правила і закони, відповідальність і медіа.

Медіа. Медіа є запорукою здійснення прав людини, у тому числі свободи висловлювання, обміну інформацією, вільного доступу до інформації, політичної участі, контролю за процесом прийняття урядових і політичних рішень, врегулювання спірних питань. У процесі вивчення ОДГ тема медіа є дуже важливою. Адже медіа трансформують інформацію, яку вони передають. Тому учням необхідно удосконалювати компетентність у використанні медіа (як створити повідомлення) та компетентність у критичній оцінці переданих медіаповідомлень. ЗМІ відіграють важливу роль у шкільній громаді. Вплив сучасних ЗМІ на учнів сьогодні набагато більший, ніж на їхніх батьків, і більший, ніж цього хотіли б учителі. Тому компетентність у сфері комунікацій є ключем до активної участі й розвитку компетентностей в інших сферах. Ключове поняття медіа тісно пов'язане з такими ключовими аспектами, як уряд і політика, ідентичність, свобода і відповідальність [174].

Зміст курсу з ОДГ побудований відповідно до ключових понять за темами, що подані у табл. 4.2. Частина 1 присвячена особистості та громаді (соціальна взаємодія, стереотипи, плюралізм, конфлікт); частина 2 стосується таких тем, як безпека та відповідальність (права, свободи та відповідальність, хто і чому несе відповідальність у суспільстві); частина 3 – питань участі у створенні шкільних ЗМІ; частина 4 (сила та влада) розглядає теми щодо державного упорядкування (закон, законодавство, політика на рівні держави та на рівні закладу освіти; шкільне врядування, шкільний парламент). Поданий нижче упорядкований зміст

курсу з ОДГ лежить в основі більшості інтегрованих тем і курсів, що були запропоновані до впровадження у шкільному навчанні у країнах РЄ.

Усі теми курсу з ОДГ взаємопов'язані та згруповані навколо ключових аспектів (про, через, для), це надає вчителю більше гнучкості у плануванні занять. Питання, що порушуються учнями в одній темі, нерідко пов'язані з наступною темою, що дає змогу вчителю краще відповідати на потреби учнів.

Таблиця 4.2

Зміст курсу з освіти для демократичного громадянства за версією Р. Голлоба та П. Крапфа (Рада Європи) [82, с. 14]

№ теми	Назва	Ключове поняття ОДГ/ОПЛ	Навчання демократії та прав людини		
			«про»	«через»	«для»
Частина 1. Особистість та громада					
1	Стереотипи та упередження. Що таке ідентичність? Як я переконую інших, як вони мене сприймають?	Ідентичність Індивідуальність та громада	Взаємне сприйняття Стереотипи Упередження Індивідуальність та групова ідентичність	Переключаємось на перспективи	Розпізнаємо та обговорюємо стереотипи та перспективи
2	Рівноправність. Чи є ти більш рівноправним, ніж я?	Рівноправність Дискримінація Соціальна справедливість	Дискримінація в суспільстві Рівноправність як фундаментальне право людини	Розуміння різниці та подібності Переходимо до перспективи жертв дискримінації	Робимо виклики дискримінації Моральне розмірковування
3	Різноманітність та плюралізм. Як люди можуть жити разом у мирі?	Різноманітність Плюралізм Демократія	Плюралізм та його обмеження Рівні права та освіта Захист уразливих осіб і груп засобами договорів із прав людини	Толерантність Фокус більше на аспектах, ніж на людях	Демократична дискусія Дослідницькі дебати Переговори

№ теми	Назва	Ключове поняття ОДГ/ОПЛ	Навчання демократії та прав людини		
			«про»	«через»	«для»
4	Конфлікт. Що робити, якщо ми не згодні?	Конфлікт Мир	Ситуація успішного вирішення конфлікту Бажання, потреби, компроміс	Ненасильство	Шестиступенева модель вирішення конфлікту
Частина 2. Беремо відповідальність					
5	Права, свободи та відповідальність. Які наші права та як вони захищені?	Права Свободи Відповідальність	Базові потреби Бажання Людська гідність Відповідальність та захист прав людини	Усвідомлення особистої відповідальності	Визначаємо та робимо виклик порушенню прав людини
6	Відповідальність. Яку відповідальність несуть люди?	Відповідальність	Правова, соціальна, моральна відповідальність Роль НДО у громадянському суспільстві	Моральне розмірковування Вирішення дилеми (конфлікт і відповідальність)	Беремо власну відповідальність
Частина 3. Участь					
7	Шкільна газета. Вивчаємо ЗМІ через створення ЗМІ	Демократія Публічна думка	Типи друкованих ЗМІ Призначення нових рубрик	Свобода інформації та висловлення Планування Спільне прийняття рішень	Взяття персональної відповідальності за проект
Частина 4. Сила та влада					
8	Правила та закон. Яких правил потребує суспільство?	Правила та закон Сила закону	Призначення закону Цивільне право, кримінальне право Права молодих людей Критерії хороших законів	Визначаємо чесні закони	Поважаємо закон

№ теми	Назва	Ключове поняття ОДГ/ОПЛ	Навчання демократії та прав людини		
			«про»	«через»	«для»
9	Уряди та політики. Як потрібно управляти суспільством?	Сила та влада Демократія Політика	Форми правління (демократія, монархія, диктатура, теократія, анархія) Відповідальність уряду	Свобода думки та висловлення Критичне мислення	Дебатування

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

Форми та методи навчання ОДГ спрямовані на інтегрування сфер та тематик ОДГ у зміст шкільного навчання. На противагу традиційному навчанню, ОДГ тісно пов'язана з *проблемно-спрямованим навчанням*, яке передбачає використання методів, що сприяють активному навчанню. Тому вчителю потрібно підібрати такі інструменти, що підтримують активне навчання.

Завдання, ретельно розроблені вчителем, їхнє проєктування та адаптування мають врахувати всі аспекти навчального процесу: структуру змісту і навчальні цілі, рівень початкової підготовки учнів, навчальні можливості, інформаційні засоби і робочу атмосферу в класі.

ОДГ пропонує *три основні категорії навчальних завдань*: моделювання реальних життєвих ситуацій у класі, дослідження у реальних життєвих ситуаціях і продукти учнівської діяльності (рис. 4.5).

Моделювання реальних життєвих ситуацій у класі може відбуватися у таких формах роботи з учнями: рольові ігри, ситуації прийняття рішень, обговорення законодавчої системи, конференції, ток-шоу, дебати, слухання, трибунал.

Дослідження і діяльність у реальних життєвих ситуаціях передбачає: інтерв'ювання експертів, інтерв'ювання на вулиці, опитування та дослідження, практикум, спостереження за роботою спеціалістів, тематичні дослідження, участь в управлінні школою, участь у плануванні уроків.

Продукти та результати учнівської діяльності можуть бути у вигляді: презентації, роздаткових матеріалів, флаєрів та плакатів, шкільної газети, відео- та аудіоматеріалів, створеного блогу або вебсторінки, вистави, інформаційного повідомлення (наприклад, новини тижня), виставки, портфоліо.

Кожне завдання проблемно-спрямованого навчання пропонує широкий потенціал для тренування навичок, таких як планування робочого часу, планування роботи, командна робота, отримання матеріалів і відбір інформації, пошук та використання засобів навчання. Проблемно-спрямоване навчання досить гнучке, що дає змогу пристосувати завдання до здібностей учнів.

При цьому вчитель не повинен часто втручатись у виконання завдань учнями. Він має виконувати роль тренера, фасилітатора, наставника (замість лектора та екзаменатора) й дотримуватись таких основних позицій:

- учитель *спостерігає за вирішенням завдань* учнями і надає поради тоді, коли потрібно частково полегшити їх вирішення; педагогу необхідно розуміти, що учні мають «пережити» ситуацію на власному досвіді та знайти рішення самостійно;
- учитель *спостерігає за ходом роботи* учнів та оцінює з точки зору процесу навчання і навчальних досягнень. Це потрібно для виявлення навчальних потреб учнів і для планування заходів та уроків з ОДГ;
- під час виконання учнями завдань, учитель *може запропонувати себе як джерело інформації* за потреби. При цьому учні мають самостійно вирішувати, чи потрібна їм допомога вчителя при виконанні проблемно-орієнтованого завдання.

Рис. 4.5. Методи, форми та результати проблемно-спрямованого навчання, що використовуються для навчання ОДГ у країнах РЄ

Джерело: розроблено авторкою за матеріалами Ради Європи [174]

Як приклад можна навести форми роботи з учнями, що мають бути застосовані до вирішення ситуацій та вивчення матеріалів, пов'язаних із конфліктами та їх розв'язанням: завдання, спрямовані на вирішення конфліктів, круглий стіл, ігри, співпраця, заохочувальний зворотний зв'язок, індивідуальна відповідальність (завдання), покарання (ситуаційні вправи).

Одним із важливих аспектів роботи вчителя у класі є розвиток демократичної атмосфери. Разом із застосуванням вищезгаданих форм та методів роботи з

учнями на заняттях, вчитель має здійснювати певні кроки для розвитку демократичної атмосфери у класі. Зокрема, ОДГ передбачає, що вчитель має визначити для цього: *власні цілі; наміри на завтра, на наступний тиждень, наступний рік (планування); користь та ефективність власної діяльності для школи*. Тому вчитель має оперувати такими поняттями, як короткострокові, середньострокові й довгострокові цілі (табл. 4.3) [174].

Таблиця 4.3

Короткострокові, середньострокові та довгострокові цілі для вчителя щодо створення демократичної атмосфери у класі (за матеріалами РЄ) [174, с. 69]

Короткострокові цілі	Середньострокові цілі	Довгострокові цілі
Вчитель скорочує використання виключно авторитарних висловлювань	Вчитель розвиває звичку використання виразів, які потребують зворотного зв'язку	Взаєморозуміння між учнями і вчителем
Вчитель дає пояснення вибору тематики і відповідних матеріалів	Вчитель пропонує альтернативні теми і навчальні матеріали	Спільне планування уроку учнями та вчителем
Вчитель пояснює учням мету навчання	Вчитель представляє учням альтернативні навчальні цілі	Спільне визначення навчальних цілей учнями і вчителем
Вчитель дає пояснення вибору методів викладання	Вчитель представляє альтернативний вибір викладацьких методів	Спільне визначення викладацьких методів учнями і вчителем
Вчитель дає пояснення, як він оцінює навчальні досягнення учня	Вчитель пояснює проблеми оцінювання	Самооцінювання учнів
Введення в демократичні методи вирішення суперечностей	Вчитель припиняє використання авторитарних методів у вирішенні конфліктів	Вирішення суперечностей шляхом співробітництва і комунікації
Вчитель пояснює принципи організації роботи в класі	Пропозиції учнів щодо організації роботи беруться до уваги	Учні беруть участь у розробці принципів організації роботи в класі

Джерело: опрацьовано авторкою за матеріалами Ради Європи

Одним із сучасних провідних напрямів освіти для демократичного громадянства є питання *освіти у контексті сприйняття багатомовності та підтримки розвитку і збереження мов меншин*. Цей напрям сьогодні активно підтримується Радою Європи та спирається на прийняті РЄ рекомендаційні документи: Європейську культурну конвенцію (1954), Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин (1992) та Рамкову конвенцію про захист національних

меншин (1995) [311; 306; 72]. Також варто зазначити, що питання культурного розмаїття тісно переплетені з тематиками курсу з ОДГ Ради Європи, де розглядаються такі поняття, як *плюралізм, культурне розмаїття, ідентичність, громада та права людини*. Окрім того, курс ОДГ, а також питання підтримки мов меншин охоплюють важливий аспект для обговорення з учнями – *суперечливі (неоднозначні) питання, вирішення конфліктів* та ін.

Вважаємо, що до змістових елементів ОДГ слід віднести напрацювання РЄ у напрямі підтримки багатомовності та мов меншин. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин охоплює своєю дією близько 80 із понад 200 мовних спільнот, у тому числі й мови меншин (14 мов) в Україні. Рада Європи здійснює систему роботи, яка спрямована на поширення принципів Хартії та її основних рекомендацій у різних країнах. Особливо важливим є бачення Ради Європи щодо її дії у системі шкільної освіти країн Ради Європи, оскільки більшість країн є багатокультурним та багатомовним суспільством, а школи відвідують діти, що належать до різних національностей і спілкуються різними мовами. На теренах багатомовності сьогодні існує багато стереотипів та упереджень. Система шкільної освіти має боротися з цими упередженнями й застосовувати інклюзивний підхід до всіх мов, що підкреслюватиме їхню цінність і багатство.

Рада Європи, враховуючи досвід країн-членів, створила навчально-методичні матеріали для вчителів та учнів, що спрямовані на подолання стереотипів і окреслюють основні теми щодо підтримки мовного різноманіття та збереження мов меншин. Ці матеріали присвячено таким темам, як Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин та її механізми захисту мов. Учителі, відповідно до положень Хартії, мають виступати за збереження мов, незалежно від кількості мовців та їхнього визначення як основної мови чи мови меншин, що потребує нового підходу до розуміння мовного розмаїття. Важливо працювати над подоланням упереджень та ідеологій, які стосуються мов меншин, щоб розмаїття розглядали в позитивному світлі, а мови вважали цінним надбанням, яке можна активно розвивати. Особливу увагу, за Хартією регіональних мов, слід приділяти тим мовам меншин, які борються за виживання й потребують більше підтримки, адже ці мови зможуть процвітати лише завдяки такій підтримці.

Важливо *враховувати ключову роль школи у прийнятті позитивного підходу до мовного розмаїття* та всіх мов як цінного ресурсу, що потрібно активно підтримувати. Відповідальність за це завдання насамперед лежить на місцевих, регіональних і державних органах влади, на міжнародних організаціях та закладах освіти. Саме тому школи – це сприятливе середовище для сприяння мовному розмаїттю як реалії та цінного ресурсу, особливо в ситуації офіційного монолінгвізму, для підвищення обізнаності та боротьби з дискримінацією меншин, підтримки регіональних мов і мов меншин, обговорення суперечливих питань [83].

Школи відіграють найголовнішу роль у сприянні застосуванню мов меншин не лише на територіях, де такими мовами розмовляють, а й у місцевостях, де розмовляють однією мовою. Радою Європи було запропоновано матеріали для вчителів (Навчальні матеріали. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин [175]), що містять такі теми:

- Тема 1. Що таке мова меншин?
- Тема 2. Мовні упередження.
- Тема 3. Біографія відомого мовця з меншин.
- Тема 4. День (дні) чи тиждень мови меншини.
- Тема 5. Топоніміка, лінгвістичний ландшафт та інформаційні вказівники мовою меншин.
- Тема 6. Вікімарафон мовою меншин.
- Тема 7. Нові мовці мов меншин.
- Тема 8. Розмаїття систем письма мов меншин.
- Тема 9. Нетериторіальні мови.
- Тема 10. Мови жестів.

При цьому автори пропонують інтегрувати теми захисту мов меншин не тільки у зміст предмета «іноземна мова», а й у інші предмети, та використовувати під час виховних заходів з учнями. Зокрема, автори матеріалів РЄ К. Брочі, Ф. Клімент-Феррандо, А. Ошмянська-Пагет, Ф. Рамалло стверджують, що доцільно, щоб кожна школа / регіон гнучко адаптували / інтегрували заняття на тему захисту мов меншин до різних рівнів освіти [175]. Більшість із запропонованих у зазначеному посібнику тематик та розроблених планів занять призначені для учнів віком від 11 до 16 років. Деякі можна виконати за один шкільний день, на інші потрібно більше часу. Це набір прикладів навчальної діяльності гнучкого характеру із різною тривалістю, з яких вчитель обирає доцільні, на його думку, вправи. Ця публікація – результат глибоких роздумів про важливість популяризації Хартії, зокрема через систему шкільної освіти. Її основна мета – забезпечити освітню спільноту корисним інструментом для поширення інформації про Хартію та мови меншин і, таким чином, підвищити обізнаність про мовне розмаїття та сприяти розвитку демократичного середовища у школі та класі. Особливо важливо враховувати цей тематичний напрям у тих школах, де навчаються діти, що спілкуються мовами меншин. Цікавим досвідом сьогодні є інтегрування тематики багатомовності та вивчення Хартії регіональних мов та мов меншин у таких країнах – членах РЄ, як Австрія, Чехія, Франція, Польща, Сербія, Італія, Словаччина, Швейцарія та ін. [306].

Тісно поєднаним із питаннями захисту мов меншин змістовим елементом ОДГ є виокремлений Радою Європи напрям міжкультурної / інтеркультурної освіти та пов'язані з цим напрямом тематики [333; 332]. Польська дослідниця з питань інтегрування міжкультурної освіти як елементу громадянської та ОДГ Н. Заячківська (N. Zajaczkowska) стверджує, що «міжкультурна освіта покликана стати потужним засобом формування полікультурної компетентності сучасної людини. Необхідно велику увагу приділити школі, як середній, так і вищій, бо саме там формуються спільноти дітей та молоді на засадах інтеграції суспільства» [388, с. 293]. М. Селяницький, один із авторів – розробників посібників, що впроваджувались у Польщі та в Україні в рамках спільного проекту, серед важливих тем вивчення культур і впровадження міжкультурного спілкування пропонує вчителю звернути увагу на такі важливі аспекти:

- міжкультурна освіта у світлі документів Ради Європи та Європейського Союзу;
- виховання полікультурного суспільства;
- про шкільні програми виховної роботи в середовищі проживання представників національних меншин;
- методи навчання у міжкультурній освіті;
- дидактичні ігри і проекти в міжкультурній освіті; міжнародні молодіжні зустрічі – найкращий спосіб пізнання відмінних культур [333; 332].

Одним із перших кроків до інтегрування міжкультурної тематики у школі згадані експерти, спеціалісти Осередку розвитку освіти (м. Сулеювек, Польща), вважають створення відповідного середовища у школі, а також створення такої шкільної програми виховної роботи, яка б мала на меті культивування цінностей, що сприяють толерантності, діалогу та відкритості щодо іншої людини та її культури. Польські автори запропонували схему розробки шкільної програми виховної роботи (рис. 4.6).

Серед методів, що пропонують використовувати автори програми: дидактичні ігри та проектні методи навчання, міжнародні молодіжні зустрічі.

До тем, що спрямовані на формування міжкультурних цінностей, відносять: історію та культуру різних народів, протидію дискримінації та насильству, права і свободи людини, збереження мов меншин, толерантність, подолання стереотипів, гендерну рівність та ін.

Освіта у сфері захисту прав споживачів як складова європейського виміру та демократичного громадянства. Освіта у сфері захисту прав споживачів тісно пов'язана з інтеграційними процесами, що відбуваються на міжнародному та, зокрема, європейському ринку товарообігу та послуг, економічних, політичних процесів, і є *невід'ємною складовою освіти в галузі прав людини*. Сьогодні загальноприйнятним терміном для визначення цієї галузі в освіті є «споживча освіта».

У Керівних принципах Генеральної Асамблеї ООН із питань захисту прав споживачів проголошено, що споживчі права є невід'ємною частиною прав людини та складовою розвитку демократичного суспільства. Україна, як частина європейського економічного, політичного, суспільного простору, впевнено розвивається та інтегрується до світової спільноти. Очікуваним результатом такої інтеграції є європейська якість життя для кожного громадянина України, а також необхідні умови, відповідні знання та вміння для реалізації громадянських прав і свобод. Розбудова європейської держави сьогодні неможлива без свідомого громадянства та реалізації прав людини, частиною яких є права споживача та дотримання відповідної споживчої політики. Освіта громадян із питань основ споживчих знань є важливою складовою розвитку громадянського суспільства у країнах Європейського Союзу. В Україні ця практика існує, загалом, з ініціативи громадянського сектору. Останнім часом ці питання знайшли відображення в освітніх програмах та проектах.

СХЕМА РОЗРОБКИ ШКІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ

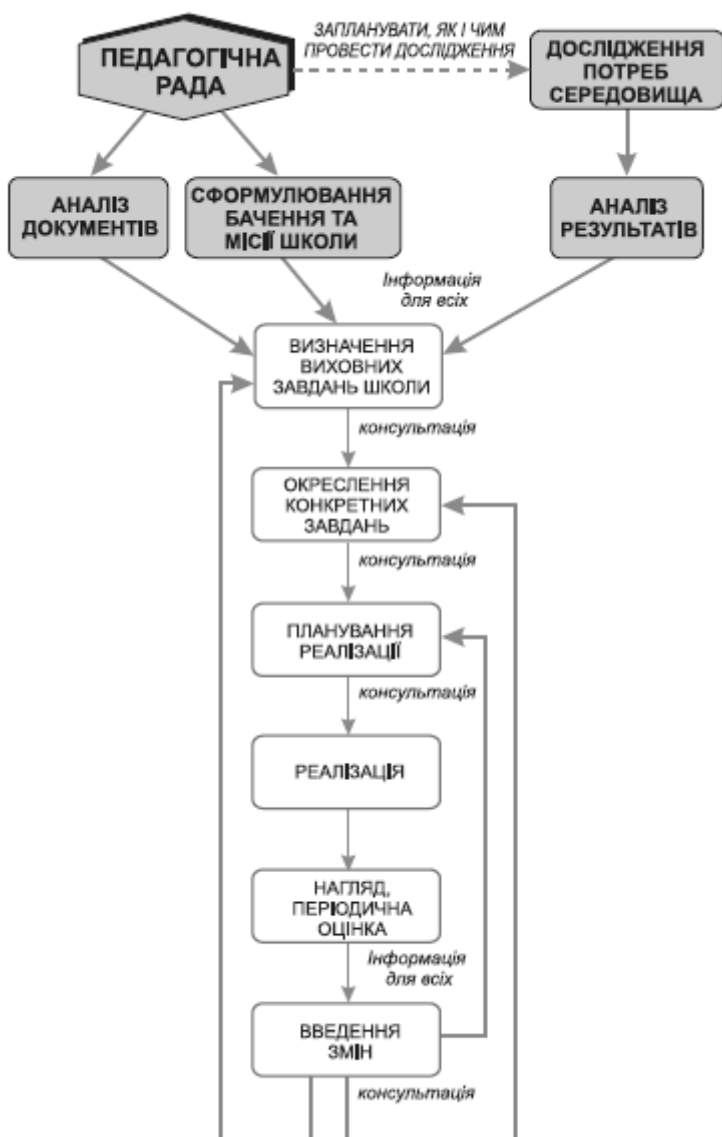

Рис. 4.6. Шкільна програма виховної роботи

Джерело: Кошевська К., Тулвінська-Круліковська Е. Шкільна програма виховної роботи. Варшава: ЦОВВ, 2000. С. 10 [165]

Споживча освіта тісно пов'язана з реалізацією прав людини на якісний вибір власного життя, її правом та усвідомленням чесних і справедливих споживчих практик. Європейська спільнота розглядає таке навчання як *важливий елемент освіти для демократичного громадянства* та обов'язковий компонент європей-

ського виміру в освіті. В основі концепцій споживчої освіти лежить право людини на якісне життя, яке задеклароване у документі «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів». Документ було прийнято Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 квітня 1985 р. на 106-му пленарному засіданні (Резолюція № 39/248) і розширений тим самим органом ООН у 1999 р. [103].

Проблема навчання споживчих знань у школах України стоїть достатньо гостро. Україна, як країна з ринковою економікою, потребує від системи освіти відповідних механізмів навчання та виховання обізнаної, економічно грамотної, мобільної та здатної до активної діяльності в сучасному соціально-економічному просторі молоді. Адже сучасні виклики, перед якими постає сьогодні наша країна та система освіти, пов'язані для молоді з такими аспектами, як: вміння орієнтуватись у повсякденному соціально-економічному житті, вибір майбутньої професії, планування бюджету, орієнтування на ринку товарів і послуг, свідоме споживання та вміння застосовувати й захищати власні права [286]. Обізнаність щодо прав споживачів, розуміння європейського виміру споживчої політики в Україні є чинниками, що значно збагачують суспільно-економічні стратегії розвитку держави. Вміння орієнтуватись на ринку товарів та послуг, знаходити інформацію споживчого характеру, компетентність у сфері реалізації своїх споживчих прав мають стати результатами інформування громадян та навчання школярів починаючи з раннього шкільного віку.

У Резолюції Комітету міністрів Ради Європи «Про освіту споживача у школах» влучно зазначено, що, «беручи до уваги, що головною метою сучасної школи є забезпечення середньою освітою населення в цілому, важливим є підготувати особу, що здатна відігравати активну й вирішальну роль у суспільстві, а також навчити її розв'язувати актуальні проблеми повсякденного життя, як відповідального споживача» ([http://coe.kiev.ua/docs/km/R\(71\)29.htm](http://coe.kiev.ua/docs/km/R(71)29.htm)).

Ще у 1975 р. на рівні країн Ради Європи було ухвалено резолюцію, що мала рекомендаційний характер, щодо споживчої освіти у початковій та середній школі. В ній зазначено, що характер такого навчання має бути найбільш прийнятним для школярів, а саме, *інтегруватись* у навчальні предмети через т. зв. багато-предметний підхід і спрямований на формування у дітей свідомої споживчої поведінки. Досвід багатьох країн Європи, зокрема Великої Британії, Німеччини та ін., свідчить про загально визнану необхідність упровадження споживчої освіти. Прагнення країн до стійкого соціально-економічного розвитку підвищує суспільну значущість споживчих знань для кожної людини як передумови якісного та безпечного споживання.

Слід зазначити, що освітні реформи в Україні здійснюються останніми десятиліттями саме в контексті європейських тенденцій, тож можна стверджувати про інтеграцію української освіти до європейського простору та про існування європейського виміру як у суспільних змінах, так і в системі освіти. Впровадження споживчих знань до освітніх програм є невід'ємною частиною європейського виміру в освіті [341]. До основних пріоритетів споживчої освіти належать:

- розуміння ринкових механізмів функціонування ринкової економіки;

- визначення пріоритетів економічного та соціального розвитку своїх країн у європейському контексті.

З огляду на європейські тенденції щодо освіти споживачів та існування елементів споживчих знань у системах освіти європейських країн, в Україні також існує досвід впровадження елементів споживчих знань, однак загальної освітньої стратегії на інтеграцію цих аспектів до змісту освіти досі не було. Хоча освітянами протягом 2007–2010 рр. у рамках співпраці з Міністерством освіти і науки України було розроблено концептуальні підходи до впровадження споживчої освіти (Концепцію споживчої освіти), програму та навчальний комплекс «Основи споживчих знань» для 1–12 класів ЗНЗ [259]. Такі матеріали з'явилися уперше. Цей напрям сьогодні існує як елемент варіативних навчальних курсів та освітньої програми [40].

Основи споживчих знань завдяки актуальності тем, що містяться у навчальних матеріалах, набули поширення у школах України. Слід зазначити, що й сьогодні вони впроваджуються як курс за вибором, або як окремі позакласні заходи у всіх областях. Однак для цього наразі бракує навчальних матеріалів і підготовлених кадрів, незважаючи на стійкий запит суспільства на цю тематику.

Розглянемо детальніше *змістове наповнення основ споживчих знань*. Зокрема, метою курсу з основ споживчих знань автори ставили: популяризацію споживчих знань, спрямованих на виховання цивілізованого, культурного, активного споживача, здатного висувати ринку в цілому і підприємцю зокрема обґрунтовані споживчі вимоги і добиватися від них чесного ведення бізнесу і якісного обслуговування споживачів.

Завданнями курсу основ споживчих знань є:

- сприяння розбудові громадянського суспільства;
- підвищення рівня споживчої компетентності школярів;
- організація цілісної системи споживчого навчання та виховання;
- формування вміння робити вільний, свідомий вибір якісних товарів та послуг;
- надання доступу учням до інформації, яка необхідна для раціонального вибору відповідно до індивідуальних потреб;
- виховання норм толерантної поведінки споживача;
- формування навичок оформлення ділових паперів, пов'язаних із захистом прав споживачів;
- розвиток громадської та споживчої ерудиції;
- формування уміння узгоджувати власні дії з інтересами громади;

Запровадження споживчих знань у зміст освіти ЗНЗ було запропоновано за такими моделями:

- однопредметної;
- інтегрованої;
- змішаної.

Однопредметна модель реалізується за рахунок введення курсу «Споживчі знання» у навчальний процес з 1 по 11/12 класи **як курсу за вибором**, акценту-

ючи увагу на певних компонентах знань, враховуючи вікові особливості дитини та знання з інших предметів.

За другої, **інтегрованої моделі**, споживчі знання вводяться у зміст більшості навчальних предметів і гармонійно використовуються викладачами різних дисциплін.

Безумовно, найбільш ефективною є **змішана модель**, коли споживчі знання викладаються окремим наскрізним курсом й інтегруються у зміст інших навчальних предметів.

Саме в такому контексті й розроблено навчальний посібник у т. зв. європейському форматі, що дає змогу вчителю та учню використовувати матеріали на власний вибір і розсуд. Він передбачає можливість використовувати так звані модулі (уроки), що мають гнучку структуру та укладені у посібнику за принципом «спіралі», тобто нарощування впродовж навчання нових відомостей щодо основ споживчих знань. При цьому передбачено, що матеріали можна використати у будь-який навчальний час, не прив'язуючись до попередніх тематик. Такий (модульний) підхід є сьогодні найсучаснішою формою подання навчальних матеріалів, коли існує можливість вчителю та учням вільно обирати для навчання те, що необхідно.

Формат проведення уроків з основ споживчих знань не має лекційного характеру, а побудований виключно на інтерактивних формах роботи з учнями. У молодших класах пропонується багато ігрових форм, групові та індивідуальні завдання, дослідження, моделювання реальних ситуацій.

Пропонований курс має широкі можливості для здійснення міжпредметних зв'язків з екологією, біологією, економікою, хімією, географією, правом, історією, соціологією, етикою, діловою українською мовою. Курс може вивчатися у класах усіх профілів, при цьому пропонований розподіл годин за темами є орієнтовним.

Зміст навчального курсу «Споживчі знання» є комплексом інтегрованих знань, на основі яких формуються певні уявлення, уміння, навички щодо функціонування в політичному, правовому, економічному та культурному полі сучасного європейського співтовариства:

- 1-й клас – «Абетка юного споживача»;
- 2-й клас – «Перші сходинки споживання»;
- 3-й клас – «Споживання у родині»;
- 4-й клас – «Споживання у громаді»;
- 5-й клас – «Споживання в дії»;
- 6-й клас – «Споживча етика»;
- 7-й клас – «Основи раціонального споживання»;
- 8-й клас – «Споживання і здоров'я»;
- 9-й клас – «Права споживачів»;
- 10-й клас – «Економіка споживання»;
- 11-й клас – «Споживач і держава»;
- 12-й клас – «Ефективні комунікації споживачів».

Слід зазначити, що у 2017 р. та у програмі 2020 р., що отримала гриф, програмі 11 та 12 класів об'єднали.

Змістові лінії курсу: здоров'язберігаюча; культурологічна; правова; економічна, кожна з яких розглядається у чотирьох аспектах («я – споживач», «споживання у родині», «споживання у громаді», «споживання держави»).

До результатів освітньої діяльності учнів віднесено: знання, вміння, навички, ставлення, компетентності, зокрема:

знання:

- *про загальнолюдські, національні цінності*, поняття про права та обов'язки споживача, про свободу і безпеку, роль держави у захисті прав споживача, що дає можливість сформувати свідомого громадянина сучасного суспільства;
- *політико-правові знання*, тобто сфера чинності Закону України «Про захист прав споживачів», основні організації та правові документи міжнародного споживчого руху, суть прав і обов'язків споживача та їх джерела інформації, що сформує уміння діяти в певному соціумі, спілкуватися з правовими і контролюючими органами;
- *соціально-економічні знання* про організацію економічного життя, роль і місце споживача в ринкових умовах, що дає можливість аналізувати економічні події в державі, зрозуміти реалії довколишнього світу, орієнтуватись у широкому колі послуг і товарів, захиститися від усіляких ризиків, пов'язаних із споживанням, підготувати до життя у швидкоплинно-змінюваних умовах, орієнтуватися на ринках товарів та послуг, усвідомити їх вплив на споживчу політику та якість власного життя;
- *соціокультурні знання* розглядають культуру споживання в Україні у контексті світової культури, нормативно-ціннісну систему споживчої культури в різних країнах світу, українську ментальність в умовах ринкової економіки та основні напрямки її трансформації;
- *здоров'язберігаючі знання* про здоровий спосіб життя, користь раціонального харчування, екологічно чисту продукцію, безпеку споживання, біорізноманіття, право на здорове довкілля, на доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, про рівень екологічної чистоти населених пунктів, житла та нежитлових приміщень.

Вміння та навички, що важливі для того, щоб:

- жити і діяти в ринкових умовах;
- захищати свої права споживача;
- робити раціональний вибір;
- отримувати достовірну інформацію;
- поводитися в непередбачених ситуаціях згідно із законом;
- мати активну громадянську позицію;
- розв'язувати актуальні проблеми повсякденного життя;
- оформляти та вести ділові папери.

Ставлення:

відкритість, свобода, демократичність, безпека, соціальна рівність і справедливість, активність, повага до іншого та його прав, розумна споживча поведінка у критичних ситуаціях, прагнення до розв'язання конфліктів, готовність до співпраці, відповідальність за свої дії, лояльне ставлення до закону, прагнення до якісного життя, висока правова та споживча культура.

Компетентності:

поінформованість – здатність отримати, аналізувати та використовувати необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про товари та послуги для забезпечення свідомого компетентного раціонального вибору;

правова та споживча грамотність – формування правової культури, поваги до закону, а також почуття самоповаги та впевненості у власних силах, *здатність* до відповідальності за власні вчинки та прийняті рішення;

раціональність – уміння оцінювати якісні і кількісні показники товарів та послуг для максимального задоволення своїх потреб, визначати альтернативу, *здатність* до збалансованого споживання, яке передбачає задоволення потреб у товарах та послугах економічно, соціально та екологічно раціональними способами;

активність – *здатність* обстоювати свої права споживача, здійснювати раціональний вибір, своєю активною споживчою поведінкою стимулювати виробника до відповідального ведення бізнесу та випуску якісної продукції в умовах ринкової економіки; *здатність* до співпраці з громадськими та державними організаціями, які захищають права споживачів; *здатність* до підвищення авторитету і відповідальності споживачів усіх гетерогенних груп з метою поліпшення якості обслуговування; стимулювання інтересу до нових знань, оскільки споживчі знання є персоніфікованими;

комунікативність – *здатність* до побудови ефективного спілкування на різних рівнях, уміння коректного розв'язання конфліктних ситуацій [259].

Отже, **споживча освіта** виступає сьогодні як **складова формування громадянина демократичного суспільства**, адже сучасне суспільство, ринок праці, соціальні перетворення потребують від системи освіти нових підходів і знань, що сприяють формуванню свідомого, готового до нових викликів громадянина, здатного жити та діяти у сучасному світі, що швидко змінюється. Споживча освіта виступає як складова цілісного підходу до формування громадянина розвиненого демократичного суспільства і є *однією з головних форм пристосування людей до нових і швидко змінних умов життя, оснований на принципах ринкової економіки*. Окрім того, споживча освіта впливає на:

- *формування ринкового мислення;*
- *планування свого подальшого життя та кар'єри, освіти, праці;*
- *вибір професії;*
- *формування компетентностей у реалізації власних прав;*
- *розуміння реалій довколишнього світу тощо.*

Отже, однією з основних характеристик ОДГ є її інтегративний характер, що спирається на компетентнісний, діяльнісний та конструктивістський підхід в освіті та визначається можливістю поєднуватись та проникати у змістові сфери вивчення шкільних предметів, а також інтегруватись через форми і методи навчання, що використовує вчитель у класі та під час позакласних заходів. Слід зазначити, що змістове наповнення ОДГ постійно розвивається та тісно перетинається з тими напрямками, що пов'язані з громадянським суспільством, правами та свободами людини, свідомим і відповідальним ставленням до себе, до інших та навколишнього середовища. А тому складовою змістового наповнення ОДГ слід вважати такі напрями, як міжкультурна, гендерна, екологічна, медіаосвіта, основи здоров'я, європейські студії, фінансова грамотність, споживча освіта та ін. Усі ці напрями підтримуються Радою Європи і активно впроваджуються у країнах-членах.

4.3. Роль громадських організацій у формуванні демократичних цінностей у системі шкільної освіти в Україні та країнах Ради Європи

Значну роль у поширенні та організації освіти для демократичного громадянства та освіти у галузі прав людини у країнах – членах Ради Європи відіграють організації громадянського суспільства (ОГС). Як зазначено у Хартії Ради Європи з ОДГ, серед форм освіти, через які може впроваджуватись ОДГ, є зокрема «додаткова освіта», що означає будь-яку заплановану програму освіти, спрямовану на поліпшення цілого ряду навичок і вмінь поза формальною освітньою системою, та «неформальна освіта», що означає довічний процес, в якому кожна людина набуває відносин, цінностей, навичок і знань від виховних впливів і ресурсів у своєму власному середовищі і від повсякденного досвіду (сім'ї, однолітків, сусідів, зустрічей, бібліотеки, ЗМІ, робота, ігри тощо) [374]. Саме такі форми освіти здійснюються та підтримуються організаціями громадянського суспільства у країнах РЄ та в Україні. Хартія Ради Європи з ОДГ визначає роль неурядових організацій, молодіжних організацій та інших зацікавлених сторін: «Держави-члени повинні підвищити роль неурядових організацій та молодіжних організацій у освіті в галузі демократичного громадянства і освіти з прав людини, особливо у сфері неформальної освіти. Вони повинні визнати ці організації та їхню діяльність цінною частиною освітньої системи, забезпечити їх, де це можливо, необхідною підтримкою і повною мірою використовувати їхній досвід, який вони можуть внести у всі форми навчання. Держави-члени повинні також поширювати та пропагувати освіту у сфері демократичного громадянства і освіти з прав людини для інших зацікавлених сторін, зокрема для засобів масової інформації та широкої громадськості, з тим, щоб максимально збільшувати той внесок, який вони можуть зробити в цій галузі» [374].

Рада Європи підтримує ініціативи громадських організацій, зокрема тих, що поширюють та впроваджують ОДГ у країнах-членах. Основну увагу РЄ спрямовує на роботу зі шкільною молоддю та місцевими громадами. Існує низка рекомендаційних документів, за якими визначаються цінності, принципи, форми та механізми взаємодії ОГС із молоддю та закладами освіти у царині освіти для демократичного громадянства. Серед таких документів: Рекомендація 1346 (1997) Парламентської асамблеї з питань прав людини [472], Рекомендація 1849 (2008) щодо поширення культури демократії та прав людини через навчання вчителів, Рекомендація (2019) ЄС Європейського Парламенту та Ради про ключові компетентності для навчання впродовж життя [531], Рекомендація № R (85) 7 Комітету міністрів державам-членам щодо викладання та вивчення прав людини у школах [314], Рекомендація Rec (2002) 12 Комітету міністрів державам-членам про освіту для демократичного громадянства [476], Рамка компетентностей для культури демократії [310] та ін.

У структурі Ради Європи існує низка ініціатив, що підтримуються організаціями громадянського суспільства, які пов'язані з поширенням освіти для демократичного громадянства у країнах-членах. Зокрема, на рівні штаб-квартири Ради Європи постійно діють Молодіжні центри Ради Європи (Страсбург, Франція; Будапешт, Угорщина), що засновані для підтримки участі молоді у громадянському суспільстві.

Молодіжний центр у м. Страсбург (Франція) було засновано у 1972 р. за підтримки уряду Норвегії [549]. В ньому також розміщено Європейський молодіжний фонд. Європейський молодіжний центр у м. Будапешт (Угорщина) було відкрито у 1995 р. як перше постійне представництво Ради Європи у країнах Центральної та Східної Європи [549].

Основна діяльність цих центрів полягає у роботі з молоддю та розробленні європейської молодіжної політики, що спрямована на громадянську активність молоді, їхньому навчанні та сприянні розбудові власних організацій громадянського суспільства у різних країнах-членах, а також поширенні демократичних цінностей через навчання та підняття обізнаності молоді. Центри здійснюють підтримку молодіжних ініціатив, проектів у різних країнах. Вони є частиною відділу молоді у Директораті демократичної участі Ради Європи.

Молодіжні програми Ради Європи є невід'ємною частиною великої кількості ініціатив, спрямованих на розвиток спільної європейської культурної ідентичності. Вони фінансуються за рахунок добровільних фінансових внесків країн-членів, а також донорів. Зокрема, центри підтримують європейські молодіжні заходи, організовані неурядовими молодіжними організаціями та мережами, такі як міжнародні молодіжні зустрічі, конференції, кампанії, навчальні курси, семінари, навчальні візити, виставки, публікації, розробки аудіовізуальних матеріалів і вебсайти. Європейські молодіжні центри проводять щорічну програму, що налічує від 40 до 50 заходів, у тісній співпраці з неурядовими молодіжними організаціями. Ці організації, близько 40 із яких регулярно співпрацюють з центрами у Страсбурзі та Будапешті, представляють широкий спектр інтересів: політичні, соціально-освітні та релігійні молодіжні групи, молодіжний рух у

сільській місцевості, профспілки та молоді робітничі організації, дитячі організації та екологічні мережі. Цілями міжнародних центрів Ради Європи для молоді є:

- забезпечити участь європейської молоді та міжнародних неурядових молодіжних організацій у розбудові Європи;
- підготовка молодіжних лідерів у європейському контексті;
- поглиблення міжнародного порозуміння в дусі поваги до прав людини і основних свобод, вивчення європейських проблем;
- знаходження засобів забезпечення участі молоді у вирішенні проблем, які їх стосуються;
- сприяння реалізації програми Ради Європи у сфері молодіжної діяльності.

Європейський молодіжний центр у Будапешті (EYCB), що має зали для проведення засідань і конференцій та інші приміщення, вміщує до 140 гостей. Його використовують для реалізації молодіжної програми Ради Європи, а також дирекціями Ради Європи та зовнішніми організаціями для проведення зустрічей, семінарів і навчальних курсів, із наданням послуг проживання та харчування на місці. Європейський молодіжний центр має дипломатичний статус відповідно до угоди між Радою Європи та Угорською державою. Одним із головних партнерів центру є Угорське міністерство закордонних справ і торгівлі [549].

Необхідність об'єднання молодих людей з європейськими цінностями і, зокрема, з основними цінностями Ради Європи (права людини, верховенство права, демократія) є вирішальною для роботи з молоддю та організаціями громадянського суспільства.

Рада Європи сприяє розумінню молодіжної політики на основі спільних європейських цінностей та почуття належності до Європи. Саме в цьому контексті Європейським керівним комітетом для молоді було офіційно затверджено так званий Інструмент самооцінки для розвитку молодіжної політики [639], розроблений для того, щоб допомогти державам-членам самостійно оцінити їх відповідність стандартам Ради Європи щодо молодіжної політики, а також слугувати основою для самостійного розвитку молодіжної політики. Основними положеннями цього документа є ключові принципи молодіжної політики Ради Європи, до яких віднесено такі:

- цілеспрямовано інвестувати в молодих людей, досягати узгодженості та взаємної підтримки, де це є можливим;
- фокусувати увагу, серед іншого, на стандарти та інструменти молодіжної політики, де це необхідно;
- залучати молодь як до стратегічного розроблення молодіжної політики, так і до виявлення їхніх поглядів щодо ефективності реалізації молодіжної політики;
- створювати умови для навчання, надання можливостей та набуття досвіду, які забезпечують можливість молодим людям розвивати свої знання, навички та компетентності, необхідні їм для ринку праці та участі у громадянському суспільстві;

- створювати та сприяти збиранню даних щодо ефективності реалізації молодіжної політики країн-членів, щоб продемонструвати ефективність молодіжної політики та розкрити прогалини щодо ефективного надання послуг молодим людям із різних соціальних груп, у певних сферах або в певних умовах;
- демонструвати готовність долати та зменшувати прогалини у реалізації молодіжної політики там, де вони вочевидь існують [639].

Стратегію молодіжної участі у контексті цінностей Ради Європи зображено на рис. 4.7. Основними та центральними елементами й водночас умовами залучення молоді до творення молодіжної політики у контексті цінностей Ради Європи є: активна участь, інформування, інклюзія, доступ до прав, молодіжна активність і робота, мобільність. Всі вони базуються на головних цінностях Ради Європи: правах людини, демократії та верховенстві права.

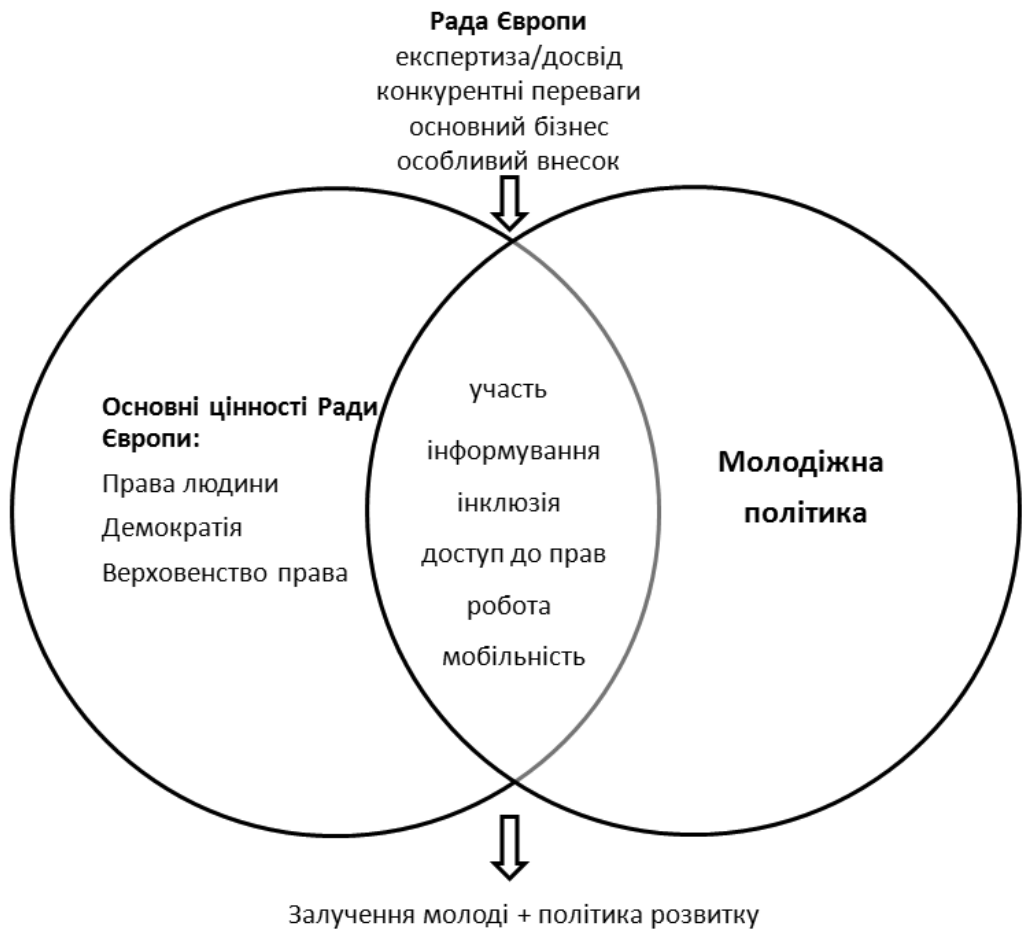

Рис. 4.7. Стратегія молодіжної участі у контексті цінностей Ради Європи [639]

Джерело: опрацьовано авторкою (Рада Європи)

Серед програм, що здійснюють молодіжні центри Ради Європи та департамент молодіжної політики, – низка семінарів для молоді з різних країн, що представляють молодіжні неурядові організації (наприклад, Reloaded в 2013 р., (R) волюція в 2014 р., (Re) покоління в 2015 р., (Re) мікс у 2016 році, (Re) вітер, 2016 р.).

Результатами навчання молоді є:

- отримання зворотного зв'язку та обмін інформацією про правила роботи ОГС, систему застосування / звітності, створення та роботу вебсайтів молодіжних організацій;
- поширення знань щодо пілотних проєктів і різноманітних заходів для молоді;
- ознайомлення молоді про контекст, в якому працюють ОГС, та потреби, які вони вирішують за підтримки ради Європи;
- навчання щодо питань прозорості та підзвітності діяльності молодіжних ОГС;
- заохочення молоді до створення мереж між представниками місцевих та національних ОГС;
- обмін найкращими практиками.

Беручи участь у навчальних семінарах, учасники з різних країн розробляють матеріали, які базуються на власному досвіді участі у діяльності організацій громадянського суспільства у своїх країнах. Наприклад, молодь збирає та поширює такі інформаційні матеріали, як відео, публікації та навчальні посібники з освіти в галузі прав людини, розроблені установами та неурядовими організаціями. Основна увага учасників семінарів зосереджена на роботі з молоддю у своїх країнах – членах РС. Також важливою є робота з інструментом оцінювання, який дає уявлення про різні методи, що можуть бути використані для оцінки проєкту за різними контекстами та цілями [639]. Оцінка роботи молоді в ОГС у рамках діяльності молодіжних центрів є особливо важливою, оскільки вона допомагає дізнатися, які підходи та практики найкраще здійснюються у різних країнах та різними ОГС.

Молодіжна політика. На тлі останніх трансформаційних і глобалізаційних процесів у європейському суспільстві та світі питання масштабу та ступеня запровадження освіти для демократичного громадянства та громадянської освіти є важливою складовою освітньої та молодіжної політики країн Ради Європи та Європейського Союзу. Успіх реалізації цих політик значною мірою залежить від того, які очікування діти та молодь покладають на важливі для них сектори життя: освіту, соціальну сферу, галузь охорони здоров'я, ринок праці, житлову сферу та ін. Саме тому політика у сфері освіти та молоді європейського регіону спрямована перш за все на врахування інтересів молодих людей.

Найважливішим для молоді є можливість брати участь у всіх сферах суспільно-політичного життя та впливати на ці процеси. Рада Європи у стратегічних документах, що стосуються освітньої та молодіжної політики, визначає основні цілі для підтримки молодіжної участі, серед яких: зміцнення громадянського

суспільства в Європі шляхом навчання демократичного громадянства через формальні та неформальні форми освіти; підтримка молодіжної участі у громадянському суспільстві; підтримка нових форм молодіжної участі та організацій; стимулювання молодіжної творчості в критичному сенсі (*Committee of Ministers Resolution (98)6*); створення умов для активної участі молоді у процесах прийняття рішень та життя спільноти (*Declaration of 6-th Conference of Ministers responsible for Youth, Thessaloniki, 2002*); активна участь молоді у прийнятті рішень на місцевому та державному рівнях у побудові демократичного, інтегрованого, процвітаючого суспільства (*Revised Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life, 21 May 2003, Council of Europe*). Зокрема, Хартія передбачає, що всі молодіжні, студентські, учнівські ради, парламенти, форуми (та інші структури) можуть бути організовані у різних форматах залежно від потреб молодих людей та ступеня їхнього залучення. Потрібно забезпечити їм рівні права щодо висловлення та прийняття рішень, а також дій. Директорат Ради Європи розглядає контекст творення молодіжної та освітньої політики через перетин різних сфер (рис. 4.8).

Одним з останніх європейських документів, що підкреслюють важливість формування молодіжної політики через навчання демократії, є Резолюція Парламенту та Ради ЄС та представників урядів держав-членів, що засідають у межах Ради, про рамки встановлення Європейського порядку денного роботи з молоддю (2020/C 415/01) [500]. У документі зазначено: «молодь залучається на добровільних засадах, організовано чи самоорганізовано, в молодіжні організації, асоціації, молодіжні ініціативи чи інші відкриті форми, сприяючи тим самим розвитку суспільства на всіх рівнях. Молодіжна робота відіграє вирішальну роль у підтримці цієї участі, сприяє навчанню та залученню молодих людей, а отже, сприяє демократичній свідомості та активному європейському громадянству, дає змогу молодим людям пізнати та пережити загальнолюдські цінності, такі як права людини, гендерна рівність, демократія, мир, плюралізм, різноманітність, інклюзія, солідарність, толерантність та справедливість» [500].

Як зазначають вітчизняні дослідники Є. Бородін і Н. Літвінова, діяльність європейських молодіжних центрів у контексті підтримки Радою Європи неурядових організацій може слугувати прикладом створення та діяльності подібних структур в Україні й інших державах [13].

На підтримку діяльності ОГС у 2018 р. експертами Ради Європи розроблено та оприлюднено збірник законодавчих практик щодо діяльності ОГС із питань дотримання прав та свобод громадських організацій та асоціацій на основі цінностей Ради Європи – Компендіум практики органів Ради Європи, діяльність яких стосується права на свободу асоціації та/або діяльності організацій громадянського суспільства. Важливою частиною цієї публікації є загальні стандарти, встановлені цими органами, та різні питання, що стосуються асоціацій і неурядових організацій [446].

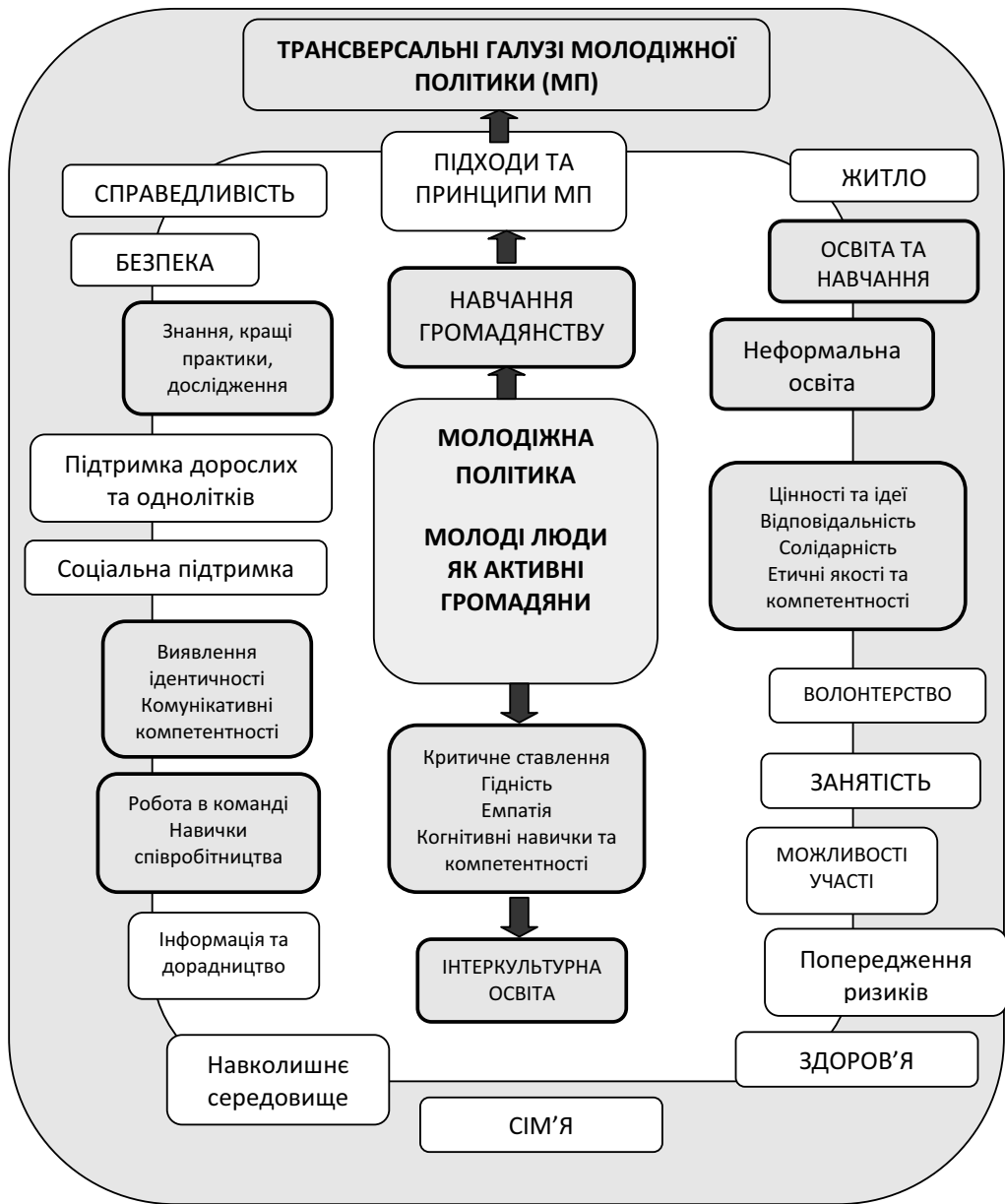

Рис. 4.8. Основи молодіжної політики: виклики освітньої політики у галузі активного громадянства

Джерело: опрацьовано авторкою за [629]

Слід визнати, що на додаток до інструменту оцінювання цей збірник може бути успішно використаний ОГС для покращення власних практик у впровадженні ОДГ.

Однією з вагомих громадських організацій, яка діє на міжнародному рівні і яка була заснована та підтримується Радою Європи, є *Європейський центр ім. Вергеланда* (*The European Wergeland Centre, EWC*), розташований у м. Осло, Норвегія [544; 548]. Це ресурсний центр із питань освіти для міжкультурного взаєморозуміння, прав людини та демократичного громадянства для 47 країн – членів РЄ. Центр було започатковано Радою Європи та урядом Королівства Норвегії у 2018 р. Сьогодні роботою центру керує рада, що складається з представників Ради Європи та Норвегії. Діяльність центру базується на цінностях, рекомендаціях і політиці Ради Європи, зокрема на таких, як Хартія з освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини (2010), яка була розроблена для того, щоб гарантувати країнам-членам те, що цінності прав людини, демократії та верховенства права впроваджуються у систему освіти.

Основною метою Європейського центру ім. Вергеланда є зміцнення спроможності окремих осіб, освітніх установ та освітніх систем у сфері розбудови та підтримки культури демократії та прав людини. Центр сприяє впровадженню та поширенню освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини шляхом:

- підняття обізнаності серед осіб, які беруть участь в освіті;
- співпраці з державними органами влади у різних країнах, розроблення навчальних програм, що відповідають їхнім пріоритетам;
- підтримки та проведення досліджень у галузі ОДГ/ОПЛ;
- сприяння розвитку стратегій та цінностей Ради Європи та її держав-членів;
- поширення інформації завдяки створеній у центрі відповідній платформі та надання власних ресурсів для проведення заходів.

Серед програм, які впроваджує Європейський центр ім. Вергеланда: підготовка майбутніх учителів на Західних Балканах («Освіта для демократії та прав людини 2019–2021»); програма «22 червня та демократичне громадянство»; «Літні Академії»; «Демократична школа» (Україна); «Румунія: будемо демократичну шкільну культуру»; «Компетентності для культури демократії в підготовці вчителів» (Україна); проект «Інформація проти маніпуляцій – як протистояти пропаганді?» (Угорщина, Польща та Чехія) та ін. Програма «22 червня та демократичне громадянство» (22 July and Democratic Citizenship) є наслідком терористичних нападів, що стались у Норвегії 22 липня 2011 р. Ця програма передбачає навчання молоді, вчителів та педагогічних працівників того, як потрібно протистояти дискримінації, мові ненависті та екстремізму за допомогою інструментів і стратегій, основаних на освіті для демократичного громадянства та прав людини. Програма є партнерством із центрами навчання та вшанування пам'яті в місті Осло та на острові Утея [548].

Загальною метою програми «Освіта для демократії та прав людини 2019–2021», яку здійснює центр на Балканах, є підвищення якості педагогічної освіти в Албанії, Боснії та Герцеговині, колишній Югославській Республіці Македонія, Чорногорії, Сербії та Косові відповідно до реформ освіти на Західних Балканах з акцентом на інклюзивність і демократичні компетентності [548]. Основною

цільовою групою програми є викладачі, студенти – майбутні вчителі та молоді вчителі, які виступають у ролі мультиплікаторів у своїх установах. Також здійснюється програма «школа, відкрита для громади» (Косово) [548].

«Літні академії», ще одна програма Європейського центру ім. Вергеланда, що спрямована на зміцнення культури демократії та прав людини в школах та місцевих громадах у 26 країнах. Щорічно літні академії відбуваються за різними тематиками: «Створення інклюзивних шкільних середовищ для всіх» (Словаччина); «Сучасні виклики у школах» (Греція); «Права людини в дії» (Чорногорія); «Місьцеве партнерство за права людини через історію» (країни Балтії); «Навчальний курс із питань загальношкільного підходу до освіти для демократичного громадянства і прав людини» (Косово) та ін. [548].

В Україні Європейський центр ім. Вергеланда здійснює декілька програм. І. Програма «Демократична школа» (повна назва – «Демократична школа: підтримка реформ освіти в Україні») спрямована на підтримку стабільних і системних демократичних реформ у шкільній освіті в Україні протягом 2017–2021 років, що здійснюється в Україні починаючи з 2016 р. [546].

Метою програми є:

- підтримка розроблення нових навчальних програм, спрямованих на розвиток громадянських компетентностей;
- зміцнення шкільної автономії, децентралізація шкільного врядування та демократизація освітнього процесу;
- доступ до нових навчальних онлайн-ресурсів для розвитку громадянських компетентностей;
- професійний розвиток для вчителів через підсилення спроможності обласних інститутів; післядипломної педагогічної освіти та релевантних ГО;
- підтримка діалогу між освітянами з різних регіонів;
- сприяння розробленню освітньої політики.

Програма працює за такими напрямками:

- демократизація та посилення інституційної спроможності шкіл в умовах автономії та децентралізації врядування (створено мережу з 240 шкіл по всій Україні) – підтримка демократизації освітнього процесу, встановлення демократичного врядування та розвиток сприятливого шкільного середовища, заохочення співпраці між школами та встановлення партнерських зв'язків із місцевою громадою;
- розроблення і пілотування матеріалів й інструментів для формування та оцінювання громадянських компетентностей у 5–9 класах у контексті нової української школи з метою наскрізної інтеграції громадянської освіти у нові навчальні програми;
- інтернет-ресурси для розвитку громадянських компетентностей – передбачає розроблення нових онлайн-матеріалів для вчителів (доступ для всіх 460 тисяч учителів) та масових відкритих онлайн-курсів для педагогів;
- розроблення освітньої політики та забезпечення якості освіти – обмін найкращим досвідом між експертами та представниками освітньої політики України, Норвегії, Грузії та Молдови;

- розвиток громадянських і соціальних компетентностей у системі підготовки вчителів в Україні – пілотний проєкт (грудень 2017 – червень 2018) за участю представників трьох ключових педагогічних вишів України [546].

Добрі практики шкільної діяльності висвітлюються на вітчизняних онлайн-ресурсах, наприклад, «На Урок» поширив інформацію про створення демократичного шкільного середовища з досвіду роботи педагога Л. Чайдак (<https://naurok.com.ua/demokraticzna-shkola-z-dosvidu-roboti-chaydak-l-v-129650.html>). Йдеться про досвід Кременчуцького ліцею № 10 «Лінгвіст» Кременчуцької міської ради Полтавської області, що бере участь у Програмі підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа».

Слід зазначити, що команда Програми «Демократична школа» розробила методичні рекомендації та практичні приклади реалізації наскрізної тематичної лінії «громадянська відповідальність» у навчальних програмах для 5–9 класів (<https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/publikatsii-vydani-v-ramkakh-prohrany/gromadyanska-vidpovidalnist>).

У рамках проєкту «Демократична школа» Європейського центру ім. Вергеланда, що здійснювався протягом 2017–2021 рр. в Україні, було впроваджено низку навчань викладачів педагогічних ЗВО, а також підготовлено збірник прикладів занять із питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини [86]. Для визначення потреб спеціалістів, що впроваджують ОДГ серед студентів педагогічних ЗВО (для майбутніх вчителів), у 2018 р. було проведено опитування педагогічних працівників за розробленою анкетною з відкритими запитаннями (Додаток Ж). Зокрема, на запитання «З якої теми Ви підготували заняття? Чому?», педагоги відповіли, що заняття були підготовані з тем: «Інклюзивна освіта як модель соціального устрою: основні дефініції та принципи впровадження у практику НУШ», «Методика вивчення ОДГ у початковій школі», «Інтегрування тематик ОДГ у зміст навчальних предметів» та ін. На запитання «Що нового Ви дізнались від підготовки матеріалів Вашого заняття стосовно компетентностей для культури демократії (ККД) та освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ)? Окресліть основні позиції», педагоги відповіли, що вони дізнались про нові види вправ, методів і форм навчання. Також викладачі зазначили важливість зосередження на Рамці компетентностей демократичної культури (РС), а також дескрипторах, що описують і визначають рівень сформованості соціальних та громадянських компетентностей. Важливим також педагоги вважають те, що згадана рамка допомагає визначитися із типом завдань та потребами кожної окремої цільової групи. На запитання, що б педагоги хотіли дізнатись з тематики викладання ОДГ, було отримано відповіді щодо нових підходів до викладання ОДГ із досвіду країн Європи, а також як краще підготувати студентів до самостійного розроблення занять із включенням рамки компетентностей, як зорієнтувати їх на пошукову та творчу роботу у цьому напрямі, які є методи формування поваги до культурного різноманіття, вирішення конфліктів, прийняття невизначеності, суперечливих питань знання самого себе та критичної самооцінки.

II. *Проект «Компетентності для культури демократії в підготовці вчителів»* спрямований на підвищення якості підготовки вчителів початкової школи в Україні, зокрема розширення можливостей майбутніх учителів розвивати компетентності для культури демократії у студентів педагогічних ЗВО відповідно до Концепції нової української школи та Рамки компетентностей для культури демократії Ради Європи [545].

ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» (АРОП) є ОГС, що спрямовує свою діяльність на розбудову шкільної освіти та підтримку освітніх реформ в Україні, зокрема й з ОДГ та громадянської освіти. АРОП є ініціатором та виконавцем дослідження з громадянської освіти в Україні (2013) «Сучасний стан громадянської освіти в Україні та європейських країнах» [93]. Вебсторінка ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» (<https://edudevelop.org.ua/>) містить інформацію для вчителів та учнів та оприлюднює публікації [168; 38] і заходи з ГО. Зокрема, в рамках чинних проєктів розроблено онлайн-ресурс для участі учнів у навчальній грі «М18», що присвячена дитячим виборам (<https://m18.org.ua/about-elections-m18.html>) і до якої залучено школи (учнів молодших 18 років) зі всієї України, створено мережу шкіл. АРОП започаткувала та здійснила низку проєктів з громадянської освіти:

- 2015–2020 рр. – міжнародний проєкт з громадянської освіти і політичної просвіти дітей і молоді, молодших 18 років, «М18 – Ми можемо більше!» за підтримки уряду ФРН;
- 2020 р. – проєкт з упровадження громадянської парламентської просвіти «Створення мережі інтерактивних парламентських осередків для учнів молодшої та старшої школи» в рамках Програми USAID ПАДА за підтримки Фонду Східна Європа;
- 2021 р. – проєкт зі впровадження громадянської парламентської просвіти «Розширення мережі інтерактивних парламентських осередків для учнів молодшої та старшої школи» в рамках Програми USAID ПАДА за підтримки Фонду Східна Європа.

Всеукраїнська асоціація викладачів історії «Нова доба» є самостійною громадською організацією зі всеукраїнським статусом, що об'єднує за спільними інтересами викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін й інших осіб, які роблять внесок у розвиток історичної, громадянської освіти та науки (<https://www.novadoba.org.ua/pro-nas-ua>). Діяльність ОГС спрямована на:

- підвищення кваліфікації педагогів, науковців у галузі історичної й громадянської освіти та захист їхніх професійних інтересів, опанування сучасних педагогічних практик студентами педагогічних університетів;
- наукові дослідження з питань суспільствознавчої освіти та формування громадянського суспільства в Україні;
- розроблення шкільних програм, підручників, посібників для вчителів з проблем історичної та громадянської освіти;
- забезпечення науково-методичної та організаційної підтримки викладання історії та громадянської освіти у школах України;

- створення онлайн-підручників та онлайн-компонентів наявних шкільних курсів;
- налагодження співпраці поміж педагогами, учнями та студентами із різних регіонів України, інтеграція культурного багатоманіття на демократичних засадах політичної нації;
- впровадження європейського виміру у сфері реформування вітчизняної освіти, вивчення та поширення найкращого зарубіжного досвіду, обмін новими педагогічними ідеями;
- проведення різноманітних молодіжних, шкільних акцій засобами формальної і неформальної освіти, сприяння міжрегіональній та європейській інтеграції української молоді.

Серед здобутків організації – розроблення і впровадження курсу з *громадянської освіти для 10 класу*, з використанням інноваційних підходів у сфері громадянської освіти, сучасних засобів та методів навчання [48], в основу якого покладено Глобальні цілі ООН, Декларацію ООН з освіти та виховання у галузі прав людини, Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, Практичні пропозиції щодо розвитку компетентностей для демократичного громадянства в новій українській школі, Керівні принципи ОБСЄ щодо освіти в галузі прав людини для системи середньої школи, що передбачає консенсус між національним і загальноєвропейським змістом громадянської освіти.

Слід згадати про створення онлайн-ресурсу <https://citizen.in.ua/> та розбудову мережі вчителів та учнів, а також проведення вебінарів із питань ОДГ та громадянської освіти для вчителів. Зокрема, ця онлайн-платформа підтримує онлайн-зв'язок та впроваджує заходи на всеукраїнському рівні. Сьогодні мережа учасників платформи 3D Демократія налічує 7733 учасники. Ресурс пропонує онлайн-курс із ГО з таких тематик: *ідентичність, права людини, людина в соціокультурному просторі, демократія, медіа, економіка, Україна і світ* та ін. Онлайн-курс містить навчальні відео від найкращих учителів громадянської освіти, експертів-практиків, обговорення, тести та завдання з можливістю зворотного зв'язку. *Інтерактивний підручник* має на меті використання лише текстових і статичних візуальних матеріалів. Зареєстровані користувачі можуть на власний вибір вибирати модель навчання як у форматі *онлайн-курсу*, так і у форматі *інтерактивного підручника*, або проводити змішану діяльність, на власний вибір. Сайт відкритий до співпраці із учнями 10 класів, які вивчають курс громадянської освіти, вчителями, а також з усіма зацікавленими сторонами. Зареєстровані користувачі можуть проходити навчання як у формі індивідуальної, так і колективної взаємодії.

Amnesty International в Україні (<https://www.amnesty.org.ua/>) – це міжнародний рух за права людини, до якого долучилися більше ніж 10 мільйонів людей із усього світу. Значну увагу організація приділяє освіті з прав людини. На онлайн-ресурсі Amnesty International в Україні вчителі можуть ознайомитись із відеоматеріалами, присвяченими правам людини, які також можна використовувати на уроках або будь-яких заходах. На сайті Amnesty Academy (<https://academy>.

amnesty.org/learn/signin) учні та вчителі можуть пройти декілька онлайн-курсів про права людини різними мовами, і українською також. Посібник «Перші кроки» (<https://www.amnesty.org.ua/edu/materialy/>) призначений для вивчення прав людини учнями молодшого та старшого шкільного віку [269]. Командою організації було розроблено шкільний проєктний календар із розвитку громадянських компетентностей для 5 (9–12) класів ЗЗСО, який є методичною розробкою та містить інструкції щодо кроків здійснення навчальних проєктів для учнів з таких тематик: традиції різних етнічних груп у моїй місцевості, інклюзія, як зробити моє місто інклюзивним для всіх, права людини та ін.

Українська Гельсінська спілка з прав людини (<https://helsinki.org.ua/>) – ОГС, що на міжнародному рівні захищає права людини, а також проводить просвітницьку діяльність серед учителів та учнів. Зокрема, колективом організації за підтримки USAID розроблено та впроваджено навчальний курс за матеріалами посібника «Школа – територія прав людини» [383]. Навчально-практичні матеріали містять методичні та інформаційні ресурси щодо розвитку шкіл на засадах прав людини та інтеграції стандартів і принципів освіти у сфері прав людини в освітній простір загальноосвітніх навчальних закладів. Для апробації та впровадження курсу було залучено школи Хмельницької, Волинської, Луганської, Київської, Львівської, Херсонської областей.

Громадська організація «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (ГО «DOCCU») (<https://doccu.in.ua/>) – українська ОГС, що створена у 2016 р. в результаті діяльності українсько-швейцарського проєкту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні». Організація здійснює підтримку та впровадження ОДГ в Україні шляхом проведення тренінгів для керівників у сфері освіти, для державних службовців та громадськості з питань ОДГ/ОПЛ. З 2015 до 2018 рр. реалізувала зазначений проєкт у рамках Швейцарської стратегії співробітництва для України на 2015–2018 роки (напрямок «Урядування та відновлення миру») спільно зі Швейцарською агенцією з розвитку та співробітництва (ШАРС) та Інститутом міжнародних проєктів в освіті Цюрихського педагогічного університету. Проєкт спрямований на впровадження ОДГ/ОПЛ для:

- посилення місцевого самоврядування за допомогою підтримки демократичних освітніх установ;
- реалізації принципів «доброго управління» шляхом поширення знань про ОДГ/ОПЛ серед державних службовців за допомогою впровадження відповідного навчального курсу в освітні програми для підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування на національному та регіональному рівнях;
- посилення національної дискусії щодо демократичного громадянства на основі Хартії Ради Європи з ОДГ/ОПЛ.

Пілотними регіонами стали Київська, Одеська, Херсонська, Полтавська, Львівська, Луганська, Івано-Франківська та Дніпропетровська області.

Експертами з ОДГ/ОПЛ під час реалізації проєкту «DOCCU» було перекладено, адаптовано та розповсюджено навчальні посібники Ради Європи («Живемо в демократії», томи I–VI), розроблено низку навчально-методичних матеріалів

для учнів та вчителів початкової та повної середньої школи, а також системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Переклади посібників українською розміщено у відкритому доступі на освітній онлайн-платформі «Живемо в демократії» (<https://www.living-democracy.com.ua/>).

Варто зупинитись на прикладах підтримки ОГС освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у країнах молоді демократії, зокрема країнах Східного партнерства. Програми, що здійснюються у Грузії за міжнародної підтримки (Європейської комісії, USAID, Фонду Конрада Аденауера, PH International та IFES), пропонують низку навчальних програм з громадянської освіти вчителям соціальних наук, в першу чергу вчителям громадянської освіти [391]. Зокрема, програма «Освітняни для освіти з демократичного громадянства, Грузія» (Civic Educators for Democratic Citizenship Georgia) спрямована на розширення можливостей громадянської освіти в державних школах Грузії: у районах, де компактно проживають національні меншини, та сільських районах Грузії (Самцхе-Джавахеті, Шида Картлі, Квемо Картлі, Мцхета-Мтіанеті, Лмерети, Аджарія, Кахеті). Мета програми полягає у посиленні ролі громадянського суспільства у сприянні активному формуванню в учнів громадянської позиції, громадянській участі, мирному узгодженню групових інтересів; наданні можливості вчителям з неблагополучних регіонів Грузії підготувати учнів до кращого та активного виконання своїх ролей як громадян. Завдяки цій програмі було створено постійну мережу фахівців – учителів у сфері освіти, які усвідомлюють визначальну роль громадянської освіти для активної громадянської позиції учнів; розроблено низку методичних рекомендацій із викладання громадянської освіти, що використовуються Міністерством освіти і науки як стандартний інструмент викладання громадянської освіти в державних школах Грузії; розроблено педагогічні та навчальні стратегії, що підтримують розширення демократичного громадянства в освіті.

Міжнародна програма «PH International» у Грузії провадить низку заходів для вчителів і надає методичну підтримку впровадженню ОДГ (<https://www.ph-int.org/program/171/>). Зокрема, програмою в рамках впровадження ОДГ було розроблено та акредитовано 50-годинний навчальний курс для вчителів громадянознавчих дисциплін під назвою «Викладання демократичного громадянства» та підготовлено понад 800 вчителів сільських шкіл і 736 директорів шкіл, організовано щорічний форум учителів громадянської освіти, до якого долучається понад 500 вчителів з усієї країни.

Організація має на меті сприяти професійному розвитку вчителів громадянознавчих дисциплін, обміну досвідом серед викладачів; проводить тренінги та майстер-класи за участю американських і грузинських експертів, круглі столи для вчителів для обговорення критичних професійних питань, регіональні конференції та зустрічі вчителів громадянської освіти з обміну досвідом, відкриті уроки з громадянської освіти та Національну щорічну конференцію вчителів громадянської освіти із врученням премії «Найкращі вчителі року громадянознавчих дисциплін», починаючи з 2012 р.

У рамках програми було розроблено та поширено у 740 школах Грузії підручники з ГО та ОДГ, що також були перекладені азербайджанською та вірменською мовами (для учнів національних меншин). Серед видів діяльності у сфері ОДГ також організація літніх таборів із питань громадськості для 1115 учнів і викладачів; проведення таборів громадянської інтеграції для 200 молодих осіб із Грузії та етнічних меншин для сприяння реалізації спільних ініціатив; розроблення посібника для шкільних клубів та сприяння створенню понад 500 шкільних клубів громадянського життя, в яких учні працюють із партнерами для вирішення найважливіших питань своїх шкіл та громад; надання таким клубам технічного аудіовізуального обладнання [681].

Низка громадських об'єднань у **Республіці Молдова** беруть активну участь у неформальній громадянській освіті більше ніж десять років. У державному громадському просторі Молдови варто згадати діяльність таких ОГС:

- *«Промо Лекс»* (Promo Lex), метою якого є розвиток демократії в Республіці Молдова, зокрема у Придністровському регіоні, шляхом сприяння та захисту прав людини, моніторингу демократичних процесів і зміцнення громадянського суспільства [393].
- *«Amnesty International Moldova»*, організація, яка представляє глобальний рух, заснована в 1961 р., опублікувала «Посібник з прав людини» румунською мовою, а також Національну академічну програму для постійного навчання педагогічних кадрів із прав людини. Ці посібники можуть бути використаними керівниками шкіл та вчителями різних предметів [392, 497].
- *Національна молодіжна рада Молдови* – сприяє залученню молоді до освітнього процесу та суспільного життя. Основною метою цієї громадської організації є активна молодіжна освіта, її участь у процесі прийняття рішень, оцінка та моніторинг молодіжної політики, розширення можливостей молоді у Молдові. У цьому зв'язку Національна молодіжна рада Молдови надає консультативні послуги, створює умови та можливості для того, щоб молоді люди могли брати участь і розвиватися за допомогою неформальних навчальних заходів. Рада підтримує міжкультурну освіту, волонтерство, громадянську освіту. Заходи, які організовує ця організація, спрямовані на такі тематики: права молодих людей з особливими фізичними потребами, соціальна інтеграція, особливо національних меншин. Завдяки заходам, організованим молодіжною радою, заохочується культурне розмаїття, проводиться робота з подолання стереотипів, підтримуються права національних меншин (<https://www.cntm.md/ro/educa%C5%A3ia-tinerilor>).
- *Ресурсний центр із прав людини «КРЕДО» (CReDO)*, девізом якого є «Разом до нового покоління громадянських лідерів», має на меті стимулювати широке просування демократії та постійне залучення молоді до суспільного та політичного життя через різноманітні проекти [391].
- *Освітній центр «Prodidactica»* здійснює низку проектів з підвищення кваліфікації вчителів з питань: міжкультурної освіти, освіти для розуміння

відмінності, толерантності та соціальної інтеграції, розвитку критичного мислення та громадянських компетентностей (https://www.osce.org/files/f/documents/7/a/441610_0.pdf).

- *Центр інформації та документації про права дитини в Молдові (CIDDC)* сприяє створенню сприятливих умов для реалізації прав дитини, підвищення обізнаності тих осіб, які захищають права дітей. Команда Центру інформації та документації про права дитини в Молдові відстежує зусилля держави щодо виконання своїх міжнародних зобов'язань із захисту прав дитини, сприяє розвитку суспільства, в якому кожна дитина поважається і розглядається як особа, яка здійснює свої права на рівних умовах. Важливим ресурсом, створеним центром, є «Посібник з викладання прав дітей у громадянській освіті» [515].
- *Громадська організація «CNFACEM»* працює у сфері надання юридичної, психологічної, медичної та соціальної допомоги жертвам та потенційним жертвам торгівлі людьми й домашнього насильства як для неповнолітніх, так і для дорослих. Ця діяльність реалізується через проекти і програми, спрямовані на якісне поліпшення послуг, що надаються жертвам і потенційним жертвам торгівлі людьми. Міжрегіональне співробітництво цієї організації з Міжнародною організацією з питань міграції, Місією в Молдові та Центром сприяння та захисту жертв і потенційних жертв торгівлі людьми надає різні види консультативних послуг людям, які живуть на територіях іноземних держав тривалий час і за певних обставин (збройні конфлікти, попередній досвід експлуатації, серйозна травма, невиліковна хвороба, наркоманія, втрата роботи, психічні розлади тощо), не мають громадянства, втратили документи та яким потрібна допомога. Однією з головних цілей організації є підвищення обізнаності серед відповідальних місцевих законодавців про порушення потерпілих і потенційних жертв торгівлі людьми шляхом підняття цього питання на рівні найвищих координаційних органів. Громадська організація займає активну позицію в інформуванні громадян про свої громадянські права та про можливості їх захисту.

Здійснивши огляд діяльності організацій громадянського суспільства в Україні та країнах із молодого демократією, слід зазначити, що просування ОДГ є важливим напрямом діяльності цих структур. Рада Європи підкреслює особливу роль ОГС у сприянні впровадженню ОДГ та розбудові громадянського суспільства. Слід визнати, що на сьогодні ОГС є рушіями освіти для демократичного громадянства, здійснюють низку проектів, розробляють та поширюють навчально-методичні матеріали з питань ОДГ, проводять навчання вчителів, залучають молодь і школярів до спілкування, створюють мережі обміну досвідом у контексті ОДГ, надають фінансову та експертну підтримку у цій галузі.

4.4. Підтримка демократичного громадянства та культури демократії у закладах загальної середньої освіти – новий рівень розбудови шкільної освіти в Україні

В Україні поступово утверджується державно-громадська форма управління освітою, що є сприятливою для впровадження освіти для демократичного громадянства через усі ланки освіти, зокрема у ЗЗСО. Це водночас складне та відповідальне завдання перебудови системи освіти. Сучасна система управління освітою має врахувати регіональні особливості, тенденції до зростання автономії закладів, конкурентоспроможність освітніх послуг. Важливим стає забезпечення державного управління з урахуванням громадської думки, внаслідок чого змінюється навантаження, функції, структура і стиль центрального та регіонального управління освітою, відбувається реформа з питань децентралізації. Ознакою цієї реформи є відкритість та демократизація влади, надання більших повноважень на місцях, що також впливає й на управління шкільною сферою, де прискорюються процеси демократизації.

Враховуючи відповідальність за становлення демократичного суспільства, 30 вересня 2019 р. в Україні було прийнято Указ Президента «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.», де визначено необхідність забезпечення національних інтересів щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина [297].

Питання демократизації освіти, зокрема з точки зору управління освітнім процесом, висвітлюють у своїх роботах такі вітчизняні дослідники, як В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Гаєвська, В. Луговий, І. Зязюн, В. Кремень, В. Огнев'юк, С. Майборода, Л. Паращенко, Н. Протасова [2; 30; 89; 101; 264]. У сфері філософії демократизації освіти – В. Кремень, В. Луговий, В. Андрущенко; торкаються питання державно-громадського управління освітою Л. Калініна та ін. [2; 132; 101]. Зазначені науковці демократизацію освіти розглядають у таких вимірах:

- рівність членів суспільства в отриманні освіти та її доступність;
- децентралізація шкільної освіти та управління фінансами шкіл;
- право батьків на здійснення вибору закладу освіти;
- демократизація навчально-виховного процесу у школі;
- громадсько-державне управління школою та ін. [101].

Для визначення основних позицій, важливих для підтримки впровадження освіти для демократичного громадянства в Україні, необхідно розглянути підґрунтя, що має сприяти такому процесу. Перш за все, у процесі підтримки впровадження ОДГ базову роль відіграють вітчизняне законодавство, підзаконні акти та міжнародні угоди з питань освіти, що були підписані урядом країни. Зупинимось на основних з них.

Важливими віхами у розбудові засад демократизації шкільної освіти у останні десятиліття в Україні стало прийняття низки нормативних та рекомендацій-

них документів на державному рівні, а саме: Концепції Нової української школи (2017) [183], Закону України про освіту (2017) [294], Закону України про повну загальну середню освіту (2020) [295], Концепції громадянської освіти і виховання (2018) [296], Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року та плану заходів щодо її реалізації [348].

У **Концепції Нової української школи** зазначено, що «метою повної загальної середньої освіти є різнобічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності» [183, с. 5]. Концепція наголошує на важливості розбудови нового змісту навчання, нової структури школи, утвердження принципів державно-громадського управління школою, орієнтації на потреби учнів для їх успішної самореалізації у суспільстві, а також обґрунтовує формулу НУШ, де автономія школи, виховання на цінностях, рівний доступ до освіти, педагогіка партнерства сприяють розбудові демократичного середовища у школі. Важливо, що концепція проголошує орієнтацію нових стандартів освіти на основі ключових рекомендацій ЄС та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей учнів, серед яких громадянська та соціальна компетентності є наскрізними. Зокрема, до соціальної та громадянської компетентності концепція НУШ відносить *«усі форми поведінки, які потрібні для ефективною та конструктивною участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів. Повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття»* [183, с. 12].

Закон про освіту (2017 р.) є основоположним документом, що спрямовує розвиток освіти та виокремлює її основні складові, де виховання громадянина посідає чільне місце. Метою освіти згідно із Законом є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, *виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору* та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [183]. Стаття 6 Закону України «Про освіту» наголошує на необхідності формування громадянської культури та культури демократії.

У **Законі про повну загальну середню освіту** (2020) зазначено, що шкільна освіта має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина та спрямовуватись на формування громадянської культури та культури демократії [295].

Концепцію громадянської освіти і виховання було затверджено Кабінетом Міністрів України у жовтні 2018 р. Вона базується на необхідності *створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини на всіх рівнях* освіти та у всіх складниках освіти, що дасть змогу громадянам краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії. Правовою підставою для формування громадянських компетентностей на рівні загальної середньої освіти є стаття 12 Закону України «Про освіту», яка визначає 12 ключових компетентностей, *зокрема громадянські та соціальні компетентності*, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що відповідають меті та принципам освіти, і додатково – наскрізні компетентності, зокрема критичне мислення [296]. Також Концепція підкреслює важливість побудови громадянської освіти на основі розробленої Радою Європи та ухваленої Комітетом міністрів Ради Європи і Кабінетом Міністрів України *Хартії Ради Європи з освіти з демократичного громадянства й освіти з прав людини*, що має охоплювати всі складники освіти, всі рівні освіти і всі вікові групи громадян (2010 р.). Мету та завдання цієї концепції було детально розглянуто у попередніх розділах.

Для реалізації положень Концепції урядовим рішенням передбачено завдання Міністерству освіти і науки України разом із зацікавленими центральними органами виконавчої влади розробити та подати до Кабінету Міністрів України проєкт Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 р. і план заходів щодо її реалізації [348]. Вже у липні 2020 р. було запропоновано для громадського обговорення *Стратегію розвитку громадянської освіти на період до 2022 року* [348], а згодом – *на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації* [348]. Ця Стратегія проголошує формування цілісної системи громадянської освіти, яка охоплює всі складники та види освіти та базується на компетентнісному підході, що передбачає розроблення стандартів освіти, освітніх і навчальних програм на предмет включення громадянських компетентностей, а також створення та забезпечення впровадження програм очного, дистанційного, змішаного (очного та дистанційного) навчання тренерів за участю суб'єктів освітньої діяльності (за кошти фізичних та юридичних осіб), підготовку та підвищення кваліфікації груп тренерів для проведення системних тренінгів для педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти [348]. Стратегія окреслила сучасний стан громадянської освіти та виокремила проблеми, серед яких, зокрема:

- фрагментарність громадянської освіти, відсутність єдиного підходу до визначення змісту громадянської освіти, відсутність цілісної системи громадянської освіти, розпорошеність заходів із громадянської освіти, нескоординованість дій зацікавлених сторін, недостатньо висока результативність розвитку громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти;

- відсутність узгодженого бачення щодо включення громадянських компетентностей до всіх стандартів освіти та до освітніх і навчальних програм у всіх складниках освіти; відсутність єдиного підходу до визначення структури компетентності; відсутність опису наскрізних громадянських компетентностей у затверджених стандартах освіти;
- недостатньо побудоване демократичне середовище закладів освіти та недостатньо активний та ініціативний підхід педагогічних та науково-педагогічних працівників до викладання, який не передбачає активності здобувачів освіти;
- невизначеність, хто саме має викладати громадянську освіту, неготовність використовувати сучасні освітні методики;
- брак методичного забезпечення українською мовою, що комплексно відображає актуальні проблеми суспільства.

Важливим кроком стало те, що стратегія визначила потребу у створенні цілісної системи громадянської освіти, основаної на ефективних світових практиках формування громадянських компетентностей. При цьому для України запропоновано модель громадянської освіти змішаного типу, що полягає у комбінації середовищного (впровадження громадянської освіти через створення демократичного освітнього середовища), міжпредметного (формування громадянських компетентностей через різні навчальні предмети, дисципліни тощо), монопредметного (впровадження окремих предметів, дисциплін із громадянської освіти) типів громадянської освіти.

Такий підхід відповідає найкращим європейським практикам (країн Ради Європи), які детально апробовані та опрацьовані педагогами різних країн у системі шкільної освіти. Реалізація стратегії передбачає:

- формування цілісної системи громадянської освіти, що охоплює всі складники та види освіти та базується на компетентнісному підході, створення опису громадянських компетентностей на усіх рівнях освіти; створення системи оцінювання громадянських компетентностей як результатів навчання здобувачів освіти;
- створення умов функціонування системи громадянської освіти; підготовку та підвищення кваліфікації тренерів для проведення системних тренінгів для педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти, інших провайдерів громадянської освіти;
- демократизацію освітнього середовища, створення системи підтримки громадянської активності;
- налагодження ефективної комунікації між зацікавленими сторонами в системі громадянської освіти;
- організацію національної інформаційної кампанії з громадянської освіти;
- впровадження системи моніторингу якості громадянської освіти та оцінювання громадянських компетентностей через затвердження критеріїв, показників ефективності та інструментів моніторингу.

Також було затверджено План заходів із реалізації Стратегії розвитку громадянської освіти до 2022 року, відповідальність за реалізацію яких покладено на

МОН, НАПН України, ІМЗО, Міністерство культури та інформаційної політики, МВС, МОЗ, Мінмолодьспорт, Мін'юст, заклади освіти, інститути громадянського суспільства.

Для реалізації положень вищезазначених документів з огляду на впровадження ОДГ сьогодні українській освіті важливо спиратись на конкретні інструменти для практичного втілення ОДГ. Це – *освітні стандарти, програми, плани, науково-методичний супровід (посібники, підручники, методичні рекомендації), програми підготовки та підвищення кваліфікації вчителів та керівників шкіл із питань ОДГ та формування компетентностей для культури демократії.*

Станом на вересень 2020 р. МОН України було зроблено певні кроки у цьому напрямі та розроблено Державний стандарт базової середньої освіти. Авторське бачення щодо забезпечення нормативно-правової та навчально-методичної підтримки ОДГ в Україні подано на рис. 4.9.

Державний стандарт базової середньої освіти визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів на рівні базової середньої освіти, загальний обсяг їх навчального навантаження, розподілений за освітніми галузями, структуру та зміст базової середньої освіти, що є основою для розроблення типових освітніх програм. Стандарт визначив вимоги до *громадянської та історичної освітньої галузі*, а також компетентнісний потенціал громадянської та історичної освітньої галузі та базові знання (Додаток М).

Серед *цілей* реалізації цього документа зазначено про необхідність формування в учнів активної громадянської позиції, утвердження людської гідності, поваги до прав і свобод людини тощо. А до *ключових компетентностей*, які має забезпечити стандарт, віднесено *громадянські та соціальні компетентності*, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають: спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію; виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності [287].

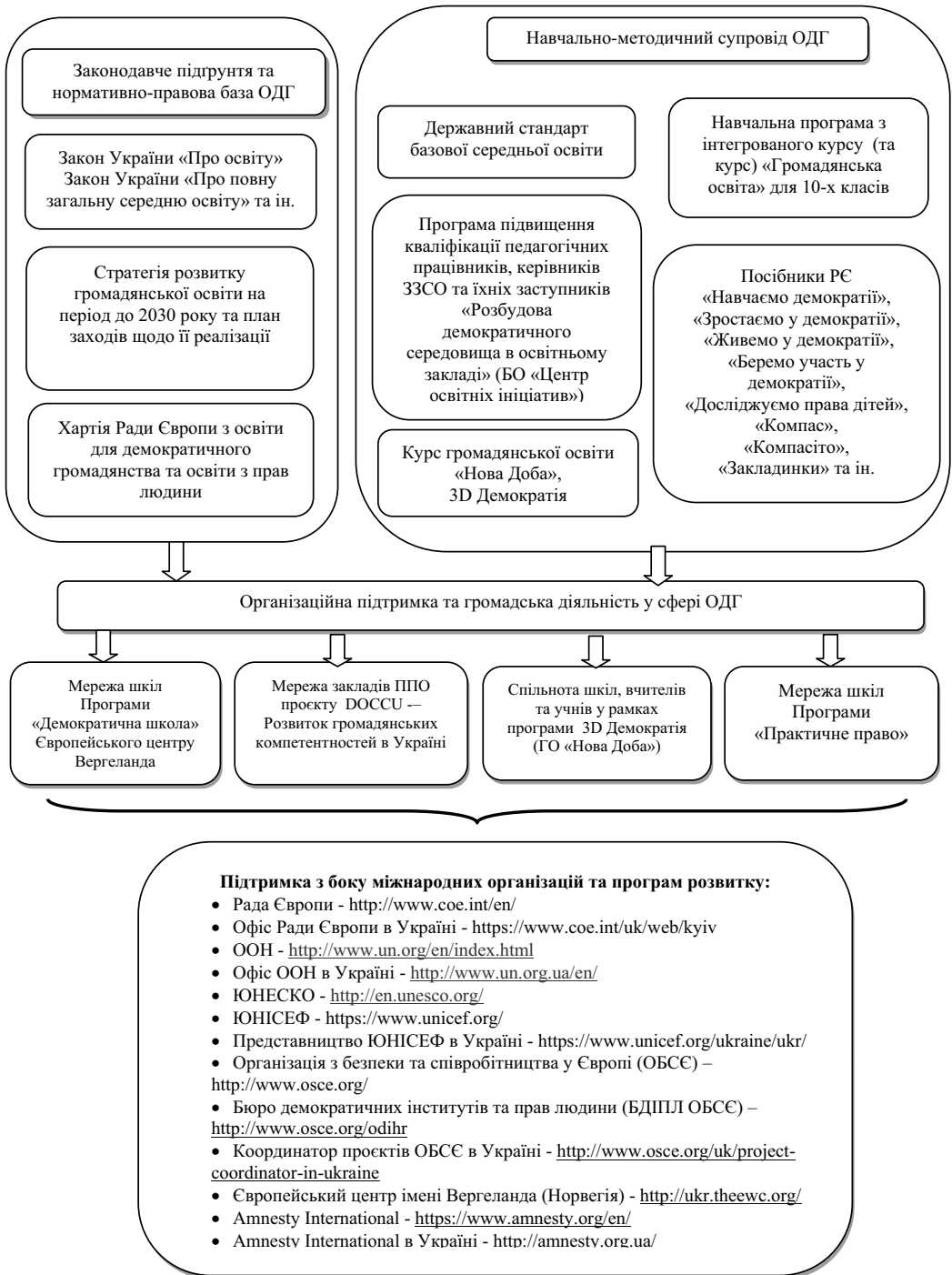

Рис. 4.9. Схема забезпечення нормативно-правової та навчально-методичної підтримки реалізації ОДГ в Україні

Джерело: розроблено авторкою

Щодо програм, пов'язаних зі впровадженням ОДГ, слід зазначити, що на сьогодні залишається нерозв'язаним питання навчальних програм у цій сфері. Однак МОН пропонує **навчальну програму з інтегрованого курсу громадянської освіти для 10-х класів у ЗЗСО**. Зокрема, у пояснювальній записці програмі «Громадянська освіта» зазначено, що її важливість зумовлена «новими соціально-політичними реаліями українського суспільства, пошуком спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових політичних, економічних і соціокультурних процесах. *Це потребує освіти для демократичного громадянства через якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молоді людини до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу різних можливостей та варіантів, активної участі в суспільних процесах, установах конструктивних відносин на засадах соціального партнерства*» [53]. Програма пропонує здійснювати ГО за такими тематичними розділами: особистість та її ідентичність, права і свободи людини, людина в соціокультурному просторі, демократичне суспільство та його цінності, світ інформації та масмедіа, взаємодія громадян і держави в досягненні суспільного добробуту, Україна – Європа – світ.

Слід зазначити, що ця програма не вирішує у достатньому обсязі потреб концептуальних засад щодо впровадження ОДГ у ЗЗСО, хоча й підтримує певні завдання, оскільки вона реалізується лише у 10-му класі ЗЗСО.

Програма підвищення кваліфікації педагогічних працівників, керівників ЗЗСО та їхніх заступників «Розбудова демократичного середовища в освітньому закладі (практичне втілення освітньої політики)» розроблена Центром освітніх ініціатив у співпраці з Європейським центром ім. Вергеланда (Осло) в рамках Програми підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа», що реалізується за підтримки МОН України та фінансування МЗС Норвегії. Мета: підготовка педагогів та керівників закладів освіти, спрямована на засвоєння принципів побудови якісного демократичного освітнього середовища відповідно до нововведень, що здійснюються у процесі реформування української школи, та найкращих європейських практик, а також на практичне втілення цих принципів на базі закладу освіти. Розрахована на 30 годин (очно-заочне) та містить 5 навчальних модулів:

- Модуль 1. Засади програми. Ознайомлення з принципами розбудови демократичного середовища.
- Модуль 2. Інституційний розвиток школи. Самооцінювання (на базі школи за участю тренерської команди програми).
- Модуль 3. Інституційний розвиток школи. Стратегічне планування (на базі школи за участю тренерської команди програми).
- Модуль 4. (одна з чотирьох тем на вибір) (комбіноване навчання, частина – на виїзді, частина – на базі школи).
- Модуль 5. Проміжне діагностування та моніторинг як елементи реалізації стратегічного плану школи (на базі школи за участю тренерської команди

Програми) (https://www.schools-for-democracy.org/images/Content/Democratic_environment_/).

Інструмент демократичного розвитку школи – онлайн-ресурс програми «Демократична школа» – запропонований Європейським центром ім. Вергеланда та базується на загальношкільному підході (<https://www.schools-for-democracy.org/onlain-resursy/instrument>). Містить 26 демократичних стандартів у трьох основних напрямках: розвиток демократичного шкільного середовища та демократичного процесу врядування у школі, включення освіти для демократичного громадянства і прав людини в освітній процес, усталення партнерських зв'язків із громадою; слугує основою для самооцінювання шкіл, допомагає моніторити рух школи у напрямі розвитку культури демократії. Інструмент створений для того, щоб допомогти школі:

- вивчити та описати ситуацію у школі, ідентифікувати як досягнення, так і проблеми та виклики, обговорюючи їх відкрито;
- визначити можливі напрями інституційного розвитку;
- здійснювати моніторинг та оцінку досягнутих змін;
- сприяти усталенню демократичних практик у школах.

Організаційна підтримка та громадська діяльність у сфері ОДГ. До цього блоку слід віднести програми та проєкти, що безпосередньо спрямовані на реалізацію принципів ОДГ в Україні на сучасному етапі. До них віднесемо такі.

Проєкт DOCCU «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» спрямований на впровадження ОДГ на національному, регіональному та місцевому рівнях серед державних службовців та освітян та поширення інформації щодо ОДГ через ЗМІ і випуск спеціальних публікацій для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та освітян. Проєкт реалізується у таких трьох напрямках (компонентах):

- Компонент 1. «Державні службовці». Впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини на загальнонаціональному рівні у систему підготовки державних службовців та представників органів місцевого самоврядування України.
- Компонент 2. «Керівники шкіл» (директори шкіл). Впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у систему післядипломної освіти керівників шкіл у Київській та Одеській областях.
- Компонент 3. «Вчителі». Впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини у систему післядипломної освіти вчителів.

У рамках проєкту проводиться навчання тренерів для керівників шкіл та інших навчальних закладів, для закладів ППО та для вчителів.

Для реалізації ОДГ у школі важливим є забезпечення його функціонування у середовищі самого закладу завдяки використанню широкого спектра доступних засобів та інструментів, в тому числі ІКТ, сучасних технічних засобів навчання. Використання ІКТ у створенні інформаційно-цифрового середовища закладу

освіти обґрунтовується у роботах сучасних дослідників, таких як В. Биков, Р. Гуревич, М. Кадемія, С. Литвинова, О. Спірін, Л. Шевченко та ін. [8; 60].

З огляду на можливості цифрових і технічних засобів *можемо припустити, що успішна реалізація ОДГ відбудеться за умови використання ІКТ та доступних технічних засобів у шкільному середовищі, змістового наповнення процесу навчання та залучення до середовища всіх суб'єктів навчання та зацікавлених сторін*. На рис. 4.10 подано схематичне зображення інструментальної системи підтримки середовища школи (ЗЗСО) для реалізації ОДГ, що може виступати підсистемою можливих організаційно-педагогічних моделей реалізації освіти для демократичного громадянства.

Поняття «*інструментальна система*» використовується переважно для забезпечення технологій програмування та визначається як *інтегрована сукупність програмних і апаратних інструментів, що підтримує всі процеси розроблення і супроводу програмного забезпечення (ПЗ) протягом усього його життєвого циклу в рамках певної технології*. Із цього визначення випливають такі основні характеристики інструментальної системи: *комплексність, орієнтованість на колективну розробку, технологічна визначеність, інтегрованість*. *Комплексність* означає, що вона охоплює всі процеси розроблення і супроводу ПЗ і що продукція цих процесів погоджена й взаємопов'язана. *Орієнтованість на колективне розроблення* означає, що система має підтримувати керування роботою колективу й для різних членів цього колективу забезпечувати різні права доступу до різних ресурсів та технологічних процесів. *Технологічна визначеність* означає, що її комплексність обмежується рамками конкретної технології програмування. Тому набір інструментів ретельно відбирається з урахуванням потреб предметної галузі. *Інтегрованість* комп'ютерної підтримки означає інтегрованість за даними, за користувацьким інтерфейсом, за діями (функціями).

Інструментальна система підтримки середовища школи для реалізації ОДГ – це спектр засобів та інструментів, що застосовуються у сукупності для підтримки процесів, у тому числі з використанням ІКТ, спрямованих на розвиток інформаційно-освітнього середовища ЗЗСО та надання доступу до користувачів – суб'єктів освітнього процесу до цих інструментів, засобів та ресурсів, спрямованих на створення демократичного середовища школи та підтримки в ній культури демократії.

До інструментальної системи підтримки середовища школи для реалізації ОДГ входять такі блоки: *цифрові засоби реалізації ОДГ, цифрові ресурси з питань ОДГ, користувачі – суб'єкти освітнього процесу, технічні засоби та програмне забезпечення, інструменти моніторингу та оцінювання реалізації ОДГ, підтримка та підвищення кваліфікації вчителів з питань ОДГ, соціальні мережі та спільноти з питань ОДГ та ГО*.

Очевидним є те, що інструментальна підтримка середовища школи для реалізації ОДГ має будуватись у тому числі й на цифрових засобах та інструментах і бути частиною сучасного цифрового середовища закладу освіти. Ознаками цифрового навчального середовища є: інтегрованість, персоніфікованість, до-

ступність, універсальність дизайну, доступність для учнів і вчителів. Серед основних функцій середовища: комунікація, співпраця, оцінювання (тестування), планування та управління, подання та оцінювання завдань, що реалізуються відповідними базовими компонентами цифрового навчального середовища. Умовами побудови цифрового навчального середовища є: стандарти та концептуальні рамки; інфраструктура з інтегративними властивостями побудови середовища та доступ до цифрового середовища [42].

Розглянемо детальніше інструментальну систему підтримки середовища школи.

Цифрові засоби реалізації ОДГ. До цього блоку входять системи дистанційного навчання (Google Classroom, Microsoft Teams та ін.), цифрові платформи (Zoom, Hangouts, Skype, Viber, Telegram, Facebook та ін.), персоналізовані акаунти та електронна пошта користувачів. Системи дистанційного навчання мають забезпечити освітній процес, що базується на багатосторонній взаємодії учасників, дають змогу використовувати індивідуальні, групові, фронтальні форми навчальних занять (практичні та лабораторні роботи, інтерактивні лекції, семінари та тренінги, консультації, проектну роботу та ін.).

Сьогодні *цифрові платформи* є, насамперед, технологічною базою для підтримки онлайн-спільнот, забезпечення спілкування користувачів та обміну досвідом та інформацією. Прикладом освітньої платформи є, наприклад, EdEra, Coursera та Facebook. У 2020–2021 рр. українські вчителі визнали Viber найпопулярнішою платформою для проведення заходів з учнями у дистанційному режимі в період карантину [92]. Серед відомих українських платформ підтримки ОДГ слід назвати платформи «Живемо у демократії» (<https://www.living-democracy.com.ua/about-edc-hre/>), «DOCCU» (<http://doccu.inf.ua>), створені за підтримки уряду Швейцарії у співпраці з МОН України, що надають можливість вчителям ознайомитись з основними положеннями та підходами Ради Європи до впровадження ОДГ у школі, користуватись репозитаріями навчально-методичних матеріалів, отримувати новини та спілкуватись з однодумцями, ознайомитись з інноваційними методами викладання ОДГ.

Персоналізовані акаунти та електронна пошта забезпечують ідентифікацію та спілкування у середовищі, є особистим простором для користувачів (вчителів та учнів).

Цифрові ресурси з питань ОДГ. До цього блоку увійшли: електронні бібліотеки та репозитарії, відеоматеріали, аудіофайли з питань ОДГ (розроблені РЄ, вчителями та учнями), фоторепортажі та галереї, шкільні ЗМІ та електронні дошки оголошень, цифрові освітні ХАБи з ГО та ОДГ, електронна база проєктів і програм з ОДГ.

Користувачі – суб'єкти освітнього процесу. До цього блоку входять учні, вчителі, адміністратори ЗЗСО, батьки, представники місцевої громади та органів влади, інші зацікавлені особи.

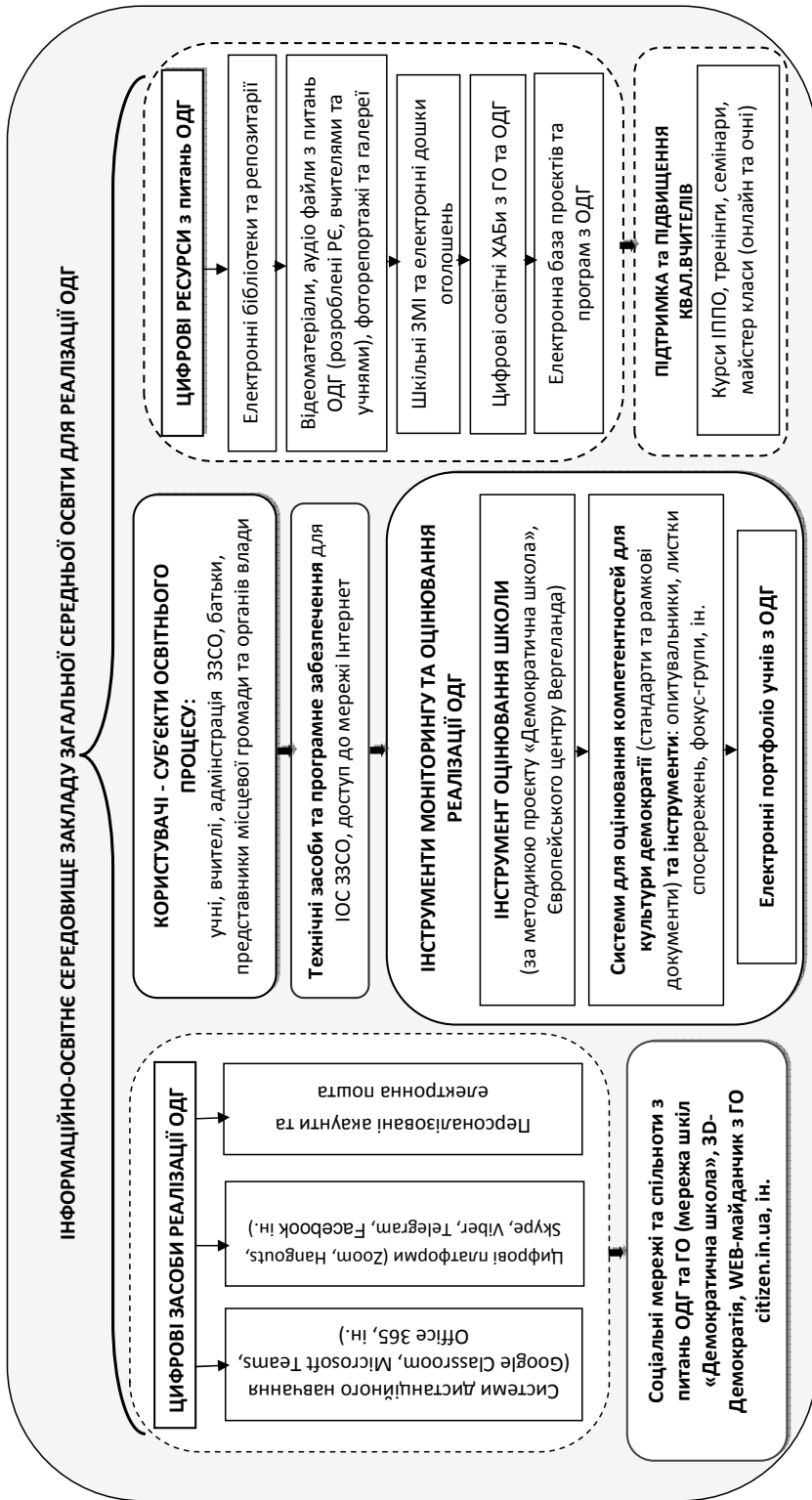

Рис. 4.10. Інструментальна система підтримки середовища школи для реалізації ОДГ

Джерело: розроблено авторкою

Технічні засоби та програмне забезпечення. До цього блоку входять: персональні комп'ютери, ноутбуки, сервери та програмне забезпечення, інтерактивні дошки, засоби аудіо- та відеозв'язку, доступ до мережі Інтернет та ін.

Інструменти моніторингу та оцінювання реалізації ОДГ. До цього блоку входять: Інструмент оцінювання школи (за методикою проєкту «Демократична школа» Європейського центру ім. Вергеланда), системи для оцінювання компетентностей для культури демократії (стандарти та рамкові документи) та інструменти (опитувальники, листки спостережень, фокус-групи, електронні портфоліо учнів з ОДГ).

Підтримка та підвищення кваліфікації вчителів із питань ОДГ. До цього блоку входять: курси ППЮ, тренінги, семінари, майстер-класи (онлайн та очні), масові відкриті онлайн-курси.

Соціальні мережі та спільноти з питань ОДГ та ГО. До цього блоку входять: мережа шкіл «Демократична школа», ЗД Демократія, WEB-майданчик з ГО citizen.in.ua (<https://www.citizen.in.ua/page-community-ua>) та ін. Сьогодні роль віртуальних спільнот і професійних мереж є значною серед вчителів та учнів. Зокрема, завдяки використанню сучасних інтернет-технологій стає можливим обговорення та обмін досвідом між вчителями з різних проблем, вирішення спільних завдань, обмін інформацією. Мережа шкіл «Демократична школа» (<https://www.schools-for-democracy.org/>; <https://www.schools-for-democracy.org/about-program/merezha/shkoly>), створена за підтримки уряду Норвегії у співпраці з МОН України, об'єднує сьогодні активних учасників та налічує більш ніж 260 шкіл у різних областях України.

Школи будують демократичне середовище у школі, підтримують учнівське самоврядування, пропонують вчителям *масові відкриті онлайн-курси з питань ОДГ* на платформі Prometheus («30 кроків до Нової української школи: навчаємо громадянина», <https://www.schools-for-democracy.org/onlain-navchannia/masovi-vidkryti-onlain-kursy> та ін., рис. 4.11).

Масові відкриті онлайн-курси в рамках зазначеної програми є ґрунтовною підтримкою впровадження ОДГ в українській школі на сучасному етапі. Сьогодні Програма підтримки освітніх реформ «Демократична школа» пропонує такі курси:

Курс «Стартуємо до успішної школи» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2020_T3/about), що є першим із циклу чотирьох курсів «30 кроків до Нової української школи: навчаємо громадянина», спрямований на ознайомлення керівників і вчителів ЗЗСО з основними кроками щодо шкільної автономії та академічної свободи у контексті реформування НУШ. Курси здійснює команда експертів і тренерів програми, які пропонують ознайомитись із кроками практичної реалізації нововведень Нової української школи з огляду на розвиток громадянських компетентностей учнів та розбудову якісного, безпечного і комфортного шкільного середовища.

Програма курсів розрахована на 30 годин (1 кредит ЄКТС) та затверджена КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».

Окреслено перелік компетентностей, що вдосконалюватимуться / набуватимуться. *Загальні:* знання і розуміння сучасних тенденцій розвитку освіти, критичне та системне мислення, соціальні та громадянські компетентності. *Фахові:* професійно-педагогічна, управлінська, підприємницька, інформаційно-цифрова компетентності. Обсяг курсу: 30 годин (1 кредит ЄКТС) [298].

Програма підтримки освітніх реформ
в Україні «ДЕМОКРАТИЧНА ШКОЛА»

THE EUROPEAN
WERGELAND
CENTRE

Пошу

ПРО ПРОГРАМУ ▾ ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ ▾ ОНЛАЙН-РЕСУРСИ ▾ БІБЛІОТЕКА ІСТОРІЇ ЗМІН НОВИНИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ДОШ

Масові відкриті онлайн-курси

Запрошуємо освітян та усіх, хто цікавиться шкільним життям, на цикл онлайн-курсів «30 кроків до Нової української школи: навчаємо громадянина» Prometheus. Оберіть будь-який із чотирьох курсів:

Курс "Стартуємо до успішної школи"

Як діяти, щоб ваша школа стала успішною? Що робити, щоб діти із задоволенням йшли на ваші уроки, а батьки залученими до життя школи? Цей курс пропонує низку практичних вправ і дієвих порад, як цього досягти. З реформи програма «Демократична школа» допомагає закладам загальної середньої освіти та вчителям по всій Україні втілювати на практиці можливості шкільної автономії й академічної свободи. Тренерська команда та експерт(к)и п найважливіші складники, з яких і директори, і вчителі легко зможуть створити свій власний неповторний рецепт ус

Обсяг курсу: 30 годин (1 кредит ЄКТС).

Курс "Секрети успішних директора та директорки школи"

Що повинні знати і вміти сучасні управлінці, аби їхня школа стала успішною і конкурентною? Як має працювати учнівське самоврядування, педагогічні ради та батьківський комітет? Навіщо прозоро обмінюватись інформацією зі шкільним колективом та

Рис. 4.11. Скрін сторінки масових відкритих онлайн-курсів із питань ОДГ Програми підтримки освітніх реформ «Демократична школа» (<https://www.schools-for-democracy.org/onlain-navchannia/masovi-vidkryti-onlain-kursy>)

Курс «Секрети успішних директора та директорки школи» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS102+2021_T1/about) розрахований на 24 години та пропонує практичні поради керівникам ЗЗСО, що мають знати і вміти сучасні управлінці, щоб їхня школа стала успішною і конкурентною, як має працювати учнівське самоврядування, педагогічні ради та батьківський комітет. Програма курсу та сертифікат розроблені відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України (Постанова КМУ від 21 серпня 2019 р. № 800 зі змінами та доповненнями від 27 грудня 2019 р. № 1133). Курс ознайомлює слухачів із тим, як:

- побудувати командну роботу в школі та запровадити демократичне врядування;
- налагодити чіткі та прозорі канали шкільної комунікації;

- залучати учнів до самоврядування і разом вирішувати важливі справи;
- навчати активної участі;
- залучати учнів і батьків до обговорення і/або створення освітньої програми закладу;
- практикувати демократію і права людини через шкільні правила;
- сприяти створенню учнівських організацій.

Зазначений курс супроводжується практичними прикладами, досвідом керівників шкіл, а також здійснюється з використанням інтерактивних методів навчання, каналу Youtube, інших засобів ІКТ, дистанційних методів навчання.

Курс «Успішне вчителювання – прості рецепти на щодень» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_3/about) є онлайн-курсом, під час якого надаються практичні поради вчителям від колег-практиків, щоденно задіяних у роботі школи. На прикладах під час проходження курсу вчителі дізнаються, як зацікавити навчанням сучасних дітей, як учителям зорієнтуватися й виробити власний стиль навчання, спираючись на ідеї колег, а також забезпечити професійний розвиток і впевненість у власних силах. З 2016 року елементи курсу апробовано у 300 школах України. Основні тематики цього курсу пов'язані з такими аспектами:

- розуміння і практичне втілення основних механізмів розбудови демократичного освітнього середовища, яке базується на правах людини;
- реалізація сучасних практик компетентнісного навчання учнів (наскрізний розвиток громадянських і соціальних компетентностей);
- розвиток складових професійної компетентності педагогічного колективу, спрямованих на створення якісного освітнього середовища, яке базується на принципах демократії, участі, залученості та культурі прав людини, а також втілює у життя загальношкільний підхід.

Курс «Школа та громада для дитини» (https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2021_T1_4/about) спрямований на створення демократичного середовища у школі та у громаді, співпрацю з місцевими органами влади та громадськістю, розширення освітнього простору та розвиток громадянських компетентностей. Програма курсу розрахована на 18 годин, форма навчання – дистанційна.

Слід зазначити, що перелічені вище курси є безкоштовними ресурсами для підтримки розбудови демократичної школи, їх зміст базується на підходах Ради Європи, зокрема на загальношкільному підході. Онлайн-платформа, на якій пропонується проходження онлайн-курсів, загалом засоби ІКТ дають змогу вчителям покращити свої навички та компетентності у галузі ІКТ, що є важливим викликом сьогодення.

Важливо, що підтримка розбудови демократичного середовища школи здійснюється комплексно з використанням ресурсів і навчально-методичних матеріалів Ради Європи, що розподіляються на:

- публікації, видані в рамках програми;
- офіційні документи Ради Європи;

- посібники Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини;
- посібники Ради Європи з прав людини та активної участі для молоді;
- інші навчальні матеріали;
- вебінари.

Отже, з огляду на подані вище складові підтримки освіти для демократичного громадянства та культури демократії у школі, важливо наголосити на необхідності розбудови демократичного шкільного середовища та включення до нього інструментів і засобів ІКТ, а також забезпечення підвищення кваліфікації вчителів і керівників ЗЗСО. Така підтримка має стати одним із напрямів освітньої політики України, що має реалізовуватись на всіх рівнях освіти. Важливим є саме інструментальна система підтримки середовища школи для реалізації ОДГ та створення сучасного безпечного та доступного для вчителів, учнів, батьків інформаційно-цифрового середовища, що надає відкритий доступ до онлайн-ресурсів, інформації щодо впровадження ОДГ та сприяє розвитку компетентностей із культури демократії та цифрових навичок суб'єктів освітнього процесу.

4.5. Пропозиції та перспективи розвитку шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні з урахуванням досвіду країн – членів Ради Європи

Найважливішим завданням освіти в Україні є формування громадян, здатних жити та розвиватись у демократичному суспільстві, сприяти їхній обізнаності та вмінню реагувати на потреби та виклики сучасного світу, дотримуватись демократичної культури співіснування, запобігати порушенню прав людини та дотримуватись верховенства права на основі демократичних принципів співжиття у європейському суспільстві.

Виокремлені у процесі дослідження положення, отримані результати та виявлений досвід країн – членів Ради Європи, на наш погляд, може бути використаним такими зацікавленими сторонами в Україні:

- **урядовими установами**, зокрема Міністерством освіти і науки, Міністерством соціальної політики, Міністерством молоді та спорту, Освітнім омбудсменом та Уповноваженим Верховної Ради з прав людини, управліннями освіти на різних рівнях та іншими органами влади й виконавчими органами (для розроблення планів дій, програм, проведення заходів, спрямованих на підтримку освіти для демократичного громадянства та захист прав суб'єктів освітнього процесу). Така підтримка полягає у створенні та закріпленні у законодавчих, нормативних документах статусу ОДГ, окресленні концептуальних положень і відповідальних сторін для її впровадження;

- **закладами післядипломної педагогічної освіти, педагогічними ЗВО** та іншими установами, що здійснюють підготовку та підвищення кваліфікації вчителів (для розроблення програм з ОДГ, що враховують інтегрований характер цього напряму, проведення навчальних заходів (курсів із підготовки до впровадження ОДГ у школі, тренінгів (навчання) з ОДГ, практичних обмінів досвідом, запровадження та методичного супроводу онлайн-заходів із підвищення кваліфікації вчителів із питань ОДГ, інформування про нові онлайн-можливості для вчителів та учнів (наприклад, залучення до мережі онлайн-ресурсу «3D Демократія»), консультування щодо здійснення заходів з ОДГ, дистанційного навчання на базі шкіл та окремих досвідчених вчителів);
- **науково-дослідними установами**, зокрема в системі НАПН України (для проведення наукових досліджень, створення мережі експериментальних закладів (шкіл, особливо ЗЗСО) та вивчення їхнього досвіду впровадження ОДГ, розроблення інструментів та методик підтримки ОДГ у школах та онлайн-навчання з різних предметних галузей, виявлення проблем та пропонування інноваційних, ефективних науково обґрунтованих дидактичних рішень щодо інтегрування ОДГ у зміст шкільних предметів; розроблення моделей підтримки демократичного середовища у школі та закладах освіти, створення онлайн-інструментів і засобів, науково-методичного супроводу, що забезпечать вчителів і систему підвищення кваліфікації новітніми розробками);
- **закладами загальної середньої освіти** та іншими закладами формальної та неформальної освіти для навчання дітей, молоді та дорослих (для створення демократичного середовища, отримання та налагодження навчально-методичного супроводу та системи інформаційної підтримки ОДГ, для побудови каналів комунікації з місцевими громадами, ЗМІ та зацікавленими сторонами у процесі ОДГ, онлайн-підтримки та залучення усього педагогічного колективу закладу до розроблення навчальних планів з ОДГ та відповідної проєктної діяльності у закладі, створення можливостей участі у демократизації шкільного середовища для учнів та батьків в умовах конкретного регіону та закладу освіти, швидкого реагування на потреби вчителів та учнів, підтримки вчительських інновацій);
- **іншими зацікавленими сторонами**, зокрема організаціями громадянського суспільства (для підтримки ОДГ у школах та інших закладах освіти, можливостей проведення обміну досвідом та навчання вчителів та учнів, створення спільних проєктів та залучення шкільної молоді до громадського життя регіону, моніторингу дотримання прав учнів на освіту та розбудову демократичного середовища у закладах освіти, особливо в умовах карантину).

Отже, вказані вище установи та зацікавлені сторони мають звернути увагу на такі *пропозиції та перспективи реалізації ОДГ в Україні*:

- Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини має бути включена до пріоритетних сфер розбудови української школи, відображена у основних рекомендаційних, концептуальних, законодавчих документах з освітньої політики України. При цьому рекомендаційні та концептуальні документи Ради Європи мають слугувати орієнтиром такого включення.
- Необхідним є розроблення концептуальних положень щодо впровадження ОДГ на рівні шкільної освіти, плану дій і дорожньої карти, забезпечення обґрунтування механізмів і моделей такого впровадження на рівні школи, громади, області, країни. Важливим є врахування положень Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини Ради Європи.
- Важливим є науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення впровадження ОДГ, заохочення до співпраці у цьому напрямі міжнародних організацій, організацій громадянського суспільства, всіх зацікавлених сторін.
- При розробленні освітньої політики впровадження ОДГ слід врахувати її наскрізний, міжпредметний характер та взаємоперетини з іншими сферами освіти, що пов'язані з демократичним громадянством (громадянська освіта, полікультурна / міжкультурна освіта, парламентська просвіта, споживча освіта, освіта з питань збереження довкілля, гендерна освіта, європейські студії та ін.).
- Важливим для закріплення позиції ОДГ у шкільній освіті є внесення відповідних показників успішності впровадження ОДГ, що демонструють досягнутий прогрес, до системи моніторингу якості освіти в Україні. Проведення досліджень, опитувань громадської думки на постійній основі є важливим для визначення ступеня прогресу ОДГ у країні. Також проведення публічних дебатів і консультацій щодо реалізації ОДГ у шкільній освіті має стати одним із механізмів покращення якості її впровадження.
- Сучасним напрямом розбудови ОДГ є цифрове громадянство та освіта з цифрового громадянства. При розробленні концептуальних положень і механізмів впровадження ОДГ слід врахувати складові та взаємоперетини ОДГ із цифровим громадянством, а інструменти та засоби цифрового освітнього середовища мають стати складовими у розбудові демократичного середовища школи.
- При створенні алгоритмів і педагогічних моделей запровадження ОДГ у шкільну освіту України слід використати моделі та підходи країн РЄ, а також програми і проекти, що успішно здійснювались у країнах Східного партнерства та інших країнах РЄ. Серед цих моделей важливо звернути увагу на загальношкільний підхід, що забезпечує наскрізне та цілісне впровадження ОДГ, залучення всього колективу школи та громади до впровадження ОДГ. Особливо слід виокремити досвід програми Європейського центру ім. Вергеланда «Демократична школа», проекти з громадянської

освіти Всеукраїнської асоціації вчителів історії «Нова Доба», Українсько-швейцарського проєкту «Розвиток громадянських компетентностей» та ін.

- При розбудові середовища для ОДГ важливо врахувати *роль молоді та молодіжної політики*, що має вплив на формування цінностей шкільної молоді, важливо у цьому напрямі узгоджувати плани дій із відповідними структурами, що відповідають за молодіжні та шкільні обміни, міжнародну співпрацю, молодіжні проєкти та програми місцевого та національного рівня.
- Для розбудови та підтримки *інформаційно-освітнього середовища школи* важливим є проектування інструментальної системи такої підтримки, де цифрові засоби та інструменти мають відігравати важливу роль. Розроблення та запровадження інструментальної системи підтримки середовища школи для реалізації ОДГ є одним з ключових чинників в умовах сьогодення.
- Освітні програми та плани мають бути оснащені відповідними методиками щодо впровадження ОДГ та чіткими роз'ясненнями щодо можливостей *інтегрування тематик ОДГ у навчальні предмети*. Необхідно розробити низку навчально-методичних матеріалів, що базуються на підходах РЄ, які узгоджуються з чинними освітніми стандартами та типовими програмами, містять зрозумілі та чіткі рекомендації для вчителів щодо місця ОДГ у шкільній освіті, змісту, форм, методів роботи з учнями у класі та у позакласній діяльності. Врахування проєктних та інших активних методів роботи з учнями має бути пріоритетом при виборі освітніх методик. Обмін досвідом між школами на різних рівнях є особливо важливим.
- Важливим є посилення співпраці з питань демократичного громадянства та підтримки ОДГ із місцевими органами влади, засобами масової інформації та організаціями громадянського суспільства, міжнародна співпраця, зокрема з інститутами Ради Європи.
- Особливу увагу слід звернути на *підготовку та підвищення кваліфікації вчителів у сфері впровадження ОДГ*, необхідно розробити відповідні програми у ЗВО та ППО, а також врахувати можливості ОГС здійснювати таку діяльність з колективами шкіл та вчителями.

Загалом питання розбудови ОДГ в Україні має перейти у діяльнісну площину, важливо *відійти від декларативного підходу* та створити необхідні умови для розбудови демократичного шкільного середовища, створення можливостей для здобуття учнями знань, набуття вмінь і компетентностей культури демократії.

Висновки до розділу 4

Реалізація освіти для демократичного громадянства в Україні має враховувати вже наявний досвід і напрацювання вітчизняних педагогів, що реалізують низку проєктів та програм із питань ГО та ОДГ. Створення відповідних організаційно-педагогічних умов для впровадження ОДГ обов'язково передбачає організацію заходів та врахування концептуальних підходів до підтримки ОДГ, що обґрунтовувались європейськими освітянами та проголошені у документах Ради Європи.

Перш за все, слід зазначити, що *підґрунтям та основою складовою ОДГ є громадянська освіта у сучасному її розумінні*, а також успішні практики, які на сьогодні існують в Україні. Країни – члени Ради Європи виокремлюють громадянську освіту як одну з основних складових освітньої системи. Однак її викладання відбувається у країнах РЄ у різних форматах (як окремий обов'язковий предмет, як наскрізна змістова лінія, як предмет за вибором) відповідно до концепцій та потреб освітньої галузі країн. Тенденція до збереження ГО як предмета на сьогодні зберігається як в Україні, так і в країнах РЄ, і ми спостерігаємо її у відповідних освітніх програмах для шкільної освіти.

Освіта для демократичного громадянства на відміну від ГО є концептуально новітнім напрямом розбудови громадянського суспільства, що впроваджується у шкільну освіту, і відрізняється від громадянської освіти підходами. Ознакою впровадження ОДГ є її *наскрізний та міжпредметний характер, використання загальношкільного підходу та обов'язкове забезпечення розбудови демократичного середовища у школі, співпраця з місцевою владою та громадою, автономія та академічна доброчесність, шкільне самоврядування, сприяння з боку організації громадянського суспільства на всіх рівнях*.

Особливістю змістового наповнення курсів з ОДГ, форм та методів, що застосовуються вчителями для її впровадження є *інтегрування* у зміст шкільних програм як через обов'язкові предмети, так і курси за вибором, а також позакласні та позашкільні заходи. Інтегративний характер ОДГ спирається на компетентнісний, діяльнісний і конструктивістський підходи в освіті та визначається можливістю поєднуватись і проникати у змістові сфери вивчення шкільних предметів, а також інтегруватись через форми і методи навчання, що використовує вчитель у класі та під час позакласних заходів. Змістове наповнення ОДГ постійно розвивається та тісно перетинається з тими напрямками, що пов'язані з громадянським суспільством, правами та свободами людини, свідомим і відповідальним ставленням до себе, до інших та навколишнього середовища.

Зміст, форми та методи ОДГ розроблені на основі багатолітнього досвіду країн – членів РЄ, особливо країн зі сталою демократією. Спрощення підходів реалізації ОДГ (*«про», «через», «для»*) є новим концептом, що робить усвідомлення процесу впровадження ОДГ простим і зрозумілим для педагогів та управлінців в освіті, для освітніх політиків. *Ключові поняття* ОДГ лежать у площині основних цінностей РЄ – *демократії, прав людини та верховенства права*, і є основою для змістового наповнення навчально-методичного супроводу.

Ознакою процесу впровадження ОДГ є її *спрямованість на підтримку поточних освітніх реформ у країнах – членах РЄ*, зокрема НУШ (в Україні), що робить ОДГ одним з інструментів реформ та полегшує перехід до нововведень у системі шкільної освіти (*наприклад, здобуття школою автономії, становлення сучасного бачення самоврядування, участі у житті громади тощо*).

Досліджено, що важливим чинником у сприянні просуванню та впровадженню ОДГ є діяльність організацій громадянського суспільства. Сьогодні ОГС є основними рушіями освіти для демократичного громадянства як в Україні, так і в країнах – членах РЄ з молодою демократією. ОГС здійснюють низку проєктів, розробляють та поширюють навчально-методичні матеріали з питань ОДГ, проводять навчання вчителів, залучають молодь та школярів до спілкування, створюють мережі обміну досвідом у контексті ОДГ, надають фінансову та експертну підтримку у цій галузі.

Визначено, що середовище для реалізації ОДГ має спиратись на сучасні ІКТ та цифрові технології і сприяти розбудові цифрового громадянства як ознаки демократичних процесів. Тому *важливу роль відіграють інструменти та засоби ІКТ* для створення безпечного, доступного та дієвого інформаційно-освітнього середовища ЗЗСО.

Запропоновано *структуру інструментальної підтримки ОДГ*, до якої входять: *цифрові засоби та цифрові ресурси реалізації ОДГ, технічні засоби та програмне забезпечення для ІОС ЗЗСО, інструменти моніторингу та оцінювання реалізації ОДГ (інструмент оцінювання школи), електронні портфоліо, спільноти, мережі, онлайн-підтримка підвищення кваліфікації вчителів та ін.*

Було з'ясовано, що для успішного та повноцінного використання вищезазначених структурних елементів *школі необхідно врахувати чинне нормативно-правове забезпечення реалізації ОДГ та навчально-методичний супровід ОДГ*, а також досвід громадських організацій і вчителів, навчально-методичне забезпечення, що розроблене за підтримки РЄ та інших організацій у рамках міжнародних проєктів та програм.

З урахуванням прогресивних ідей Ради Європи щодо реалізації ОДГ, досвіду країн-членів та України зокрема, виокремлено *пропозиції та перспективи реалізації ОДГ в Україні*, що полягають у включенні ОДГ до пріоритетних сфер розбудови української школи; розробленні концептуальних положень щодо впровадження ОДГ на рівні шкільної освіти, плану дій та дорожньої карти; забезпеченні обґрунтування механізмів та моделей такого впровадження; створенні необхідного науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення впровадження ОДГ; заохоченні до співпраці всіх зацікавлених сторін; врахуванні наскрізного, міжпредметного характеру та взаємоперетинів ОДГ зі сферами освіти, пов'язаними з демократичним громадянством; внесенні відповідних показників успішності впровадження ОДГ до показників моніторингу якості освіти в Україні; врахуванні взаємоперетинів ОДГ із цифровим громадянством та використанні інструментів і засобів цифрового освітнього середовища; використанні моделей та підходів країн РЄ, а також досвіду програм та проєктів країн Східного партнерства (загальношкільний підхід); врахуванні ролі молодіжної політики та

міжнародної співпраці, узгодженні планів дій зі структурами, що відповідають за молодіжні та шкільні обміни, міжнародну співпрацю та програми місцевого та національного рівня; проектуванні інструментальної системи підтримки ОДГ при розбудові інформаційно-освітнього середовища школи; розробленні методик інтегрування тематик ОДГ у навчальні предмети; посиленні співпраці з питань демократичного громадянства та підтримки ОДГ з місцевими органами влади, ЗМІ та ОГС, з інститутами Ради Європи; підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів у сфері впровадження ОДГ.

Незважаючи на значні напрацювання у сфері впровадження ОДГ у шкільну освіту країнами РЄ, а також український досвід, *механізми дієвого впровадження ОДГ в Україні все ще не достатньо розроблені* та потребують ретельного опрацювання науковцями та практиками всіх рівнів освіти: шкільної, вищої, післядипломної, як це здійснюється у країнах РЄ.

Загальні висновки

У монографії подано теоретичне обґрунтування та нове вирішення проблеми впровадження шкільної освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.

Узагальнення результатів дослідження дає підстави для таких **висновків**:

1. Бібліографічний аналіз проблеми шкільної освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи здійснювався навколо двох ключових освітніх галузей і категорій – *громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства*, їхнього взаємозв'язку та взаємовпливів, основних характеристик та складових, що склалися у країнах – членах Ради Європи. Це дало змогу виокремити такі компоненти розгляду досліджуваного феномену: теоретико-методологічні основи розвитку ОДГ, європейський вимір і міжкультурний діалог, змістове наповнення ОДГ та загальношкільний підхід, шкільне середовище для ОДГ, цифрове громадянство.

На основі аналізу джерел виявлено, що ОДГ є новим явищем та формою реалізації громадянської освіти, дотичною до формування демократичних цінностей, у різних виявленнях і характеристиках, що виокремилися в останні два десятиліття внаслідок нових викликів та вимог до систем освіти у демократичних державах і пов'язані з формуванням демократичних цінностей та громадянських чеснот своїх громадян, покликані спрямовувати їх на активне громадянство та демократичну участь у житті суспільства. Аналіз понятійно-термінологічного поля досліджуваних джерел дав змогу *узагальнити* визначення освіти для демократичного громадянства.

Виокремлено основні етапи становлення та розвитку освіти для демократичного громадянства в країнах Ради Європи на основі аналізу історіографії нормативно-правової підтримки ОДГ: I етап – 1949–1992 рр., становлення міжнародного правового законодавства з питань захисту прав людини та закладання основ для ОДГ; II етап – 1992–2009 рр., розроблення та впровадження механізмів освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини; III етап – 2010 – по теп. час, прийняття рамкових документів у сфері ОДГ та освіти з прав людини.

2. Розкрито теоретико-методологічні засади освіти для демократичного громадянства, що беруть свої витoki з робіт видатних педагогів, філософів, соціологів, мислителів серед яких: Дж. Дьюї, Ж.-Ж. Руссо, А. Нейл, Т. Найт, У. Паркер, С. Френе, М. Фуллан, Ц. Макферсон, Е. Сант, Дж. А. Шумпетер, В. Ліппман, О. Ічілов, А. Гутман, С. Бен-Порат, В. Галстон, Д. Аллен, Б. Хоскінс, Г. Янмаат, Т. Маршалл, В. Кімліка, В. Норман, Ж. Барбалет, Ю. Хабермас, Р. Дарендорф, Дж. Коган, Р. Деррікот.

З'ясовано, що теоретико-методологічне підґрунтя ОДГ виходить з ідей вільної освіти, її становлення відбувалось під впливом філософських поглядів і теорій інструменталізму, лібералізму, неолібералізму, теорії еліт та сучасних чин-

ників, пов'язаних із соціальними та освітніми нерівностями, соціальним статусом та рівнем розриву у цих аспектах різних верств населення країн, і які розглядають як певні політичні доктрини, що мають гарантувати розподіл влади, свободу людини та верховенство права. *Визначено, що концепція демократичного громадянства є новим утворенням, пов'язаним з європейським вектором розвитку країн РЄ; демократична культура становить новий, сучасний рівень освіти громадянина демократичного суспільства і є невід'ємною складовою шкільної освіти у країнах РЄ. До сучасних теоретичних засад ОДГ слід віднести теорію конструктивізму, діяльнісний і компетентнісний підходи до її реалізації у країнах Ради Європи.*

Визначено, що становлення теоретико-методологічних засад ОДГ є складним соціально-педагогічним явищем, що охоплює різні суспільно-політичні та освітні сфери, де слід особливо виділити громадянську освіту, яка є базовою серед інших у формуванні демократичних цінностей людини, розквіт якої спостерігається переважно у країнах із демократичною формою правління. До них слід віднести, насамперед, країни Європейського Союзу, США та країни – члени Ради Європи, де закладено підвалини освіти для демократичного громадянства у її сучасному розумінні.

3. Охарактеризовано механізми та моделі впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи. *Регуляторними механізмами у цьому напрямі на рівні країн – членів РЄ є: офіційне законодавство та конституційні положення, навчальні плани та програми, керівні принципи, стратегії, а також дотичні до ОДГ концепції, методичні вказівки (методичні рекомендації).*

Виокремлено чотири моделі запровадження ОДГ у країнах Ради Європи: *односторонні дії з боку органів державного управління, що розробляють стратегію впровадження ОДГ протягом всього циклу (розроблення, впровадження, оцінювання) (Литва, Австрія, Данія, Мальта, Словенія, Румунія, Україна); консультації, двосторонні дії (фахівці та зацікавлені сторони забезпечують зворотний зв'язок із державними органами освіти) (Туреччина, Німеччина, Словаччина, Швеція, Норвегія, Данія та ін.); альтернативні дії (реалізація підходу «знизу вгору», заснованого на низових ініціативах вчителів-практиків та зацікавлених сторін) (Греція, Австрія, Естонія, Норвегія, Чехія, Польща, Сербія); партнерство (активна участь та спільна відповідальність у спільних структурах) (Італія, Норвегія, Англія, Ірландія, Угорщина, Албанія, Болгарія, Польща).*

На основі міжнародних досліджень із питань освітньої політики впровадження ОДГ у країнах РЄ виокремлено три напрями освітньої політики щодо освіти для демократичного громадянства: *бажана стратегія, що відповідає очікуванням різних зацікавлених груп від системи освіти та пов'язана з цілями, виливом політики та владою; актуальна стратегія, що стосується змісту ОДГ та підтримує процес прийняття рішень (законодавство, державні програми, плани дій, навчальні плани, рекомендації); стратегія в дії, що відповідає тому, як організована та здійснюється ОДГ, що поєднує дискурс, нормативні документи та ефективну практику.*

З'ясовано, що механізми та моделі запровадження громадянсько-освітніх курсів у шкільній освіті європейських країн залежать від специфіки державно-правового регулювання освітнього сектору, ступеня розвиненості демократичних інститутів та особливостей побудови систем освіти. Важливим для впровадження ОДГ країни РЄ вбачають шкільне врядування та демократизацію школи, що пов'язані зі створенням демократичного середовища у школі.

Виявлено значні розбіжності у забезпеченні викладання ОДГ у різних країнах Європи. Майже у всіх країнах органи управління освітою визначають ОДГ пріоритетним напрямом, водночас, існує певна ступінь незадоволеності щодо забезпечення реалізації цього напрямку в освітніх практиках, а саме: 1) *необов'язковий статус як окремої шкільної дисципліни (у переважній кількості країн); 2) жорстко обмежений (значно недостатній) час для навчання ОДГ; 3) низька ефективність впровадження ОДГ у навчанні традиційних предметів, що передбачають отримання формальних сертифікаційних документів; 4) недостатня визначеність щодо форм інтегрування та наскрізного навчання ОДГ.*

4. Розкрито стратегії впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи, що тісно пов'язані з освітньою політикою Європейського Союзу, до яких віднесено: *європейський вимір, міжкультурний діалог, Східне партнерство.* Виявлено, що провідною стратегічною основою розроблення та реалізації ОДГ є *компетентнісна парадигма*, що є ознакою сучасних освітніх реформ. Компетентнісна парадигма виокремилась у освіті у країнах Європи внаслідок дискусії, започаткованої на початку 2000-х рр. економічно розвиненими країнами (Австрія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Франція, а згодом – Угорщина, Румунія, Молдова, Литва, Латвія, Естонія), до яких також приєдналися усі країни ЄС та РЄ, оскільки значна частка нормативно-законодавчого підґрунтя та рекомендаційних документів є спільними для країн РЄ та ЄС.

Досліджено, що, зважаючи на належність країн РЄ до Європейської сім'ї народів та географічного розташування на Європейському континенті, важливим стратегічним напрямом наповнення освітніх програм, що стосуються демократичного громадянства та розбудови демократичних інститутів та цінностей у країнах-членах, є *європейський вимір та міжкультурний діалог.* З'ясовано, що поняття європейської ідентичності інтегрує, функціонально пов'язані міжкультурною діалогічною взаємодією, такі основні виміри: *спільнота цінностей, історична спільнота, життєва спільнота, політична спільнота, спільнота поділеної відповідальності.*

Східне партнерство стало провідною стратегією РЄ починаючи з 2000-х рр. і нині є частиною політики сусідства країн Європейського Союзу та сусідніх країн, що входять або є сусідами європейського регіону, з метою економічної та політичної інтеграції між ЄС та країнами-партнерами. Особлива увага РЄ сьогодні привернута до міжкультурного діалогу, європейського виміру та інтегрування освіти до європейського освітнього простору у країнах із молодією демократією та пострадянських країнах Східного партнерства (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна).

З'ясовано, що країни Східного партнерства мають схожий досвід економічного, політичного та суспільного становлення на шлях демократичного розвитку. Всі ці країни протягом останніх двох десятиліть здійснюють послідовні реформи в системі освіти: прийняття нових законів та концепцій, розроблення нових навчальних планів та програм, нового покоління підручників, участь у міжнародних проєктах та ініціативах, що підтримуються європейськими організаціями та громадськими об'єднаннями в цих країнах, це стосується й української освітньої реформи. Важливим елементом у впровадженні ОДГ є підготовка та підвищення кваліфікації вчителів з цієї тематики, її недостатня інтенсивність характерна для всіх країн Східного партнерства.

5. Виявлено тенденції розбудови змісту освіти для демократичного громадянства, притаманні сьогодні переважній більшості країн – членів Ради Європи, що пов'язані зі створенням нових стандартів освіти, нових шкільних освітніх програм, цифровізацією та інформатизацією освіти, уніфікацією стандартів та програм на різних рівнях освіти, участю у міжнародних порівняльних дослідженнях з якості освіти. До них відносимо: 1) *оновлення країнами РЄ законодавства у сфері освіти*, де ОДГ відображена як ключовий напрям змістового наповнення освітніх програм; 2) *виокремлення загальношкільного підходу до впровадження ОДГ*, що передбачає розбудову демократичного середовища та демократичного врядування у школі; 3) *інтегрування тематик ОДГ до національних навчальних програм* для початкової, загальної середньої освіти та початкової професійної освіти та навчання; 4) *цифрова трансформація галузі освіти та цифровізація змісту освіти та ОДГ* у країнах Ради Європи; 5) *європеїзація навчальних програм* у країнах – членах Ради Європи та поширення курсів з європейських тематик як інтегрованих до змісту ОДГ, громадянської освіти та інших предметів суспільно-гуманітарного циклу, міжкультурний діалог.

Ці тенденції не є вичерпними і, насамперед, демонструють сьогодні нові підходи, що закладаються до змісту шкільної освіти з ОДГ, пов'язані з пандемією COVID-19, зі змінами на геополітичній мапі Європи, впливом економічних чинників, новими міграційними процесами та ін.

6. Здійснено аналіз змісту, форм та методів впровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи та Україні зокрема. З'ясовано, що *підґрунтям та основною змістовою складовою ОДГ є громадянська освіта у сучасному її розумінні*. До ключових тематик змістового наповнення ОДГ Радою Європи віднесено такі: *уряд і політика, ідентичність, правила та закон, права й свободи, різноманітність, плюралізм, вирішення конфліктів, відповідальність, рівноправність* та ін.

Країни – члени Ради Європи виокремлюють громадянську освіту як одну з основних складових освітньої системи. Однак її викладання відбувається у країнах РЄ у різних форматах (окремий обов'язковий предмет, наскрізна змістова лінія, предмет за вибором) відповідно до концепцій та потреб освітньої галузі країн. Тенденція до збереження ГО як предмета на сьогодні зберігається як в Україні, так і в країнах РЄ, і ми спостерігаємо її у відповідних освітніх програмах для шкільної освіти.

Особливістю змістового наповнення курсів з ОДГ, форм і методів, що застосовуються вчителями для її впровадження, є *інтегрування* у зміст шкільних програм як через обов'язкові предмети, так і курси за вибором, а також позакласні та позашкільні заходи. Змістове наповнення ОДГ постійно розвивається та тісно перетинається з тими напрямками, що пов'язані з європейським виміром, громадянським суспільством, правами та свободами людини, свідомим і відповідальним ставленням до себе, до інших та навколишнього середовища.

Ознакою впровадження ОДГ є її *наскрізний і міжпредметний характер, використання загальношкільного підходу та обов'язкове забезпечення розбудови демократичного середовища у школі, співпраця з місцевою владою та громадою, автономія і академічна доброчесність, шкільне самоврядування, сприяння з боку організацій громадянського суспільства на всіх рівнях.*

Спрощення підходів до реалізації ОДГ («про», «через», «для») є новим концептом, що робить усвідомлення процесу впровадження ОДГ простим і зрозумілим для педагогів та управлінців в освіті, для освітніх політиків. *Ключові поняття* ОДГ лежать у площині основних цінностей РЄ: *демократії, прав людини та верховенства права*, і є основою для змістового наповнення навчально-методичного супроводу.

Форми та методи, що використовуються при впровадженні ОДГ, пов'язані з навчанням через досвід учнів і передбачають низку активних та інтерактивних методів (*рольові ігри, дослідження ситуацій, спільне розв'язання проблем та прийняття рішень, дискусії, круглі столи та конференції, реалізація соціальних проєктів, ведення блогів та шкільних ЗМІ, онлайн-комунікація і обмін досвідом, бесіди та обговорення, спільні заходи та проєкти з місцевою громадою тощо*).

З'ясовано, що сучасними технологіями, які забезпечують ефективне впровадження ОДГ, є сучасні ІКТ та цифрові технології, що дають змогу створити середовище для реалізації ОДГ у школі та сприяти розбудові цифрового громадянства як ознаки демократичних процесів. Тому *важливу роль відіграють інструменти та засоби ІКТ* для створення безпечного, доступного та дієвого інформаційно-освітнього середовища ЗЗСО.

Запропоновано *структуру інструментальної підтримки ОДГ*, до якої входять: *цифрові засоби та цифрові ресурси реалізації ОДГ, технічні засоби та програмне забезпечення для інформаційно-освітнього середовища ЗЗСО, інструменти моніторингу та оцінювання реалізації ОДГ (інструмент оцінювання школи), електронні портфоліо, спільноти, мережі, онлайн-підтримка підвищення кваліфікації вчителів та ін.*

7. З урахуванням прогресивних ідей, кращих практик ОДГ у країнах Ради Європи обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення шкільної освіти для демократичного громадянства в Україні та визначено перспективи її реалізації на *рівні таких зацікавлених сторін*: урядові установи, заклади післядипломної та вищої педагогічної освіти, науково-дослідні установи, заклади загальної середньої освіти, організації громадянського суспільства та інші зацікавлені сторони (ЗМІ, органи влади різних рівнів).

До пропозицій відносимо: включення ОДГ до пріоритетних сфер розбудови української школи; розроблення концептуальних положень щодо впровадження ОДГ на рівні шкільної освіти, плану дій та дорожньої карти, забезпечення обґрунтування механізмів і моделей такого впровадження на рівні школи, громади, області, країни; науково-методичне та матеріально-технічне забезпечення впровадження ОДГ, заохочення до співпраці у цьому напрямі міжнародних організацій, організацій громадянського суспільства, всіх зацікавлених сторін; врахування наскрізного, міждисциплінарного характеру ОДГ та взаємоперетинів з іншими галузями освіти, що пов'язані з демократичним громадянством; внесення відповідних показників успішності впровадження ОДГ, що демонструють досягнутий прогрес до системи моніторингу якості освіти в Україні; врахування взаємоперетинів ОДГ із цифровим громадянством, що передбачає інструменти та засоби цифрового освітнього середовища складовими у розбудові демократичного середовища школи; використання моделей та підходів країн РЄ, а також програм і проєктів, що успішно здійснювались у країнах Східного партнерства та інших країнах РЄ (загальношкільний підхід, створення демократичного середовища у школі); розроблення та запровадження інструментальної системи підтримки середовища школи для реалізації ОДГ; розроблення навчально-методичних матеріалів, що базуються на підходах РЄ, та розкривають можливість інтегрування тематик ОДГ у навчальні предмети.

Особливу увагу слід звернути на підготовку та підвищення кваліфікації вчителів у сфері впровадження ОДГ; необхідно розробити відповідні програми у закладах вищої та післядипломної педагогічної освіти, а також врахувати можливість ОГС здійснювати таку діяльність з колективами шкіл та вчителями. Загалом питання розбудови ОДГ в Україні має перейти у діяльнісну площину, важливо відійти від декларативного підходу та створити необхідні умови для розбудови демократичного шкільного середовища, для здобуття учнями знань, набуття вмій та компетентностей культури демократії.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів дослідження. До перспективних напрямів відносимо: обґрунтування науково-методичних засад підготовки та підвищення кваліфікації вчителів із питань впровадження освіти для демократичного громадянства в українській системі освіти з урахуванням сучасних освітніх реформ; проєктування організаційно-педагогічної моделі розвитку компетентностей учнів та вчителів для культури демократії; розбудову інформаційно-освітнього середовища для підтримки ОДГ у школі; розроблення інструментів оцінювання компетентностей у сфері ОДГ та впровадження їх до загальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів; створення онлайн-ресурсів для підтримки та підвищення кваліфікації вчителів з питань ОДГ на основі досвіду країн РЄ та ін.

Список використаних джерел

1. Авшенюк Н. М., Прохур Ю. З. Українсько-англійський навчальний словник з педагогіки : словник. Київ : Педагогічна думка, 2013. 512 с.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / Інститут вищої освіти АПН України. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2006. 498 с.
3. Арцишевський Б. Г. Світ і людина : підруч. для 8–9 кл. / Міжнародний фонд «Відродження». Київ : АртЕк, 1996. 440 с.
4. Бакка Т. В., Марголіна Л. В., Мелещенко Т. В. «Громадянська освіта» (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 240 с. : іл.
5. Березівська Л. Д. Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри* : зб. матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 4–6.
6. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Чернівці : Бу-крек, 2015. Т. 1. 840 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Київ : Либідь, 2013. Кн. 2. Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. 344 с.
8. Биков В. Ю., Лапінський В. В. Методологічні та методичні основи створення і використання електронних засобів навчального призначення. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2012. № 2. С. 3–6.
9. Биков В. Ю., Овчарук О. В. Інформаційна підтримка в реалізації між-предметного підходу в шкільній освіті. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2013. Т. 37, № 5. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/904>.
10. Бирзеа Ц. Демократія, права человека, меньшинства в новых европейских демократиях: образовательные и культурные аспекты. *Межкультурное образование: подход Совета Европы* : пер. с фран. / под ред. А. А. Соколова. Москва : ИНПО, 1995. С. 148–181.
11. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. С. 47–53.
12. Боришевський М. Й. Еталонна модель особистості громадянина. *Педагогічний вісник*. 2001. № 3. С. 13–15.
13. Бородін Є., Літвінова Н. Діяльність європейських молодіжних центрів у контексті підтримки Радою Європи неурядових організацій. URL: [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10beieno.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10beieno.pdf).

14. Вар'янюк О. Б. Громадянська освіта: європейський підхід. *Постметодика*. 2001. № 2 (34). С. 15–19.
15. Вдовичин Т. Я. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців у педагогічному університеті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ – Вінниця, 2013. Вип. 34. С. 225–229.
16. Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека, 25 июня 1993 г., Вена. URL: <https://www.ohchr.org/RU/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>.
17. Вербицька П. В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
18. Вербицька П. В. Основні підходи до організації громадянського виховання в країнах Європи. *Наукові записки. Сер. Педагогічні та історичні науки* : зб. наук. статей / відп. ред.: М. І. Шиль. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. LXXIII (73). С. 53–63.
19. Вербицька П. В. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету. Випуск 43. Педагогічні науки*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 39–44. URL: http://eprints.zu.edu.ua/2940/1/8_43.pdf.
20. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 487с.
21. Вербицька П. В. Формування демократичного виховного середовища навчального закладу. *Молодь і ринок*. 2010. № 10 (69). С. 28–32.
22. Використання сучасних інформаційних технологій у освітньому процесі: міжнародні тенденції : збірник інформаційних матеріалів / О. В. Овчарук, І. Д. Малицька, І. В. Іванюк, О. О. Гриценчук, О. Є. Кравчина, Н. В. Сороко. Київ : ІТЗН НАПН України, 2018. 35 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718404/>.
23. Власенко О. М. Основні пріоритети реформування громадянської освіти в Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. № 1. С. 70–74. doi: [https://doi.org/10.35433/pedagogy.1\(92\).2018.70-74](https://doi.org/10.35433/pedagogy.1(92).2018.70-74).
24. Войцехівський О. Л. Організаційно-педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності за напрямком «Охорона та захист державного кордону». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_4_10.
25. Всеобщая декларация прав человека (рос/укр) (*) Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015/print.

26. Вульфсон Б. Л. Сравнительная педагогика. История и современные проблемы. Москва : УРАО, 2003. 232 с.
27. Вульфсон Б. Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. Москва : УРАО, 1999. 208 с.
28. Вчимося бути громадянами : навч. посіб. з громад. освіти для 7(8) кл. середніх загальноосвітніх навч. закл. / за ред. В. Мисана, П. Вербицької, О. Войтенка. Львів : ЗУКЦ, 2006. 152 с.
29. Выготский Л. С. Проблема культурного развития ребенка. *Вестник Московского университета*. Сер. 14. Психология. 1991. № 4. С. 5–18.
30. Гаєвська Л. А. Розвиток державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.01. Київ, 2010. 36 с.
31. Гарабаджіу А. Концептуальні засади та організація Європейського року громадянської освіти. *Управління школою*. 2005. № 8. С. 3–4.
32. Глосарій термінів та понять з проблем інформаційних і комунікаційних технологій в освіті / О. В. Овчарук, О. О. Гриценчук, І. Д. Малицька, Н. В. Сороко. *Формування інформаційного освітнього простору в процесі модернізації середньої загальної освіти: світові тенденції* / за ред. В. Ю. Бикова, О. В. Овчарук. Київ : Педагогічна думка, 2007. С. 265–290.
33. Голллоб Р., Крапф П. Досліджуємо права дітей: Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини (ОДГ/ОПЛ): Серія уроків для 1–9 класів / пер. з англ. та адапт. В. Полторак. Київ : Основа, 2016. Т. 5. 100 с.
34. Голллоб Р., Крапф П., Вайдінгер В. Беремо участь у демократії: плани уроків з ОДГ/ОПЛ для старших класів середньої школи / пер. з англ. та адаптація Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2016. Т. 4. 294 с.
35. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 373 с.
36. Григоренко Т. Організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів-філологів в умовах освітньо-комунікативного середовища закладів вищої освіти. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2020. Вип. 4. С. 120–127. URL: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.4.2020.224177>.
37. Грінченко Б. Д. Цель народной школы. *Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1* / Київський ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко. Київ : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. С. 501–506.
38. Гриньова М., Іванюк І., Паращенко Л. Громадянська парламентська просвіта в закладах освіти України. Аналітичний звіт за результатами соціологічного опитування освітян та учнів. Київ : Майстер книг. 2021. 108 с.

URL: <https://radaprogram.org/publications/gromadyanska-parlamentska-prosvita-v-zakladah-osvity-ukrayiny-analitychnyy-zvit-za>.

39. Гриценчук О. О. Теоретико-методологічні основи застосування ІКТ в процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін в країнах зарубіжжя та Україні: загальні підходи. *Інформаційні технології і засоби навчання* : електрон. наук. фах. вид. 2010. Т. 19, № 5. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/341>.

40. Гриценчук О. О., Овчарук О. В. Впровадження основ споживчих знань у систему загальної середньої освіти в Україні : аналітичний коментар. Київ, 2007. 36 с.

41. Гриценчук О. О., Овчарук О. В. Модель інформаційно-освітнього середовища розвитку громадянської компетентності вчителя на основі підходів Ради Європи. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки / Центральноукр. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кропивницький, 2019. Вип. 183. С. 129–134.

42. Гриценчук О. О., Овчарук О. В. Цифрові інструменти для створення та підтримки середовища освіти для демократичного громадянства у європейських країнах. *Компютер в школі та сім'ї*. 2020. № 2. С. 52–56. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723125/>.

43. Гриценчук О. О., Овчарук О. О. Модель інформаційно-освітнього середовища розвитку громадянської компетентності вчителя на основі підходів Ради Європи. *Проблеми та інновації в природничо-математичній, технологічній і професійній освіті* : зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. онлайн-інтернет конф. / Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 18 листоп. 2019 р. Кропивницький, 2019. С. 156–162.

44. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. *Шлях освіти*. 1998. № 4. С. 47–50.

45. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій : посібник зі створення та управління громадсько-активною школою / Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». 2-е вид. Київ : СПД-ФО Парашин К.С., 2008. 164 с.

46. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія. / упоряд. М. Рогозін, О. Сухомлинська. Донецьк : Донбас, 2001. 262 с.

47. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас : посіб. для вчителя / Рафальська М. та ін. Київ, 2017. 136 с.

48. Громадянська освіта (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 класу закладів загальної середньої освіти / П. В. Вербицька та ін. Київ : Літера ЛТД, 2018. 224 с.

49. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ, ЕТНА-1, 2008. 194 с.

50. Громадянська освіта : навч. посіб. для 10 класу загальноосвітніх навч. закладів / Р. А. Арцишевський та ін. Київ : Генеза, 2002. 192 с.
51. Громадянська освіта в Україні : досвід, пошуки, перспективи : матеріали конф. / Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя. Ніжин, 2002. 96 с.
52. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту : підруч. для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків та ін. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с. : іл.
53. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
54. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 207 с.
55. Громадянська освіта: теорія і методика навчання : посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Т. Асламова та ін. Київ : ЕТНА-1, 2008. 174 с.
56. Громадянськість в Україні, Молдові та Білорусі : звіт за результатами дослідження громадської думки в трьох республіках / Програма розвитку ООН в Україні; Київський міжнародний інститут соціології. 2016. 100 с. URL: <https://cutt.ly/rWetKKp>.
57. Громовий В. Принципи громадянської освіти. *Директор школи*. 2000. № 45. С. 4–5.
58. Гуменюк Б. І. Рада Європи. *Українська дипломатична енциклопедія* : у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
59. Гуревич Р. С., Кадемія М. Ю., Шевченко Л. С. Інформаційні технології навчання: інноваційний підхід : навч. посіб. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2012. 348 с.
60. Гурій М. О. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2008. 20 с.
61. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. Москва : ИНТОР, 1996. 544 с.
62. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. Москва : РОССПЭН, 2002. 284 с.
63. Дем'янчук О. П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні. *Гілея*. 2015. Вип. 102. С. 412–416. URL: <https://cutt.ly/mfIEVxr>. (дата звернення: 13.09.2020).
64. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. *Наукові записки. Т. 19. Політичні науки*. 2001. С. 64–69.
65. Демократична школа. Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства : практичний посібник. / М. Рафальська та ін. ; за заг.

- ред. О. Шинаровської. Європейський центр імені Вергеланда, 2017. 38 с. URL: <http://ukr.theewc.org/Content/What-we-do/Demokratichna-shkola>.
66. Демократичне врядування в школах : посібник / Е. Бекман, Б. Траффорд ; пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко. Київ : НАДУ, 2009. 100 с.
67. Детский правовой сайт. Беларусь. URL: <http://mir.pravo.by/>.
68. Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 года) (текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года). *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
69. Дубасенюк О. А. Компетентнісний підхід у професійній підготовці вчителя. *Формування естетичної компетентності особистості засобами народознавства* : зб. наук. праць молодих дослідників / за заг. ред. О. С. Березюк, Л. О. Глазунової. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 10–16.
70. Дух Л. І. Впровадження громадянської освіти в українській школі / Л. І. Дух. *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні* : матеріали II міжнар. наук. конф., 24–26 травня 2002 р. / М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Одеська нац. юридич. академія, Канадсько-Український Проєкт «Демократична освіта». Київ : Ай-Бі, 2003. С. 694–700.
71. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
72. Європейська культурна конвенція 1954 року. Міжнародний документ від 19.12.1954 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_213.
73. Європейська програма. Міжнародний фонд «Відродження». *Інформаційний бюлетень*. 2004. № 3, листопад. 15 с. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/ini_eu_news_561_ua_bul3.pdf.
74. Європейський досвід розвитку цифрової компетентності вчителя в контексті сучасних освітніх реформ / О. Гриценчук, І. Іванюк, О. Кравчина, І. Малицька, О. Овчарук, Н. Сороко. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2018. Т. 95, Вип. 3. С. 316–336. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711596/>.
75. Європейський Союз: політика, економіка, право : навч. посібник / за ред. Н. В. Антонюк, М. М. Микієвича. Львів, 2005. 532 с.
76. Європейський центр ім. Вергеланда. URL: <http://ukr.theewc.org/Content/What-we-do/Demokratichna-shkola/Navchal-ni-materiali>.
77. Євтушенко Р. Стратегічні вектори розвитку системи громадянської освіти учнів загальноосвітніх навчальних закладів в Україні. *Управління школою*. 2005. № 8 (92). С. 2–3.
78. Єгоров Г. С. Європейський вимір в освіті. *Теорія і практика розвитку ключових компетентностей учнів 12-річної школи* : матеріали Всеукр. наук-пошук. конф., 27 березня 2008 р. / за заг. ред. І. Г. Єрмакова. Київ – Запоріжжя : Хортицький навч.-реалібітац. багатопроф. центр, 2008. Ч. III. С. 139–149.

79. Єльнікова Г. В. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління. *Директор школи*. 2003. № 40. С. 10–11.
80. Єрмаков І. Г. Метод проєктів у контексті життєвих результатів діяльності у системі соціальної та життєвої практики учнів. *Проектна діяльність учнів в системі компетентісно спрямованої соціальної і життєвої практики в 11-річній школі та позашкільній освіті* : у 2 ч. матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29–30 жовтня 2014 р. / ред. кол.: О. А. Федоренко та ін. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. Ч. 1. С. 22–44.
81. Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Життєвий проєкт особистості: від теорії до практики : практико зорієнтований посібник. Київ : Освіта України, 2007. 210 с.
82. Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для загальноосвітніх навчальних закл. / Р. Голлоб та ін.; пер. з англ., наук. ред. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. Р. Голлоб, П. Крапф. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 3. 212 с.
83. Життя з протиріччями. Навчання суперечливих питань шляхом освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (ОДГ/ОПЛ). Навчальний курс для вчителів : пер. з англ. / Рада Європи. 2017. 68 с.
84. Закладинки : посібник з протидії ненависті онлайн через освіту з прав людини / ред. Е. Кін, М. Георгеску. Переглянуте видання / Рада Європи. Надруковано в Україні. 2016. 212 с. URL: <https://tm.coe.int/16806f9aес>.
85. Захист прав споживачів у Європейському Союзі / К. О. Максименко, О. В. Овчарук. *Споживча політика в системі державного управління* : навч.-метод. посіб. / за ред. К. О. Максименко, О. В. Овчарук, Н. Г. Протасової. Київ : Тютюкін, 2009. С. 65–82.
86. Збірник прикладів занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини : навч.-метод. матеріали для проведення занять зі студентами з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в системі вищої педагогічної освіти / Г. Л. Бондаренко та ін.; за заг. ред. М. Рафальської, О. В. Овчарук. Київ, 2018. 121 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713993/>.
87. Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / ред. кол. С. Рябов, Н. Лакиза-Сачук, Т. Яхонтова. Київ : Academia, 2001. 247 с.
88. Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2011. Т. 2. 164 с.
89. Зязюн І. А. Філософія неперервної професійної освіти і сучасні психолого-педагогічні парадигми. *Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз* / В. П. Андрущенко та ін.; за ред. В. Г. Кременя. Київ : Наукова думка, 2003. С. 167–275.

90. Іванов М. Що таке «громадянська» і що таке «політична» освіта? *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 41–49. URL: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php?m=1&n=16&c=122>.

91. Іванюк І. В. Розвиток комп'ютерно орієнтованого навчального середовища в умовах полікультурної освіти учнів в країнах Європейського Союзу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10 / Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. Київ, 2016. 251 с.

92. Іванюк І. В., Овчарук О. В. Відповідь українських вчителів на COVID-19: виклики і потреби використання цифрових інструментів дистанційного навчання. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. Т. 77, № 3. С. 282–291. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3952>; <https://lib.iitta.gov.ua/721178/>.

93. Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. Сучасний стан громадянської освіти в Україні : аналітичний звіт. Київ, 2013. 104 с. URL: https://edudevelop.org.ua/images/files/analitichniy_zvit_2013.pdf.

94. Іванюк І. Освітня політика : навч. посібник. Київ, 2006. 226 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/1391/1/education_policy.pdf.

95. Іванюк І., Овчарук О. Стан готовності педагогів ЗЗСО до застосування інформаційно-освітнього середовища для здійснення дистанційного навчання в умовах карантину, спричиненого Covid-19. *Нова педагогічна думка*. 2020. Т. 103, № 3. С. 48–54. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/212/181>.

96. Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. *Рідна школа*. 1996. № 3. С. 31–50.

97. Інформаційна база даних міжнародної мережі EURIDICE. URL: <http://www.eurydice.org/Eurybase/Application/eurybase.htm>.

98. Інформаційний сайт італійського проекту «Europa Ludens». URL: www.lameridiana.it/.

99. Інформаційний сайт програми міжнародних конкурсів «Європа в школі». URL: <http://www.europe-at-school.org/>.

100. Калініна Л. М. Фактори та проблеми державно-громадського управління загальноосвітнім навчальним закладом у змісті підручника для керівника школи. *Проблеми сучасного підручника : збірник наукових праць / Ін-т педагогіки НАПН України*. 2014. Вип. 14. С. 214–247.

101. Калініна Л. Управління закладами освіти в контексті законодавчих змін. *Освітня політика. Портал громадських проєктів*. 2016. URL: <http://education-ua.org.ua/articles/545-upravlinnya-zakladami-osviti-v-konteksti-zakonodavchikh-zmin>.

102. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадського виховання старшокласників у позакласній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2004. 20 с.

103. Керівні принципи для захисту інтересів споживачів : Прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 39/248 на 106-му Пленарному засіданні

9 квітня 1985 року й розширені в 1999 році. URL: www.un.org/esa/sustdev/publications/consumption.

104. Кін Е., Георгеску М. Закладинки : посібник з протидії мові ненависті онлайн через освіту з прав людини / Рада Європи. Переглянуте видання. 2016. 212 с.

105. Клепко С. Ф. Визначення поняття загальної середньої освіти у законодавстві. *Проблеми модернізації та систематизації законодавства про освіту України* : тези доповідей наук.-практ. конф., 27–28 трав. 2010 р. Київ: Нора-Друк, 2010. С. 56–61.

106. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання. Київ – Полтава – Харків, 1998. 360 с.

107. Клишченко Т. В. Освіта для демократії. А демократія для кого? *Постметодика*. 2001. № 2. С. 41–43.

108. Кодекс Республіки Беларусь об образовании : Кодекс Республіки Беларусь от 13.01.2011 г. № 243-3 (ред. от 26.05.2012). URL: <https://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk1100243>.

109. Компас : посібник з освіти з прав людини за участі молоді / П. Брандер та ін. 2-е вид. переглянуте у 2020 році. 490 с. URL: <https://rm.coe.int/compass-2020-ukr-yfdua/1680a24e8d>.

110. Компас : посібник з освіти в області прав людини за участі молоді / П. Брандер та ін. 2-е вид. переглянуте у 2020 році. URL: <https://rm.coe.int/compass-2020-ukr-yfdua/1680a23873>.

111. Компасито. Пособие по обучению детей правам человека / М. Э. Бредероде-Сантос и др. 2008. URL: <http://www.eycb.coe.int/compasito/default.htm>.

112. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.

113. Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві : пер. з англ. / наук. ред. О. Овчарук. Рада Європи, 2016. URL: <https://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e>.

114. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні, Ліссабон, 11 квітня 1997 року (Конвенцію ратифіковано Законом № 1273-XIV (1273-14) від 03.12.99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text.

115. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Рада Європи, оновлена редакція, 2013 р. URL: <https://rm.coe.int/1680096e45>.

116. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства № 4988-VI від 20.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17#n2>.

117. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифікована Законом № 2530-VI (2530-17) від 21.09.2010). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text.

118. Конституція України : офіційний текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

119. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 2000. № 6. Червень.

120. Концепція громадянської освіти в Україні / Жадан І. В. та ін. *Кіровоградська обласна жіноча служба. Офіційний вебсайт*. URL: <http://library.kr.ua/women.html/pgovuinidx.html>.

121. Концепція громадянської освіти в Україні. *Громадянська освіта* : книга для вчителя / Р. А. Арцишевський та ін. Львів : Вид-во ТЕКА, 2002. С. 8–16.

122. Концепція громадянської освіти в Україні. *Інформаційний бюлетень Проєкту «Освіта для демократії в Україні»*. Київ, 2000. Вип. 2. С. 8.

123. Концепція громадянської освіти в Україні. *Шкільний світ*. 2000. № 13–14. Липень.

124. Концепція змісту освіти для європейського виміру України : навчальний курс «Європейські студії для шкіл» / О. В. Овчарук, С. Г. Кобернік, Н. Ю. Кузимица, І. Г. Тараненко. *Інформаційний бюлетень Проєкту Міжнародного фонду «Відродження»*. 2002. Грудень. 15 с.

125. Концепція політичної освіти в Україні / Інститут громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія». *Лабораторія законодавчих ініціатив*. Київ, 2005. URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospect>.

126. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 988-р. від 14.12.2016 р. *Osvita.ua*. : *веб-сайт*. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/ (дата звернення: 28.06.2020).

127. Концепція розвитку громадянської освіти України : схвалено розпорядж. Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. № 710-р : ред. від 26.02.2020 р. *Верховна Рада України. Законодавство України : веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>.

128. Концепція розвитку педагогічної освіти : затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 16 липня 2018 р. № 776 / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5b7/bb2/dcc/5b7bb2dcc424a809787929.pdf>.

129. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Єшкілев та ін. ; упоряд. І. Підлуська та ін. Київ : Фонд «Європа XXI», 2003. 288 с.
130. Корсак К., Яновський А. Нові аспекти сучасної освітньої політики провідних країн Заходу. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 16–18.
131. Краєвська О. Освітня політика Європейського Союзу: становлення та механізми реалізації. *Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. 2011. Вип. 28. С. 53–65. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/VLNU_Mv_2011_28_7.pdf.
132. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). Київ : Грамота, 2003. 215 с.
133. Кремень В. Г. Розвиток освіти України в контексті загально цивілізаційних змін. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. № 4. С. 9–16.
134. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. Київ : Грамота. 2010. 575 с.
135. Кремень В. Г., Ляшенко О. І., Локшина О. І. Загальна середня освіта України в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура. *Вісник НАПН України*. 2020. Т. 2, № 2. С. 1–10. URL:<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-1>.
136. Кудрявцева Т. В. Греческие философы о демократии: pro et contra. *Философия и общество*. 2008. Вып. № 1. С. 112–126. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/130015/>.
137. Культура й практика викладання прав людини: поради, вправи, стимуляційні ігри : Методична збірка для використання в освітньому процесі для 5–11 класів за результатами проекту «SIMSchool – стимуляційні ігри для вивчення прав людини», що реалізується ГО «CRISP» і ГО «ЕдКемп Україна» у партнерстві з Європейським Союзом. Харків : Вид-во «Дім Реклами», 2021. 220 с. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1YjvHkEV-Df1e-k41nZZL8HH9846N5rZP>.
138. Лавриченко Н. М. Методологічні аспекти порівняльно-педагогічних досліджень. *Шлях освіти*. 2006. № 2. С. 17–23.
139. Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2006. 447 с.
140. Лавриченко Н. М. Проблеми гуманістичного спрямування шкільної соціалізації: педагогічні роздуми і нотатки. Київ : ТОВ «Інсайт-Плюс», 2006. 279 с.
141. Ланг-Войташек Г. Освіта для всіх? Базова основна освіта в глобальних перспективах. Українсько-німецькі педагогічні студії : збірник наук. праць учених університету Фрідріха-Александра (Ерланген-Нюрнберг) та Бердянського

державного педагогічного університету / за ред. К. О. Баханова. Бердянськ : БДПУ, 2005. 329 с. URL: http://bdpu.org/scientific_published/Pedagogical_studios/2.

142. Ларіна Н. Б., Руденко О. М. Міжкультурна освіта державного службовця в контексті європейських стандартів : навч.-метод. матеріали / уклад. Г. І. Андрейчик. Київ : НАДУ, 2013. 68 с.

143. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1977. 307 с.

144. Лернер И. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории : пособие для учителя. Москва : Просвещение, 1982. 191 с.

145. Локшина О. І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 21–30.

146. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / Ін-т педагогіки АПН України. Київ : Богданова А. М., 2009. 404 с.

147. Локшина О. І. Професіоналізація порівняльної педагогіки в Україні: здобутки і виклики у вимірі педагогічної компаративістики у зарубіжжі. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2014. № 2-3(20-21). С. 5–12.

148. Локшина О. Порівняльна педагогіка: здобутки двохсотлітнього розвитку та сучасні проблеми. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2010. № 3/4. С. 6–15.

149. Локшина О. Трансформація змісту шкільної освіти в країнах Європейського Союзу. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2009. № 1. С. 82–94.

150. Лоу-Беер Э. Совет Европы и история в школе / Council of Europe. Страсбург, 1997. 95 с.

151. Лутковська В. В. Судова практика Європейського суду з прав людини. Рішення щодо України. Київ : Праксіс, 2005. 480 с.

152. Магдик О. О. Моделі формування громадянськості. *Постметодика*. № 2 (34). 2001. С. 46–48.

153. Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін : посібник для вчителя / за ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза. Київ : Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. 201 с.

154. Мельниченко Б. Ф. Актуальні проблеми гуманізації змісту загальної шкільної освіти в контексті її реформування за рубежом. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 3. С. 91–95.

155. Мережа південно-східного європейського освітнього співробітництва. URL: <http://www.see-educoop.net>.

156. Методичний посібник для вчителів з курсу «Основи громадянської освіти» / Г. Васьківська та ін. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2000. 225 с.

157. Методичний посібник для вчителів з курсу «Основи громадянської освіти» / Г. О. Васьківська та ін. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2000. 225 с.

158. Методичні рекомендації щодо громадянської освіти і виховання в навчальних закладах : додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-557 від 09.08.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-557736-12#Text>.

159. Методичні рекомендації щодо громадянської освіти та виховання в навчальних закладах : додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 09.08.2012 № 1/9-557. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-557736-12#Text>.

160. Ми – громадяни України : навч. посібник з громад. освіти для 9 (10) кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Дем'янчук та ін. Вид. 6-ге, допов., випр. Львів : ЗУКЦ, 2008. 254 с.

161. Ми можемо більше! Вчимося грамотно обирати владу : метод. посібн. для роботи з дітьми та молоддю / М. Іванцов та ін. ТОВ «Обнова Компані», 2020. 148 с. *Агенція розвитку освітньої політики* : веб-сайт. URL: https://austausch.org/files/DRA/Publikationen/Mehr%20bewegen/MB_Methodenbuch_UA.pdf.

162. Ми різні – ми рівні. Основи культури гендерної рівності : навчальний посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Семиколової. Київ : «К.І.С.», 2007. 176 с.

163. Мирошніченко В. І. Регіональна модель громадянської освіти в сучасному інформаційному просторі. *Постметодика*. 2001. № 2. С. 5–7.

164. Мисечко О. Є. Філософія конструктивізму в її відношенні до змісту і процесу сучасної професійної підготовки вчителя в Україні. *Американська філософія освіти очима українських дослідників* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22 груд. 2005 р. Полтава : ПОІППО. 2005. С. 118–124.

165. Міжкультурна освіта : poradnik для вчителя / А. Аркусінська та ін.; Центральний осередок вдосконалення вчителів. Бялисток : Ортдрук, 2008. 176 с.

166. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

167. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

168. Мій Парламент: розумію і впливаю : методичний посібник з громадянської парламентської просвіти для роботи з дітьми та молоддю / М. Гриньова, І. Іванюк, Л. Паращенко, Л. Юрчишин. Київ, 2020. 96 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720884/>.

169. Модель Роджера Харта «Участь дітей: від символізму до громадянства» / ЮНІСЕФ; Дослідницький центр Інносенті, Флоренція.
170. Молодь тестує якість : збірник творчих робіт за результатами всеукраїнського конкурсу «Молодь тестує якість» та «Зелене споживання» у 2008/2009 н. р. / за заг. ред. К. О. Максименко, О. В. Овчарук. Київ, 2009. 68 с. URL: <http://www.consumerinfo.org.ua/upload/iblock/2a0/scoolcontest2009.pdf>.
171. МОН пропонує для громадського обговорення проект Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-strategiyi-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2030-roku-ta-plan-zahodiv-shodo-yiyi-realizaciyi>.
172. МОН разом з партнерами презентувало онлайн-курс із громадянської освіти для учнів 10-х класів. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-razom-z-partnerami-prezentovalo-onlajn-kurs-iz-gromadyanskoyi-osviti-dlya-uchniv-10-h-klasiv>.
173. Мурашкевич О. А., Черних О. О. Освіта в сфері прав людини в Інтернеті : метод. посіб. Київ : ВАІТЕ, 2015. 70 с. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/internet_safety_dl/education_HR_in_internet.pdf.
174. Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. 3-тє вид. Київ : Основа, 2016. Т. 1. 164 с.
175. Навчальні матеріали. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин / К. Брохі, Ф. Клімент-Феррандо, А. Ошмянська-Пагет, Ф. Рамалло. Рада Європи, 2020. 42 с. URL: <https://rm.coe.int/coe-educational-toolkit-ecrml-06-2019-ukr/1680956a8a>.
176. Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф; пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Київ : Основа, 2016. Т. 6. 100 с.
177. Назаренко Г. А. Виховання в учнів етнічних і національних цінностей, поваги до інших народів в контексті ідей В. О. Сухомлинського та О. А. Захаренка. *Вісник Черкаського університету. Сер. «Педагогічні науки»*. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. Спецвип. С. 13–17.
178. Назаренко Г. А. Виховання культури демократії старшокласників: концептуальний етап дослідно-експериментальної роботи. *Нова педагогічна думка*. 2011. № 4. С. 153–156.
179. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : схвалено указом Президента України № 344/2013 від 25 черв. 2013 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>.

180. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : затверджено Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016#n25>.

181. Національна стратегія у сфері прав людини : затверджено Указом Президента України № 501/2015 від 25 серпня 2015 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/501/2015#n15>.

182. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / М. Мазорчук та ін. ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с.

183. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Л. Гриневич та ін. 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reeforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

184. О внесении изменения в Трудовой кодекс Азербайджанской Республики, Законы Азербайджанской Республики «Об образовании (специальном образовании) лиц с ограниченными возможностями здоровья», «О государственной регистрации и государственном реестре юридических лиц», «Об образовании», «О дошкольном образовании», «О профессиональном образовании», «О правах лиц с инвалидностью» и «Об общем образовании» : Закон Азербайджанской Республики от 6 октября 2020 года № 185-VIQD. URL : https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=32577343.

185. Об образовании : Закон Азербайджанской республики, № 833-IIIQ от 19 июня 2009 года. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=29005.

186. Об образовании : Закон Республики Армения № ЗР-297, принят Национальным Собранием 14 апреля 1999 года. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=62203>.

187. Об общем образовании : Закон Грузии № 3530 от 21.07.2010 г. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/29248/54/ru/pdf>.

188. Овчарук О. В. Визначення потреб вчителів у використанні цифрових засобів та ІКТ в умовах карантину, спричиненого пандемією COVID-19. *Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів* : матеріали VI наук.-практ. конф. 28 трав. 2020 р. / за заг. ред. О. Г. Романовського. Харків : НТУ «ХПІ», 2020. С. 300–305. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721017/>.

189. Овчарук О. В. Виклики та відповіді міжнародних організацій на подолання проблем в освіті, що викликані COVID-19. *Інформаційний бюлетень. Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України*. 2020. № 3. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/720181/>.

190. Овчарук О. В. Використання інструментів оцінювання інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів у країнах Європи. *Інформаційні техно-*

логії і засоби навчання. 2016. Т. 52, № 2. С. 133–143. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1391/1038>.

191. Овчарук О. В. Громадянська компетентність в контексті впровадження освіти для демократичного громадянства в європейських країнах. *Педагогічна компаративістика – 2013: трансформації в освіті зарубіжжя та український контекст* : матеріали наук-практ. семінару, 10 черв. 2013 р. / за заг. ред. О. І. Локшиної, Н. І. Поліхун. Київ : Педагогічна думка, 2013. С. 43–44.

192. Овчарук О. В. Демократизація освіти як чинник запровадження освіти для демократичного громадянства в європейських країнах. *Педагогічна компаративістика – 2014: якісний вимір освіти зарубіжжя та український контекст* : матеріали наук-практ. семінару, 5 черв. 2014 р. / за заг. ред. О. І. Локшиної. Київ : Педагогічна думка, 2014. С. 56–57.

193. Овчарук О. В. Дистанційна освіта в європейських країнах та США у контексті розвитку інноваційних технологій. *Комп'ютер в школі та сім'ї*. 2004. № 7. С. 37–40.

194. Овчарук О. В. До питання розвитку інформаційно-цифрового навчального середовища нової української школи. *Звітна наукова конференція Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, присвячена 20-ти річчю інституту, 07 лютого 2020 р.* : зб. матеріалів. Київ : ІТЗН НАПН України, 2020. С. 147–150. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720537/>.

195. Овчарук О. В. До питання розвитку цифрової компетентності вчителя у європейському баченні. *Цифрова компетентність вчителя Нової української школи: 2019* : зб. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. семінару, 12 берез. 2019 р. / Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України; за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2019. С. 64–67.

196. Овчарук О. В. Досвід впровадження курсів з основ споживчих знань в системі освіти України. *Безперервна економічна освіта: реалії та перспективи розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 28-29 квіт. 2010 р. Харків, 2010. С. 82–86.

197. Овчарук О. В. Європейська рамка кваліфікацій – стратегічний орієнтир компетентнісно спрямованих стандартів освіти. *Звітна наукова конференція Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 29 берез. 2012 р.* : матеріали конференції. Київ : ІТЗН НАПН України, 2012. С. 10–14. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/839/>.

198. Овчарук О. В. Ключові компетентності для навчання впродовж життя – європейська рамка відповідності (ReferenceFramework). *Інформаційний бюлетень ІТЗН НАПН України*. 2012. № 1. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/683/>

199. Овчарук О. В. Ключові компетентності: європейське бачення. *Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати* : практико зорієнтований збірник / за ред. І. Г. Єрмакова. Київ : Департамент, 2003. С. 59–64.

200. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи. *Інформаційні технології та засоби навчання*. 2009. Т. 13, № 5. URL: <http://www.ime.edu-ua.net/em.html>.

201. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: загальносвітові тенденції та українські перспективи. *Инновационные технологии в образовании: материалы междунар. науч.-практ. конф. Приложение к научно-практическому дискуссионно-аналитическому сборнику «Вопросы развития Крыма»*. Симферополь, 2005. С. 112–114.

202. Овчарук О. В. Компетентнісно-спрямована освіта: світові підходи. *Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 28 квіт. 2011 р. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОНмолодьспорт України, Ін-т педагогіки НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2011. С. 103–110.

203. Овчарук О. В. Культура миру в змісті освіти європейських країн. (2000 рік – міжнародний рік культури миру). *Відродження*. 2000. № 3. С. 5–6.

204. Овчарук О. В. Культура миру у контексті освіти прав людини та демократичного громадянства. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія* : зб. наук. праць РВНЗ «Кримський гуманітарний університет». 2007. Вип. № 14, Ч. 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2007_14_2/doc_pdf/ovcharyk.pdf.

205. Овчарук О. В. Міжнародна підтримка освітньої галузі в боротьбі з насильством у мережі Інтернет. *Шлях освіти*. 2002. № 3. С. 22–24.

206. Овчарук О. В. Міжнародні стратегії запровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2013. № 1. С. 136–143.

207. Овчарук О. В. Місце та роль інформаційних та комунікаційних технологій в системі освіти країн Європейського Союзу. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2008. Т. 6, № 2. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/128>.

208. Овчарук О. В. Освіта з цифрового громадянства: загальні підходи. *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта 2020: глобалізований простір інновацій* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., 28 трав. 2020 р. / НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України; за заг. ред. О. І. Локшиної. Київ; Біла Церква : Авторитет, 2020. С. 433–435. DOI: <https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2020-433-435>.

209. Овчарук О. В. Основні напрями інноваційних процесів в початковій освіті європейських країн. *Шлях освіти*. 1999. № 2. С. 19–20.

210. Овчарук О. В. Особливості запровадження компетентнісного підходу: досвід України та країн Європи. *Інформаційні технології в освіті* : збірник наукових праць / ред. кол. О. В. Співаковський та ін.; Херсонський державний уні-

верситет. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Випуск 4. Спеціальний випуск присвячений науковим результатам виконання Державної програми «Інформаційні і комунікаційні технології в освіті і науці» у 2007–2009 роках. С. 218–225.

211. Овчарук О. В. Підтримка освіти для цифрового громадянства: підходи Ради Європи. *Актуальні проблеми неперервної освіти в інформаційному суспільстві* : зб. матер.конф. / за заг. ред. В. П. Сергієнка, В. М. Слабка. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. С. 104–107.

212. Овчарук О. В. Проблеми поширення освітніх інновацій та інноваційних освітніх проєктів в Україні. *Постметодика*. 2013. № 2(111). С. 2–4.

213. Овчарук О. В. Рамка цифрової компетентності для громадян: європейська стратегія визначення рівня компетентності в галузі цифрових технологій. *Педагогіка і психологія. Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2018. № 1(98). С. 31–38. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711597/>.

214. Овчарук О. В. Рівний доступ до ІКТ в освіті – стратегічний напрям освітньої політики: проблеми та перспективи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2009. Т. 10, № 2. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/issue/view/14>.

215. Овчарук О. В. Розвиток Європейських студій у сучасній шкільній освіті країн Європи. *Жити і вчитися демократії* : практико-орієнтований посібник / за ред. Л. І. Паращенко. Київ, 2005. С. 9–10.

216. Овчарук О. В. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики)*. Розроблено за підтримки Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй у рамках проєкту “Освітня політика та освіта “рівний – рівному” / під ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. С. 5–15.

217. Овчарук О. В. Розвиток освіти для демократичного громадянства: міжнародний контекст. *Шлях освіти*. 2012. № 4(65). С. 14–17.

218. Овчарук О. В. Ставлення вчителів до використання ІКТ у практичній роботі та у створенні цифрового середовища навчання. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи: 2020. (Моделювання цифрового навчального середовища закладу загальної середньої освіти)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 5 берез. 2020 р. / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ, 2020. С. 79–82. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720023/>.

219. Овчарук О. В. Стратегія реалізації європейського виміру в українській освіті у контексті інтеграційних процесів в Європі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Сер.: Педагогіка і психологія : зб. статей. Ялта : РВВ РВУЗ КГУ, 2006. Вип. 9., Ч. 2. С. 40–46.

220. Овчарук О. В. Стратегія реалізації компетентнісного підходу в змісті освіти у контексті інтеграційних процесів в країнах Європи та Україні. *Проектне бачення компетентнісно спрямованої 12-річної школи* : матеріали Всеукр.

наук.-практ. конф. «Компетентнісно спрямована освіта в умовах сьогодення», 17 листоп. 2005 р. Полтава, 2006. С. 9–16.

221. Овчарук О. В. Структура освіти країн Європи (Бельгія). *Педагогічна наука: пошуки, здобутки, завдання* : матеріали звітної наук. конф., 22–24 квіт. 1997 р. Київ, 1997. С. 50–51.

222. Овчарук О. В. Студентське самоврядування в Україні: досвід та перспективи. Аналітичний огляд. Київ : «К.І.С.», 2006. 52 с.

223. Овчарук О. В. Сучасний досвід впровадження освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в країнах Східного партнерства. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки*. 2016. № 2(12). С. 44–51. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2016/2/9.pdf>.

224. Овчарук О. В. Сучасні підходи до розвитку цифрової компетентності людини та цифрового громадянства в європейських країнах. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. Т. 76, № 2. С. 1–13. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720330/>.

225. Овчарук О. В. Сучасні підходи до розробки та впровадження навчальних курсів з питань демократичного громадянства. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 4. С. 193–204. URL: <http://uej.undip.org.ua/upload/iblock/10a/10a711aaddbabf5e0c5e0ccff98eb653.pdf>.

226. Овчарук О. В. Сучасні тенденції розвитку змісту освіти в зарубіжних країнах в умовах поступу інформаційного суспільства. *Засоби і технології єдиного інформаційного освітнього простору* : зб. наук. праць / за ред. В. Ю. Бикова, Ю. О. Жука; Інститут засобів навчання АПН України. Київ : Атіка, 2004. С. 176–185.

227. Овчарук О. В. Сучасні тенденції розвитку змісту освіти в зарубіжних країнах. *Шлях освіти*. 2003. № 2. С. 17–21.

228. Овчарук О. В. Тенденції та підходи до порівняльних досліджень у галузі освіти. *Шлях освіти*. 1998. № 2. С. 19–20.

229. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013. № 3(112). С. 48–54. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17185737.pdf>.

230. Овчарук О. В. Цифрова компетентність вчителя у контексті сучасних освітніх реформ в Україні та країнах Європейського Союзу. *Сучасний рух науки* : тези доп. VII міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, 6–7 черв. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 1260–1264. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2019/07/Zbirnik-7-mizhнародna-naukovo-praktichna-internet-konferentsiya.pdf>.

231. Овчарук О. В. Цифрова компетентність вчителя: міжнародні тенденції та рамки. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 4. С. 52–55. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719492/> DOI: 10.37026/2520-6427-2019-100-4-52-55.

232. Овчарук О. В. Шкільна політика в галузі початкової освіти в європейських країнах. *Шлях освіти*. 2000. № 4. С. 17–19.
233. Овчарук О. В. Шкільний підручник: огляд ситуації у країнах Європи. *Проблеми сучасного підручника* : зб.наук. праць / Ін-т педагогіки АПН України. Київ : Педагогічна думка, 2006. Вип. 6. С. 26–33.
234. Овчарук О. В. Якість освіти в діяльності освітянських організацій міжнародної спільноти. *Шлях освіти*. 2005. № 4. С. 22–25.
235. Овчарук О. В. Якість освіти у європейському та світовому вимірі: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Инновационные технологии в образовании* : матеріали III междунар. науч.-практ. конф. Приложение к научно-практическому дискуссионно-аналитическому сборнику «Вопросы развития Крыма». Симферополь, 2006. С. 115–119.
236. Овчарук О. В., Гриценчук О. О. Освітні онлайн ресурси для підтримки освіти для демократичного громадянства та цифрового громадянства у європейських країнах у період пандемії COVID-19. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наукових праць. Вінниця : ТОВ «Друк плюс», 2020. Вип. 55. С. 86–95. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723174/1/Z-55-druk.pdf>.
237. Овчарук О. В., Гриценчук О. О. Модель комп'ютерно орієнтованого навчального середовища розвитку громадянської компетентності вчителя на основі підходів Ради Європи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. Вип. 183. С. 129–134. URL: <https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/427>.
238. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. *Стратегія реформування освіти в Україні. Рекомендації з освітньої політики. Розроблено за підтримки Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного фонду "Відродження", Інституту відкритого суспільства (Будапешт)*. Київ : К.І.С., 2003. С. 13–41. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/programs_edu_ep_409_ua_ref_strategy.pdf.
239. Овчарук О. В., Сороко Н. В. Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності в системі освіти: сучасні дослідження та перспективи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2016. Т. 51, № 1. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1372>.
240. Овчарук О. В. Європейські програми та рекомендації Ради Європи – новий вимір освітнього простору. *Завуч*. 2002. № 29, жовтень.
241. Овчарук О. В. Інтеграція ключової підприємницької компетентності до шкільних програм в Україні: шлях до демократичної школи. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2017. Вип. 2, Ч. 2. С. 82–88.
242. Овчарук О. Передмова. *Живемо у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загально-*

освітніх навчальних закладів / Р. Голлоб та ін.; пер. з англ., наук. ред. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : НАДУ, 2009. С. 5. URL: http://loippo.lviv.ua/files/2017/Zaxodu/tom_3.pdf.

243. Овчарук О. Передмова. *Зростаємо у демократії: Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини* / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2011. Т. 2. С. 6. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/83/zrostaemo_u_demokratiyi_ua.pdf.

244. Овчарук О. В. Європейські студії. *Інформаційний бюлетень Проекту Міжнародного фонду „Відродження”*. Навчальний курс „Європейські студії для шкіл”. 2004. Вересень, № 4. 22 с.

245. Овчарук О. В. Інформаційне забезпечення та розвиток мережі громадянської освіти в школах США. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2002. № 12. С. 17–18.

246. Овчарук О. В. Нові орієнтири освітніх інновацій в Україні у контексті компетентнісного підходу до формування змісту шкільної освіти. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2004. № 22. С. 3–4.

247. Овчарук О. В. Перспективи запровадження компетентнісного підходу до вітчизняного змісту освіти. *Компетентнісна освіта: від теорії до практики* / Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук, І. Л. Погоріла, О. І. Пометун. Київ : Плеяди, 2005. С. 40–49. (Навчально-методична серія. «Відкритий урок. Основна школа». Вип. 3-4).

248. Овчарук О. В. Розвиток компетентнісного підходу у контексті інноваційних процесів розвитку освіти у країнах світу. *Засоби і технології єдиного інформаційного освітнього простору: зб. наук.праць / за ред. В. Ю. Бикова, Ю. О. Жука; Інститут засобів навчання АПН України. Київ : Атіка, 2004. С. 158–169.*

249. Овчарук О. В. Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини. *Енциклопедія державного управління* : у 8 т. / наук.-ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк та ін.; Національна академія державного управління при Президентові України. Київ : НАДУ, 2011. Т. 8: Публічне врядування / наук.-ред. кол.: В. С. Загорський та ін.; Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. С. 610–612.

250. Овчарук О. В., Гриценчук О. О. Впровадження основ споживчих знань у систему загальної середньої освіти в Україні: аналітичний коментар. *Захист прав споживачів у Європейському Союзі та Україні: Аналітичний звіт. Спільнота споживачів та громадські об'єднання*. Київ : К.І.С., 2007. С. 34–36. URL: http://undp.org.ua/cscn/filearea/attachments/Analytics_Consumer_Education.doc.

251. Овчарук О. В., Нежинська О. О. *Український досвід гендерних студій в післядипломній освіті в контексті демократизації суспільства*. Вища школа лінгвістична, м. Ченстохова, Польща. 2014. <https://lib.iitta.gov.ua/9097/>.
252. Овчарук О. В., Пужайчерета Л. М. *Основи споживчих знань. Споживча етика* : посіб. для 5-6 класів закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 112 с.
253. Овчарук О. В., Сороко Н. В. Використання інструментів оцінювання інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів у країнах Європи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2016. Т. 52, № 2. С. 133–143. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1391/1038>.
254. Оконь В. Введение в общую дидактику / пер. с пол.: Л. Г. Кашкурович, Н. Г. Горин. Москва, 1990. 383 с.
255. *Освіта для демократичного громадянства* : посіб. для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / Р. Голоб та ін.; за ред. Е. Хаддлестона; пер. з англ. Л. М. Ващенко. Київ, 2009. 92 с.
256. *Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини в Україні* / Н. Г. Протасова, Л. І. Паращенко, О. В. Овчарук та ін. Київ : Національна академія при Президентові України, 2011. 100 с.
257. *Основи демократії* : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. А. Колодій. Київ : Ай-Бі, 2004. 667 с.
258. *Основи споживчих знань* : навч. посібник для вищих навчальних закладів. / С. А. Вегера та ін.; за заг. ред. К. О. Максименко, О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2008. 192 с.
259. *Основи споживчих знань* : навч.-метод. посіб. для загальноосв. навч. закл., 1-12 класи / Т. В. Гільберг та ін.; за заг. ред. Н. В. Бєскової, А. С. Єрохіної, К. О. Максименко, О. В. Овчарук. Київ : Навчальна книга, 2008. 816 с.
260. *Основи стандартизації інформаційно-комунікаційних компетентностей в системі освіти України* : метод. рекомендації / В. Ю. Биков та ін.; за заг. ред. В. Ю. Бикова, О. М. Спіріна, О. В. Овчарук. Київ : Атіка, 2010. 88 с.
261. *Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція* : метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми. 7 клас. Київ, 2014. 188 с.
262. *Оцінювання інформаційно-комунікаційної компетентності учнів та педагогів в умовах євроінтеграційних процесів в освіті* : посібник / за ред. В. Ю. Бикова, О. В. Овчарук. Київ : Педагогічна думка, 2017. 160 с.
263. *Паращенко Л. І. Державне управління розвитком загальної середньої освіти в Україні: методологія, стратегії, механізми* : монографія. Київ : Майстер книг, 2011. 536 с.

264. Паращенко Л. І. Механізми державного управління розвитком загальної середньої освіти в Україні : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управління : 25.00.02. Київ, 2012. 39 с.

265. Паращенко Л. І. Технологія формування організаторських та управлінських умінь старшокласників у Київському ліцеї бізнесу. *Перспективні освітні технології* : наук.-метод. посіб. / за ред. Г. С. Сазоненко. Київ : Гопак, 2000. С. 140–160.

266. Паращенко Л. Підвищення ефективності шкільної освіти: українська практика та європейський досвід. *Освіта і управління*. 2012. Т. 15, № 4. С. 12–17.

267. Педагогічний словник / АПН, Інститут педагогіки; відп. ред. М. Д. Ярмаченко. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

268. Педагогічні ідеї Софії Русової в контексті нової української школи : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 15-16 лют. 2019 року / редкол.: І. В. Зайченко та ін. Ріпки : Ріпкін. гімназія ім. Софії Русової, 2019. 239 с.

269. Перші кроки : посібник для початкового вивчення прав людини / Amnesty International, London, United Kingdom. URL: <https://www.amnesty.org.ua/edu/material/>.

270. Першукова О. О. На шляху до міжкультурної свідомості. Етапи розвитку соціокультурного компонента змісту навчання іноземної мови в європейській освіті. *Іноземні мови в навчальних закладах*. 2008. № 1. С. 60–68.

271. Першукова О. О. Тенденції розвитку багатомовної освіти школярів у країнах Західної Європи (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. / НАПН України. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. Київ, 2016. 40 с.

272. План дій Ради Європи для України на 2011–2014 роки. Документ 994_b25, прийнято 23.06.2011 р. *Верховна рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b25#Text.

273. План заходів з реалізації Стратегії розвитку громадянської освіти до 2022 року : проект. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-strategiyu-rozvitku-gromadyanskoji-osviti-na-period-do-2022-roku>.

274. План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 179-р від 21 березня 2018 р. *Верховна рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/179-2018-%D1%80#n12>.

275. Позняк С. Дослідження громадянської освіти у країнах-членах Ради Європи. *Шлях освіти*. 2005. № 1. С. 20–25.

276. Позняк С. І. Семантика громадянської освіти. *Шлях освіти*. 2006. № 1. С. 22–27.

277. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. Київ : Тандем, 2004. 80 с.

278. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гейко І. М. Практичне право : навч. посіб. 8 кл. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ : Вид-во А.С.К., 2003. 207 с.

279. Пометун О. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2005. № 8 (92). Березень. С. 5–8.

280. Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. Київ : АПН, 2001. 128 с.

281. Пометун О. І., Ремех Т. О. Громадянська освіта – новий курс старшої школи: особливості змісту і методики. *Теорія і методика формування громадянської компетентності старшокласників в умовах інноваційного розвитку сучасної гімназії* : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., 18 жовт. 2018 р. Київ, 2018. С. 6–16. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713434>.

282. Потреби вчителів у підвищенні фахового рівня з питань використання цифрових засобів та ІКТ в умовах карантину : як ми проводили онлайн опитування : презентація / О. Є. Кравчина, О. В. Овчарук, І. В. Іванюк, Н. В. Сороко, О. О. Гриценчук, І. Д. Малицька. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720197/1/Anketa%2022.04.2020.pdf>.

283. Права людини: знати, щоб захищати. Що треба знати про захист прав дітей з інвалідністю : методичний посібник / під заг. ред. Н. З. Софій. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2015. 52 с.

284. Права человека в Украине и 50-летие Всеобщей декларации прав человека : пресс-релиз Харьковской правозащитной группы, 8 декабря 1998 г. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1084720745>.

285. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 р. Дата оновлення: 28.09.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

286. Про внесення змін до Закону України «Про захист прав споживачів» : Закон України від 1 груд. 2005 р. № 3161-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 7. С. 84.

287. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30 вересня 2020 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-rovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>.

288. Про затвердження плану заходів на 2018 рік щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України № 297-р від 10 травня 2018 р. Київ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu>

zahodiv-na-2018-rik-shodo-realizaciyi-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-20162020-roki.

289. Про затвердження Типової освітньої програми організації і проведення підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладами післядипломної педагогічної освіти : Наказ МОН України № 36 від 15.01.2018 р. *Державна наукова установа Інститут модернізації змісту освіти* : веб-сайт. URL: <https://imzo.gov.ua/2018/01/16/nakaz-mon-vid-15-01-2018-36-pro-zatverdzhennya-typovoji-osvitnoji-prohramy-orhanizatsiji-i-provedennya-pidvyschennya-kvalifikatsiji-pedahohichnyh-pratsivnykiv-zakladamy-pislyadyplomnoji-pedahohichn/>.

290. Про інформацію : Закон України № 2657-XII від 02 жовтня 1992 р.: редакція від 16.07.2020 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

291. Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді : Постанова Президії Академії педагогічних наук України 19 квітня 2000 р. Протокол № 1-7/4 – 49.

292. Про науково-технічну інформацію : Закон України № 3322-XII від 25 черв. 1993 р. : редакція від 19.04.2014 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text> (дата звернення: 20.09.2020).

293. Про Національну програму інформатизації : Закон України № 74/98-ВР від 4 лют. 1998 р. : редакція від 07.06.2020 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-vr#Text>.

294. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 05 верес. 2017 р. : редакція від 24.06.2020 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

295. Про повну загальну середню освіту : Закон України № 463-IX від 16.01.2020 р. : редакція від 01.05.2021. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

296. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 710-р від 03 жовтня 2018 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-gromadyanskoji-osviti-v-ukrayini>.

297. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. : Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.

298. Програма підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників закладів освіти. Курс «Стартуємо до успішної школи». URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:EWC+DS101+2020_T3/about.

299. Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа» / Європейський центр ім. Вергеланда. URL: <http://www.schools-for-democracy.org/> (дата звернення: 20.09.2020).

300. Проскура О. Софія Русова. *Педагогічна думка*. 2006. № 1. С. 16–17.
301. Протасова Н. Г. Післядипломна освіта педагогів: зміст, структура, тенденції розвитку / Держ. акад. керів. кадрів освіти. Київ, 1998. 176 с.
302. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі в кінці ХХ століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1998. 354 арк.
303. Пуховська Л. П. Європейський вимір педагогічної освіти: нові компетентності вчителів. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2009. № 1. С. 63–70.
304. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 16–20.
305. Рада Європи розробила онлайн-гру «Через дикі веб-ліси». URL: <https://www.coe.int/en/web/children/through-the-wild-web-woods>.
306. Рада Європи. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 року. Хартію ратифіковано із зобов'язаннями Законом № 1350-XIV від 24.12.99 – Закон втратив чинність як такий, що є неконституційним, на підставі Рішення Конституційного суду № 9-рп/2000 від 12.07.2000. Хартію ратифіковано Законом № 802-IV від 15.05.2003. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014.
307. Рада Європи. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання та оцінювання. Кембрідж : CambridgeUniversityPress, 2001. URL: www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/framework_en.pdf.
308. Рада Європи. Парламентська Асамблея. Рекомендація №1111 (1989) «Про європейський вимір освіти». *Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні*. 2002. № 9. С. 40–41.
309. Рада Європи. План дій для України на 2018–2021 рр. URL: <https://rm.coe.int/coe-action-plan-for-ukraine-2018-2021-ukr/1680925bec>.
310. Рамка компетентностей для культури демократії. Т. 1. Контекст, концепція та модель / Рада Європи. 2018. 85 с. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/88/ramka_kompetentnostei_dlya_kultury_demokratiyi_ua.pdf.
311. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 р. (Рамкову конвенцію ратифіковано законом № 703/97-ВР від 09.12.97). *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.
312. Рамкові основи формування інформаційно-комунікаційної компетентності вчителя в країнах Європейського Союзу. *Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів в умовах хмароорієнтованого навчального середовища: методичний посібник* / за ред. В. Ю. Бикова, О. В. Овчарук. Київ : Літера ЛТД, 2019. С. 8–16.
313. Резолюція (78) 41 Про вивчення прав людини (прийнята Комітетом Міністрів РЄ 25 жовтня 1978 р. на 249 мітингу заступників міністрів). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804c2d48.

314. Рекомендация R(85)7 Комитета министров государствам-членам о преподавании и изучении прав человека в школах, 14 мая 1985 г. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_222#Text.

315. Рекомендация о воспитании в духе международного взаимопонимания, сотрудничества и мира, и воспитании в духе уважения прав человека и основных свобод. Принята 19 ноября 1974 года Генеральной Конференцией Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки в культуры на ее восемнадцатой сессии. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_863#Text.

316. Рекомендация 2006/962/ЄС Европейского Парламента та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_975.

317. Рекомендация Rec (2004) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці, ухвалено на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_573#Text.

318. Реформа освіти / О. В. Овчарук, Ж. де Меніл, О. Рогозинський. *Пропозиції президенту. Нова хвиля реформ. Комісія «Блакитної стрічки» – Україна*. Київ : ПРООН в Україні, 2005. С. 42–44.

319. Розвиток громадянського суспільства в Україні / упоряд.: Л. Шара та ін. Київ : Фонд «Європа ХХІ», 2002. 60 с.

320. Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : матеріали II міжнародної наук. конф., 24–26 трав. 2002 р., Одеса / укл. Л. Марголіна. Київ : Ай Бі. 2002. 729 с.

321. Розвиток Європейських студій у сучасній шкільній освіті країн Європи. *Жити і вчитися демократії* : практико-орієнтований посібник / за ред. Л. Паращенко. Київ, 2005. С. 9–10.

322. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських країн. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство* : науково-методичний збірник / ред. кол. Н. Софій. Київ : «Контекст», 2000. С. 37–40.

323. Руссо, Жан-Жак. *Філософський енциклопедичний словник* / Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 558.

324. Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства. *Освіта для демократії*. 1999. 11 листопада. Зібрано в зшитку: Публікації про НАУКМА, 1999.

325. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2004. Т. 31. С. 54–64.
326. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник. Київ, 2012. 504 с.
327. Савченко О. Я. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 1992–2002* : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України. Харків : «ОВС», 2002. Ч. 1. С. 210–227.
328. Савченко О. Я. Зміст шкільної освіти на рубежі століть. *Шлях освіти*. 2000. № 3. С. 2–6.
329. Савченко О. Я. Урок у початкових класах. Київ : Освіта, 1993. 244 с.
330. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. Суми : СДПУ, 1999. 300 с.
331. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Суми : Козацький вал, 2004. 500 с.
332. Селятицький М. Методи навчання у міжкультурній освіті. *Міжкультурна освіта. Порадник для тренера* / за ред. Б. Валькевич та ін. Варшава : ЦОУВ, 2008. С. 16–19.
333. Селятицький М. Міжкультурна освіта у світлі документів Ради Європи та Європейського Союзу. *Міжкультурна освіта. Порадник для вчителя* / А. Аркусінська та ін. Бялосток : Ортдрук, 2008. С. 9–16.
334. Сиротенко А. Формування відповідальної громадянськості учнівської молоді у позашкільній освіті. *Управління школою*. 2005. № 8(92). Березень. С. 8.
335. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Методологія науково-педагогічних досліджень : підручник для магістрів спеціальності «Педагогіка вищої школи». Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.
336. Скажи своє слово : посібник з Переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. Council of Europe, November 2015. Страсбург : Видавництво Ради Європи, 2016. URL: <https://rm.coe.int/have-your-say-manual-ukr/1680789a84>.
337. Складові системи відкритої освіти в Україні та зарубіжних країнах – порівняльний аспект. *Формування інформаційного освітнього простору в процесі модернізації середньої загальної освіти: світові тенденції* / В. Ю. Биков та ін. Київ : Педагогічна думка, 2007. С. 97–112.
338. Совет Европы. Рекомендация 1849 (2008) Формирование культуры демократии и прав человека через педагогическое образование. *Сессия 2008 г. Четвертая часть. 29 сентября – 3 октября 2008 г. Документы принятые ассамблеей. Предварительное издание*. URL: <https://rm.coe.int/1680630dae>.

339. Сорочан Т. М. Модель професійного розвитку педагогічних працівників ЗНЗ у післядипломній педагогічній освіті регіонального рівня. *Шлях освіти*. 2008. № 2. С. 11–15.

340. Соціальна компетентність педагога як системотворчий чинник громадянської освіти і виховання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26–28.09.2001 р., м. Євпаторія. *Інформаційний бюлетень проєкту «Освіта для демократії»*. 2001. Вип. 6. Жовтень. 153 с.

341. Споживча політика в системі державного управління : навч.-метод. посіб. / С. Д. Дубенко та ін.; за заг. ред К.О. Максименко, О. В. Овчарук, Н. Г. Протасової. Київ : Тютюкін, 2009. 248 с.

342. Сприяння поширенню толерантності в поліетичному суспільстві / О. Майборода та ін. Київ : Фонд «Європа XXI», 2002. 312 с.

343. Ставлення вчителя до використання ІКТ для розвитку культури демократії у професійній діяльності : анкета. URL: <https://docs.google.com/forms/d/16wdoWObPso4-fvQSQIM5K3eEZNdMzCNQ9nYPE4UH1Lk/edit?usp=sharing> (дата звернення: 22.06.2020).

344. Статут Ради Європи, Лондон, 5 травня 1949 року (Про приєднання додатково див. Закон № 398/95-ВР (398/95-ВР) від 31.10.95). *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_001.

345. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки / Рада Європи, перекл. з фран. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4>.

346. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки : Затверджено Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 року. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/580/2015#n16>.

347. Стратегія реформування освіти в Україні : рекомендації з освітньої політики. Київ : «К.І.С.», 2003. С. 25–26.

348. Стратегія розвитку громадянської освіти на період до 2022 року : проєкт. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-strategiyu-rozvitku-gromadyanskoyi-osviti-na-period-do-2022-roku>.

349. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 386-р від 15 травня 2013 р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p/page?lang=ru#Text>.

350. Стребна О. В. Підготовка вчителів початкових класів у післядипломній освіті до громадянського виховання учнів у позаурочній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Чернігів, 2011. 20 с.

351. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа. Обобщение опыта учебно-воспитательной работы в сельской средней школе. Москва : Просвещение, 1969. 536 с.
352. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 5–13.
353. Сухомлинська О. В., Боришевський М., Чорна К. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Доскільне виховання*. 2003. № 2. С. 3–8.
354. Сухомлинський В. О. Шлях до серця дитини. Харків : Молодь, 1963. 91 с.
355. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори* : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. Київ, 1976. Т. 2. С. 149–418.
356. Сущенко І. Дебати в школі. Як навчити учнів аргументації та публічному мовленню : посіб. для вчителів. Тернопіль : Астон, 2006. 128 с.
357. Тадеева М. Рада Європи як прискорювач якісних змін у сучасній шкільній іншомовній освіті. *Витоки педагогічної майстерності*. 2012. Вип. 9. С. 280–285.
358. Тараненко И. Г. Критический анализ школьного образования испаноговорящих детей в США : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1987. 217 с. : ил.
359. Тараненко І. Г. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських проблем. *Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство* / за ред. І. Єрмакова. Київ, 2000. С. 37–40.
360. Теоретичні питання методики навчання суспільних дисциплін : наукові праці / за ред. О. В. Михайличенка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 224 с.
361. Терещенко В. К., Терещенко А. Б. Громадянські традиції: історія і сучасність. *Освіта на Луганщині*. 2002. № 1. С. 86–89.
362. Тимошенко О. І. Демократизація освіти і полікультурне виховання особистості. *Гілея (науковий вісник)* : збірник наукових праць. 2009. Вип. 23. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_23/Gileya23/F17.pdf.
363. Тоффлер Е. Третя хвиля / пер. з англ. А. Євса. Київ : Вид. дім «Все-світ», 2000. 480 с.
364. Уряд схвалив концепцію, яка визначатиме шляхи розвитку громадянських компетентностей людини, опубліковано 3 жовтн 2018 р. *Міністерство освіти і науки України* : веб-сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-shvaliv-konceptsiyu-yaka-viznachatime-shlyahi-rozvitku-gromadyanskih-kompetentnostej-lyudini>.

365. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні. *Педагогіка. Хрестоматія* / уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. 2-ге вид., стер. Київ : Знання-Прес, 2006.

366. Федотова О. Д., Иваницкий С. А. Современные педагогические проекции междисциплинарного подхода. Коммуникативная дидактика как сопряжение интеграционных тенденций. *Южный федеральный университет* : веб-сайт. URL: http://migo.sfedu.ru/fed_iv.html.

367. Філософія освіти : навч. посіб. / за заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. Київ, 2009. 329 с.

368. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf.

369. Формування інформаційного освітнього простору в процесі модернізації середньої загальної освіти: світові тенденції : колект. монографія / В. Ю. Биков та ін.; за ред. В. Ю. Бикова, О. В. Овчарук. Київ : Педагогічна думка, 2007. 292 с.

370. Формування інформаційно-комунікаційних компетентностей у контексті євроінтеграційних процесів створення інформаційного освітнього простору : посібник / О. В. Білоус та ін.; за заг. ред. В. Ю. Бикова, О. В. Овчарук. Київ, 2014. 212 с.

371. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / пер. з англ. Г. Шиян, Р. Шиян. Львів : Літопис, 2000. 270 с.

372. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / пер. с нем. Москва : Наука, 1992. 252 с.

373. Харт Р. Участь дітей: від символічності до громадянства. UNICEF Innocenti Research Centre, Florence, 1992. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/citizenship-and-participation#8>.

374. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини Рекомендація CM/Rec(2010)7, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р., та пояснювальний меморандум. Публікація Ради Європи. URL: <http://book.coe.int/1680693be>.

375. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2010. № 2. С. 58–64.

376. Цифрове громадянство та безпека (1 ECTS-кредит відповідно до Наказу МОН України № 36 від 15.01.2018) згідно Розпорядження Кабінету Міністрів України № 17-р від 17.01.2018 року «Про додаткові заходи щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників у 2018» за підтримки Інституту модернізації змісту освіти.

377. Цілі сталого розвитку: Україна 2016–2030. Національна доповідь 2017 / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; ООН в Україні. 2017. 176 с. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.

378. Цюра С. Б. Методологія порівняльних педагогічних досліджень: принципи, особливості. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 4. С. 65–72.

379. Через дикий веб Вудс: Керівництво для вчителів. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680471bd0>.

380. Чижевський Б. Г. Організаційно-педагогічні умови становлення ліцеїв в Україні. Київ : Інститут педагогіки АПН України, 1996. 249 с.

381. Шестоपालюк О. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 31–35.

382. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання : підручник для студентів педагогічних ВНЗ / Т. В. Бакка та ін. Харків : Основа, 2009. 254 с.

383. Школа – територія прав людини : навчально-методичні матеріали з освіти у сфері прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів – учасників проекту «Школа – територія прав людини» / USAID; Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://edu.helsinki.org.ua/sites/default/files/userfiles/posibnyk.pdf>.

384. Щодо методичних рекомендацій із громадянської освіти та виховання в навчальних закладах : додаток до листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-557 від 09.08.2012. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/30688/.

385. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. Москва : Педагогика, 1989. 560 с.

386. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

387. Як бути громадянином України. Педагогічні технології громадянського виховання / голов. ред. П. І. Кендзьор. Львів : ЗУКЦ, 2015. 127 с.

388. Zajaczkowska N. Міжкультурна освіта як виклик для сучасної освіти України. *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński*. 2015. Т. XVII. S. 293–230. URL: <http://dx.doi.org/10.16926/rpu.2015.17.21>.

389. A Portfolio of Competences for Democratic Culture. Standard version / M. Barrett et al.; Council of Europe, 2021. URL: <https://rm.coe.int/prems-03021-portfolio-cdc-standard/1680a256af>.

390. A Portfolio of Competences for Democratic Culture. Younger learners version / M. Barrett et al.; Council of Europe. 2021. URL: <https://rm.coe.int/prems-003121-portfolio-cdc-young/1680a256b0>.

391. A Report on education for democratic citizenship and human rights education policy and practice in six Eastern Partnership countries / prepared by R. E. Huddleston. Council of Europe, 2017. URL: <https://rm.coe.int/1680703cf8>.
392. Acasă – Amnesty International Moldova. URL: <http://amnesty.md/ro/>.
393. Acociatia Promo-Lex. URL: <https://promolex.md/misiune/>; <https://promolex.md/proiecte/>.
394. Ad Hoc Committee of Experts for the European year of Citizenship Through education (CAHCIT) Learning and living democracy – the way forward. *Evaluation Conference of the 2005 European Year of Citizenship through Education*, Sinaia, 27–28 April 2006. DGIV/EDU/CAHCIT. 2006. 9 rev 1. 7 p.
395. Adiger F. Basic concepts and core competences of education for democratic citizenship (A second consolidated report), Strasbourg, 20 June 2000, DECS/EDU/CIT (1999) 53 / Council for cultural Co-operation (CDCC). Strasbourg, 2000. 26 p.
396. Aleksanyan A. Civic education as a condition for the socialization of schoolchildren in Armenia: the example of the integration model of the high school. URL: <http://ysu.am/files/7-1544427628-.pdf>.
397. Allen D., Reich R. Education, Justice and Democracy. The University of Chicago Press. 2013. 356 p.
398. Anders R. International Dimensions in the National Curriculum. Trentham Books. Chester, 1994. 186 p.
399. Arbués, E. (2014) Civic Education in Europe: Pedagogic Challenge versus Social Reality. *Sociology Mind*. 2014. Vol. 4, № 3. P. 226–232. doi: [10.4236/sm.2014.43023](https://doi.org/10.4236/sm.2014.43023).
400. Arnstein S. R. A Ladder of Citizen Participation. *JAIP*. 1969. Vol. 35, № 4. P. 216–224. URL: <https://www.participation-et-democratie.fr/a-ladder-of-citizen-participation>.
401. Assessment of Transversal Competencies. Policy and Practice in Asia-Pacific Region. Published in 2016 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France, UNESCO 2016. 62 p.
402. Ayton-Shenker D. The challenge of human rights and cultural diversity. New York : United Nations Department of Public Information, 1995. 6 p.
403. Bandura A. «Self-efficacy». *Encyclopedia of Human Behaviour* / ed by V. S. Ramachaudran. New York : Academic Press, 1994. Vol. 4. P. 71–81.
404. Barbalet J. Citizenship: Rights, Struggle and Class Inequality. London : Open University Press; Minneapolis : University of Minnesota Press, 1988. 119 p. URL: <http://www.jackbarbalet.com/About>.
405. Bertelsmann Foundation. Civic-mindedness: participation in modern society. Gatersloh : Bertelsmann Foundation, 2003. 40 p.

406. Birzea C. All-European Study on EDC Policies. Strasbourg : Council of Europe, 2004. 134 p.
407. Bîrzéa C. Education for democratic citizenship: A lifelong learning perspective / Council of Europe. Council for Cultural Co-operation (CDCC); Project on “Education for Democratic Citizenship”. Strasbourg, 2000. 88 p. URL: <http://www.bpb.de/files/F0R5Q8.pdf>.
408. Birzea C. Educational policy in the countries in transition: secondary education in Europe. Strasbourg : Council of Europe, 1994. 88 p.
409. Birzea C. European citizenship as a cultural and political construct. *Journal of Social Science Education*. 2005. № 4. URL: <http://www.jsse.org/2005/2005-3/birzea-european-citizenship-as-a-cultural-and-political-construct>.
410. Bloom D. Education in a Globalized World. *Globalization and Education. Pontifical Academy of Social Sciences*. Extra Series 7, Vatican City, 2006. URL: www.pass.va/content/dam/scienze-sociali/pdf/es7/es7-bloom.pdf/.
411. Booth B., Blair M., Sociological Abstracts Inc. Thesaurus of sociological indexing terms. 3rd ed. San Diego, Calif : Sociological Abstracts, 1992. 330 p.
412. Bowe R., Ball S. J., Gold A. Reforming Education and Changing Schools: Case Studies in Policy Sociology, London : Routledge, 1992. 204 p.
413. Brady D., Verba S., Schlozman K. L. Beyond SES: a resource model of political participation. *American Political Science Review*. 1995. Vol. 89, № 2. P. 271–294.
414. Brett P., Mompoin-Gaillard P., Salema M. H. How all teachers can support citizenship and human rights education: A framework for development of competencies. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2009. URL: http://dswy.eu/pdfs/How_all_Teachers_HRE_EN.pdf.
415. Buck A., Geissel B. The education ideal of the democratic citizen in Germany Challenges and changing trends. *Education, Citizenship and Social Justice*. 2009. Vol. 4, № 3. P. 225–243. doi:10.1177/1746197909340870.
416. Cante T. Interculturalism: the new era of cohesion and diversity. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2012. 249 p.
417. Carretero Gomez S., Vuorikari R., Punie Y. DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens. With eight proficiency levels and examples of use. EUR 28558 EN, Publication Office of the European Union. Luxembourg, 2017. 48 p. doi: 10.2760/836968.
418. Carroll J. B. A model for school learning. *Teachers College Record*. 1963. Vol. 64, № 8. P. 723–733.
419. Cecinelli E., Tantucci A. P. Europa Ludens. Molfetta : Edizioni la meridian, 2000. 88 p.
420. Centrul de Resurse pentru Drepturile Omului. URL: <http://www.credo.md/home>.

421. Cerbușca P., Lungu C. Organizarea procesului educațional alla disciplina școlară educațiecivică în anul de studii 2015–2016. URL: http://edu.gov.md/sites/default/files/ed_civica_recomandari_metodice_rom_2015-2016.pdf.

422. Chiu C.-Y., Hong Y.-Y. Social psychology of culture. New York : Psychology Press, 2006. 400 p.

423. Citizenship and Citizenship Education in a Changing World / ed. by O. Ichilov. London : Woburn Press, 1998. 282 p. URL: https://www.pedocs.de/volltexte/2012/3307/pdf/TC_1_2001_yariv_mashal_D_A.pdf.

424. Citizenship and Education in Twenty-eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen. Executive Summary / J. Torney-Purta, R. Lehmann, H. Oswald, W. Schulz. Amsterdam : International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 2001.

425. Civic Educators for Democratic Citizenship Georgia. URL: <https://www.kas.de/web/guest/statische-inhalte-detail/-/content/civic-educators-for-democratic-citizenship-georgia>.

426. Civic engagement. How can digital technologies underpin citizen-powered democracy? / T. Dubow, A. Devaux, C. Van Stolk, C. Manville. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/conf_proceedings/CF300/CF373/RAND_CF373.pdf.

427. Closing Conference of EU/CoE regional Joint Programme on «Promoting Human Rights and Democratic Citizenship Education in 6 Eastern Partnership countries» Education for Democratic Citizenship and Human Rights in Eastern Partnership Countries: Project results and the way forward, 21–22 November, Georgia. Tbilisi, 2018. 23 p. URL: <https://rm.coe.int/regional-edc-closing-conference-report/168077c109>.

428. Codul Educației al Republicii Moldova. 2013. URL: <http://lex.justice.md/md/355156/>.

429. Cogan J. J., Derricott R. Citizenship for the 21st Century: An International Perspective on Education. London, 2000. 178 p.

430. Cogan J., Derricott R. Citizenship for the 21st Century: An International Perspective on Education. London : Kegan Paul, 2000. 197p.

431. Cogan J., Grossman D., Liu M. Citizenship: The Democratic Imagination in a Global/Local Context. National Council for the Social Studies. 8 P. URL: <https://www.learner.org/wp-content/uploads/2019/02/8.Citizenship.pdf>.

432. Commission of the European Communities. A Memorandum on Lifelong Learning. Brussels, 30.10.2000.SEC(2000) 1832. URL: https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf.

433. Competencies for Democratic Culture. Glossary of Key Terms / Council of Europe. 2016. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ce230>.

434. Consolidated education strategy and action plan (2007–2011). Tbilisi, 2007. URL: [http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Georgia/ Georgia%20Consolidated%20 Education%20Strategy%20and%20Action%20Plan%202007-2011.pdf](http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Georgia/Georgia%20Consolidated%20Education%20Strategy%20and%20Action%20Plan%202007-2011.pdf).

435. Constitution of the Republic of Moldova. Published: 29.03.2016 in Monitorul Oficial № 78 Article № 140. URL: <http://www.presedinte.md/eng/constitution>.

436. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. URL: <http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>.

437. Coste D., Cavalli M. Education, mobility, otherness: the mediation function of schools / Council of Europe. Strasbourg, 2015. 71 p.

438. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec (2010)7 and explanatory memorandum. Recommendation CM/Rec (2010)7 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 11 May 2010 and explanatory memorandum. Council of Europe Publishing: F-67075 Strasbourg Cedex. Council of Europe, 2010. 38 p. URL: <https://rm.coe.int/16803034e5>. assessed 20.01.2020.

439. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (Warsawa, 16 May 2005). URL: <https://rm.coe.int/168008371d>.

440. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul, 11.V.2011). URL: <https://rm.coe.int/168008482e>.

441. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Lanzarote, 27.X.2007). URL: https://www.coe.int/t/dg3/children/1in5/Source/Lanzarote%20Convention_EN.pdf.

442. Council of Europe. A report on education for democratic citizenship and human rights education policy and practice in six eastern partnership countries / prepared by R. E. Huddleston. Council of Europe, 2017. 32 p.

443. Council of Europe. All-European Study on Education for Democratic Citizenship Policies / C. Bîrzéa et al. Council of Europe, 2004. 94 p.

444. Council of Europe. Committee of Ministers Recommendation Rec(2004) 4 to member states on the European Convention on Human Rights in university education and professional training. 2004. URL: [https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/20CommitteeofMinistersRecommendationRec\(2004\)4to member states on the European Convention on Human Rights in university education and pro.aspx](https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/20CommitteeofMinistersRecommendationRec(2004)4to%20member%20states%20on%20the%20European%20Convention%20on%20Human%20Rights%20in%20university%20education%20and%20pro.aspx).

445. Council of Europe. Common European framework of reference for languages: learning, teaching, assessment (CEFR). Cambridge : Cambridge University Press, 2001. URL: www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/framework_en.pdf.

446. Council of Europe. Compendium of Council of Europe practice relating to the right to freedom of association and the position of non-governmental organisations.

Prepared by Mr Jeremy. Expert council on NGO LAW CONF/EXP(2018)2. Council of Europe, 2018. 71 p. URL: <https://rm.coe.int/expert-council-conf-exp-2018-2-compendium-coe-practice-freedom-of-asso/16808c2670>.

447. Council of Europe. Competences for Democratic Culture. Glossary of key terms. 2016. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806ce230>.

448. Council of Europe. Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Strasbourg, 2016. 78 p.

449. Council of Europe. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocol No. 11, Rome, 4.11.1950. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.

450. Council of Europe. Convention on Contact concerning Children, Strasbourg, 15.V.2003. URL: <https://rm.coe.int/168008370f>.

451. Council of Europe. Convention on Cybercrime, Budapest, 23.XI.2001. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680081561>.

452. Council of Europe. Declaration and programme on education for democratic citizenship, based on the rights and responsibilities of citizens (Adopted by the Committee of Ministers on 7 May 1999, at its 104th Session). URL: <https://rm.coe.int/09000016805359c1>.

453. Council of Europe. Digital Citizenship and Digital Citizenship Education. 2019. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/digital-citizenship-and-digital-citizenship-education>.

454. Council of Europe. Digital Citizenship Education. A Conceptual Model. 2019. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/a-conceptual-model>.

455. Council of Europe. ECRI General policy recommendation no. 10 on combating racism and racial discrimination in and through school education. European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). Strasbourg, 2007. 10 p. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-10-on-combating-racism-and-racia/16808b5ad5>.

456. Council of Europe. European Charter for Regional or Minority Languages. Strasbourg, 1992. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/text-of-the-charter>.

457. Council of Europe. European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights. Strasbourg, 1950. URL: www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.

458. Council of Europe. European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes, Strasbourg, 24.XI.1983. URL: <https://rm.coe.int/1680079751>.

459. Council of Europe. European Cultural Convention. Paris. 19.XII.1954. *European Treaty Series*. 1954. № 18. 5 p.

460. Council of Europe. European Social Charter (revised). Strasbourg, 3.V.1996. URL: <https://rm.coe.int/168007cf93>.
461. Council of Europe. European Year of Languages 2001. Languages Open Doors. *Newsletter Education*. 2001. № 11. P. 2–3.
462. Council of Europe. Guidance Document 2. CDC and Pedagogy. 22 p. URL: <https://rm.coe.int/guidance-document-2-cdc-and-pedagogy-reference-frame-work-of-competence/1680991ee0>.
463. Council of Europe. Joint Programme «Democratic and Inclusive School Culture in Operation (DISCO)». 2013. URL: <https://pjp-eu.coe.int/en/web/charter-edc-hre-pilot-projects/home>.
464. Council of Europe. Launch of the DISCO micro-grants projects. 2021. URL: <https://pjp-eu.coe.int/en/web/charter-edc-hre-pilot-projects/-/launch-of-the-disco-micro-grants-projects>.
465. Council of Europe. Learning to live together. Council of Europe Report on the state of citizenship and human rights education in Europe. 2017. 124 p. URL: <https://rm.coe.int/the-state-of-citizenship-in-europe-e-publication/168072b3cd>.
466. Council of Europe. Living together: combining diversity and freedom in 21st-century Europe. Report of the Group of Eminent Persons of the Council of Europe. Strasbourg. Council of Europe Publishing, 2011. URL: www.coe.int/t/dg4/highereducation/2011/KYIV/WEBSITE/Report/diversity.pdf.
467. Council of Europe. Mapping study on cyberviolence with recommendations adopted by the T-CY on 9 July 2018. Strasbourg, 2018. URL: <https://rm.coe.int/t-cy-2017-10-cbg-study-provisional/16808c4914>.
468. Council of Europe. Mission of the Education Department. Council of Europe : official website. URL: <https://www.coe.int/en/web/education/mission>.
469. Council of Europe. Parliamentary Assembly. Education against violence at school. Resolution 1803. 2011. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17979&lang=en>.
470. Council of Europe. Parliamentary Assembly. For the promotion of a culture of democracy and human rights through teacher education. Recommendation 1849 (2008). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=17686&lang=EN>.
471. Council of Europe. Parliamentary Assembly. For the promotion of a culture of democracy and human rights through teacher education. PACE Recommendation 1849. Reply to Recommendation (2010). URL: <https://pace.coe.int/pdf/ca58c6a347be7ee7d95da0d75e36a7ec714a8a215a668f0343f16c8c7de1c898/doc.%2012121.pdf>.
472. Council of Europe. Parliamentary Assembly. Human Rights Education. Recommendation 1346 (1997). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=15380&lang=EN>.
473. Council of Europe. Portfolio of Competences for Democratic Culture. URL: <https://www.coe.int/en/web/education/-/new-publications-by-the-education->

department-a-portfolio-of-competences-for-democratic-culture-standard-and-younger-learners-versions.

474. Council of Europe. Presentation of the project «Competences for Democratic Culture». URL: <https://www.coe.int/en/web/education/competences-for-democratic-culture>.

475. Council of Europe. Project on “Education for Citizenship” : Resolution adopted by the Council of Europe Ministers of Education at their 20th session, Cracow, Poland, 15-17.X.2000. Strasburg, 2000. Doc. DG IV/EDU/CIT(2000)40.

476. Council of Europe. Recommendation by the Committee of Ministers of Education on Education for Democratic Citizenship. Strasbourg, 2003.

477. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2013-1-of-the-committee-of-ministers-to-member-s/1680982c06>.

478. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2007)6 of the Committee of Ministers to member states on the public responsibility for higher education and research .URL: <https://rm.coe.int/16805d5dae>.

479. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2012) 13 of the Committee of Ministers to member States on ensuring quality education (Adopted by the Committee of Ministers on 12.XII.2012 at the 1158th meeting of the Ministers’ Deputies). URL: https://www.ecml.at/Portals/1/documents/CoE-documents/CMRec2012-13_quality_EN.pdf?ver=2016-11-29-113145-700.

480. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2012)2 of the Committee of Ministers to member States on the participation of children and young people under the age of 18. URL: <https://rm.coe.int/16806b7fba/>.

481. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/50697ed62.pdf>. (last assessed 14.01.2019).

482. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2015)3 of the Committee of Ministers to member States on the access of young people from disadvantaged neighbourhoods to social rights. URL: <https://www.coe.int/en/web/youth/-/recommendation-on-the-access-of-young-people-from-disadvantaged-neighbourhoods-to-social-rights>.

483. Council of Europe. Recommendation No R (85)7 of the Committee of Ministers to Member States on Teaching and Learning About Human Right in Schools (Adopted by the Committee of Ministers to Member States on 14 May 1985 at the 385th Meeting of the Deputies’ Ministers). URL: <https://rm.coe.int/16804c2d48>.

484. Council of Europe. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). *Official Journal of European Union*, 30.12.2006.

485. Council of Europe. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). *Official Journal of the European Union*. 30.12.2006. P. 10–18.

486. Council of Europe. Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship (Adopted by the Committee of Ministers on 16 October 2002 at the 812th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804f7b87.

487. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 1. Context, concepts and model. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2018. 89 p.

488. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 2. Descriptors of competences for democratic culture. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2018. 65 p.

489. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 3. Guidance for implementation. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2018. 129 p.

490. Council of Europe. Resolution CM (78) 41 (1978) on Teaching of Human Rights (Adopted by the Committee of Ministers, 25 October 1978). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=090000168050bb37.

491. Council of Europe. Resolution CM/Res(2010)53 establishing an Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cdb50.

492. Council of Europe. Revised European Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life “Have Your Say!”. Strasbourg : European Youth Centre, 2013. 24 p. URL: <https://rm.coe.int/1680702379>.

493. Council of Europe. Revised European Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life. Charter without the status of a convention Adopted by the Congress of Local and Regional Authorities of Europe (10th session – 21 May 2003 – Appendix to the Recommendation 128). URL: [https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-1510/Revised European Charter on the Participation of YP.pdf](https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-1510/Revised%20European%20Charter%20on%20the%20Participation%20of%20YP.pdf).

494. Council of Europe. Standing Conference of European Ministers of Education. 20th Session – «Educational policies for democratic citizenship and social cohesion: challenges and strategies for Europe», Cracow, Poland, 15–17 October 2000. URL: <https://rm.coe.int/16802f9339>.

495. Council of Europe. Statute of the Council of Europe. London, 5.V.1949. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>.

496. Council of Europe. The Multi-Stakeholder Consultation. Report. URL: <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/a-multi-stakeholder-consultation>).

497. Council of Europe. White Paper on Intercultural Dialogue «Living Together As Equals in Dignity». Launched by the Council of Europe Ministers of Foreign Affairs at their 118 th Ministerial Session (Strasbourg, 7 May 2008). URL: https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf.

498. Council of Europe. White Paper on intercultural dialogue: «Living together as equals in dignity». Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2008. 61 p. URL: www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf.

499. Council of Europe. Youth Research in Europe: The Next Generation: Perspectives on Transitions, Identities and Citizenship. Luxembourg : Council of Europe. 2000. 126 p.

500. Council Resolution of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on the Framework for establishing a European Youth Work Agenda (2020/C 415/01). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=uriserv:OJ.C_.2020.415.01.0001.01.ENG.

501. Cunningham F. Theories of Democracy: A Critical Introduction. London : Routledge. 2002. 256 p.

502. Curriculum de formare continuă a cadrelor didactice în domeniul EDO. URL: <http://amnesty.md/ro/despre/blog/curriculum-de-formare-continua-a-cadrelor-didactice-in-domeniul-edo/>.

503. Darling-Hammond L. Teacher education and the American Future. *Journal of Teacher Education*. 2010. Vol. 61, № 10. P. 35–47. URL: <https://doi.org/10.1177/0022487109348024>.

504. Davis M. H. Empathy: a social psychological approach. Boulder : Westview Press, 1994. 272 p.

505. Declaration of 6-th Conference of Ministers responsible for Youth, Thessaloniki, 7-9.XI.2002. URL: <https://rm.coe.int/16807072de/>.

506. DeSeCo. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DeSeCo). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft). URL: <http://www.deseco.admin.ch/>.

507. Dewey J. Democracy and Education : An Introduction to the Philosophy of Education. New York : The MacMillan Company, 2016. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Democracy_and_Education.

508. Dillon R. S. Respect. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2014. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/respect>.

509. Donnelly J. Universal human rights in theory and practice. 3rd edition. New York : Cornell University Press, 2013. 333 p.

510. Dürr K. CIVITAS Objectives and Activities. Ostini M. *The Basic Concepts and Core Competencies*. Written Contributions. Strasbourg, Council of Europe, 1998. P. 47–49.

511. Dürr K. H., Spajic-Vrkas V., Ferreira Martins J. Strategies for Learning Democratic Citizenship and C. Bîrzéa, Education for Democratic Citizenship : A Lifelong Learning Perspective. 2000.

512. Dürr K., Spajic-Vrkas V., Ferreira Martins J. Learning for Democratic Citizenship: Approaches, Methods and Practices. Strasbourg : Council of Europe, 2000.

513. Dürr K., Spajic-Vrkas V., Ferreira Martins I. Project on “Education for Democratic Citizenship”. Strategies for Learning Democratic Citizenship. DECS/EDU/CIT (2000) 16. Strasbourg, 2000. 76 p. URL: <http://www.storiairreer.it/sites/default/files/norme/2000%2007%2019%20Duerr.pdf>.

514. Dürr K. The school: A Democratic learning community. TheAll-European Study on Pupils` Participation in School / Council of Europe; Landdesentral Fur Politiche Bildung Baden-Werttemberg, Germany. 2005. P. 66.

515. Educație pentru drepturile omului – Manual. URL: <http://amnesty.md/ro/despre/blog/educatie-pentru-drepturile-omului-manual-ru/>.

516. Education Development Strategy for 2014–2020, Republic of Moldova «Education 2020». URL: <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=1&id=355494>.

517. Education for Life and Work: Developing Transferable Knowledge and Skills in the 21st Century / ed by. J. Pellegrino, M. Hilton. National Research Council. Committee on Defining Deeper Learning and 21st Century Skills. Board on Testing and Assessment and Board on Science Education, Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, DC : National Academies Press, 2012. 257 p.

518. Education system and European Dimension in the Czech Republic. Document from the WEB. URL : Government decision No. 944 of 14.11.2014. URL: https://europeandimension.webnode.cz/_files/200000017-d85d7d957d/Czech%20Edu%20and%20ED.pdf/.

519. eEurope 2002. An Information Society For All. Draft Action Plan prepared by the Europran Commisom for the European Council in Feira, 19–20 june 2000 / Commission of the European Communities. Brussels, 24.5.2000 COM (2000) 330 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2000:0330:FIN:EN:PDF>.

520. eEurope 2005. An Information Society For All. An Action Plan to be presented in view of the Sevilla European Council, 20–21 june 2002 / Commission of the European Communities. Brussels, 28.5.2002. COM(2002) 263 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2002:0263:fn:en:pdf>.

521. Eisenberg N. «Prosocial behavior, empathy, and sympathy». *Well-being: positive development across the life course* / ed by. M. H. Bornstein et all. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, NJ, 2003. P. 253–265.

522. Eshleman A. Moral responsibility. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2014. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/moral-responsibility>.

523. EU Action Plan on Human Rights and Democracy 2020–2024. Annex to the Joint Communication to the European Parliament and the Council. Brussels, 25.3.2020. URL: <https://www.nhc.nl/eu-action-plan-on-human-rights-and-democracy-adopted/>.

524. EU CONVINCe project – EU Common Values Inclusive Education (2018–2020). *European Trade Union Committee for Education*. URL: <https://www.csee-etuice.org/en/policy-issues/2433-education-and-democratic-citizenship>.

525. EU/CoE support to the promotion of cultural diversity in Kosovo. *Council of Europe Portal*. URL: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/Kosovo/default_en.asp.

526. Europa na co dzień. Pakiet edukacyjny / red. M. Taraszkiewicz, M. Sielatycki. Warszawa : Wydawnictwa CODN, 1997.

527. Europa w szkole. Europejski Konkurs Szkolny, Ośrodek Informacji Rady Europy. Warszawa, 2000.

528. European Commission /EACEA/ Eurydice. Digital Education at School in Europe. Eurydice Report. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2019. P. 13–15.

529. European Commission Education and Active Citizenship in the European Union. Brussels : Commission of the European Communities, 1997. 40 p. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b33ea18c-355e-4fa5-bee6-cc07194831ad>.

530. European Commission. Digital Single Market. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/desi>.

531. European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2019. 20 p. URL: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/council-recommendation-on-key-competences-for-lifelong-learning_en.

532. European Commission. Learning and Skills for the Digital Era. EU Science Hub. 2019. URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/research-topic/learning-and-skills>. (last accessed: 08.11.2019).

533. European Commission. White Paper on Education and Training. Teaching and Learning Towards the Learning Society. Brussels, 29.11.1995 COM(95) 590 final. 68 p. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d0a8aa7a-5311-4ee0-904c-98fa541108d8/language-en.pdf>.

534. European Commission/EACEA/Eurydice, 2018. The Structure of the European Education Systems 2018/19: Schematic Diagrams. Eurydice – Facts and Figures. Luxembourg : Publications Office of the European Union. 2018. 40 p.

535. European Commission/EACEA/Eurydice, 2019. The Organisation of School Time in Europe. Primary and General Secondary Education – 2019/20. Eurydice – Facts and Figures. Luxembourg : Publications Office of the European Union. 2019. 72 p.

536. European Union. Charter of Fundamental Rights of European Union. (2000/C 364/01). *Official Journal of the European Communities*. 18.12.2020. 22 p. URL: https://ec.europa.eu/info/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/eu-charter-fundamental-rights_en.

537. European Union. Commission Working Document. Report on the implementation of the Action Plan «Promoting language learning and linguistic diversity». (SEC(2007)1222). Brussel, COM(2007)554 final. URL: http://ec.europa.eu/education/policies/lang/doc/com554_en.pdf.

538. European Union. Council Notices from European Union Institutions and Bodies. Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). (2009/C 119/02). *Official Journal of the European Union*. 28.5.2009. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528(01)&from=EN).

539. European Union. Council of the European Union, 2016a. The role of the youth sector in an integrated and cross-sectoral approach to preventing and combating violent radicalisation of young people – Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council (30 May 2016). Outcomes of proceedings. Brussels, 1 June 2016. 9640/16. URL: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9640-2016-INIT/en/pdf>.

540. European Union. Council Resolution of 27 November 2009 on a renewed framework for European cooperation in the youth field (2010-2018), (2009/C 311/01) 19.12.2009. *Official Journal of the European Union*. 19.12.09. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009G1219\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009G1219(01)&from=EN).

541. European Union. EU Youth Strategy. URL: https://ec.europa.eu/youth/policy/youth-strategy_en. (last accessed 13.09.2020).

542. European Union. The Concrete Future Objectives of Education and Training Systems. Report from the Education Council to the European Council. 5980/01 (Brussels, 14 February 2001) and Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020'). OJ C 119, 28.5.2009.

543. European Values Study, Eurobarometer-2002, IEA Civic Education Project. URL: <https://rm.coe.int/16802f7040> (last assessed: 02.01.2019).

544. European Wergeland Centre. 22 July and Democratic Citizenship. URL: <http://www.theewc.org/Content/What-we-do/22-July-and-Democratic-Citizenship>.

545. European Wergeland Centre. Democratic Competences in Pre-service Teacher Training. URL: <http://www.theewc.org/Content/What-we-do/Schools-for-Democracy-in-Ukraine/Democratic-Competences-in-Pre-service-Teacher-Training>.

546. European Wergeland Centre. Schools for Democracy in Ukraine. URL: <http://www.theewc.org/Content/What-we-do/Schools-for-Democracy-in-Ukraine>.

547. European Wergeland Centre. Summer Academies. URL: <http://www.theewc.org/Content/What-we-do/Summer-Academies>.
548. European Wergeland Centre. URL: <http://www.theewc.org/>.
549. European Youth Center. Budapest. URL: <https://www.coe.int/en/web/youth/eyc-budapest>.
550. European Youth Foundation. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/youth/european-youth-foundation1>.
551. Eurydice. Citizenship Education in Europe. Brussels : Eurydice and Policy Support, 2012. 142 p.
552. EURYDICE. Citizenship Education in Europe. URL: <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.
553. Eurydice. Key competencies: A developing concept in general compulsory education. URL: http://biblioteka-krk.ibe.edu.pl/opac_css/doc_num.php?explnum_id=503.
554. Eurydice. Publications Office of the EU. Citizenship education at school in Europe, Eurydice Report. Brussel, 2017. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-56573425>.
555. Exploring Sustainable Development: A Multiple-Perspective Approach. Education for Sustainable Development in Action. *Learning & Training Tools*. 2012. № 3. 35 p.
556. Feldmann E., Henschel T. R., Ulrich S. Tolerance: basis for democratic interaction. Gütersloh : Bertelsmann Foundation Publishers, 2000. 38 p.
557. Framework Educational Programme for basic education (with amendments as at 1. 9. 2007). Prague, 2007. P. 15. URL: http://www.rvp.cz/soubor/RVP_ZV_EN_final.pdf.
558. Framework plan for primary, secondary and high school education for 2015–2016, approved by the Ministry of Education of Moldova. Order no 312 from 11.05.2015.
559. Freinet C. Oeuvres pédagogiques. *Revue française de pédagogie*. Année 1995, № 113. P. 146–147. URL: https://www.persee.fr/doc/rfp_0556-7807_1995_num_113_1_2992_t1_0146_0000_3.
560. Furnham A., Marks J. Tolerance of ambiguity: a review of the recent literature. *Psychology*. 2013. Vol. 4. № 9. P. 717–728.
561. Gainous, Jason & Martens, Allison. The Effectiveness of Civic Education: Are «Good» Teachers Actually Good for «All» Students? *American Politics Research*. 2012. Vol. 40, № 2. P. 232–266. doi: 10.1177/1532673X11419492.
562. Galston W. A. Political knowledge, political engagement and civic education. *Annual Review of Political Science*. 2000. Vol. 4. P. 217–234.

563. Gardner H. *Multiple Intelligences: The Theory in Practice*. New York : Basics books. 1993. 320 p.
564. Geissel B. The education ideal of the democratic citizen in Germany Challenges and changing trends. *Education Citizenship and Social Justice*. 2009. Vol. 4, № 3. P. 225–243. doi: 10.1177/1746197909340870.
565. Gilbert R. Citizenship, Education and Postmodernity. *British Journal of Sociology of Education*, 1992. Vol. 13, № 1. P. 51–68.
566. Grimonprez Kris. *The European Union and Education for Democratic Citizenship Legal foundations for EU learning at school*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany. 2020. 807 p. <https://d-nb.info/1212398424/34>.
567. Gutmann A. *Democratic Education. With a New Preface and Epilogue*. Princeton : Princeton University Press, 1987. 348 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/9781118474396.wbept0251>.
568. Habermas J. *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*. *Theorizing Citizenship* / ed. by R. Beiner. New York : Hardcover, 1995. P. 255–281.
569. Habermas J. *Student und Politik*. Neuwied-Berlin : Luchterhand. 1961. 359 p.
570. *Handbook of research on civic engagement in youth* / ed. by L. R. Sherrod, J. Torney-Purta, C. A. Flanagan. Hoboken : John Wiley & Sons, 2010. 720 p.
571. Händle C., Oesterreich D., Trommer L. Concepts of civic education in Germany based on a survey of expert opinion. *Civic Education Across Countries: Twenty-Four National Case Studies from the IEA Civic Education Project* / ed. by J. Torney-Purta, J. Schwille, A. Jo-Ann. Amsterdam, 1999. P. 257–284.
572. Heydt J.-Mm. *Education for democratic citizenship: words and actions* / Council for cultural co-operation (CDCC). Strasbourg, 2001. 46 p.
573. Hoskins B., Janmaat J. G. *Education, Democracy and Inequality: Political Engagement and Citizenship Education in Europe*. London : Palgrave Macmillan, 2019. 249 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=y5SfDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=bibliogroup:%22Education,+Economy+and+Society%22&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjYvS8eHsAhWRHHcKHeIiDYEQ6AEwAXoECAAAQAg#v=onepage&q&f=false>.
574. Hua C. W., Wan K. E. *Civic mindedness: components, correlates and implications for the public service*. Singapore : Civil Service College, 2011.
575. *Human rights education in schools in Azerbaijan* / E. Kazimzadeet all. *Human Rights Education in Asian Schools*. 2003. Vol. 7. 10 p. URL: <http://www.hurights.or.jp/hreas/6/01Azerbaijan.pdf>.
576. Ichilov O., Salomon G., Inbar D., *Citizenship Education in Israel – A Jewish-Democratic State*. *Israel Affairs*. 2005. Vol. 11, № 2. P. 303–323. DOI: 10.1080/1353712042000326470.

577. Institute of Social Studies and Analyses: Mapping of Expected Number of Future Teachers. Year 2012. URL: www.issa-georgia.com/sites/issa/files/uploads/attachments/maswavlebeli.pdf.

578. Intercultural Cities Newsroom. 2016 Intercultural Cities Activity report. URL: <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/-/2016-intercultural-cities-activity-report>.

579. Interculturalism and multiculturalism: similarities and differences / ed. by M. Barrett. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2013. 188 p.

580. International Civic and Citizenship Education Study. Assessment framework / W. Schulz et al.; International Association for the Evaluation of Educational Achievement. Amsterdam, 2008. 67 p.

581. Ivaniuk I., Ovcharuk O. The response of Ukrainian teachers to COVID-19: challenges and needs in improving the use of digital tools for distance learning. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2020. Vol 77, № 3. P. 282–291. doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v77i3.3952>.

582. Kerr D. All-European Study on Policies for EDC: Western Europe Region, DGIV/EDU/CIT(2003)21, Strasbourg : Council of Europe, 2003. P. 19–20.

583. Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society / ed. by D. S. Ruchen, L. H. Salganic. Hogrefe & Huber Publishers, 2003. 206 p. URL: https://pubengine2.s3.eu-central-1.amazonaws.com/preview/99.110005/9781616762728_preview.pdf.

584. Key Competencies. A Developing concept in General Compulsory Education. Eurydice. *The Information network on Education in Europe*, 2002. 146 p.

585. Klein M. «Responsibility». *The Oxford Companion to Philosophy* / ed. by T. Honderich. Oxford : Oxford University Press, 1995. P. 771–772.

586. Klieme E., Hartig J., Rauch D. The concept of competence in educational contexts. *Assessment of Competencies in Educational Contexts* / ed. by J. Hartig, E. Klieme, D. Leutner. Hogrefe & Huber Publishers, 2008. 25 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/232495759_The_concept_of_competence_in_educational_contexts.

587. Knauth T. Tolerance – a key concept for dealing with cultural and religious diversity in education. The European Wergeland Centre Statement Series, Oslo. 2010.

588. Kogan M. Education Policy-making. A Study of Interest Groups and Parliament. London : Allen and Unwin, 1975. 262 p.

589. Kompetencje międzykulturowe. Materiały edukacyjne dla rad pedagogicznych / pod red. M. Rafalskiej. Warszawa : ORE, 2016. 94 p. URL: <http://www.bc.ore.edu.pl/dlibra/doccontent?id=861> (last access: 01.02.2021).

590. Kovalsky J., Sielatycki M. Pakiet Edukacyjny Europa na co dzien : podrechnik nauczyciela. Warszawa : CODN, 1997.

591. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy: An Introduction. Oxford : Oxford University Press, 2002. 512 p.

592. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford : Oxford University Press, 1995. 296 p. URL: <http://post.queensu.ca/~kymlicka/>.
593. Kymlicka W., Norman W. *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford, New York : Oxford University Press, 2000. 444 p.
594. Kymlicka W., Norman W. Return to the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Teorizing Citizenship* / ed. by R. Besener. Hardcover, 1995. P. 301.
595. Learning to Live Together. Council of Europe Report on the state of citizenship and human rights education in Europe / Council of Europe. Printed at the Council of Europe, 2017. 124 p.
596. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.
597. Macpherson C. B. *The Real World of Democracy*. Toronto : Canadian Broadcasting Corporation, 1965. Chapter 5: The Myth of Maximization. URL: http://www.iefd.org/articles/real_world_of_democracy.php.
598. Marshall H. *Citizenship and Social Class*. Cambridge : Cambridge University Press, 1950. 129 p.
599. Mascolo M., Fischer K. Constructivist theories. *The Cambridge encyclopedia of child development* / ed. by B. Hopkins ; associate editors: Ronald G. Barr, George F. Michel, Philippe Rochat. New York : Cambridge University Press, 2005. P. 49–63.
600. Ministerul Muncii, Protecției Sociale și Familiei al Republicii Moldova. Raport social anual 2015. URL: <https://msmps.gov.md/sites/default/files/document/attachments/rsa2015.pdf>.
601. Moore T. Critical thinking: seven definitions in search of a concept. *Studies in Higher Education*. 2013. Vol. 38, № 4. P. 506–522.
602. National Action Plan in the field of Human Rights 2011–2014, Moldova. 2011. URL: <https://www.coe.int/t/commissioner/source/NAP/Moldova-National-Action-Plan-on-Human-Rights-2018-2022.pdf>.
603. Naval C., Print M., Veldhuis R. Education for democratic citizenship in the new Europe : context and reform. *European Journal of Education*. 2002. Vol. 37, № 2. P. 107–128.
604. Neill Readhead Z. Summerhill today. *Summerhill and A.S. Neill* / ed. by M. Vaughan. Maidenhead : Open University Press, 2006. 208 p.
605. New paradigms and recurring paradoxes in education for citizenship / ed. by G. Steiner-Khamsi, J. Torney-Purta, J. Schwillle. Amsterdam : Elsevier Press., 2002. 295 p. URL: https://c12ceb0c-67a4-4448-901d-b3e971c006df.filesusr.com/ugd/0118b0_8bf843e2d8f244a69dd8adb0add14af5.pdf.
606. Oakes P. J., Haslam S. A., Turner J. C. *Stereotyping and social reality*. Oxford : Wiley Blackwell, 1994. 272 p.

607. OECD. Education at a Glance 2019: OECD Indicators. Paris : OECD Publishing, 2019. 520 p. URL: <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>.
608. OECD. Knowledge and Skills for Life: First Results from PISA 2000. Paris : OECD Publications, 2001. 324 p.
609. OECD. Learning for Tomorrow's World: First Results from PISA 2003. Paris : OECD Publications, 2004. 471 p.
610. Olgers T. Escaping the Box of "Pandora". *Education for Democratic Citizenship : Policies and Regulatory Frameworks* / ed. by K. O'Shea. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2002, pp. 53–54.
611. Ondruskova N. Europsky priestor ako inspirativne a evzdelavajúce prostredie. *Dimenzie občianstva a výchova dimensions of citizenship & education* : Zborník VIII Medzinarodnej konferencie z cyklu Vyhovva k občianskej spolnosti, Bratislava, 12.2.2010. S. 36–52.
612. OSCE. Human Dimension Implementation Conference Warsaw, 11–22 September, 2017. URL: <https://www.osce.org/odihr/343701?download=true>.
613. Osler A., Starkey H. Changing citizenship: democracy and inclusion in education. Maidenhead : Open University Press, 2005. 240 p.
614. Osler A., Starkey H. Education for Democratic Citizenship: A Review of Research, Policy and Practice 1995–2005. Macclesfield : British Educational Research Association, Academic Review, 2005.
615. Ovcharuk O. Attitude of Ukrainian Educators toward the Use of Digital Tools for Teaching and Professional Development: Survey Results. *ICTERI-2020. : 16th International Conference on ICT in Research, Education and Industrial Applications*, 06-10 Oct. 2020. Kharkiv, 2020. Vol. II. P. 746–755. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2732/>.
616. Ovcharuk O. Civic Education Implementation Experience in Ukrainian Schools. *British Journal of Science, Education and Culture*. 2014. Vol. 1, № 5. P. 294–298. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27352/2014-book__pedagogy.pdf;jsessionid=D274BB98D017CB3F2EB2435E1329D274?sequence=1.
617. Ovcharuk O. V. Integration of entrepreneurship key competence into education curricula in Ukraine: the way toward democratic school. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2017. Вип. 2(103), Ч. 2. С. 82–88. URL: http://www.kdu.edu.ua/PUBL/statti/2017_2_82-88_2-17-2.pdf.
618. Ovcharuk O. V., Soroko N. V. Information and communication competency development in education system: modern studies and prospects. *Information Technologies and Learning Tools*. 2016. Vol 51. № 1. P. 1–7. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1372/1009>.
619. Ovcharuk O., Ivaniuk I. The response of Ukrainian teachers to COVID-19: challenges and needs in improving the use of digital tools for distance learning.

Information Technologies and Learning Tools. 2020. Vol. 77, № 3. С. 282–291. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721178/>.

620. Personalization of learning through adaptive technologies in the context of sustainable development of teachers' education / M. Marienko et al. *E3S Web of Conferences*. 2020. Vol. 166, № 4. 10015. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2020/26/e3sconf_icsf2020_10015.pdf.

621. Piaget J. Cognitive development in children: Piaget Development and learning. *Journal of Research in Science Teaching*. 1964. Vol. 2, № 3. P. 176–186.

622. Polacy i Ukraincy w nowej Europie / R. Kunaszuk i in. Warszawa : CODN, 2000. С. 3, С. 27–35.

623. Political and civic engagement: multidisciplinary perspectives / ed. by M. Barrett, B. Zani Routledge. London, 2015. 584 p.

624. Polska w Unii Europejskiej. Pakiet edukacyjny / red.: J. Gospodarczyk, M. Sielatycki. Warszawa : Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 2004. 580 s. URL: <http://www.codn.edu.pl>.

625. Preparing Future Teachers in the Western Balkans. Educating for Democracy & Human Rights 2019–2021. URL: <http://www.theewc.org/Content/What-we-do/Preparing-Future-Teachers-in-the-Western-Balkans>.

626. Programmatic Cooperation Framework 2015–2020 for Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova, Ukraine and Belarus. 2015. 7 p. URL: <https://edoc.coe.int/en/partnerships/6666-programmatic-cooperation-framework-2015-2020-for-armenia-azerbaijan-georgia-republic-of-moldova-ukraine-and-belarus.html>.

627. Reber A. S., Reber E., Allen R. The Penguin dictionary of psychology, New York : Harmondsworth, 1985. 848 p.

628. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. (2006/962/EC). *Official Journal of the European Union*. 2006. 30.12.2006. L 394/10.

629. Revised Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life, 21 May 2003 / Council of Europe Youth Department. European Youth Centre. Strasbourg, 2003. 24 p. URL: <https://rm.coe.int/1680702379>.

630. Ribble M. S., Bailey G. D., Ross T. W. Digital Citizenship: Addressing Appropriate Technology Behavior. *Learning & Leading with Technology*. 2004. Vol. 32, № 1. P. 6–9. URL: <https://eric.ed.gov/?id=EJ695788> (last accessed: 15.10.2019).

631. Ribble M., Park M. The Digital Citizenship Handbook for School Leaders: Fostering Positive Interactions Online. Portland, Oregon : International Society for technology in education, 2019. 320 p. URL: <https://id.iste.org/connected/resources/product?id=4483&format=Book&name=The+Digital+Citizenship+Handbook+for+School+Leaders>.

632. Risager K. Language and culture pedagogy: from a national to a transnational paradigm. Clevedon : Multilingual Matters, 2007. 288 p.

633. Roch C. Record number of students sign up for human rights education in Moldova / Amnesty International. 2015. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/education/2015/12/record-number-of-students-sign-up-for-human-rights-education-in-moldova/>.
634. Runciman D. How Democracy Ends. New York : Basic Books, 2018. 249 p.
635. Sant E. Democratic Education: A Theoretical Review (2006–2017). *Review of Educational Research*. 2019. Vol. 89, Issue 5. P. 655–696. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.3102/0034654319862493>.
636. Schmitz S.-U. Homo Democraticus: Demokratische Tugenden in der Ideengeschichte. Opladen: Leske + Budrich, 2000. 379 p.
637. Schwartz S. H. Les valeurs de base de la personne: théorie, mesures et applications. *Revue française de sociologie*. 2006. Vol. 42, № 4. P. 249–288. doi:[10.3917/rfs.474.0929](https://doi.org/10.3917/rfs.474.0929).
638. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology* / ed. by M. Zanna. New York : Academic Press, 1992. Vol. 25. P. 1–65. doi:[10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6).
639. Self-assessment tool for youth policy / Council of Europe. 2018. URL: <https://rm.coe.int/self-assessment-tool-for-youth-policy-english/16808d76c5>.
640. Shennan M. Teaching about Europe (Cassell Council of Europe Series). London : Cassell, 1991. 281 p.
641. Shennan M. Teaching about Europe / Council of Europe. London, 1991. 281 p.
642. Sielatycki M. Europa na co dzień: pakiet edukacyjny : podrechnik ucznia / Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Integracji Europejskiej oraz Pomocy Zagranicznej. Warszawa : Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 1997. 580 s.
643. Siurala L. A European framework for youth policy. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2006. 57 p.
644. Slater J. Teaching History in the New Europe. Council of Europe, Wiltshire, 1995. P. 61–62.
645. Social-economic Development Strategy of Georgia «GEORGIA 2020». URL: <http://static.mrdi.gov.ge/551e4a570cf24147438b1727.pdf>.
646. State of the Country Report. Republic of Moldova. URL: http://www.fes-moldova.org/media/publications/2015/State_of_the_Country_Report_EN.pdf.
647. Stejskalíková J., Pešková K. European Dimension in the Czech School: Europeanism with Focus on History Curriculum. *ECER 2011*. URL: <https://eera-ecer.de/ecer-programmes/conference/5/contribution/19981/>.
648. Stradling R. Multiperspectivity in history teaching: a guide for teachers / Council of Europe. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2003. 64 p.

649. Teaching and Learning for the Twenty-First Century: Educational Goals, Policies, And Curricula From Six Nations / ed. by F. Reimers, C. Chung. Harvard Education Press, 2016.

650. Teaching controversial issues. Through Education for Democratic Citizenship and Human Rights (EDC/HRE) Training Pack for Teachers. Council of Europe, 2015. 69 p.

651. Teaching Democracy: A collection of models for democratic citizenship and human rights education. Council of Europe, 2009. 99 p. (EDC/HRE : Education for democratic citizenship and human rights in school practice. Vol. 6).

652. The Code of the Republic of Moldova about Education № 152, 17.07.2014. URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=70660>.

653. The Council of Europe with Sue and Max / Council of Europe. Strasbourg. 17 p.

654. The Definition and Selection of Key Competencies / OECD. 2005. URL: <https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf> (last accessed: 20.07.2020).

655. The European Dimension in Secondary Education in Europe. A comparative study of the place occupied by the European Union in the secondary education curriculum in the Member States and in the candidate countries. Education and Culture Series, 2003. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/332201/DG-4-CULT_ET\(2003\)332201_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2003/332201/DG-4-CULT_ET(2003)332201_EN.pdf).

656. The IEA Civic Education Study. International Assotiation for the Evaluation of Educational Achievement. URL: <http://terpconnect.umd.edu/~jtpurta/>.

657. The SAGE handbook of intercultural competence / ed by. D. K. Deardorff. Los Angeles : Sage, 2009. 560 p.

658. The Universal Declaration of Human Rights : United Nations General Assembly (UNGA) Res 217 A (III), 10 December 1948, Paris. URL: <http://www.un.org/en/documents/udhr/>.

659. The use of digital learning tools in the teachers' professional activities to ensure sustainable development and democratization of education in European countries / O. Ovcharuk, I. Ivaniuk, N. Soroko, O. Gritsenchuk, O. Kravchyna. *E3S Web of Conferences*. 2020. Vol. 166. Article 10019. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2020/26/e3sconf_icsf2020_10019/e3sconf_icsf2020_10019.html.

660. The use of the cloud-based open learning and research platform for collaboration in virtual teams / Bykov V. et all. *Information Technologies and Learning Tools*. 2020. Vol. 76, № 2. P. 304–320. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3706>.

661. Tomlinson C. A. Fulfilling the promise of the differentiated classroom: Strategies and tools for responsive teaching. Alexandria, VA : Association for Supervision and Curriculum Development, 2003. 176 p.

662. Tomlinson C. A., Brimijoin K., Narvaez L. The differentiated school: Making revolutionary changes in teaching and learning. Alexandria, VA : Association for Supervision and Curriculum Development, 2008. 239 p.
663. Torney-Purta J., Richardson W. K., Barber C. H. Teachers' educational experience and confidence in relation to students' civic knowledge across countries. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*. 2005. Vol. 1, № 1. P. 32–57.
664. Torney-Purta J., Schwille J., Amadeo J. Civic education across countries: Twenty-four national case studies from the IEA Civic Education Project. Amsterdam : IEA, 1999. 622 p.
665. Torres C. A. Democracy, Education and Multiculturalism: Dilemmas of Citizenship in a Global World : (UCLA) Presidential Address to the Annual Meeting of the Comparative International Education Society (CIES). Buffalo : New York, 1998. P. 13.
666. Treaty of Maastricht on European Union. 1992. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:xy0026>.
667. Twyman J. S. The Fred S. Keller School. *Journal of Applied Behavior Analysis*. 2013 Vol. 31, Issue 4. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/action/doSearch?ContribAuthorStored=Twyman%2C+Janet+S>.
668. Tyler R. W. Basic principles of curriculum and instruction Chicago : The University of Chicago Press, 2013. 144 p.
669. UN Human Rights Council, United Nations Declaration on Human Rights Education and Training : resolution adopted by the Human Rights Council, 8 April 2011, A/HRC/RES/16/1. URL: <http://www.refworld.org/docid/4db95b0a2.html>.
670. UNESCO Institute for Statistics. International standard classification of education. ISCED 2011. Montreal, 2012. URL: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf>.
671. UNESCO. ABC. Teaching human rights: practical activities for primary and secondary schools. New York; Geneva : United Nations, 2004. 163 p.
672. UNESCO. Assessment of Transversal Competencies. Policy and Practice in Asia-Pacific Region. Published in 2016 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France, UNESCO 2016. 62 p.
673. UNESCO. Consolidated education strategy and action plan (2007–2011). Georgia. Plan and polis. Portal of education plans and policies. 2007. URL: <http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Georgia/Georgia%20Consolidated%20Education%20Strategy%20and%20Action%20Plan%202007-2011.pdf>.
674. UNESCO. Plan of Action. World Programme for Human Rights Education. Section of Education for Peace and Human Rights Division for the Promotion of Quality Education Sector. UNESCO. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147853> (last accessed: 13.09.2020).

675. UNESCO. Quality of Education for all Young People. Message from the 47th Session of the UNESCO International Conference on Education and Proposed Priorities for Action to Improve the Geneva: International Bureau of Education. 2004.

676. UNESCO. World Data on Education. Azerbaijan. IIV Ed. 2010/11. URL: http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Publications/WDE/2010/pdf-versions/Azerbaijan.pdf.

677. United Nations. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. 2015. URL: www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/120815_outcome-document-of-Summit-for-adoption-of-the-post-2015-development-agenda.pdf.

678. Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and equality: civic volunteerism in American politics. Cambridge : Harvard University Press, 1995. 664 p.

679. Westheimer J. Introduction – the politics of civic education. *PS: Political Science and Politics*. 2004. Vol. 38, № 2. P. 231–234.

680. Westheimer J., Kahne J. Educating the “Good” citizen: political choices and pedagogical goals. *PS: Political Science and Politics*. 2004. Vol. 37, № 2. P. 241–47.

681. What should each teacher do to facilitate the teaching of civil education and human rights: the framework of teachers’ competences / ed. by N. Natsvlishvili. Tbilisi : Teacher Professional Development Center, 2009.

682. Wolfs R. Education for citizenship in the Netherlands: Paper for discussion / National Institute for Curriculum Development, Enschede, the Netherlands. 1997. 24 p.

683. World Economic Forum. 8 digital life skills all children need – and a plan for teaching them. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/8-digital-life-skills-all-children-need-and-a-plan-for-teaching-them/>.

684. Youth on the move. Analytical report. Gallup organization / Flash EB Series #319a. Eurobarometer, 2011. 60 p. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_319a_en.pdf.

Додатки

ДОДАТОК А

КРАЇНИ – ЧЛЕНИ РАДИ ЄВРОПИ

Країни – засновники Ради Європи (офіційно заснована 5 травня 1949 р. Лондонською Угодою, підписаною десятьма країнами-засновниками)			
№ пор.	Назва країни	Назва мовою оригіналу	Рік приєднання
1	Бельгія	нід. <i>België</i> , фр. <i>Belgique</i> , нім. <i>Belgien</i>	1949
2	Данія	<i>Danmark</i>	1949
3	Франція	<i>France</i>	1949
4	Велика Британія	<i>Great Britain</i>	1949
5	Ірландія	ірл. <i>Éire</i> , англ. <i>Ireland</i>	1949
6	Італія	<i>Italia</i>	1949
7	Люксембург	люксемб. <i>Lëtzebuerg</i> , фр. <i>Luxembourg</i> , нім. <i>Luxemburg</i>	1949
8	Нідерланди	<i>Nederland</i>	1949
9	Норвегія	норв. <i>Norge</i> , нюн. <i>Noreg</i>	1949
10	Швеція	<i>Sverige</i>	1949
Країни – члени Ради Європи			
11	Туреччина	<i>Türkiye</i>	1949
12	Греція	<i>Ελλάδα</i>	1949
13	Ісландія	<i>Ísland</i>	1950
14	Німеччина	<i>Deutschland</i>	1951
15	Австрія	<i>Österreich</i>	1956
16	Кіпр	грец. <i>Κύπρος</i> тур. <i>Kıbrıs</i>	1961
17	Швейцарія	нім. <i>die Schweiz</i> , фр. <i>la Suisse</i> , італ. <i>la Svizzera</i> , рет. <i>la Svizra</i>	1963
18	Мальта		1965
19	Португалія	<i>Portugal</i>	1976
20	Іспанія	<i>España</i>	1977

21	Ліхтенштейн	<i>Liechtenstein</i>	1978
22	Сан-Марино	<i>San Marino</i>	1988
23	Фінляндія	<i>Suomi</i>	1989
24	Угорщина	<i>Magyarország</i>	1990
25	Польща	<i>Polska</i>	1991
26	Болгарія	<i>България</i>	1992
27	Естонія	<i>Eesti</i>	1993
28	Литва	<i>Lietuva</i>	1993
29	Румунія	<i>România</i>	1993
30	Словаччина	<i>Slovensko</i>	1993
31	Словенія	<i>Slovenija</i>	1993
32	Чехія	<i>Česko</i>	1993
33	Андорра	<i>Principat d'Andorra</i>	1994
34	Албанія	<i>Shqipëri/Shqipëria</i>	1995
35	Латвія	<i>Latvija</i>	1995
36	Північна Македонія	<i>Македонија</i>	1995
37	Молдова	<i>Moldova</i>	1995
38	Україна	Україна	1995
39	Хорватія	<i>Hrvatska</i>	1996
40	Росія	<i>Россия</i>	1996
41	Грузія	საქართველო	1999
42	Вірменія	Հայաստան	2001
43	Азербайджан	<i>Azərbaycan Respublikası</i>	2001
44	Боснія і Герцеговина	босн. <i>Bosna i Hercegovina</i> , серб. <i>Босна и Херцеговина</i> , хорв. <i>Bosna i Hercegovina</i>	2002
45	Сербія	<i>Србија</i>	2003
46	Монако	<i>Монако</i>	2004
47	Чорногорія	чорн., серб. <i>Crna Gora, Црна Гора</i>	2007

Кандидати до вступу	Статус парламентського спостерігача	Статус спостерігача міністерського комітету
Білорусь (1993)	Ізраїль (1957)	Ватикан (1970)
	Канада (1997)	Японія (1996)
	Мексика (1999)	Канада (1996)
		США (1996)
		Мексика (1999)

Країни подані у послідовності за роками вступу до членства Ради Європи, станом на 2020 р.

ДОДАТОК Б

ІНТЕГРУВАННЯ ТЕМАТИК ІЗ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА У ЗМІСТ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Підходи до навчання громадянства згідно з національними навчальними програмами для початкової, загальної середньої освіти та початкової професійної освіти та навчання (IVET на базі школи (МСКО 1-3), 2016/2017 рр. (Citizenship Education at School in Europe 2017. Annexes: National Information and Websites. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 58 p. – doi:10.2797/1072)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
БЕЛЬГІЯ (ФРАНЦУЗЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО)		
Наскрізний тематичний підхід	Теми внесено до загальних цілей	1–6, 7–8, 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в більшість предметів, зокрема	Географія та історія, французька, мови, фізична освіта, мистецтвознавство, моральне виховання, релігія	1–6, 7–8
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Історія Комплексний курс історії та географії	9–12 (основні предмети) 9–12 (початкова професійна освіта та навчання)
Обов'язковий окремий предмет	Освіта з філософії та громадянства	1–6
БЕЛЬГІЯ (НІМЕЦЬКОМОВНЕ СПІВТОВАРИСТВО)		
Наскрізний тематичний підхід	Теми внесено до загальних цілей Рамкові настанови, орієнтовані на інформаційну та медіаграмотність	1–6, 7–8 1–6, 7–8, 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Історія, географія та німецька мова як рідна мова	1–6, 7–8, 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші факультативні предмети	Моральне виховання, релігія	1–6, 7–8, 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
БЕЛЬГІЯ (ФЛАМАНДСЬКА СПІЛЬНОТА)		
Наскрізний тематичний підхід	Міжпредметні теми у навчальних програмах (включає політично-юридичний, соціально-економічний та соціокультурний контексти)	7–8, 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Людина та суспільство	1–6
БОЛГАРІЯ		
Інтегровано в основні та інші обов'язкові предмети	Людина та суспільство Історія та цивілізація, географія та економіка Соціальні науки Гуманітарні науки	3–4 5–7 11–12 (загальна середня освіта) 11–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Соціальні науки	11–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	11–12 (загальна середня освіта)
Необов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	11–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА		
Наскрізний тематичний підхід	Мислення в європейському та глобальному контексті, полікультурна освіта, екологічна освіта, медіаосвіта, особиста та соціальна освіта Демократичне громадянство Демократичне громадянство, екологічна освіта	1–5, 6–9, 10–13 (загальна середня освіта) 1–5, 6–9 10–13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано у інші обов'язкові навчальні галузі	Людина та світ Людина та суспільство (громадянська освіта) Люди та суспільство (основи громадянських та суспільних наук) Основи громадянської освіти або соціальних наук Інтегрована в інші обов'язкові або необов'язкові напрями навчання	1–5 6–9 6–9 10–11 (загальна середня освіта) 10–11/12/13 (2) (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 12–13 (загальна середня освіта)
ДАНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей	1–7, 8–10, 11–13
Інтегровано в більшість обов'язкових предметів, зокрема	Датська мова, медичне та сексуальне виховання, сімейне виховання Історія Датська мова, соціальні студії, медичне та сексуальне виховання, сімейне виховання Соціальні студії та основи здоров'я (громадянська освіта) Соціальні студії (громадянська освіта)	1–7 3–7 8–9 11 (основна програма) (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 11–13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
НІМЕЧЧИНА		
Наскрізний тематичний підхід	Міжкультурна освіта, історична та політична освіта, демократична освіта, освіта з прав людини, медіаграмотність	1–4, 5–9, 10–13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Соціальні науки Мова Історія, суспільні науки, політична / громадянська освіта (5), мови	1–4 1/2/3–4 5–9, 10–13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика / релігія	1–4, 5–9, 10–13 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЕСТОНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Соціальна та громадянська компетентність, культурні та ціннісні компетентності, комунікаційна компетентність та підприємницька компетентність	1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в більшість обов'язкових предметів, зокрема	Розвиток особистості, соціальна та медична освіта, мова та література Історія Історія, мова та література	1–6, 7–9 5–6 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта та освіта для демократичного громадянства	6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ІРЛАНДІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей	1–6, 7–9
Інтегровано в інші обов'язкові предмети та області навчання	Соціальна, особиста та медична освіта («Я та інші», «Я та світ»), соціальна, екологічна та наукова освіта Історія, географія, наука, соціальна, особиста та медична освіта	1–6 7–9
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська, соціальна та політична освіта	7–9
Факультативний окремий предмет	Політика та суспільство	11–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
ГРЕЦІЯ		
Наскрізнний тематичний підхід	Гнучкі зони творчої діяльності, міжнавчальна діяльність Внесені до загальних цілей	1–6, 7–9 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Грецька мова та література Вивчення навколишнього середовища Історія та релігійна освіта Фізика, фізичне виховання Історія, релігійна освіта, грецька мова та література, давня мова, наука, фізичне виховання Давня мова Філософія	1–6 1–4 3–6 5–6 7–9, 10–12 10–11 11
Інтегровано в інші факультативні предмети	Давня мова	12
Обов'язковий окремий предмет	Соціальна та громадянська освіта Громадянська освіта	5–6, 9 10–11 (загальна середня освіта), 10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ІСПАНІЯ		
Наскрізнний тематичний підхід	Внесені до загальних цілей Громадянська та конституційна освіта	1–6, 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 7–9, 10–12, 10 (початкова професійна освіта та навчання IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Природничі науки, суспільні науки, іспанська мова та література, математика, перша іноземна мова Біологія та геологія, фізика та хімія, географія та історія, іспанська мова та література, математика, перша іноземна мова	1–6 7–9

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
	<p>Іспанська мова та література, перша іноземна мова</p> <p>Географія та історія, математика</p> <p>Філософія</p> <p>Іспанська історія</p>	<p>10–12 (загальна середня освіта)</p> <p>10 (загальна середня освіта)</p> <p>10 (загальна середня освіта)</p> <p>11 (загальна середня освіта)</p> <p>12 (загальна середня освіта)</p>
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етичні цінності	7–9, 10 (загальна середня освіта)
Інтегрований у модулі професійного навчання	<p>Комунікація та суспільство I та II</p> <p>Навчання та профорієнтація, підприємництво та підприємницька ініціатива, навчання на робочому місці</p>	<p>10–11 (базові цикли професійної підготовки) (IVET)</p> <p>11–12 (проміжні цикли професійної підготовки) (IVET)</p>
Обов'язковий окремий предмет	Освіта для демократичного громадянства та права людини	5 (Андалусія), 8 (Естремадура)
Необов'язковий окремий предмет	<p>Етичні та моральні цінності</p> <p>Соціальні та громадянські права</p> <p>Культура та моральні цінності</p> <p>Освіта для демократичного громадянства та права людини</p>	<p>1–6 (Галіція)</p> <p>1–6</p> <p>7–9 (Каталонія)</p> <p>9 (Андалусія, Арагон, Канарія),</p> <p>11–12 (загальний – Андалусія), 11 (загальний – Арагон)</p>
ФРАНЦІЯ		
Наскрізнний тематичний підхід	<p>Громадянська освіта та особиста освіта</p> <p>Трудове навчання, міждисциплінарний предмет (стійкий розвиток, інформація, комунікація, громадянство)</p> <p>Трудове навчання з наставником (ТРН) (етика та відповідальність, індивідуальні та колективні права, нерівності)</p> <p>Громадянські цінності</p>	<p>1–5, 6–9</p> <p>6–9</p> <p>10–12</p> <p>1–5, 6–9, 10–12, 10–11 (IVET),</p> <p>12–13 (IVET), 11–13 (IVET)</p>

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія та географія, французька мова, фізкультура і спорт Історія та географія, французька мова, фізичне виховання та спорт, наука про землю та життя Філософія	1–5, 10–11 (IVET), 12–13 (IVET), 11–13 (IVET) 6–9, 10–12 12
Інтегровано в інші факультативні предмети	Економіка та соціальні науки	11–12
Обов'язкові окремі предмети	Моральне виховання та громадянська освіта	1–5, 6–9, 10–12, 10–11 (9) (IVET), 12–13 (10) (IVET), 11–13 (11) (IVET)
ХОРВАТІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта Навчальна програма з громадянської освіти	1–3, 4–8 9–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Окремий початковий предмет	Політика та економіка	12 (general and IVET)
Факультативний окремий предмет	Громадянська освіта	8
ІТАЛІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі Вкладено в загальні цілі, а також цілі більшості предметів	1–6, 7–9 10–12
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Основи здоров'я Сучасна грецька мова, література, давньогрецька, релігієзнавство, іноземні мови, фізичне виховання, біологія, домашня економіка, мистецтвознавство Сучасна грецька, література, латинська, давньогрецька, релігієзнавство, іноземні мови, фізичне виховання Біологія	1–6 7–9 10–12 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші факультативні предмети	Економіка, мистецтво Соціологія, психологія, філософія, біологія, домашня економіка	10–12 (загальна середня освіта) 11–12 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянознавство	12 (загальна середня освіта)
ЛАТВІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі	1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Латвійська мова, іноземна мова, історія світу та історія Латвії, спорт, література Етика, ІКТ, природознавство, суспільствознавство, музика, образотворче мистецтво, домашня економіка та технології ІКТ, географія, соціальні студії, музика, візуальне мистецтво, домашня економіка та технології Природничі науки ІКТ, музика, економіка, медична освіта	1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта та початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 1–6 7–9 10–12 (загальна середня освіта) 10–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, ІКТ, географія, музика, образотворче мистецтво, економіка, політика та права, література, культурологія, медична освіта Географія, політика та права, природознавство	10–12 (загальна середня освіта) 10–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЛИТВА		
Наскрізний тематичний підхід	Соціальні, громадянські, культурні та комунікативні компетентності, закладені в них загальні цілі	5–10 (загальна середня освіта), 11–12 (загальна середня освіта), 9–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Відкриття світу Історія, географія, литовська мова та література, мови Безпека людини, економіка та підприємництво Інтегровані курси з суспільних наук	1–4 5–10 (загальна середня освіта), 11–12 (загальна середня освіта), 9–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 5–10 (загальна середня освіта) 11–12 (загальна середня освіта), 9–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, релігія Етика, релігія, право, філософія, економіка та підприємництво	5–10 (загальна середня освіта), 9–12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 11–12 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	9–10 (загальна середня освіта), 9/10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
ЛЮКСЕМБУРГ		
Наскрізний тематичний підхід	Підходи до взаємовідносин	1–6
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія, географія Життя та суспільство	1–6 7–9, 10–11 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Освіта для демократичного громадянства Громадянська освіта Знання сучасного світу	10–11 (загальна середня освіта), 10–13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 12 12–13 (загальна середня освіта)
УГОРЩИНА		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі	1–4, 5–8, 9–13 (загальна середня освіта), 9–11 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія соціальних досліджень та Громадянознавчі студії Розвиток громади	5–8, 9–12 (загальна середня освіта) 9–11 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика Географія	1–4, 5–8, 9–12 (загальна середня освіта) 7–8
Обов'язковий окремий предмет	Соціальні студії	9–10 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Факультативний окремий предмет	Родинознавство Соціально-економічні та громадянські студії	1–4, 5–8 11–12 (загальна середня освіта)
МАЛЬТА		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладено в загальні цілі та теми «освіта для сталого розвитку», «освіта для підприємницької творчості та інновацій», «освіта для різноманітності»	1–6, 7–9, 10–11 (загальна середня освіта), 12–13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Соціальні студії, розвиток особистості, соціальний та кар'єрний розвиток Особистий, соціальний та кар'єрний розвиток Соціальні студії	3–6, 7–9 10–11 (загальна середня освіта), 12 (початкова професійна освіта та навчання (IVET)) 10–12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика, релігійне виховання Європейські студії, історія, географія, етика, релігійна освіта	1–6, 7–9, 10–11 (загальна середня освіта) 9, 10–12 (загальна середня освіта)
НІДЕРЛАНДИ		
Інтегровано в інші освітні галузі обов'язкового навчання	Особиста та світова орієнтація, людина та суспільство	1–6
Інтегровано у обов'язкові результати навчальних досягнень	Людина та суспільство, людина та навколишнє середовище	7–9 (підготовча прикладна освіта середнього рівня (VMBO) – старший рівень загальної безперервної освіти (HAVO), 9–10

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано у обов'язкові навчальні галузі	Соціальні студії	10–12 (загальна середня освіта)
Окремий предмет або інтегрований (автономія школи)	Громадянська освіта	початкова професійна освіта та навчання (IVET)
АВСТРИЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта як принцип інтегральної освіти	1–4, 5–8, 9–12 (загальна середня освіта), 9–12/13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Загальні та соціальні студії Історія, соціальні студії, громадянська освіта Варіативний компонент	1–4 6–8, 9–12 (загальна середня освіта) 9–11/12/13 (середня технічна та професійно-технічна школа, коледж для вищої професійної освіти та школа середньої професійної освіти) (IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Варіативний компонент	9–12 (загальна середня освіта), 9–13 (початкова професійна освіта та навчання (IVET))
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	10–13 середня професійно-технічна школа / учень наставника на рівні професійної освіти та навчання (IVET)
ПОЛЬЩА		
Наскрізний тематичний підхід	Ключові навички: аргументування, академічне мислення, комунікація, критичний аналіз інформації, робота в команді тощо. Ключові ставлення: активне громадянство, почуття ініціативи, протидія дискримінації тощо, закладене в загальних цілях	1–6, 7–9, 10–12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа), 10–13 (технікум) (IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Історія та суспільство Вступ до підприємливості	4–6 10–12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET, 10–13 (технікум) (IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Етика	1–6, 7–9, 10–12 (загальна та основна професійно-технічна школа (IVET), 10–13 (технікум) (IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Історія та суспільство Суспільствознавство	10–12 (загальний), 10–13 (технікум) (IVET) 7–9, 10/11/12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET), 10/11/12/13 (технікум) (IVET)
Факультативний окремий предмет	Суспільствознавство	10–12 (загальний), 10–13 (технікум) (IVET)
ПОРТУГАЛІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Громадянська освіта	1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Сучасний світ, інтегровані тематики	10–12 (курси професійного навчання та майстерності) (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта та сучасний світ Громадянознавство та суспільство	6–9 (курси з навчання та тренінги) (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET) 10–12 (курси навчання та тренінги) (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET)
РУМУНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Включено до загальних цілей	10–12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Розвиток особистості Філософія	1–3 13 (загальна середня освіта)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші факультативні предмети	Філософія дитини Гуманітарне міжнародне право, освіта з прав інтелектуальної власності, освіта для розвитку Соціологія	4–5 10–13 (загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта Громадянська культура	4–5 8–9
Факультативний окремий предмет	Освіта для суспільства Європейська освіта Громадянська культура, морально-громадянська освіта Громадянська культура, освіта з прав дитини Полікультурна освіта Громадянська освіта, компетентність у ЗМІ, освіта для демократичного громадянства та прав людини, міжкультурна освіта, інститути Європейського Союзу суспільствознавство, права дітей / служби захисту дітей	1–3 4–5 6 7 6–9 10–13 (загальна середня освіта) 13 (загальна середня освіта)
СЛОВЕНІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Включено до загальних цілей	
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Словенська мова Суспільство Історія, географія Словенська мова, історія, географія Соціологія Словенська мова Соціальні науки або соціальні та природничі науки Історія, соціологія, географія	1–6 4–5 6 7–9, 10–13 (загальна середня освіта) 11 або 12/13 (загальна середня освіта) 10–13 (усі програми IVET) 10–11/12 (2 та 3-річні програми IVET) 10–13 (4-річні програми IVET)
Інтегровано в інші факультативні предмети	Різні предмети з галузі природничих та технічних, суспільних та гуманітарних наук	7–9

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Обов'язковий окремий предмет	Патріотична та громадянська культура та етика	7–8
Обов'язкові окремі модулі	Культура громадянства, освіта для миру, сім'ї та ненасильства	10 або 11 або 12 або 13 (загальна середня освіта)
Факультативний окремий предмет	Культура громадянства	9
СЛОВАЧЧИНА		
Наскрізний тематичний підхід	Особистий та соціальний розвиток, медіаосвіта, полікультурна освіта, регіональна освіта та народна культура Особистий та соціальний розвиток, медіаосвіта, полікультурна освіта	1–4, 5–9 10–13 (загальна середня освіта)
Інтегрована в інші обов'язкові предмети	Батьківщина	3–4
Інтегрована в інші факультативні предмети	Етика	1–4, 5–9, 10–13 (загальна середня освіта)
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	6–9, 10–13 (загальна середня освіта), 10–13 (IVET)
ФІНЛЯНДІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Трансверсальні компетентності «Участь, залучення та побудова стійкого майбутнього» Багатопрофільні модулі навчання Активне громадянство, підприємництво та світ праці, багатопрофільні навчальні модулі Взаємодія та співробітництво, стійкий розвиток, активне громадянство та різні культури, закладені в ключових компетентностях для навчання протягом усього професійного рівня	1–6, 7–9 10–12 (загальна середня освіта) 10–12 (IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегрується в більшість інших обов'язкових та факультативних предметів		1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта)
Інтегрується в інші обов'язкові предмети		10 або 11 або 12 (загальноосвітня та основна професійно-технічна школа – IVET)
Обов'язковий окремий предмет	Суспільствознавство Громадянські вміння та навички трудового життя	4–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта) 10 або 11 або 12 (IVET)
Факультативний окремий предмет	Суспільствознавство (1 курс)	10–12 (загальна середня освіта)
ШВЕЦІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладені в загальні цілі	1–6, 7–9, 10–12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрована в інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство Історія, релігія, географія Соціальні дослідження, історія, релігія	1–6 4–6, 7–9 10–12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрована в інші факультативні предмети	Географія	10–12 (загальна середня освіта та IVET)
ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (АНГЛІЯ)		
Не вказано (Незаконна програма навчання (25))	Громадянство	1–6
Окремий предмет / статутна програма навчання (26)	Громадянство	7–9, 10–11 (загальна середня освіта та IVET)
ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (УЕЛЬС)		
Наскрізний тематичний підхід	Освіта для сталого розвитку та глобального громадянства Особистий та соціальний розвиток, добробут та культурне різноманіття	1–6, 7–9, 10–11 (загальна інформація та IVET) 1–2
Інтегрований у обов'язковий напрям навчання	Розвиток особистості та суспільствознавство (теми: сталий розвиток та глобальний розвиток, активне громадянство)	3–6, 7–9, 10–11 (загальна середня освіта та IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ)		
Наскрізнний тематичний підхід	Навички мислення та можливості особистості	1–7, 8–10, 11–12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрована в галузі обов'язкового навчання	Розвиток особистості та взаєморозуміння (напрями: взаєморозуміння в місцевій та широкій громаді, самоусвідомлення та здоров'я) Навчання для життя та праці (місцеве та глобальне громадянство, особистісний розвиток)	1–7 11–12 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрований у всі сфери обов'язкового навчання	Зокрема: навчання для життя та праці (місцеве та глобальне громадянство, особистісний розвиток)	8–10
ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (ШОТЛАНДІЯ)		
Наскрізнний тематичний підхід	Успішність та впевненість в собі, відповідальні громадяни та ефективні учасники	1–7, 8–11, 11–13 (загальна середня освіта), 12–14 (IVET)
Інтегрована більшість обов'язкових напрямів навчання, зокрема	Здоров'я та благополуччя Суспільствознавство	1–7 8–11, 11–13 13 (загальна середня освіта), 12–14 (IVET)
БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА		
Обов'язковий окремий предмет	Демократія та права людини	9, 13 (загальна середня освіта), 12 (IVET)
ШВЕЙЦАРІЯ		
Наскрізнний тематичний підхід	Вбудовано в загальні цілі	1–6, 7–9, 10–13 (загальна та IVET)
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Гуманітарні та соціальні науки Гуманітарні та соціальні науки (історія, політика)	1–6, 7–9 10–12 (загальна середня освіта)
Інтегровано в інші обов'язкові навчальні галузі	Суспільство (етика, ідентичність та соціалізація, культура, екологія, політика, право) Історія та політика (політика та демократія, глобалізація, історія)	10–12/13 (IVET) 13 (IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
ІСЛАНДІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Шість основних стовпів: «демократія та права людини», «рівність», «творчість», «освіта для сталого розвитку», «грамотність у широкому розумінні» та «здоров'я та добробут» Два основні опори: демократія та права людини – це основні опори	4–7, 8–10 11–14 (загальна середня та IVET (29))
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство	4–7, 8–10
ЛІХТЕНШТЕЙН		
Наскрізний тематичний підхід	5 ключових навичок / здібностей (мережеве мислення, усвідомлення суб'єктивності, почуття солідарності, здатність брати на себе відповідальність, сміливість та оптимізм) та 5 крос-навчальних цілей навчання (взаємопов'язаність / взаємозалежності, образ та сприйняття, різноманітність та справедливість, конфлікти та вирішення конфліктів, зміни / виклики та майбутнє), закладені в загальних цілях Вкладені в загальні цілі	1–5, 6–9 10–12 (загальна середня освіта)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	<p>Людина та довкілля, релігія та культура, життєві навички</p> <p>Людина та довкілля (висвітлюють теми: суспільні науки, життєві навички, релігія та культура, історія, економіка, засоби масової інформації)</p> <p>Історія, етика, право та економіка (уряд), життєві навички</p>	<p>1–5</p> <p>6–9</p> <p>10–12 (загальна середня освіта)</p>
ЧОРНОГОРІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладені в загальні цілі	1–5, 6–9, 10–13 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегровано у інші обов'язкові предмети	<p>Наука та суспільствознавство</p> <p>Суспільствознавство</p> <p>Історія</p> <p>Психологія</p> <p>Філософія</p> <p>Соціологія</p>	<p>1–3</p> <p>4–5</p> <p>6–9, 10–13 (загальна середня освіта та IVET)</p> <p>11 (загальна середня освіта та IVET)</p> <p>13 (загальна середня освіта)</p> <p>12 (загальна середня освіта та IVET)</p>
Інтегровано у інші факультативні предмети	Дослідження гуманітарного права	8–9
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	6–7
Факультативний окремий предмет	Громадянська освіта	10–13 (загальна середня освіта), 13–14 (IVET)
КОЛИШНЯ ЮГОСЛАВСЬКА РЕСПУБЛІКА МАКЕДОНІЯ		
Інтегровано у інші обов'язкові предмети	<p>Суспільство (вихованці та їх спілкування з іншими учнями та їх поведінка в тому місці, де вони живуть)</p> <p>Суспільство (муніципалітети, селища)</p> <p>Соціологія</p>	<p>1–3</p> <p>4–5</p> <p>11 (загальна середня освіта)</p>
Обов'язковий окремий предмет	Громадянська освіта	8–9, 13 (IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
НОРВЕГІЯ		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладені в загальні цілі	1–7, 8–10, 11–13 (загальна середня освіта та IVET)
Інтегрований у інші обов'язкові предмети	Суспільствознавство (історія, географія, громадянське життя), знання християнства, релігії, філософії життя та етики Суспільствознавство (історія, географія, громадянське життя)	1–7, 8–10 11–12 (загальна середня освіта), 12 (IVET)
Факультативний окремий предмет	Практична демократія, зокрема: Політика: індивід та суспільство	8–10 12–13 (загальна середня освіта та IVET)
СЕРБІЯ		
Окремий обов'язковий предмет	Громадянська освіта – знання про себе та інших Громадянська освіта	1–4 5–8, 9–12 (загальна середня освіта та IVET)
ТУРЕЧЧИНА		
Наскрізний тематичний підхід	Вкладені в загальні цілі	1–4, 5–8
Інтегровано в інші обов'язкові предмети	Наука про життя Англійська мова, релігійна культура та етика Англійська, арабська Історія турецької революції та кемалізм Суспільствознавство Соціологія Друга іноземна мова Арабська Історія Соціологія та освіта, соціологія II Дослідження у суспільних науках Професійний розвиток (ефективна комунікація, захист навколишнього середовища та професійна етика та модулі Ahi)	1–3 4, 5–8, 9–12 (загальна середня освіта) 5–8 5–7, 11 (загальна середня освіта) 4, 5–7 11 (загальна середня освіта) 9–12 (загальна середня освіта) 9–10 (загальна середня освіта) 10 (загальна середня освіта) 12 (загальна середня освіта) 11–12 (загальна середня освіта) 9 (IVET)

Підходи до навчання	Тематика / предмети / змістові лінії	Класи
Обов'язковий окремий предмет	Права людини, демократичне громадянство	4
Факультативний окремий предмет	Закон та право Демократія та права людини	5–8 9/10/11/12 (загальна середня та IVET)

Пояснення до таблиці:

IVET (англ. *Initial vocational education and training*) – початкова професійна освіта та навчання;

ISCED (англ. *International Standard Classification of Education*) – Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО);

VMBO – підготовча прикладна освіта середнього рівня;

HAVO – старша загальна середня освіта (12–17 років).

ДОДАТОК В

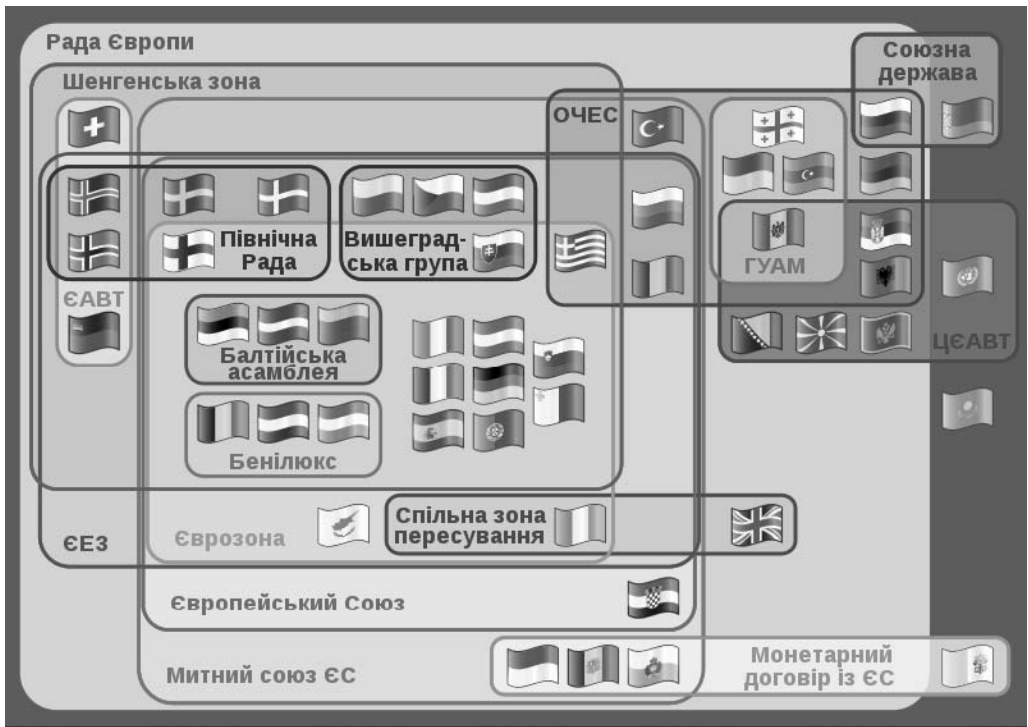

Рис. В.1. Структурна схема об'єднань європейських країн станом на 2020 р.
(<https://uk.wikipedia.org/wiki>)

Рис. В.2. Засідання Керівного комітету з представниками Ради Європи, міністерств освіти Азербайджану, Грузії, Молдови, Вірменії, Білорусі, України, експертами (м. Київ, 26 квітня 2017 р.). З архіву фото РЄ (<https://pjp-eu.coe.int/en/web/eap-pcf/promoting-human-rights-education-and-democratic-citizenship>)

ДОДАТОК Г

ГЛОСАРІЙ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ З ПИТАНЬ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА ТА ОСВІТИ В ГАЛУЗІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Укладено на основі ключових нормативних та рекомендаційних документів з питань освіти для демократичного громадянства Ради Європи, ЄС та України, концептуальних та рекомендаційних документів Ради Європи, України та вітчизняних і зарубіжних довідникових праць [110; 433].

Автономне навчання є комплексом навичок, необхідних для самостійної організації, здійснення та оцінювання власного процесу навчання у відповідності до власних потреб.

Аналітичне і критичне мислення складається з навичок, необхідних для системного і логічного підходу до аналізу, оцінки та прийняття рішення щодо матеріалів будь-якого роду (наприклад, текстів, аргументів, інтерпретації, питань, подій, переживань тощо).

Відкритість до культурних розбіжностей – ставлення до людей, які сприймаються як інші за культурною приналежністю або вірою, чи світоглядом або способом життя. Вона включає в себе приязну уважність, цікавість і готовність взаємодіяти з іншими людьми та іншими поглядами на світ.

Відповідальність є ставленням до своїх власних дій. Вона включає в себе рефлексивність над власними діями, свідоме планування діяльності морально належним чином, сумлінне виконання запланованих дій і взяття на себе відповідальності за результати цих дій.

Відповідальність – вимога для тих, хто має відповідати за свою поведінку перед тими, кого вони представляють щодо використання своїх повноважень та обов'язків. Відповідальність включає припущення, що представники можуть взяти відповідальність за свої невдачі та здійснити дії, щоб їх виправити.

Відсутність громадянства (statelessness). Обставини, у яких люди не мають жодного легального статусу національності та громадянства у жодній країні.

Вирішення конфліктів – дії, що вживаються в короткий строк, щоб припинити насильницькі конфлікти.

Влада (power/authority). У даному поєднанні поняття пов'язані з природою наслідків щодо прав та здатностей індивідуумів приймати рішення від імені інших в разі, коли інші мають сприймати та приймати ці рішення.

Врядування є актом та процесом адміністрування публічною політикою та справами.

Гендер – соціальний конструкт, який інформує про ролі, погляди, цінності і відносини між жінками та чоловіками. У той час, як стать є поняттям біології (біологічні відмінності між чоловіками і жінками), поняття «гендеру» визначається суспільством і майже завжди означає підпорядкованість жінок чоловікам.

Глобалізація (globalization) – міжнародний обіг (рух) благ, грошей, інформації та людей; розвиток технологій, організацій, правових систем, інфраструктур країн в межах цього явища. У контексті Міжнародного дослідження громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства (ICCS) наголошується, що високий рівень міжнародних дебатів підтримує цей процес та супроводжує його. Глобалізація має бути включена до ключових рамкових понять, що мають усвідомлювати молоді покоління.

Гнучкість та адаптивність складається з навичок, необхідних для управління та налаштування своїх думок, почуттів та поведінки для ефективного та адекватного реагування на нові контексти та ситуації.

Громадянське залучення (civic involvement) – активне залучення громадян до діяльності громад сприяє здійсненню їх прав на участь у суспільному житті.

Громадянська самоефективність (civic self-efficacy) – судження громадян щодо їх здатності виконувати дії, що впливають на життя громади.

Громадянське суспільство – відноситься колективно до добровільних громадських і соціальних організацій, асоціацій та інституцій, наприклад, зареєстрованих благодійних організацій, неурядових організацій, громадських груп, жіночих організацій, релігійних організацій, професійних асоціацій, профспілок, груп самопомоги та правозахисних груп, що становлять основу функціонування демократичного суспільства. Громадянське суспільство розглядається як від’ємне від державних і комерційних установ ринку.

Громадянські права (іноді відомі як громадянські свободи) – категорія прав і свобод, які захищають людей від необґрунтованих дій уряду та забезпечують їхню здатність брати участь у громадянському житті держави без дискримінації та репресій.

Громадський (civil). Відноситься до суспільної галузі, де відбуваються розподілені взаємозв’язки між людьми.

Громадянскість є ставленням до своєї громади або соціальної групи, ширшої ніж найближче коло сім’ї та друзів. Вона включає в себе почуття приналежності до цієї спільноти, усвідомлення інших людей в суспільстві та наслідків своїх дій для тих людей, а також солідарність з іншими членами громади і почуття громадянського обов’язку перед суспільством.

Громадянський (civic). Відноситься до суспільної галузі, де відбуваються розподілені взаємозв’язки між людьми. Цей термін відноситься до принципів, механізмів та процесів прийняття рішень, участі, врядування та законодавчого контролю, що існують у даних суспільствах.

Демократія – форма правління, при якій народ має повноваження на управління державою шляхом прямого референдуму або за допомогою своїх представників, обраних народом, які мають право голосу. У цьому понятті використано широке розуміння демократії, як управління народом. Це поняття означає демократію як систему врядування та реалізацію принципу свободи, рівності та соціального порозуміння, що характерно демократичним системам та гарантує повагу до прав людини. І представницька демократична система (напр., національний парламент), і пряма демократія (як, напр., деякі місцеві громади та шкільні врядування) можуть розглядатись як демократичні системи.

Демократична культура – означає той факт, що, хоча демократія не може існувати без демократичних інститутів та законів, такі інститути та закони не можуть працювати на практиці, якщо вони не засновані на культурі демократії, тобто демократичних цінностях, відносинах та практиці, що поділяються громадянами та установами. Це прихильність верховенству права та правам людини, переконання, що конфлікти повинні вирішуватися мирним шляхом, визнання та повага різноманітності, готовність висловити власну думку, готовність вислухати думки інших, прихильність рішенням, що приймаються більшістю, визнання захисту меншин та їх прав та готовність до міжкультурного діалогу. Демократична культура включає турботу про стійке благополуччя людей, а також про навколишнє середовище.

Дискримінація – будь-яка відмінність, виключення, обмеження прав, за такими ознаками, як раса, культура, етнічне походження, національність, сексуальна орієнтація, релігія, фізичні недоліки чи інші характеристики, що не відносяться до суті питання.

Добробут країни (the welfare state) – поняття, пов'язане з роллю країни та її урядом забезпечувати соціальну та економічну безпеку своїх громадян через охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, соціальні пільги та виплати.

Емпатія включає навички, необхідні для того, щоб зрозуміти та скласти своє ставлення до думок, переконань й почуттів інших, побачити світ з точки зору інших людей.

Європейська конвенція про запобігання тортурам чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: регіональний договір у галузі прав людини, прийнятий в 1987 році Радою Європи, який направлений на запобігання різним порушенням щодо людей, затриманих органами державної влади, в таких місцях, як в'язниці, центри утримання під вартою для неповнолітніх, поліцейські дільниці, табори біженців або психіатричні лікарні.

Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини (ЄКПЛ): (Європейська Конвенція, Європейська Конвенція з прав людини), регіональний договір з прав людини, прийнятий в 1950 році Радою Європи. Всі держави-члени Ради Європи є учасниками ЄКПЛ, і очікується, що нові члени також повинні ратифікувати конвенцію при першій же можливості.

Європейська культурна конвенція: (прийнята Радою Європи в 1954 році, набула чинності в 1955 році); регіональний договір, який складає офіційну основу для роботи Ради Європи з питань освіти, культури, спадщини, молоді та спорту. На додаток до Європейської Конвенції, Культурна Конвенція спрямована на захист європейської культури і розвиток взаємного розуміння та поваги до культурного розмаїття між різними народами.

Європейська Соціальна Хартія: (прийнята Радою Європи в 1962 році, переглянута у 1996 році); регіональний договір, який гарантує соціальні та економічні права людини; вона доповнює Європейську Конвенцію, яка, в основному, стосується цивільних і політичних прав.

Залученість (inclusiveness) – поняття, яке пов'язане з відповідальністю та діями шляхом підтримки всіх членів громади для їх відчуття приналежності до неї.

Здатність співпрацювати необхідна для успішної участі у спільній діяльності та вирішенні завдань, а також заохочення до співпраці інших, щоб разом досягати спільних рішень.

Здатність вирішувати конфлікти – це набір навичок, необхідних для управління конфліктами та їх вирішення мирним шляхом, спрямовуючи конфліктуючі сторони в сторону оптимальних рішень, прийнятних для всіх сторін.

Знання і критичне розуміння себе включає знання і критичне розуміння власних думок, переконань, почуттів і спонукань, а також з власної культури, приналежності і поглядів на світ.

Знання і критичне розуміння мови та комунікації включає в себе знання і критичне розуміння соціально прийнятих для певної мови вербальних і невербальних комунікативних конвенцій та впливу різних стилів спілкування на інших людей, а також унікального про те, як кожна мова виражає культурно загальні значення в унікальний спосіб.

Знання та критичне розуміння світу: політики, права, прав людини, культури, культур, релігій, історії, засобів інформації, економіки, середовища, стійкого розвитку включає в себе велику і складну сукупність знань і критичного розуміння в різних областях, в тому числі у **політиці**, законодавстві, правах людини, культурі, культурах, релігії, історії, засобах масової інформації, економіці, охороні навколишнього середовища та сталому розвитку.

Компетентність – здатність виконувати роботу або задачу. По відношенню до захисту прав людини, знання і розуміння, необхідна молодим людям, щоб отримати більш глибоке усвідомлення питань, що стосуються прав людини та навичок, поглядів та цінностей, необхідних для захисту прав людини.

Конституція: набір законів, за якими здійснюється управління країною або організацією. У більшості країн конституція існує у письмовому вигляді, та вважається найвищим законом країни, що лежить в основі держави і її політичної системи. Конституція є фундаментальним законом, що регулює політику нації або національного уряду.

Міжкультурний: відноситься до взаємозалежності і взаємодії різних мовних та етнічних громад. Міжкультурна перспектива вимагає визнання, що реальність є складною, комплексною і динамічною, що взаємодія є невід’ємною частиною всього життя та культури.

Мультикультурність: люди різних культур, які живуть пліч-о-пліч в громаді, взаємодіють у різній мірі, але в той же час зберігають свої відмінні особливості.

Неформальна освіта: будь-яка запланована програма освіти поза офіційними навчальними установами, яка покликана поліпшити цілий ряд навичок та компетенцій, наприклад, робота з молоддю. Неформальну освіту також співвідносять з неформальним навчанням.

Освіта для демократичного громадянства – освіта, навчання, підвищення обізнаності, інформація, практика та заходи, спрямовані на те, щоб забезпечити учнів знаннями, навичками та розумінням, розвиток їхніх поглядів та поведінки для реалізації та захисту своїх демократичних прав та виконання обов’язків в суспільстві, поцінування різноманітності, активної участі у демократичному житті з метою сприяння та захисту демократії та верховенства права. Демократичне громадянство не обмежується правовим статусом громадянина, а тому освіта для демократичного громадянства включає всі аспекти життя.

Освіта в галузі прав людини – навчання правам людини шляхом розвитку навичок, ставлення та формування цінностей щодо застосування та сприяння захисту

прав людини у житті. Навчання про права людини, знання про права людини має узгоджуватися з цінностями прав людини (наприклад, участь, свобода думки та вираження поглядів тощо). Освіта в галузі прав людини – це навчання, підвищення обізнаності, інформація, практики та діяльність, спрямовані на те, щоб забезпечити учнів знаннями, навичками та розумінням та розвитком їхніх поглядів та поведінки для розбудови та захисту загальнолюдської культури прав людини в суспільстві, сприяння та захисту прав людини та основних свобод.

Переговори (negotiation) – мирне вирішення основних суперечностей щодо благополуччя громади та щодо шляхів досягнення спільних рішень (резолуцій).

Повага складається з позитивного ставлення та цінування когось або чогось на підставі переконання, що вони важливі, цінні або значущі. Повага до людей, яких вважаємо за інших з точки зору їх культурної приналежності, переконань, думок і практик, є життєво важливим для ефективного міжкультурного діалогу та культури демократії.

Поцінювання людської гідності та прав людини базується на загальному переконанні, що кожна істота людська має рівну цінність, рівну гідність, має право на рівну повагу і на однаковий перелік прав людини і основних свобод, а в результаті, кожній людині належить відповідне ставлення.

Поцінювання культурної різноманітності, засноване на загальному переконанні, що приналежність до іншої культури, культурне розмаїття та різноманітність і плюралізм точок зору, погляди і практики повинні бути позитивно сприйняті, вшановані та підтримані.

Поцінювання демократії, справедливості, рівності та верховенства права, засновані на загальному переконанні, що суспільство повинно діяти і бути керованим через демократичні процеси, з дотриманням принципів справедливості, рівності і верховенства закону.

Переговори є процесом, який є необхідним та очевидним засобом для процесу прийняття рішень.

Права людини (human rights) – форма морального статусу, що окреслена в рамках Універсальної декларації прав людини (ООН, 1948 р.)

Правила / Закон. Поєднання цих понять є визначенням демонстраційної та прихованої поведінки у суспільстві. Правила та їх настанови не можуть бути нав'язаними з боку уряду та влади та до них неможливо примушувати. Закони, в свою чергу, як окрема категорія може розглядатись, як приписи, що запроваджуються урядом.

Процес прийняття рішень є формальною та неформальною процедурою, рішення якого діють в межах громадських та державних інституцій.

Рівність (equality) – це поняття пов'язане зі збереженням власної гідності та рівноправних особистих якостей (характеристик) від народження (як, напр, гендер, раса, релігійні уподобання).

Розбудова нації (nation-building) – процес розвитку почуття національної ідентичності з метою досягнення гармонії та стабільності. В рамках Міжнародного дослідження громадянської світи та освіти для демократичного громадянства поняття «розбудова нації» означає динамічний поступовий процес, що стосується всіх націй.

Самоефективність є ставленням до себе. Вона передбачає позитивне переконання у власній здатності виконувати дії, які необхідні для досягнення конкретних

цілей, і впевненість в тому, що можна зрозуміти проблеми, вибрати відповідні методи для виконання завдань, успішно поконати перешкоди і змінити навколишній світ.

Соціальна справедливість (social justice) – розподіл та перерозподіл переваг між громадами.

Сталий розвиток (sustainable development) – явище, що розглядається, як створення обставин для задоволення потреб майбутніх поколінь та які забезпечують захист оточуючого середовища, економічний розвиток та соціальну справедливість.

Стереотип – спрощене, узагальнене і нерідко несвідомо упереджене ставлення до людей, або ідеї, які можуть призвести до упередженості і дискримінації. Узагальнення, в якому характеристики частини групи поширюються на групу в цілому.

Стійкість в умовах неоднозначності – це ставлення до неоднозначних, нових ситуацій, які можна собі пояснювати на безліч суперечливих способів. Вона включає в себе позитивний підхід до оцінки таких ситуацій і конструктивний спосіб їх вирішення.

Слухання та спостереження – це навички, необхідні для того, щоб помітити та зрозуміти, про що йдеться, як це було сказано, помічати та розуміти невербальну поведінку інших людей.

Співробітництво (co-operation/collaboration) – це поняття демонструє те, як громадяни діють і досягають спільно поставлених цілей громади. Ще це поняття дає змогу усвідомити глибину суперечностей щодо спільних шляхів досягнення цілей.

Суспільне благо (common good) – мета громадянських та суспільних дій для забезпечення умов всіх членів громади.

Толерантність – готовність прийняти поведінку і переконання, які відрізняються від ваших власних, хоча ви, можливо, не згодні з ними, або не схвалюєте їх. Декларація принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995).

Лінгвістичні, комунікативні та плюрлінгвальні вміння необхідні для ефективного та адекватного спілкування з людьми, які володіють тією самою, або різними мовами і виступати в якості посередника між носіями різних мов.

Цінності – еталони бажаного й належного ставлення особистості до об'єктів матеріальної і духовної діяльності людей, до природи і суспільства; характеризують соціально й особистісно значущі сенси життя людей. Розрізняють загальнолюдські, національні, колективні й індивідуальні, родинні, духовні цінності тощо. Цінності шкільної освіти: гуманізація, культурологічна спрямованість, громадянське виховання й розвиток, цінність прав і свобод дітей і молоді, працелюбність і відповідальність, екологічний світогляд, здатність навчатися впродовж життя, мовна та інформаційна культура, толерантність, цінність здорового способу життя.

Угоди (treaties) – угоди в межах міжнародного права між відповідальними органами, наприклад, державами та міжнародними організаціями.

Франшиза / виборчий голос (franchise / voting). Вжиті разом ці поняття відносяться до прав, відповідальності, очікувань людини здійснювати голосування у формальних та неформальних обставинах.

ДОДАТОК Д

I. Типи громадянської участі та «неучасть» (за Ш. Арнштейном та Р. Хартом) [400; 373]

Ілюстрація типології восьми рівнів громадянської участі, де вісім типів розташовані у вигляді драбини, кожна сходинка відповідає мірі спроможності громадян визначати кінцевий продукт.

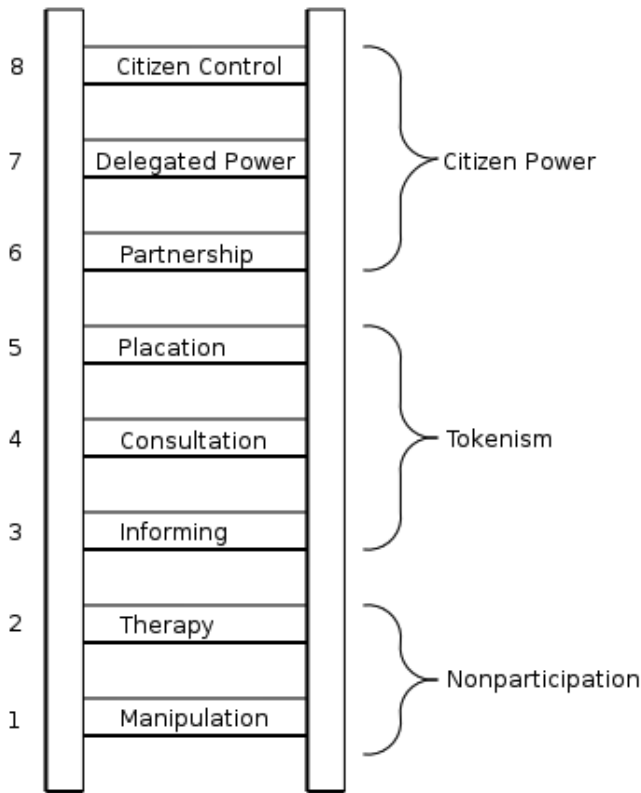

Рис. Д.1. Типологія громадянської участі за Ш. Арнштейном

Дана типологія розкриває послідовність участі громадян за рівнями:

1. Маніпуляція
2. Терапія
3. Інформування
4. Консультування
5. Умиротворення
6. Партнерство
7. Делегована влада
8. Громадянський контроль

Роджер Харт розвинув далі модель Ш. Арнштейна та адаптував її до питання про дітей і участі молоді. Харт заявив, що участь є одним з основних прав громадянства. Участь молоді можна також розглядати як форму партнерства молоді та дорослих. Існують різні ступені залучення молоді або відповідальності, залежно від місцевої ситуації, ресурсів, потреб та рівня підготовки. Сходи участі Харта ілюструють різні ступені участі дітей та молоді в житті шкільної громади, проектах, організаціях чи спільнотах. Існує вісім рівнів участі молоді.

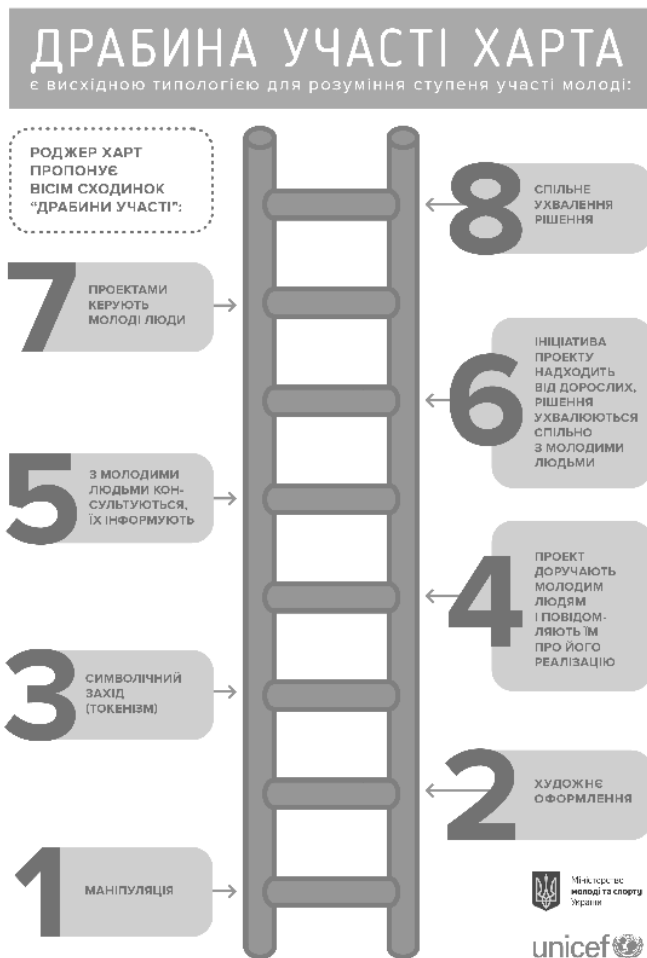

Рис. Д.2. Драмина участі за Р. Хартом
(<https://decentralization.gov.ua/news/9931>) [373]

Сходинка 8: Спільне прийняття рішень. Проекти або ідеї ініціюються молодими людьми, які запрошують дорослих взяти участь у процесі прийняття рішень як партнерів.

Сходинка 7: Молодь – керує і ініціює Проекти або ідеї ініціюються та знаходяться під керівництвом молоді; дорослі можуть запропонувати надати необхідну підтримку, але проєкт може здійснюватися без їхнього втручання.

Сходинка 6: Дорослі ініціюють рішення з молоддю. Проекти ініціюються дорослими, але молоді люди запрошуються взяти участь в повноваженнях і зобов'язаннях з прийняття рішень як рівноправні партнери.

Сходинка 5: З молоддю консультуються та їх інформують. Проекти ініціюються і управляються дорослими, але молоді надають консультації та пропозиції і повідомлені про те, як ці пропозиції сприяють остаточним рішенням або результатам.

Сходинка 4: Молоді люди призначені, але їх інформують. Проекти ініціюються і управляються дорослими; молодь запрошується взяти деякі конкретні ролі або завдання в рамках проекту, але вони знають, який вони насправді мають вплив.

Сходинка 3: Для годиться молоді люди отримують деякі ролі в проектах, але вони не мають ніякого реального впливу на прийняття будь-яких рішень. Існує помилково створена думка (навмисно чи ненавмисно), що молодь бере участь, коли насправді вони не мають ніякого вибору щодо того, що і як робиться.

Сходинка 2: Декорування. Молоді люди потрібні в проекті для того, щоб представляти молодь як групу з обмеженими правами. У них немає значимих ролей (окрім бути присутніми) і, як і декор, вони ставляться на видному місці в рамках проекту або організації, так щоб їх могли легко бачити сторонні люди.

Сходинка 1: Маніпуляція. Молоді люди запрошуються взяти участь у проекті, але вони не мають ніякого реального впливу на прийняття рішень і на результат. Насправді їх присутність використовується для досягнення деяких інших цілей, таких як перемога на місцевих виборах, створення більш чіткого уявлення про заклад або залучення деяких додаткових коштів від установ, що надають підтримку участі молоді.

II. Таблиця Д.1. Проблемно-спрямовані завдання у контексті ОДГ [174]

Проблемно-спрямовані завдання		
Моделювання реальних життєвих ситуацій у класі	Дослідження і діяльність у реальних життєвих ситуаціях	Продукти учнівської діяльності
Рольові ігри Прийняття рішень Законодавча система Конференції Ток-шоу Дебати Слухання Трибунал	Інтерв'ю з експертом Інтерв'ю на вулиці Опитування та дослідження Практикум Спостереження за роботою спеціалістів Тематичні дослідження Участь в управлінні школою Участь у плануванні уроків	Презентація Роздаткові матеріали Плакат Флаєр Стінна газета Відео- або музичний кліп Вебсторінка або блог Вистава Повідомлення: новини тижня Виставки Портфоліо
Тренування навичок		

Джерело: опрацьовано автором (Рада Європи)

Громадянська освіта у шкільному контексті

Рис. Д.3. Громадянська освіта у шкільному контексті
 Джерело: за матеріалами <https://d-nb.info/1212398424/34>

ДОДАТОК Е

Європейські інформаційні ресурси, що пов'язані з обговоренням та обміном досвідом щодо компетентнісного підходу до впровадження змісту освіти та ОДГ (інформаційна дошка Padlet, приклад онлайн-тесту щодо інтернет-залежності учнів)

I. Сьогодні питання впровадження компетентнісного підходу стали важливою темою для обговорення педагогами-практиками у країнах Європи та світу. На відкритих електронних платформах відбувається обмін досвідом між вчителями і науковцями щодо ефективних шляхів впровадження компетентнісного підходу. Прикладом слугує інформаційна дошка Padlet (Рис. Е.1.)

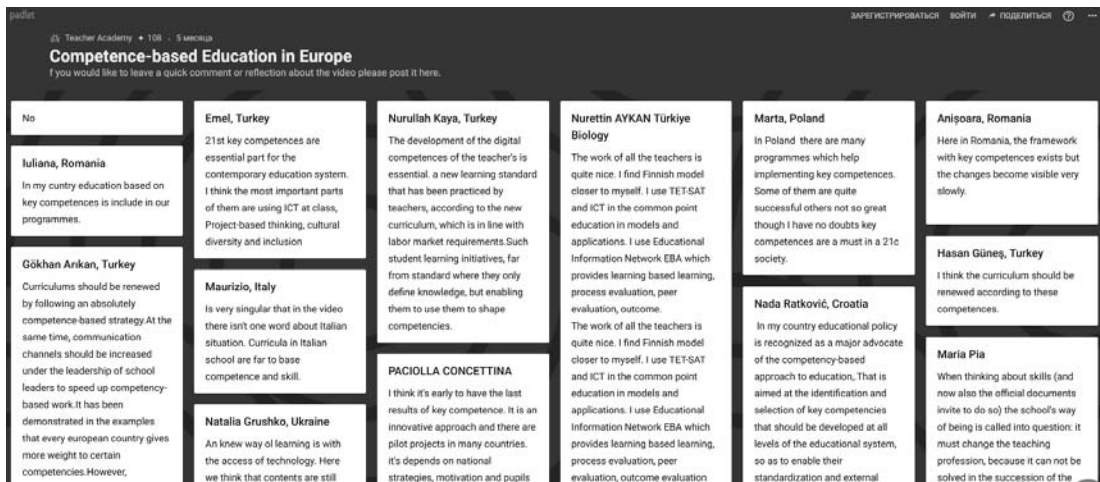

Рис. Е.1. Інформаційна дошка Padlet з обговоренням тематики компетентнісно спрямованої освіти у Європі (https://padlet.com/teacher_academy/gdgtjk25qtqz)

II. Приклад тесту щодо інтернет-залежності учнів (досвід Словаччини) (Міністерство освіти, виховання та спорту Словаччини) (www.nobullying.com)

Оберіть найбільш відповідні вам відповіді на поставлені запитання:

1. Я не їв і не спав через Інтернет.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

2. Тільки Інтернет приносить мені радість і забуття проблем.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

3. Я все частіше буваю в Інтернеті.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

4. Мені було незручно, коли я не міг бути в Інтернеті.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

5. Через час перебування в Інтернеті мої стосунки з родиною та друзями погіршились, і я нехтую своїми хобі, школою чи робочими обов'язками.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

6. Я намагаюсь обмежити час, який я проводжу в Інтернеті, але безуспішно.

- 1) Ніколи
- 2) Рідко
- 3) Часто
- 4) Завжди

ДОДАТОК Ж

ПРИКЛАДИ АНКЕТ ДЛЯ ОСВІТЯН ТА УЧНІВ ІЗ ПИТАНЬ ВПРОВАДЖЕННЯ ОДГ

І. А Н К Е Т А

на основі відкритих запитань

до педагогічних працівників, що впроваджують освіту для демократичного громадянства та розробляють навчально-методичний супровід

(анкета розроблена в рамках проєкту «Демократична школа» (Демократична школа: підтримка реформ освіти в Україні спрямована на підтримку стабільних і системних демократичних реформ у шкільній освіті в Україні протягом 2017–2021 років) Європейського центру ім. Вергеланда (Норвегія, Україна), жовтень 2018 р.)

Шановні учасники та автори збірки занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини для студентів педагогічних спеціальностей! Просимо Вас відповісти на запитання цієї анкети, що стосуються Вашої роботи над змістом занять та подальшого впровадження результатів серії науково-практичних семінарів «Розвиток громадянських компетентностей у системі підготовки вчителів в Україні»

1	З якої теми Ви підготували заняття зі студентами / учнями? Чому?
2	Що нового Ви дізнались під час підготовки матеріалів Вашого заняття стосовно компетентностей для культури демократії (ККД) та освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ)? Окресліть основні позиції.
3	Що з того, що Ви подали у збірку, Ви вже використали у Вашій викладацькій роботі? Якщо так, вкажіть, курс, спеціальність та тему заняття.
4	Що Ви плануєте використати з того, що дізнались під час участі в проєкті та роботі над збіркою занять?
5	Що б Ви хотіли дізнатись у майбутньому з тематики ККД та ОДГ/ОПЛ?
6	Які труднощі виникали у Вас під час роботи над змістом Ваших занять?
7	Чи хотіли б Ви надалі продовжити роботу над створенням навчально-методичних матеріалів для студентів з питань ККД та ОДГ/ОПЛ?
8	Які у Вас є побажання до організаторів щодо проведення заходів в рамках проєкту.

Дякуємо за надані відповіді!

II. Анкета для учнів

для визначення їхнього ставлення до суспільствознавчих предметів та зокрема ефективності громадянської освіти (ОДГ) (приклад) [561]

№ п/п	Зміст запитання
1	Чи читаєте ви з підручника, коли вивчаєте суспільствознавство?
2	Чи запам'ятовуєте ви матеріал, який ви прочитали, вивчаючи соціальну сферу навчання?
3	Чи читаєте ви інший матеріал, який не є у вашому підручнику (наприклад, газети, журнали, карти, діаграми чи мультфільми), коли ви вивчаєте суспільствознавство?
4	Чи заповнюєте ви опитувальники, коли вивчаєте суспільствознавство?
5	Чи пишете ви звіти, коли вивчаєте суспільствознавство?
6	Чи обговорюєте ви поточні події, коли вивчаєте суспільствознавство?
7	Чи переглядаєте ви в класі телевізійні шоу, відеофільми чи кінострічки? Ви вивчаєте суспільствознавство?
8	Чи обговорюєте ви телевізійні шоу, відеофільми чи кінострічки, коли ви вивчаєте тему або предмет «соціальні дослідження»?
9	Чи берете ви участь у дебатах або дискусіях під час вивчення суспільствознавчих дисциплін?
10	Чи берете ви участь у рольових іграх, квестах та ін. випробуваннях або постановках (драмах) коли проводите дослідження або вивчаєте суспільствознавчі дисципліни?
11	Чи пишете ви листи, щоб висловити свою думку або допомогти вирішити проблему громади під час вивчення суспільствознавства?
12	Чи зустрічаєтеся ви з представниками вашої громади, щоб дізнатися про важливі події та обміркувати ідеї під час вивчення суспільствознавчих наук?

Таблиця К.1. Характеристики складових Довідкової рамки компетентностей для культури демократії

Цінності	Ставлення	Навички	Знання та критичне розуміння
Цінності			
Поцінювання людської гідності та прав людини	Грунтується на загальному переконанні, що належність до іншої культури, культурна багатоманітність та плюралізм думок і практик мають схвалюватися, поважатися та всіляко заохочуватися. Це переконання передає, що культурна багатоманітність корисна для суспільства, що люди можуть навчитися отримувати користь від різноманіття поглядів, що культурна багатоманітність має заохочуватися та захищатися, що людей слід заохочувати до комунікації одне з одним незалежно від сприймання ними культурних	Грунтується на загальному переконанні, що належність до іншої культури, культурна багатоманітність та плюралізм думок і практик мають схвалюватися, поважатися та всіляко заохочуватися. Це переконання передає, що культурна багатоманітність корисна для суспільства, що люди можуть навчитися отримувати користь від різноманіття поглядів, що культурна багатоманітність має заохочуватися та захищатися, що людей слід заохочувати до комунікації одне з одним незалежно від сприймання ними культурних	Грунтується на системі переконань про те, яким чином суспільство має функціонувати та управлятися. А саме: всі громадяни повинні мати змогу на рівних умовах (прямо чи опосередковано через обраних представників) брати участь у процедурі, через яку ухвалюються та вводяться в дію закони (що використовуються для правового регулювання в суспільстві); всі громадяни мають активно долучатися до демократичних процедур, які діють у суспільстві (інколи, за певних умов та обставин, таке залучення не передбачається); хоча рішення повинні ухвалюватися більшістю голосів, до всіх видів меншин має бути рівноправне та справедливе ставлення; соціальна справедливість, чесність та рівноправність повинні дотримуватися на всіх щаблях суспільства;
Грунтується на загальному переконанні, що всі люди рівні, мають однакову гідність і заслуговують на однакову повагу, а отже, наділені однаковими правами та фундаментальними свободами і поводитися з ними слід відповідно. Це переконання передбачає, що права людини є універсальними, невід’ємними та неподільними й застосовуються до всіх без винятку, що права людини забезпечують мінімальний захист, необхідний людині, аби прожити гідне життя, і що права людини є основою для	Грунтується на загальному переконанні, що належність до іншої культури, культурна багатоманітність та плюралізм думок і практик мають схвалюватися, поважатися та всіляко заохочуватися. Це переконання передає, що культурна багатоманітність корисна для суспільства, що люди можуть навчитися отримувати користь від різноманіття поглядів, що культурна багатоманітність має заохочуватися та захищатися, що людей слід заохочувати до комунікації одне з одним незалежно від сприймання ними культурних	Грунтується на системі переконань про те, яким чином суспільство має функціонувати та управлятися. А саме: всі громадяни повинні мати змогу на рівних умовах (прямо чи опосередковано через обраних представників) брати участь у процедурі, через яку ухвалюються та вводяться в дію закони (що використовуються для правового регулювання в суспільстві); всі громадяни мають активно долучатися до демократичних процедур, які діють у суспільстві (інколи, за певних умов та обставин, таке залучення не передбачається); хоча рішення повинні ухвалюватися більшістю голосів, до всіх видів меншин має бути рівноправне та справедливе ставлення; соціальна справедливість, чесність та рівноправність повинні дотримуватися на всіх щаблях суспільства;	Грунтується на системі переконань про те, яким чином суспільство має функціонувати та управлятися. А саме: всі громадяни повинні мати змогу на рівних умовах (прямо чи опосередковано через обраних представників) брати участь у процедурі, через яку ухвалюються та вводяться в дію закони (що використовуються для правового регулювання в суспільстві); всі громадяни мають активно долучатися до демократичних процедур, які діють у суспільстві (інколи, за певних умов та обставин, таке залучення не передбачається); хоча рішення повинні ухвалюватися більшістю голосів, до всіх видів меншин має бути рівноправне та справедливе ставлення; соціальна справедливість, чесність та рівноправність повинні дотримуватися на всіх щаблях суспільства;

Цінності – загальні переконання людей про цілі, яких потрібно досягти в житті. Вони мотивують і слугують засадничими принципами під час прийняття рішень про те, як діяти. Вони виходять за межі конкретних дій і контекстів, мають усталені, нормативні, якісні характеристики, що визначають кінцеве рішення про те, як потрібно чинити в кожній конкретній ситуації. Вони зумовлюють стандарти та критерії для оцінювання як власних дій, так і дій інших людей; обґрунтування думок, ставлення та поведінки; вибір між альтернативами; планування поведінки; бажання впливати на інших.

<p>свободи, рівності, справедливості та миру у світі. <i>Передбачає:</i></p> <p>Визнання того, що всім притаманна людяність, що люди мають однакову гідність, що люди мають їхньої культурної належності, статусу, здатностей та обставин, у яких вони перебувають.</p> <p>Визнання універсальності та невідчужуваності прав людини.</p> <p>Визнання того, що права людини завжди мають підтримуватися, їх мають поважати та захищати.</p> <p>Визнання того, що основні свободи слід захищати, якщо вони не підривають і не порушують прав інших людей.</p> <p>Визнання того, що права людини є основою для спільного життя в суспільстві на умовах рівноправності, а також свободи, справедливості та миру у світі.</p>	<p>відмінностей, а також те, що міжкультурний діалог має використовуватися для розвитку культури демократії та життя в суспільстві на умовах рівноправності. <i>Передбачає:</i></p> <p>Визнання того, що культурна багатоманітність та плюралізм думок, світоглядів і практик є корисними для суспільства й сприяють збагаченню всіх членів суспільства.</p> <p>Визнання того, що кожна людина має право бути іншою, обирати власні перспективи, погляди, переконання та думки.</p> <p>Визнання того, що люди повинні поважати бачення, погляди, переконання та думки одне одного, якщо вони не спрямовані на порушення прав і свобод інших людей.</p> <p>Визнання того, що люди повинні поважати спосіб життя та практики інших, якщо вони не порушують прав і свобод інших.</p> <p>Визнання того, що люди повинні дослухатися і долучатися до діалогу з тими, хто є інакшим, ніж вони самі.</p>	<p>верховенство права має превалювати, щоб кожен у суспільстві поводився справедливо, чесно, неупереджено та рівноправно відповідно до чинних законів. <i>Передбачає:</i></p> <p>Підтримку демократичних процесів та процедур (важливо усвідомлювати, що демократичні процеси можуть бути неоптимальними й що іноді може виникнути потреба їх змінювати або вдосконалювати за допомогою демократичних засобів).</p> <p>Визнання важливості активного громадянства (слід визнати, що іноді участь може бути виправдана обставинами або з міркувань совісті).</p> <p>Визнання важливості залучення громадян до ухвалення політичних рішень.</p> <p>Визнання потреби захищати громадянські свободи, зокрема й громадянські свободи представників меншин.</p> <p>Сприяння мирному врегулюванню конфліктів та суперечок.</p> <p>Відсуття соціальної справедливості й соціальної відповідальності за чесне та справедливе ставлення до всіх членів суспільства, що передбачає рівні можливості для кожного незалежно від національності, етнічної належності, раси, релігії, мови, віку, статі, сексуальної орієнтації, політичних поглядів, місця народження, соціального походження, статків, обмежень можливостей тощо.</p> <p>Підтримку верховенства права та рівного, неупередженого ставлення до всіх громадян згідно із законом, що забезпечує справедливність.</p>
--	---	--

Ставлення

Ставлення – це така ментальна налаштованість, якої людина набуває щодо іншого (наприклад, людини, групи, інституції, питаня, події, символу). Ставлення зазвичай має чотири компоненти: переконання або думки про об'єкт ставлення, емоція або почуття до об'єкта, оцінювання (позитивне або негативне) об'єкта та схильність поводитися в особливий спосіб щодо об'єкта.

Відкритість до культурних інакшостей, переконань, світоглядів та практик інших людей	Повага	Громадянська свідомість	Відповідальність	Самоєфективність	Прийняття невизначеності та неоднозначності
Відкритість – це ставлення до людей, які мають іншу культурну належність або відрізняються світоглядом, переконаннями, цінностями та практиками. Відкритість до культурної інакшості має відрізнятися від інтересу до колекціонування екзотичного до свідку заради власної втіхи та користі. <i>Передбачає:</i> Чутливість до культурної багатоманітності, світогляду, переконань, цінностей та практик, що відрізняються від власних.	Повага – це ставлення до когось або чогось (наприклад, людини, переконання, символу, принципу, практики), за якого об'єкт ставлення трактується як такий, що є важливим, має цінність, а отже, це передбачає позитивне ставлення та повагу. Залежно від природи об'єкта, який поважають, повага може набирати різних форм (повага до шкільних правил, повага до мудрості старших, повага до природи). <i>Передбачає:</i>	Громадянська свідомість – це ставлення до громади або соціальної групи. Термін «спільнота» використовується для позначення соціальної або культурної групи, яка є більшою, ніж найближче оточення людини, тобто її сім'я та друзі, та до якої людина відчуває належність. <i>Передбачає:</i> Почуття належності та ідентифікування себе в спільноті. Усвідомлення інших людей у спільноті, взаємозалежності між цими людьми та наслідків своїх дій для інших.	Відповідальність має багато значень. Стосовно культури демократії, то насамперед це рольова відповідальність і моральна відповідальність. Перше визначення стосується одного з аспектів громадянської свідомості. Моральна відповідальність полягає у ставленні до власних дій. Вона виникає, коли людина зобов'язана діяти певним чином і заслуговує на схвалення / покарання за діяльність належним чи неналежним чином.	Самоєфективність – це ставлення до самого себе. Воно ґрунтується на переконанні у власній здатності досягнути поставлених цілей. Це переконання зазвичай передбачає впевненість у тому, що людина здатна розуміти, що їй необхідно, формувати відповідні судження, обирати відповідні методи виконання завдань та успішно долати перешкоди, впливати на ситуацію, від якої залежить її життя або життя інших людей, і навіть змінити її.	Це ставлення до об'єктів, подій і ситуацій, що сприймаються як невизначені та підлягають різним суперечливим або несумісним тлумаченням. Люди, що мають високий рівень прийняття невизначеності та неоднозначності, позитивно оцінюють ці об'єкти, події та ситуації, охоче сприймають притаманний їм брак чікості та зрозумілості, готові визнати, що погляди інших людей можуть бути настільки ж адекватними, як і їхнє власне бачення.

<p>Цікавість та інтерес до відкриття і вивчення інших культурних ориєнтацій, іншої культурної належності та інших світоглядів, переконань, цінностей та практик.</p> <p>Готовність стримувати судження та недовіру до світогляду інших людей, їхніх переконань, цінностей, практик, а також готовність ставити під сумнів «природність» власного світогляду, переконань, цінностей та практик.</p> <p>Емоційна налаштованість на взаємодію з людьми, що сприймаються як інші.</p> <p>Готовність шукати або використовувати можливість долучитися, співпрацювати та взаємодіяти на рівних умовах із тими, хто має іншу культурну належність.</p>	<p>Позитивне ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на судженні про те, що цей хтось або щось має вагу, цінність та цінність.</p> <p>Позитивне ставлення та повагу до інших людей як рівноправних, які поділяють почуття гідності та мають такий самий набір прав і свобод незалежно від своєї культурної належності, переконань, думок, способу життя та практик.</p> <p>Позитивне ставлення до переконань, думок, способу життя та практик, яких дотримуються інші люди, якщо вони не підірвують і не порушують чистісї гідності, прав або свободи.</p>	<p>Почуття солідарності з іншими людьми в громаді, зокрема готовність співпрацювати, стурбованість їхніми правами та добробутом, готовність захищати тих, хто може бути позбавлений прав у громаді.</p> <p>Зацікавленість та уважність до справ і переживань громади.</p> <p>Почуття громадянського обов'язку, готовність активно сприяти громадському життю та брати участь у вирішенні проблемних питань, які хвилюють громаду, працювати на її благо, готовність до діалогу з іншими членами громади незалежно від їхньої культурної належності.</p>	<p>Умови, які необхідні для того, щоб даги схвально або несхвально оцінку діяльності людини, настають тоді, коли людина сама здатна критично поглянути на свої дії, може формувати наміри про те, як діяти, і діяти обраним чином.</p> <p>Відповідальність передбачає хоробрість, адже людині, яка зайняла принципову позицію, можливо, доведеться діяти самостійно, а також робити кроки, що суперечать нормам громади або кидають виклик колективним рішенням, які людина трактує як неправильні. Відповідальність за власні вчинки передбачає:</p> <p>Рефлексивний і продуктивний підхід до власних дій та їхніх можливих наслідків.</p>	<p>Отже, самоефективність пов'язана з почуттям упевненості у власних силах. Низька самоефективність може перешкоджати демократичній та міжкультурній поведінці навіть тоді, коли людина має високу здатність. Водночас нереалістично висока самоефективність може призвести до розчарування та фрустрації. Оптимальним ставленням є відносно висока самоефективність у поєднанні з реалістично визначеним рівнем здатностей, що заохочує людей долати нові перешкоди та діяти в проблемних ситуаціях. <i>Передбачає:</i></p> <p>Віру у власну здатність розуміти проблемні питання, робити судження та обирати необхідні методи виконання завдань.</p>	<p>Вони вміють конструктивно приймати невизначеність та неоднозначність. Термін «толерантність» слід розуміти в позитивному сенсі, тобто як прийняття невизначеності та неоднозначності (а не в негативному сенсі, що означає змирися й терпіти невизначеність, невизначеність, неоднозначність). Люди з низьким рівнем прийняття невизначеності та неоднозначності мають єдиний погляд на невизначені ситуації та проблеми, а також використовують неточні категорії для сприйняття світу. <i>Прийняття невизначеності та неоднозначності передбачає:</i></p> <p>Визнання та усвідомлення того, що може бути багато поглядів на будь-яку конкретну ситуацію чи проблему, багато глумачень.</p>
---	---	---	---	--	---

	<p>Згоду виконувати, наскільки це можливо, обов'язки та бути відповідальним відповідно до ролі або посади, яку людина обіймає у громаді.</p> <p>Почуття підзвітності перед іншими людьми в межах громади і знання того, що кожен відповідає перед іншими за свої рішення та дії.</p>	<p>Визначення обов'язків, зобов'язань і того, як людина має поводитися в конкретній ситуації, спираючись на цінності або їх набір.</p> <p>Прийняття рішення про вжиття заходів (які в деяких випадках можуть спричинити бездіяльність), зважаючи на обставини.</p> <p>Вжиття заходів (або уникнення дій) як самостійною особою.</p> <p>Готовність бути відповідальним за характер або наслідки прийнятих рішень та дій.</p> <p>Готовність критично себе оцінити.</p> <p>Готовність діяти сміливо в разі потреби.</p>	<p>Віру у власну здатність організувати та реалізувати діяльність, необхідну для досягнення певних цілей, і долати перешкоди, що можуть виникнути.</p> <p>Впевненість у здатності долати нові виклики.</p> <p>Впевненість у залученні до демократичних процесів та діяльності, що вважаються необхідними для досягнення демократичних цілей (зокрема, долання викликів, притягнення до відповідальності тих, хто при владі, якщо їхні рішення є несправедливими).</p> <p>Відповідальність у разі залучення до міжкультурного діалогу з тими, хто має іншу культурну належність.</p>	<p>Визнання та усвідомлення того, що власна думка може бути не кращою за погляди інших людей.</p> <p>Прийняття складності, суперечностей та відсутності чіткості.</p> <p>Готовність виконувати завдання навіть тоді, коли доступна неповна або обмежена інформація.</p> <p>Готовність приймати невизначеність і долати її конструктивно.</p>
--	--	--	---	--

Навички

Навичка – це здатність дотримуватися комплексних, добре організованих зразків мислення та поводитися в адаптивній манері для того, щоб досягти кінцевої мети.

Навички автономного навчання	Навички аналітичного та критичного мислення	Навички слухати та спостерігати	Емпатія	Гнучкість та адаптивність	Лінгвістичні, комунікативні навички та багатомовність	Навички співпраці	Навички вирішувати конфлікти
Навички автономного навчання необхідні людині для того, щоб здійснити, організувати та оцінити власне навчання відповідно до своїх потреб, самостійно та саморегульовано, без підказки інших. Навички автономного навчання важливі для культури демократії, оскільки вони дають людям змогу самостійно вчитися вирішувати політичні, громадські та культурні проблеми,	Навички аналітичного мислення необхідні для систематичного та логічного аналізу різних матеріалів, таких як текст, аргументи, інтерпретації, проблеми, події, досвід. Вони включають здатність та вміння: Систематично ділитися матеріалом, який аналізується, на окремі елементи та логічно організувати їх. Спостереження за іншими людьми може стати важливим джерелом інформації про поведінку, що є доцільною та вивчати та тлумачити значення	Навички слухати та спостерігати необхідні для того, аби розуміти, що кажуть люди, а також щоб вчитися, спостерігаючи поведінку інших. Аби розуміти, що кажуть інші люди, потрібно мати навичку активно слухати, звертаючи увагу не тільки на те, що було сказано, а й на те, як це було сказано (тон, висота звуку, сила й темп голосу), а також на мову тіла, зокрема на погляд, вираз обличчя, жести.	Емпатія – це набір навичок, необхідних для розуміння та співвіднесення думок, переконань і почуттів інших людей, а також для того, щоб побачити світ очима інших людей. Емпатія передбачає здатність вийти за межі власної психологічної рамочки (наприклад, відсторонитися від власного бачення) та уявити, усвідомити і зрозуміти психологічну схему та бачення іншої людини.	Гнучкість та адаптивність необхідні для того, щоб пристосуватися до нових умов і ситуацій, аби людина змогла ефективно та належним чином відповідати на виклики, вимоги і можливості. Гнучкість та адаптивність дають змогу позитивно реагувати на новизну та зміни, на соціальні й культурні очікування інших людей, на стилі спілкування та поведінку.	Лінгвістичні, комунікативні навички та багатомовність необхідні для того, щоб ефективно та належним чином спілкуватися з іншими людьми. Вони включають у себе: Здатність чітко висловлюватися у різних ситуаціях: висловлювати власні переконання, думки, пояснювати й розтлумачувати ідеї, інтереси та потреби, обстоювати позицію,	Навички співпраці необхідні для успішної участі в спільній діяльності, спільному виконанні завдань та організації заходів. Вони включають у себе здатність та вміння: Висловлювати думки перед групою та заохочувати її інших членів висловлювати свої думки та стурбованість, не боячись бути показаними. Заохочувати та посилювати сприйнятливість, взаєморозуміння та довіру між	Необхідні для їх виявлення, управління ними та мирного подолання. Вони включають у себе здатність та вміння: Зменшувати агресію та негатив або запобігати їм, створювати нейтральне середовище, у якому люди могли б вільно висловлювати свої думки та стурбованість, не боячись бути показаними. Заохочувати та посилювати сприйнятливість, взаєморозуміння та довіру між

використовуючи численні джерела (далекі й близькі), не покладаючись на найближче оточення й не очікуючи інформації про це. Включають у себе: Визначення власних навчальних потреб. Ці потреби можуть виникати через прогалини в знаннях та розумінні, через відсутність навичок або недостатнє володіння ними, через труднощі, що виникли внаслідок поточних поглядів або цінностей.	кожного елемента, бажано порівнюючи та взаємополюючи їх відповідно до того, що вже відомо, а також визначаючи подібності та розбіжності. Вивчати ці елементи відповідно до взаємозв'язків, у яких вони перебувають, і визначати залежності між ними (логічні, повсякденні, тимчасові тощо). Виявляти будь-які розбіжності та суперечності між елементами. Визначати можливі альтернативні значення та зв'язки між окремими елементами, створювати нові елементи, здійснювати систематичну заміну елементів, щоб зрозуміти ефект, який це може мати на цілу модель,	Спостереження за іншими людьми може стати важливим джерелом інформації про поведінку, що є доцільною та ефективною за різних культурних обставин і контекстів, а також допомогти добре зрозуміти поведінку через зберігання такої інформації та відтворення в подібних ситуаціях. Отже, навички слухати та спостерігати включають у себе: Розуміння не тільки того, що було сказано, а й того, як це було сказано, мовила співрозмовника.	Ця навичка є основою для уявлення про культурну належність, світогляд, переконання, інтереси, емоції, бажання та потреби інших людей. Є кілька видів емпатії: Когнітивна перспективна – здатність сприймати і розуміти думки та переконання інших людей. Афективна – здатність співчувати і розуміти емоції, почуття та потреби інших людей.	Вони також допомагають адаптувати свої шаблони мислення, почуття та поведінку у відповідь на нові можливості, що з'являються в різних ситуаціях, досвід, непередбачувані зустрічі та інформацію. Гнучкість та адаптивність, визначені в такий спосіб, мають відрізнятися від безпринципної або умовно коригувальної поведінки заради особистої користі або вигоди.	заохочувати, обгрунтовувати, дискутувати, дебатовати, переконувати та вести переговори. Здатність відповідати комукаційним вимогам, що виникають у міжкультурних ситуаціях, корисуючись не тільки, а кількома мовами або спільною мовою (lingua franca). Здатність висловлюватися впевнено, без агресії навіть у несприятливих ситуаціях, що виникають у зв'язку з нерівномірним розподілом сил і повноважень, а також висловлювати принципи пову незгоду з	скоординований спосіб. Виявляти та ставити цілі в групі. Досягати цілей у групі та адаптувати власну поведінку задля їх досягнення. Цінувати таланти та достоїнства членів групи, допомагати іншим розвиватися в тих сферах, які вони бажать покращити. Заохочувати і мотивувати членів групи співпрацювати та допомагати одне одному заради досягнення спільних цілей. Допомагати іншим у їхній роботі, якщо це необхідно.	сторонами конфлікту. Визнавати відмінності в силі та/або статусі сторін конфлікту, а також вживати заходів для зменшення можливого впливу на комунікацію між сторонами. Ефективно ретувлювати та управляти емоціями: інтерпретувати власні емоції та мотиваційні стани, а також емоції інших людей, протистояти емоційному стресу, тривозі та почуттю небезпеки як у собі, так і в інших. Прислухатися до сторін конфлікту, зрозуміти їхні позиції. Підсумовувати різні погляди, які мають сторони конфлікту.
--	--	---	--	--	---	---	---

<p>Визначення, розміщення та доступ до можливих джерел інформації, консультації або вказівок, необхідних для задоволення цих потреб.</p>	<p>і синтезувати елементи в різні способи. Інакше кажучи, уявляти та вивчати нові можливості й альтернативи.</p>	<p>Підсумовувати результати аналізу в організований, цілісний спосіб для формулювання логічних та ґрунтовних висновків.</p>	<p>Навички критичного мислення необхідні для оцінки будь-яких матеріалів та суджень про них. Вони включають здатність та вміння:</p>	<p>Оцінювати на основі внутрішньої послідовності й узгодженості з наявними доказами та досвідом.</p>	<p>Доходити висновку про те, чи є матеріали, які аналізуються,</p>	<p>друківні та цифрові медіаресурси.</p>	<p>Так звана співчутлива емпатія, або емпатійна турбота, – здатність співчувати іншим людям, виявляти стурбованість, що ґрунтується на розумінні їхнього когнітивного чи афективного стану або матеріального становища та обставин</p>	<p>Розуміння можливих суперечностей між вербальними та невербальними повідомленнями. Розуміння тонкощів сказаного і того, що може бути сказано лише частково або про що, можливо, й зовсім не йшлося в розмові.</p>	<p>Розуміння зв'язку між тим, що було сказано, і соціальним контекстом, у якому це було сказано.</p>	<p>Уважність до поведінки інших людей та збирання інформації про таку поведінку, зокрема про поведінку людей, які мають іншу культурну належність.</p>	<p>Контролювання та регулювання власних емоцій і почуттів, щоб сприяти ефективнішому й більш відповідному спілкуванню та співпраці з іншими людьми.</p>	<p>Включать в себе: Пристосування свого звичного способу мислення до змінних обставин або тимчасовий перехід від власної до іншої півзвальної перспективи у відповідь на культурні сигнали.</p>	<p>Переосяснення власної думки у світлі нових доказів та/або рacionales аргументів.</p>	<p>іншою особою у спосіб, за якого відчуватиметься повага до її гідності.</p>	<p>Здатність визначати різні форми висловлювання думок і різні когнітивні умовності (вербальні та невербальні) під час спілкування в різних соціальних групах та з представниками різних культур.</p>	<p>Здатність налаштувати та змінювати свою комунікативну поведінку, тобто використовувати комунікаційні прийом (вербальні та невербальні), які співрозмовник може зрозуміти відповідно до культурних обставин, які превалюють.</p>	<p>Обмінюватися корисними знаннями, досвідом та експертною оцінкою з групою та заохочувати до цього інших.</p>	<p>Визнавати наявність конфліктів, що виникають у групі, зокрема виявляти емоційні ознаки зірвання конфлікту в самому собі та в інших, а також відповідно реагувати на конфліктні ситуації, використовувати спільні та мирні засоби та діалог.</p>	<p>Протидіяти некоректному сприйняттю сторонами конфлікту.</p>	<p>Усвідомлювати потребу в мовчаннях, перемир'ї або бездіяльності, щоб сторони конфлікту змогли обдумати ситуацію з позиції іншої сторони.</p>	<p>Протидіяти некоректному сприйняттю сторонами конфлікту.</p>	<p>Усвідомлювати потребу в мовчаннях, перемир'ї або бездіяльності, щоб сторони конфлікту змогли обдумати ситуацію з позиції іншої сторони.</p>	<p>Визначати, аналізувати, контекстуалізувати причини та інші аспекти конфлікту.</p>	<p>Напряцьовувати спільні положення, на яких може ґрунтуватися згода між сторонами конфлікту, шукати варіанти вирішення конфлікту, а також компроміси та рішення.</p>
--	--	---	--	--	--	--	--	---	--	--	---	---	---	---	---	--	--	--	--	--	--	--	--	---

<p>Судження про достовірність різних джерел інформації, порад і вказівок, оцінювання їх з погляду можливих упереджень та перекручень, вибір найоптимальніших джерел з-поміж усіх можливих.</p> <p>Опрацювання та вивчення інформації з використанням найдоцільніших навчальних стратегій і технологій або прийняття та дотримання рекомендацій і порад із найдостовірніших джерел із вивченням конкретних до власних знань, розуміння, навичок, ставлення та цінностей.</p>	<p>актуальними, чіткими, прийнятними, надійними, доцільними, корисними та/або переконливими. Розуміти й оцінювати наявні думки, припущення та текстуальні чи комунікативні конвенції, на яких ґрунтується матеріал.</p> <p>Не лише розуміти букввальний зміст матеріалів, а й усвідомлювати їхнє ширше призначення, що включає основні мотиви, наміри та плани тих, хто їх створив (у випадку політичної комунікації це здатність ідентифікувати пропаганду й деконструювати основоположні мотиви, наміри та цілі тих, хто здійснює таку пропаганду).</p>		<p>Долання почуття тривоги, стурбованості та невпевненості під час зустрічі й взаємодії з людьми, що мають іншу культурну належність.</p> <p>Контролювання та зменшення негативних почуттів до членів інших груп, із якими група, до якої належить людина, свого часу перебувала в конфлікті.</p> <p>Коригування своєї поведінки відповідно до соціально прийнятних у культурному середовищі норм.</p>	<p>Здатність коректно ставити запитання, коли висловлювання іншої людини є незрозумілим або коли спостігається невідповідність між вербальними та невербальними повідомленнями.</p> <p>Здатність долати непорозуміння в спілкуванні, наприклад, через прохання повторити чи переформулювати, переглянути або спростити сказане, що було незрозумілим.</p>	<p>Допомагати іншим вирішити конфлікт, розгладжуючи можливі варіанти.</p> <p>Допомагати сторонам конфлікту знайти оптимальний та найбільш прийнятний варіант його вирішення</p>
---	---	--	--	---	---

<p>Роздуми про вже вивчене та про досягнутий прогрес, оцінювання застосованих навчальних стратегій, формулювання висновків щодо подальшого навчання і його нових стратегій, які можуть знадобитися.</p>	<p>Усвідомлювати місце матеріалів в історичному контексті, у якому їх було створено, щоб оцінити їх. Створювати та розробляти альтернативні варіанти можливостей і рішень проблем. Зважувати плюси й мінуси доступних варіантів. Це можуть бути аналіз витрат і вигод (включаючи як короткотермінову, так і довготермінову перспективу), аналіз ресурсів (оцінювання доступності ресурсів, необхідних для втілення кожної з можливостей), аналіз ризиків (розуміння та оцінювання ризиків, що співвідносяться з кожною можливістю, а також способів їх уникнення).</p>		<p>Адаптування до різних стилів спілкування та поведінки, а також перехід на відповідні стилі, щоб уникнути порушення культурних норм інших людей та комунікувати з ними за допомогою зрозумілих їм засобів.</p>	<p>Здатність діяти як мовний посередник під час міжкультурного обміну, мати навички перекладу, інтерпретування та пояснення, а також діяти як міжкультурний посередник, допомагаючи людям зрозуміти та оцінити особливості тих, хто має іншу культурну належність.</p>	
---	--	--	--	--	--

	<p>Зіставляти результати оцінки в організованій та цілеспрямованій формі, щоб сформулювати логічні й стійкі аргументи «за» або «проти» певного трактування, висновків чи певної діяльності, які базуватимуться на чітких, конкретизованих критеріях, принципах і цінностях, та/або переконливого обґрунтування.</p> <p>Визнавати можливий вплив на оцінку власних припущень та передумов, що могли вплинути на оцінку, усвідомлювати, що власні переконання та судження завжди залежать від культурної належності та індивідуального бачення.</p>						
--	---	--	--	--	--	--	--

<p>Розуміння, як світогляд, припущення та судження людини залежать від культурної належності та особистого досвіду і, своєю чергою, впливають на сприйняття, судження та реакції інших людей.</p> <p>Усвідомлення власних емоцій, почуттів та мови, зокрема в контексті спілкування та співпраці з іншими людьми.</p> <p>Знання та розуміння меж власної компетентності.</p>	<p>Розуміння, що люди, які мають іншу культуру належність, можуть сприймати сенси, що з'являються під час комунікації, інакше, ніж ми. Розуміння, що є безліч способів спілкування кожною мовою та чимала кількість способів використання тієї самої мови.</p> <p>Розуміння, що використані мови – це культурна практика, а мова є носієм інформації, значень, ідентичностей, поширенх у культурі, для якої вона характерна.</p> <p>Розуміння, що мови можуть унікально висловлювати спільні ідеї або висловлювати унікальні ідеї, які важко пояснити іншими мовами.</p> <p>Розуміння соціального впливу різних стилів спілкування та наслідків для інших, зокрема того, як різні стилі спілкування можуть перешкоджати комунікації навіть зруйнувати її.</p>	<p>по-різному. Усі можливі варіанти їх використання закріплені міжнародно узгодженими правовими актами, які встановлюють мінімальні стандарти прав людини незалежно від культурного контексту. Знання та розуміння того, як принципи, на яких ґрунтуються права людини, застосовуються на практиці, у конкретних ситуаціях, як можуть порушуватися права людини, які є стособи усунення таких порушень та як вирішувати суперечності між різними видами прав людини. Знання та розуміння критичних викликів, які постають у сучасному світі щодо прав людини.</p> <p>III. Знання та критичне розуміння культури й культури</p> <p>Знання та розуміння того, як культурна належність людей формує їхній світогляд, упередження, сприйняття, переконання, цінності, поведінку та взаємодію з іншими. Знання та розуміння, що всі культурні групи є внутрішньо змінними та різnorodними, не мають фіксованих ознак, включають осіб, які кидають виклик традиційним культурним значенням, що перебувають у постійному розвитку та змінюються.</p> <p>Знання та розуміння того, як владні структури, дискримінаційні практики та інституційні бар'єри усереднюють культурних груп та між ними обмежують можливість індивідів, безпритульних людей. Знання та розуміння конкретних переконань, цінностей, норм, практик, дискурсів та продуктів, що можуть використовуватися людьми, які мають особливі культурні зв'язки, зокрема тих, що стосуються людей, із якими спілкується індивід та які мають іншу культурну належність.</p> <p>IV. Знання та критичне розуміння релігії</p> <p>Знання та розуміння ключових аспектів історії окремих релігійних традицій, основних текстів і ключових доктрин, а також спільних рис та розбіжностей, що існують між різними релігійними традиціями. Знання та розуміння релігійних символів, обрядів і релігійного використання мови. Знання та розуміння ключових рис вірувань, цінностей, практики та досвіду людей, які сповідають певні релігії. Розуміння того, що суб'єктивний досвід та особисте сприйняття релігії відрізняються від загальноприйнятого визначення відповідних релігій. Знання та розуміння внутрішньої різноманітності вірувань і практик, що існують у межах окремих релігій. Знання та розуміння того, що всі релігійні групи включають індивідів, які оскаржують традиційне розуміння релігії, кидають йому виклик, а також усвідомлення, що релігійні групи не є фіксованими та постійно змінюються.</p> <p>V. Знання та критичне розуміння історії</p> <p>Знання та розуміння мінливості історії інтерпретації минулого з часом та в різних культурних контекстах. Знання та розуміння окремих наративів, в основі яких погляди на історичні сили та фактори, що змінили сучасний світ. Розуміння процесу історичного дослідження, зокрема того, як відбираються та тлумачаться факти і як вони стають основою</p>
--	---	---

історичного наративу, пояснень та аргументації. Розуміння необхідності доступу до альтернативних джерел інформації про історію, тому що внесок в історію маргінальних груп (наприклад, культурних меншин та жінок) часто виключається із стандартних історичних наративів. Знання та розуміння того, як історію подають і вивчають з етноцентричного погляду. Знання та розуміння того, що поняття демократії та громадянства в різних культурах розвивається по-різному. Знання та розуміння того, що стереотипізація – це форма дискримінації, яка використовувалася для заперечення індивідуальності та інактності людей, порушення прав людей, а в деяких випадках призвела до злочинів проти людства. Розуміння та тлумачення минулого у світлі сьогодення з поглядом у майбутнє та розуміння актуальності минулого відносно проблем і викликів, які існують у сучасному світі.

VI. Знання та критичне розуміння ЗМІ

Знання та розуміння процесів, за допомогою яких засоби масової інформації виділяють, інтерпретують та редагують інформацію перед тим, як подати її громадськості. Знання та розуміння засобів масової інформації як товару, що має виробників і споживачів, а також можливих мотивів та ливих мотивів, намірів та цілей, які можуть мати творці контенту, зображень, повідомлень та реклами. Знання та розуміння цифрових засобів масової інформації, того, як створюється цифровий медіаконтент (зображення, повідомлення), а також можливих мотивів, намірів та цілей його творців. Знання та розуміння наслідків, які масмедіа та цифрові медіа зокрема можуть мати на суцільності поведінку людей. Знання та розуміння того, як створюються політичні повідомлення, пропаганда й мова ненависті в засобах масової інформації та цифрових медіа зокрема; як такі форми комунікації можна виявити; як вберегтися та захиститися від їхніх наслідків.

VII. Знання та критичне розуміння економіки, довкілля та сталого розвитку

Знання та розуміння економіки, економічних і фінансових процесів, що впливають на життя суспільства, зокрема зв'язку між працевлаштуванням, зарплатком, прибутком, податками та державними видатками. Знання та розуміння взаємозв'язку між прибутком і видатками, характером і наслідками боргу, реальної вартості позик та ризику отримання позик, неспівмірних із реальними прибутками. Знання та розуміння економічної взаємозалежності глобальної спільноти і впливу особистого вибору та споживчих стандартів на життя в інших частинах світу. Знання та розуміння довкілля, факторів, які можуть на нього вплинути, ризиків, що можуть негативно позначитися на ньому, сучасних екологічних проблем та необхідності відповідального споживання, захисту довкілля та сталого розвитку. Знання та розуміння зв'язків між економічними, соціальними, політичними, екологічними процесами з огляду на глобальну практику. Знання та розуміння етичних проблем, пов'язаних із глобалізацією.

ДОДАТОК Л

Стратегічні міжнародні документи та програми Ради Європи, ООН та ін. міжнародних організацій щодо демократичного громадянства за рівнем та межами впливу

Таблиця Л.1. Стратегічні міжнародні документи та програми (в тому числі Ради Європи) щодо демократичного громадянства за рівнем та межами впливу

Нормативно-правові документи	Загальна характеристика (цілі та завдання)	Рівень та межі впливу	Рік прийняття
Універсальна декларація прав людини (ООН)	Проголошує фундаментальні права людини. Зокрема – право на освіту, яка має бути спрямована на розвиток людської особистості та укріплення поваги до прав людини та фундаментальних свобод.	Країни світу	1948 р.
Конвенція прав дитини (ООН)	Проголошує важливість (освіти) підготовки дитини до відповідального життя у вільному суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, статевої рівності, дружби між народами, етичними, національними, релігійними групами та особами іншого походження.	Країни світу	1989 р.
Європейська молодіжна політика. Новий поштовх для європейської молоді. Виступає за нові форми європейського врядування, заснованого на автономії молоді та активному громадянстві	Підтримуються нові форми європейського врядування, що базуються на молодіжній автономії та активному громадянстві.	Країни Європейського Союзу	1991 р.
Декларація та програма з питань освіти для демократичного громадянства, що базується на правах та відповідальності громадян (Рада Європи)	Освіта для демократичного громадянства проголошена основним компонентом всіх освітніх, навчальних, культурних програм та молодіжних політик та практик.	Країни – члени Ради Європи	1999 р.

Нормативно-правові документи	Загальна характеристика (цілі та завдання)	Рівень та межі впливу	Рік прийняття
Дакарська рамка дій, освіта для всіх, прийнята Світовим освітнім форумом (ЮНЕСКО)	Дакарські рамки – це колективне зобов’язання до дій. Уряди зобов’язані забезпечити досягнення і підтримку цілей та заходів, спрямованих на ОДВ. Це відповідальність, яку найефективніше буде виконати за допомогою широкомасштабних партнерських відносин у межах країн, що підтримуються співпрацею з регіональними та міжнародними установами та установами.	Країни Європи та світу	2000 р.
Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу (2000)	Проголошує свободу обрання освітніх установ згідно з повагою демократичних принципів та прав батьків у забезпеченні освіти та навчання своїх дітей у відповідності до їх релігійних, філософських та педагогічних переконань та відповідно до законів, що регулюються свободою та правом на освіту.	Країни Європейського Союзу	2000 р.
Краківська Резолюція та Проект спільних дій з питань освіти для демократичного громадянства, прийнята європейськими міністрами освіти (2000)	Документ визначає демократичне громадянство як новий вимір громадянства та інтерпретує шляхи викладання та навчання. Зокрема, демократичне громадянство розглядається документом як сукупність декількох вимірів – політичного, правового, культурного, соціального та економічного. Також документ визначає застосування демократичного громадянства не тільки на регіональному та національному рівнях, а й на європейському та глобальному.	Країни Європи та світу	2000 р.

Нормативно-правові документи	Загальна характеристика (цілі та завдання)	Рівень та межі впливу	Рік прийняття
Рекомендація Комітету Міністрів з Освіти для демократичного громадянства (2002) ¹² (Рада Європи)	В документі окреслені принципи та зміст освіти для демократичного громадянства. Рекомендація наголошує, що освіта для демократичного громадянства є основою освітньої політики та реформ та першочерговим завданням Ради Європи на шляху підтримки вільного, толерантного та справедливого суспільства.	Рада Європи	2002 р.
Лісабонська стратегія (2000). Детальна робоча програма з виконання цілей освіти та навчання у Європі (2002)	Проголошує, що Європейський Союз розглядає активних громадян серед стратегічних цілей, що роблять Європу найбільш конкурентною та динамічною економікою, що базується на знаннях; громадян, які здатні до сталого економічного зростання та до отримання кращої роботи та соціального порозуміння.	Країни Європейського Союзу	2000, 2002 рр.
Європейська стратегія навчання впродовж життя. Меморандум.	Активні громадяни є основною ціллю Болонського процесу, що також визначає цілі вищої освіти та стратегії навчання впродовж життя та європейської молодіжної політики.	Країни Європейського Союзу	2000 р.
Світова програма з освіти з прав людини (2005 – триває)	Проголошує інтеграцію освіти з прав людини у початковій та загальній середній освіті		2005 р.
Рішення III-го Саміту Президентів країн та урядів Ради Європи (Варшава, 15–17 травня 2005 р.)	Наголошує на фундаментальній ролі Освіти для демократичного громадянства та прав людини (ОДГ/ОПЛ) та звертається до Ради Європи посилити зусилля у цій галузі.	Рада Європи	2005 р.
Рекомендації Європейського парламенту та Ради від 18 листопада 2006 р. щодо ключових компетентностей для навчання впродовж життя [628]	Проголошуються ключові компетентності для навчання впродовж життя, де одними з основних виступають соціальна та громадянська компетентність.	Країни Європейського Союзу	2006 р.

Нормативно-правові документи	Загальна характеристика (цілі та завдання)	Рівень та межі впливу	Рік прийняття
Програма дій 2006–2009 у галузі ОДГ/ОПЛ, прийнята Наглядовою Радою з освіти (Рада Європи)	Наглядова Рада з освіти (Рада Європи) підтримала програму дій на 2006–2009 роки у галузі освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини.	Рада Європи	2006 р.
Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2010 (РЄ)	Впровадження та поширення освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини через всі види формальної, неформальної та інформальної освіти.	Країни – члени Ради Європи	2010 р.
Резолюція Європейської Ради від 27 листопада 2009 р. з поновлення мережі європейського співробітництва в молодіжному секторі (2010–2018)	Підтримка соціальної та професійної інтеграції молоді як основного компоненту досягнення цілей Лісабонської стратегії для отримання роботи та особистісної реалізації, соціального порозуміння та активного громадянства.	Країни Європейського Союзу	2009 р.
Біла книга з європейського врядування	Біла книга визначає відкритість, участь, ефективність та взаєморозуміння основними принципами справжнього демократичного врядування.	Країни Європейського Союзу	2008 р.

ДОДАТОК М

Витяг із Державного стандарту базової середньої освіти
(затверджено постановою Кабінету Міністрів України
від 30 вересня 2020 р. № 898) [287]

Ключові компетентності	
Громадянські та соціальні компетентності	<p>Громадянські компетентності</p> <p><i>Уміння:</i> аргументовано і грамотно висловлювати власну громадянську позицію використовувати комунікативні навички та багатомовність для ведення міжкультурного діалогу уникати дискримінування інших осіб у своїх висловлюваннях та діях критично оцінювати інформацію з різних джерел, формувати та обстоювати особистісні ціннісні орієнтири, спираючись на цінності українського народу, його історико-культурні надбання і традиції в європейському ціннісному контексті</p> <p><i>Ставлення:</i> сприйняття громадянських цінностей, актуалізованих у текстах (зокрема художніх текстах, медіатекстах) українських і зарубіжних авторів шанування української культури, толерантне ставлення до інших культур плекання українських національних цінностей, повага до цінностей інших народів і культур відкритість до культурного різноманіття за допомогою вивчення мови (мов) та здійснення міжкультурної комунікації повага до права та законодавства щодо забезпечення функціонування української мови як державної утвердження права на власну думку</p>

Ключові компетентності	
Громадянські та соціальні компетентності	<p>Соціальні компетентності</p> <p><i>Уміння:</i> використовувати ефективні комунікативні стратегії для співпраці в групі використовувати мову ненасильницького спілкування враховувати вплив слова на психічне здоров'я людини, відповідально використовувати мовні виражальні засоби враховувати особистісні та культурні відмінності співрозмовників, переваги та/або обмеження окремих груп чи осіб застосовувати комунікативні стратегії для протистояння деструктивним та маніпулятивним впливам, що є загрозою для здоров'я конструктивно спілкуватися в різних соціальних середовищах із дотриманням принципів свободи особистості виявляти в текстах (зокрема художніх текстах, медіатекстах) українських і зарубіжних авторів соціально важливий зміст</p> <p><i>Ставлення:</i> готовність до налагодження контактів з іншими особами з використанням різноманітних мовних засобів прагнення до пізнання суспільного досвіду України та інших держав через мову та культуру, зокрема літературні твори українських і зарубіжних авторів усвідомлення взаємозалежностей</p>

Опрацьовано автором. Джерело: Державний стандарт базової середньої освіти

ДОДАТОК Н

I. Візуалізація матеріалів Ради Європи у перекладі українською мовою (навчальний комплект з ОДГ) [174]

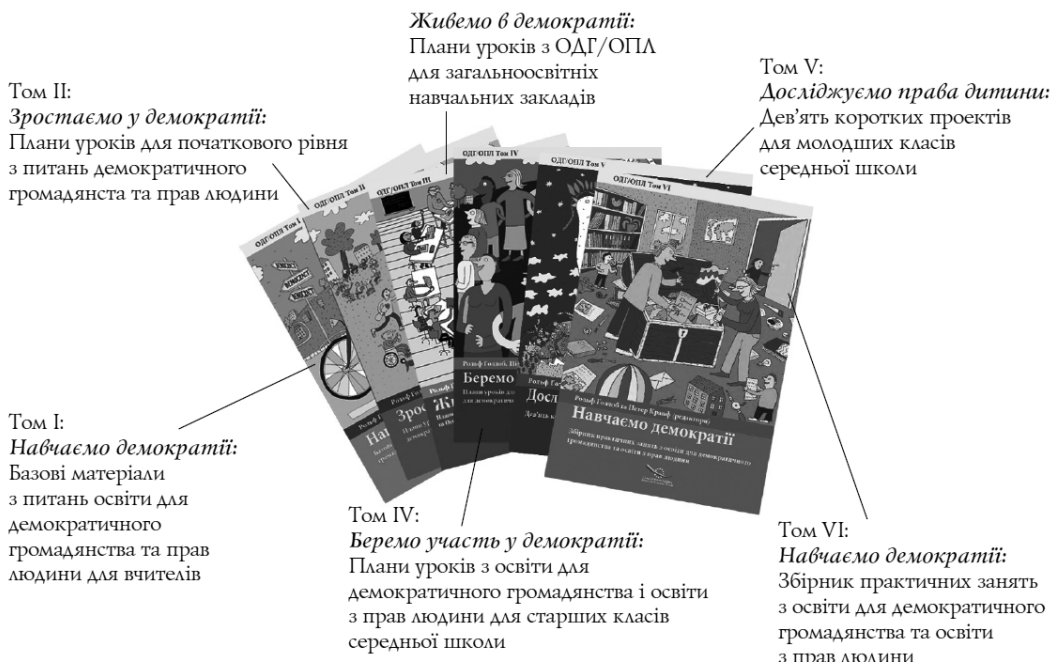

Рис. Н.1. Візуалізація навчальних матеріалів з питань ОДГ
Джерело: [174]

II. Онлайн-ресурси РЄ з питань ОДГ

Табл. Н.1. Онлайн-ресурси Ради Європи з питань освіти для демократичного громадянства та дотичних тематик

Назва	Онлайн-адреса сторінки / порталу
Освітні ресурси з питань демократичного громадянства	
Освіта для демократичного громадянства та освіта у галузі прав людини (ОДГ/ОПЛ) Посібники з ОДГ/ОПЛ	www.coe.int/edc https://www.coe.int/en/web/edc/living-democracy-manuals
Освіта та культура демократії (ECUD)	www.coe.int/ecud
Освіта та релігійне різноманіття	www.coe.int/religious-diversity
Цифрове громадянство	www.coe.int/DCE
Культура демократії у вищій освіті	www.coe.int/higher-education

Назва	Онлайн-адреса сторінки / порталу
Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини	www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education
Навчитися жити разом: Звіт про стан громадянства та освіти в галузі прав людини в Європі	www.coe.int/en/web/edc/report-on-the-state-of-citizenship-and-human-rights-in-europe
Протидія булінгу в школі, навчальне відео	www.coe.int/en/web/edc/beat-bullying
Демократичне врядування в школах	https://rm.coe.int/democratic-governance-of-schools/16804915a4
Компасіто. Посібник з прав людини для дітей.	http://www.eycb.coe.int/compasito/
Демократія починається з нас. Відео «Урок хімії» та ін.	https://www.coe.int/en/web/edc/multimedia
Компас. Посібник з прав людини для молоді	http://www.eycb.coe.int/compass/
Інклюзивний підхід в освіті	
Мовна політика	www.coe.int/lang
Мовна інтеграція для мігрантів	www.coe.int/lang-migrants
Вивчення історії	www.coe.int/historyteaching
Пам'ять про Голокост	www.coe.int/holocaust
Етика та доброчесність в освіті	
Платформа Ради Європи з етики, прозорості та академічної доброчесності в освіті	www.coe.int/ETINED
Підняття обізнаності	
Європейський Паспорт кваліфікацій для біженців	www.coe.int/eqpr
Підтримка освіти в галузі прав людини та демократичного громадянства	www.coe.int/HRE_DC
Програма норвезьких грантів ЕЕАІ	www.coe.int/eea-norway-grants

Розроблено авторкою за матеріалами РС

ДОДАТОК П

І. Приклади навчальних програм середньої освіти Німеччини та Великої Британії

Табл. П.1. Приклади шкільних програм з наскрізними освітніми галузями та темами. Німеччина (джер.: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED577138.pdf>)

	Освітні галузі	Форми навчання	Оцінювання
Середня школа Клас: 5–12/13 Вік: 10–18/19	Мовна освіта MINT (Математика, ІКТ, природничі науки та технології) Сталий розвиток <i>Демократична освіта</i> освіта з прав людини нац. соціалізм та Голокост медіаосвіта споживча освіта	Міжпредметне навчання Саморегуляторне навчання (Self-regulated learning) Інструктування орієнтоване на учня (Learner-centered instruction)	Письмові, усні та практичні роботи Written, oral and practical work

Опрацьовано авторкою. Джерело: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED577138.pdf>

Табл. П.2. Шкільна програма Великої Британії (National curriculum in England)

	Ключовий етап 1	Ключовий етап 2	Ключовий етап 3	Ключовий етап 4
Вік учнів	5–7	7–11	11–14	14–16
Основні предмети (core subjects)				
Англ. мова	√	√	√	√
Математика	√	√	√	√
Природничі науки	√	√	√	√
Загальні предмети (foundation subjects)				
Мистецтво та дизайн	√	√	√	
Громадянство (Citizenship)			√	√
Дизайн та технології	√	√	√	
Мови (сучасні іноземні)	√	√	√	
Географія		√	√	
Історія	√	√	√	
Музика	√	√	√	
Фізичне виховання	√	√	√	√

Опрацьовано автокою. Джерело: (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/840002/Secondary_national_curriculum_corrected_PDF.pdf)

II. Приклади навчальних матеріалів, розроблених Європейським центром імені Вергеланда з питань ОДГ (https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/71/gromadyanska_vidpovidalnist_ua.pdf)

Громадянська відповідальність – одна з наскрізних ліній оновлених навчальних програм для 5–9 класів

На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерство освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами здійснило оновлення навчальних програм для 5–9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії, зокрема і «громадянську відповідальність». Згадані наскрізні лінії допоможуть ефективно поєднувати декілька освітніх завдань у процесі викладання усіх шкільних предметів.

Реалізація додаткової тематичної лінії «громадянська відповідальність» у рамках окремих предметів вимагає змін у традиційних методах роботи з учнями. Такий інноваційний підхід передбачає, що методи навчання мають інтегрувати завдання виховання свідомого та активного громадянина в навчальні цілі кожного предмета. Це, вочевидь, вимагає спільних зусиль усіх учителів, які беруть участь у навчально-виховному процесі, тісної міжпредметної взаємодії під час реалізації змісту навчання, а також змін в організації діяльності усієї школи як інституції. На передній план виходить готовність учителя реалізовувати своє право на академічну автономію у поєднанні зі зміцненням автономії школи, актуалізує потребу в допоміжних методичних матеріалах.

Відгукнувшись на заклик Міністра освіти та науки України до міжнародних проєктів, команда Програми «Демократична школа» вирішила долучитися до розробки методичних рекомендацій та практичних прикладів реалізації наскрізної тематичної лінії «громадянська відповідальність» у навчальних програмах для 5–9 класів. Зі складу тренерів Програми було сформовано робочу групу, яка розробила пропонування Вашій увазі збірник вправ та методичних рекомендацій.

Працюючи над публікацією, робоча група спиралася на чинний Державний стандарт освіти (2011) з урахуванням оновлених навчальних програм, попередні напрацювання Робочої групи з розробки нових державних стандартів освіти «Нова українська школа», Рамки компетентностей для культури демократії, нещодавно розроблені Радою Європи (2016), Рекомендації 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя», Хартію Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини та посібники Ради Європи у сфері освіти для демократичного громадянства і прав людини. Згадані посібники, перекладені українською мовою зусиллями учасників різних міжнародних та українських проєктів, перебувають у вільному доступі онлайн. Крім того, ці посібники рекомендує до використання Міністерство освіти і науки України.

Рис. II.1. Наскрізна лінія «громадянська відповідальність», розроблена в рамках проєкту «Демократична школа» ЄВЦ імені Вергеланда (<https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/publikatsii-vydani-v-ramkakh-prohramy/gromadyanska-vidpovidalnist>).

Джерело: Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Х. : Вид. група «Основа», 2017. 136 с.

Зведена карта складових громадянської компетентності, охоплених прикладами вправ у збірнику

	Українська мова	Українська література	Англійська мова	Зарубіжна література	Історія	Географія	Математика	Фізика	Природознавство/ Біологія	Хімія	Фізкультура	Трудове навчання
Складові громадянської компетентності та приклади навчальних цілей	ЦІННОСТІ І СТАВЛЕННЯ											
	<ul style="list-style-type: none"> • Повага до людської гідності та прав людини (наприклад, учень аналізує ситуацію з погляду толерантного ставлення до людей, усвідомлює свою унікальність як особистості, має почуття власної гідності). • Поцінування рівності та справедливості (наприклад, учень виявляє нетерпимість до дискримінації, расизму). • Відкритість і повага до інших думок, культур, переконань, поглядів, повага до людей (наприклад, учень усвідомлює, що всі культури у своїй різноманітності та взаємовпливі складають спільну спадщину людства). • Громадянська свідомість (наприклад, учень усвідомлює значення участі людей у справедливих і демократичних виборах). • Відповідальність (наприклад, учень бере на себе відповідальність за ухвалені рішення, усвідомлює значення власного вибору). • Упевненість у своїх силах, самозарадність (наприклад, учень виявляє осядливість та поміркованість, усвідомлює необхідність планування сімейного бюджету; усвідомлює роль знань та особистої ініціативи у подоланні життєвих перешкод). 											
	НАВИЧКИ											
	<ul style="list-style-type: none"> • Навички автономного навчання (наприклад, учень розуміє наявність широкого спектру шляхів (як?) та місць (де?) отримання знань і навичок). • Аналітичне та критичне мислення (наприклад, учень уміє критично використовувати інформацію, критично оцінювати тексти соціально-політичного змісту). • Навички конструктивної участі у місцевій громаді та у процесі ухвалення рішень на всіх рівнях (наприклад, учень знаходить способи розв'язання суспільно важливих питань, вміє проявляти ініціативу). • Навички співпраці (наприклад, учень вміє працювати в команді). • Комунікативні навички (наприклад, учень уміє аргументовано і грамотно висловлювати власну думку, в т.ч. іноземною мовою). • Навички ведення переговорів та мирного вирішення конфліктів (учень обирає та застосовує доцільні стратегії вирішення конфліктів відповідно до різних ситуацій). • Емпатія (наприклад, учень виявляє повагу до життєвого вибору сучасної людини, її можливості зберегти свою індивідуальність). 											
ЗНАННЯ												
<ul style="list-style-type: none"> • Знання самого себе та критична самооцінка (наприклад, учень розуміє свої індивідуальні особливості, свої уподобання, уміння та навички). • Знання та критичне розуміння світу (наприклад, учень розуміє сутність поняття «участь», «делегування влади»). 												

Рис. П.2. Скрін зведеної карти складових громадянської компетентності, охоплених прикладами вправ у посібнику (<https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/publikatsii-vydani-v-ramkakh-prohramy/gromadyanska-vidpovidalnist>).

Джерело: Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Х. : Вид. група «Осно-ва», 2017. 136 с.

Приклади вправ

Клас	Тема	Очікуваний результат	Складові громадянської компетентності, які можна розвивати за допомогою запропонованої вправи
5	Значення мови в житті людини	<ul style="list-style-type: none"> знає основні характеристики прав людини; усвідомлює важливість прав людини у повсякденному житті. 	<ul style="list-style-type: none"> повага до прав людини; повага до різних поглядів, ідей; усвідомлення важливості командної роботи та розподілу обов'язків у ній.

Вправа «Інценування»,

5 клас

Час: 15 хв.

Використані матеріали

Посібник з освіти дітей правам людини «Компасіто» («Знайомство з правами людини», с.15).

Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас» (вправи «Інценування», с. 162–164).

Мета

Пояснити основні характеристики прав людини, сприяти усвідомленню важливості прав людини у повсякденному житті.

Коментар

Учні попередньо мають загальні уявлення про права людини, знають Конвенцію ООН про права дитини.

Інструкція

- Учасники об'єднуються у групи по п'ять-шість осіб.
- Кожна команда отримує текст з описом характеристик прав людини та готується до його інценування (за допомогою пантоміми (без слів) учасники команди мають зобразити основні характеристики прав людини, тобто відповісти на запитання «Що таке права людини?»).

«Характеристики прав людини».

- права людини є невід'ємні** (люди не можуть їх втратити, позаяк права мають відношення до самого факту людського існування);
- права людини неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані** (різні права людини, по суті, тісно пов'язані між собою, не можуть розглядатися окремо. Здійснення одного права залежить від здійснення багатьох інших прав, немає жодного права, яке було б важливіше за інші);
- права людини універсальні** (вони так само стосуються всіх людей в усьому світі, причому без обмежень за часом. Кожен має право користуватися правами людини незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового або іншого стану).

Обговорення

- Чи легко пояснювати права немовними засобами? Чому так? Чому ні?
- Які є інші немовні способи, щоб зобразити права людини? Які саме?
- Що нового учні дізналися про права людини?
- Що було спільного/відмінного у презентаціях команд?

Підсумок

В основі концепції прав людини лежать дві основні цінності: людська гідність, рівність. Права людини визнані для всіх осіб, в усьому світі та назавжди. Права людини є універсальними, тому вони однакові для всіх людей у кожній країні. Вони невід'ємні, неподільні, взаємозалежні, тому їх не можна відняти; всі права однаковою мірою важливі, вони доповнюють одне одного.

Рис. П.3. Скрін прикладу вправи з теми «значення мови в житті людини» у посібнику (<https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/publikatsii-vydani-v-ramkakh-prohramy/gromadyanska-vidpovidalnist>).

Опрацьовано авторкою за: Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Х. : Вид. група «Основа», 2017. 136 с.

Наукове видання

ОВЧАРУК Оксана Василівна

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО
ГРОМАДЯНСТВА В КРАЇНАХ –
ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ**

Монографія

За науковою редакцією доктора педагогічних наук,
професора *М. П. Лещенко*

Підп. до друку 28.04.2021. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Обл.-вид. арк. 26,9. Наклад 300 пр. Зам.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова 13 Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.